

ҒАФУР ҒУЛОМ

ЁДГОР

ПОВЕСТЛАР ВА ҲИКОЯЛАР

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1983

Г $\frac{4702570200 - 87}{\mathbf{M352(04) - 83}}$ Доп.— 83

Халқларнинг миллий шуурини изҳор қилишда ва шу билан халқларни бир-бирига танитиб иноқлаштиришда бадий сўз устозларининг хизматини қанча қадрланса муболага бўлмайди. Ўз халқининг кўзи, қулоғи ва бинобарин, фаҳми ҳамда виждони бўлган забардаст шоирлар, айти замонда, интернационал туйғу ва фикрларнинг ҳам тарона созидирлар, зероки, ҳар бир миллий характердаги чин демократизм умумбашарий моҳиятга эгадир ва шуниси ҳам маълумки, чин интернационал воқеа — ғайримиллий ва ғайриватанӣ воқеа деган гап эмас, албатта.

Узининг бутун ҳаёти ва ижоди билан ўз халқининг миннатдорчилигига ва ҳурматига сазовор бўлган бахтиёр адиблардан бири, замонамизнинг оташнафас куйчиси Ғафур Ғуломдир.

Дарҳақиқат, Ғафур Ғуломнинг ҳаёт ва ижод йўли ўзбек халқининг ўсиш, равнақ топиш, тараққиёт ва такомил йўлидир. Унинг социалистик миллат сифатида шаклланиш ва камолотга етиш йўлидир. Шунинг учун ҳам тўла ишонч билан айта оламизки, шоир чиндан ҳам ўзини ўз халқининг садоси, тилмочи, деб фахрланишга тамомила ҳақлидир.

Ғафур Ғулом ўзининг лирик тароналарида бўлсин, эпик образларида бўлсин, ҳикояларининг мароқангиз ҳодисаларида бўлсин, очерк ва фелъетонларининг ўткир ибораларида бўлсин ҳамisha халқнинг соғлом ва прогрессив интилишларини акс эттирди ва бу улугъ ниятлар унга қайта-қайта қудрат ва илҳом бахш этиб, уни ижоднинг эзгу минбарига юксалтирди. Шу муносабат ила совет адабиётининг асосчиси, улугъ устод ва ўлмас адиб М. Горькийнинг ушбу мулоҳазасини эслатиб ўтиш гоят ўринли бўлур, деб ўйлайман: «Кишидаги интилишларнинг ғояси қанча юксак бўлса, унинг қобилияти ва истеъдоди ҳам шунча тез ва ижтимоий, баракали бўлиб ривожланади».

Ғафур Ғуломнинг биринчи ва асосий адабиёт ўқитувчиси — китоб, ҳаёт муаллими эса — матбуот, яна аниқроғи, газета бўлди. Унинг илк сиёсий мактаби — комсомол, фикрий ва фалсафий мураббийси эса — партия бўлди.

Китоблар, шоирнинг ўзи ҳам эътироф қилганидай, унинг таҳсил ва таълимидаги нуқсонларни тўлдириб, маълумотини, бадний ҳофизасини, завқини, тарихий диапазонини, тилини, кузатувчанлик қобилиятини, психологик-нозик мушоҳадаларини гоят бойитиб борди. Маълум даражада айтиш мумкинки, Бешёғоч даҳалик оддий бир меҳнаткаш оилада туғилган Ғафуржонни бугун ўлкамизнинг энг маърифатли ва билгич арбоби даражасига етказган асл Шаронт совет замини, бу заминга қувват, қудрат бахш этган сув — мутолаадир...

Бир шоир сифатида Ғафур Ғулом яратган илк тўпламлар «Динамо» (1931) ва «Тирик қўшиқлар» (1932)даёқ биз жанговар

куйчининг пайдо бўлганини кўрамыз. Бу шоир совет воқелигининг турли соҳаларини ўз поэтик қаламига объект қилиб олган, ҳаётнинг «майда-чуйда» мавзуларини шеърини тил билан юқори принципал савияга кўтара оладиган санъаткор бўлиб етишмоқда эди. Ватан мудофааси («Яловбардорликка»), ғалла учун кураш («Нон»), нефть беш йиллиги ва Боку ишчиларининг қаҳрамонлиги («Нефть»), социализм қурилишининг муаззам планлари («Қалбларнинг можароси»), азамат иншоотлар («Мижжа қоқиб улгура олмайсан»), «Сельмашининг бир дегрез шоири»), шаҳарда водопровод қурилиши («Маданий қатра»), умумий мажбурий таълим («Таклиф қиламан»), Туркистон — Сибирь темир йўлининг қурилиши («Турксиб йўлларида»), уруш оловини ёқувчиларга қарши кураш («Тўқниш»), маданий турмуш («Тугасин тақия») мавзуларида шеърлар ёзган Ғафур Ғулум том маъноси билан совет гражданлик поэзиясининг актив куйчиси сифатида китобхонлар оммасига танила бошлади.

Шубҳасиз, ўз ижодининг биринчи саҳифаларидан бошлаб тўғри йўлга тушиб кетган Ғафур Ғулумнинг ўзбек поэзиясидаги фаолияти, умуман, ўзбек шеъри учун катта ютуқ бўлди. Унинг сермаҳсул қалами ёш совет адабиётининг юксалишига хизмат қилиб турган ўткир аслаҳа ролини ўйнади. У социалистик реализм методининг қизгин ижодий ҳимоячиларидан бири бўлиб ёзди, яратди, қуйлади, юксалди.

Ўзининг биринчи нашр қилинган шеъридаёқ («Гўзаллик ни мада...» 1923) эски феодал-буржуа эстетикасига қарши исён кўтарган Ғафур Ғулум меҳнат ва ҳаётнинг нафосатини тараннум қилишга чақирди ва ўзининг бутун кейинги ижодида бу принципга амал қилди. Социалистик санъат эстетикасининг асосий талабларига риоя қилган Ғафур Ғулум ўз поэзиясига коммунистик партиявийликни шоир қилиб олиб, ҳаётдаги янги майлларни кўра билди, шу янгилик куртакларини қўллаб-қувватлади, бинобарин, шу янгилик чизигининг ғалабасини таъминлаш мақсадида, эскиликка, кўҳна ва чирик сарқитларга, феодал-буржуа ахлоқига қарши ўт очди, ҳажв ва ҳазил воситаларидан фойдаланиб, уларни фож этди ва масхаралади.

Ғафур Ғулумнинг бақувват поэтик ижодиёти сероҳанг ва ранг-баранг бўлиши унинг эстетик завқининг гоят баракали чашмалардан озиқлангани билан изоҳланади. Бу соҳада у бепоён фольклор хазиналаридан, классик ўзбек адабиётининг ганжиналаридан, кўп Шарқ халқларининг бадиий маданиятидан, рус адабиётининг ва у орқали жаҳон адабиётининг қудратли аслаҳаоналаридан ижодий равишда фойдаланиб, ўзининг оригинал ва тамомила индивидуал-шахсий услубини яратди.

Албатта, бу ўсиш жараёнида унинг бевосита адабиёт устозлари бўлган. Булар бир томондан, ўзбек классик шеърининг отахони — Алишер Навоий, ўзбек реалист ва демократ адабиётининг пешвози — Муҳаммад Амин Муқимий бўлса, иккинчи томондан, Шарқнинг забардаст сўз усталари — Саъдий, Ҳофиз, Фузулий эдилар. Аммо янги совет поэзиясининг шонли мактабида у совет адабиётининг йўлбошчилари М. Горький ва Маяковскийларни ўзига устоз деб билди.

Совет воқелигини кенг ва чуқур тасвирлаш зарурати Ғафур Ғулумни катта ва монументал асарлар яратишга илҳомлантиради. Шу тариқада анча тажриба орттирган ва камолот босқичига кўтарилган шоир 1930—1943 йиллар мобайнида ўзбек совет адабиётининг тарихининг фондига кириб кетган қатор дostonлар яратади.

ки, булардан ҳар қайсиси ўз даврининг актуал, кескин ижтимоий-сиёсий ва ҳаётий, ахлоқий проблемаларини ҳал қилишга қаратилган эди. «Кўкан» (1930—1933), «Эгалари эгаллаганда» (1931) каби дostonлар ва «Тўй» (1934), «Текстилькомбинат ва Миср эҳроми» (1935) ва «Икки васиқа» (1935) каби манзумалар (бу асарларни баъзи ўртоқлар атаганидек, «баллада» эмас, балки «манзума» деб аташ тўғрироқ бўлса керак) бу интилишнинг самараларидир.

Достончилик ва манзумачилик чизигини давом эттириб, Ғафур Ғулом кейинчалик уруш йилларида ўзбек халқининг қаҳрамонларча қиммати соясида қурилган Фарҳод ГЭСга бағишлаб «Сув ва нур» (1943) манзумасини яратди.

Ғафур Ғулом 30-йиллардан бошлаб достончилик ва манзумачилик жанрларини эгаллаш билан кифояланмасдан, жуда кенг имкониятларга эга бўлган наср соҳасида ҳам қалам суриб, бир қанча нафис ҳикоялар ва юмористик новеллалар ёзди («Ҳикоялар», «Жўрабўза», «Кулгили ҳикоялар»)...

Бу туркумдаги ҳикояларида автор кўпинча эски ва қолоқ онг эгаларини танқид ва фoш қилиш орқали янгиликнинг муҳаққақ ғалабасини куйлади.

Ғафур Ғулом энди ҳикоянависликнинг мураккаб соҳаларида қалам юргизиб, ўз истеъдодининг янги-янги қирраларини жилвалантиради. У асарларида нозик завқ эгаси, мушоҳадачи санъаткор, ҳозиржавоб нақлчи, юмористик зеҳн соҳиби, халқнинг тил хазиналарини ўзлаштирган адиб сифатида китобхонлар кўзи ўнгида намoён бўлади.

Тўғри, ҳикоянависликда Ғафур Ғулом дарҳол ва бирданига ютуқлар чўққисига парвоз қилиб кетди, дея олмаймиз. Бу соҳада ёш ёзувчи олдида ҳаётнинг мураккаб кўринишларини таҳлил қила билиш, воқеликдаги илғор ва қолоқ тенденцияларни аниқ тасаввур қилиш, турмушдаги ихтилофларнинг туб сабабларини ва натижаларини оча билиш вазифалари турар эдики, у изчил меҳнат ва синмас ирода соясида бу шартларни ҳам бажаришга муваффақ бўлди.

Шу тариқа ўзбек совет адабиётини кўп ҳикоялари билан бойитган Ғафур Ғуломнинг «Хийлаий шаръий», «Ҳажи қабул бўлди», «Чорбозорчи», «Ким айбдор», «Йигит», «Шошилич телеграмма», «Соялар», «Жўрабўза» каби ҳикоялари бу жанрда ҳам унинг турли ранглар ва мотивлар яратишга қодир эканини кўрсатади. Биз бу ҳикояларда енгил юмористик табассумдан тортиб, аччиқ қаҳқаҳаларгача ва лирик майин лавҳалардан тортиб, аламангиз фожиали сахналаргача, турли кайфият ва ҳаётий ҳодисаларнинг гувоҳи бўламиз.

Насрнинг энг жанговар бир тури бўлган очеркчиликда ҳам Ғафур Ғулом анча хизмат қилган адибларимиздандир. Бу соҳада газетачилик касби ва журналистлик малакаси унга бевосита кўмакчилик қилган омиллардан бўлди. Социализм қурилишининг улғувор маъракасида жонбозлик билан қатнашган оддий кишиларнинг кураши, иши, меҳнати, ўсиши, пассив таваккалчиликдан актив ижодкор жамият аъзосига айланиши Ғафур Ғулом очеркларининг асосий мавзуини ташкил этади. «Оқжўранинг болалари», «Бу, сиз билан биз тирик одамлар» тўпламлари ва китоб бўлиб чиқмаган кўпгина очерклари кенг ўқувчилар оmmasига манзур бўлди, чунки муаллиф ўз очеркларида қуруқ факт ва рақамларни қайд қилмайди, балки бу фактларни қанотлантиришга, рақамларни тилга киритишга муваффақ бўлади ва очеркларни бадиий

ҳикояларга яқинлаштириб ҳаётӣй умумлашмаларга, фалсафий муҳокамаларга, воқеани бир-икки чизиқ билан типиклаштиришга интилади. Масалан, «Кимсаной тўғрисида беш қўшиқ» номли асар новеллага яқинлашиб келган очерк бўлиши билан бирга, меҳнаткаш ўзбек аёлининг тақдири, босиб ўтган йўли, ўтмиши, ҳозирги кунни ва ёруғ келажаги тўғрисида наср билан ёзилган қасидадир.

Ғафур Ғулумнинг наср водийсидаги меҳнати бир қатор поэтик ҳис ва ўйларга тўлган қиссалар (повестлар) яратишга олиб келди. «Нетай» (1930), «Тирилган мурда» (1934), «Ёдгор» (1936) шу меҳнатнинг самараларидир.

«Нетай» қиссасида инқилобдан илгари ўзбек аёлининг аянчли тақдири қалбларни титратувчи жонгудоз лавҳаларда тасвирланиб, китобхонда ўтмишнинг жирканч ҳам ваҳший тартибларига чуқур нафрат ҳисси уйғотади. Ажойиб ҳусн ва истеъдод соҳиби бўлган етимча қиз Нетайнинг, аҳтимолки, артист — санъаткор бўлиш учун туғилган бу бечора асиранинг фожиаси китобхонинг қалбини ларзага келтиради. Қиссанинг ёш авлодларимиз учун маърифий аҳамияти ҳам улғундир. Бизнинг адабиётшуносларимиз бу қиссада композицион жиҳатдан нопухта ўринлар борлигини, асарнинг асосий сюжетига узвий равишда боғланмаган эпизодлар мавжуд эканини тўғри кўрсатганлар. Бироқ, бу эпизодлар ўзлари ҳам дээр ва одамлар ҳақида тўла тасаввурга эга бўлишга хизмат қиладилар ва ҳар ҳолда, китобхон томонидан катта бир мароқ билан ўқилади.

«Тирилган мурда» ва «Ёдгор» қиссалари эса, совет даврида инсоннинг ўсиб-улғайиши га камолотга эришуви масалаларига бағишланган. Булардан биринчисида, Магажон ялқовнинг совет воқелиги шароитида тарбияланиб илғор, актив бир граждандга айланиши оригинал усуллар билан тасвирланган. Жуда кўп юмористик унсурларга омикта бўлиб кетган бу қиссада ҳаётӣй воқеалар романтик муболағалар билан ёндош бўлиб боради ва энг муҳими шуки, реалистик мантиқ ипи сира узилмайди.

Эскилик сарқитларининг енгилиб, янги ахлоқий нормаларнинг ғалабасини куйлаётган «Ёдгор» қиссаси ҳам ёшларимизнинг ўқитургон китобларидандир. Бизнинг мактаб ва олий ўқув юрларимизда адабиёт программаларига кирган бу қисса ҳозирда ҳам ёшларимизни олижанобликка, жасоратга, фидокорликка чақиради, бу унинг катта тарбиявий аҳамиятидан далолат беради.

Улкан шоир, ажойиб дostonнавис бўлган Ғафур Ғулумнинг ахлоқ соҳасида яратган ажойиб ҳикоялари, кулгили новеллалари ва мароқангиз қиссалари бир неча ёш авлоднинг ўсиб-униб, фаҳму идрокнинг камолотга эришувига хизмат қилди.

Ғафур Ғулум замоннинг тақозоси билан ва ўз омадли таъбининг баракасидан адабий ижоднинг деярли ҳамма турларида ишлади, яратди ва муваффақиятларга эришди. У болаларга атаб бир қанча ширин ҳикматли, воқеабанд ва ёхуд насиҳатомуз шеърлар ёзди. Жумладан «Яша, дейман, ўғлим!», «Билиб қўйки, сечи ватан кутади» каби жўшқин шеърлари, ёхуд ҳазиломуз «Нортожнинг курак тиши», «Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо...» каби асарлари болаларимизни тўғри йўлга, ватанпарварлик идеалларига соғлом, доно, интизомли совет граждандари бўлиб етишишга даъват қилувчи, доимо хизматдаги мураббийлар родини ўйнайдилар.

Адабимиз «Шум бола» қиссаси соз, болаларнинг сегимли ки-

тоби бўлиб қолди. Мажозий қилиб айтганимизда, бу қисса китобий адабиётдан фольклорга ўтиб борадиган асарлар даражасида халқчил ва қанотли бир ривоятдан кенг омма ўртасида ёйилиб кетди.

Айтиш мумкинки, мабодо, Ғафур Ғулом, ўз катта ижодий фаолиятида фақат болалар учунгина ёзганида ҳам, у адабиёт тарихимизда ўзига хос муътабар ва муҳтарам ўринлардан биттасини эгаллаган бўлур эди.

1941—1945 йилларда, Ватанимиз бошига қонли кулфатлар тушган чоғларда, коммунист ва совет граждани — шоир Ғафур Ғулом юксак ватанпарварлик ҳислари билан оташин шеърлар ёзиб, совет кишиларини чидам ва саботга, қаҳрамонликка, жасоратга, меҳнатга, садоқатга, дўстликка, бирликка чақирди. Фашист босқинчиларига қарши у ёзган манзумалар одамхўрларга чинакам нафрат ва ҳақли адоват оловни билан озиқланганлар. Бутуниттифоқ совет адабиётининг олтин фондига кириб кетган «Қузатиш», «Мен яҳудий», «Сен етим эмассан», «Салом ва табрик», «Соғиниш», «Қиш» каби шеърлар шу қабилдаги асарлар жумласидандир.

Ватан уруши йилларида ёзилган икки шеър — «Мен яҳудий» ва «Сен етим эмассан» шоирга Бутуниттифоқ миқёсида шуҳрат келтирди. Ҳар иккала шеър оғир йилларнинг биринчи даврида ёзилган бўлиб (1941—42 йиллар), совет интернационализмини ва гуманизмини куйловчи оташин нашидалардир.

«Мен яҳудий» немис-фашистларининг ирқ назарияси ва одамхўрлик практикасига қарши айтилган энг бақувват айбномалардан биридир.

Урушдан кейинги йилларда Ғафур Ғулом жуда кўп шеърлар ёзди, вақтли матбуотда қатор очерклар, фельетонлар, памфлетлар, тарихий этюдлар, публицистик мақолалар, илмий-оммабоп, илмий-танқидий мақолалар нашр эттирди. Унинг бу даврда ёзган лирик асарлари бир қанча тўпламларда шоир муҳлисларига тақдим этилди. «Янги шеърлар», «Ўзбекистон чироқлари», «Ассалом», «Оналар», «Ўзбек халқининг ғурури», «Вақт», «Тонготар қўшиғи», «Яшасин тинчлик», «Шараф қўлёмаси», «Москва тинчлик таянчи», «Бир ғунча очилгунча», «Биз сени олқишлаймиз», «Ленин ва Шарқ» шеърий тўпламлари ва булардан бошқа «Танланган асарлар» ва тўрт томлик сара асарлар мажмуаси шу йилларда нашрдан чиқиб шеърхонларга совға қилинди.

Бутун гўзалликларнинг ижодкори, табиат манзараларининг ссрзавқ соҳиби — меҳнаткаш инсон образи Ғафур Ғулом назарида ҳаммавақт азиз образ ва нафосат тимсоли бўлиб келди.

Ватанимиздаги барча ютуқларнинг бош омили улуг Коммунистик партия ва унинг муассиси Владимир Ильич Ленин Ғафур Ғулом ижодиётининг доимо илҳомбахш чашмасидир, десак сира хато қилмаймиз. Зеро, шоир ўзининг энг жўшқин шеърларида ўз буюк мураббийларига миннатдорчилик билдиради:

Ленин бўлмасайди не бўлғум эди,
Партиям демаклик — Ленин демаклик.

Топталган хинадек мен сўлғум эди,
Инқилоб байроғин тик кўтармаклик

Сенинг шарафингдир, улуғ партиям!

Менинг

Ленинимсан,

оиламдасан,

Ҳатто набиралар

нафаси сенсан.

(«Май саломи»)

Бу баракали мавзу унинг ҳамма шеърларига — ё бевосита, ё билвосита, ё бу тўғрида очиқ фикр этилиб, ё бу тўғрида дангал айтилмаса-да, шеърнинг замирида сақланган ҳолда — ҳукмрондир.

Ғафур Ғулом халқимизнинг ифтихори ва отахон шоири. Чунки унинг лирик қаҳрамони халқнинг илғор фарзанди, замонанинг поқдил инсони, коммунизмнинг шижоатли бинокоридир.

МАҒСУД ШАЙХЗОДА

Тошкент — 1964 йил

Повестлар

НЕТАЙ

I

Савр ойларининг узлуксиз ёмғирлари кўкатларни қулогидан тортиб чиқарган. Ҳаво мусаффо. Қуёш йиғилар сўнгидан кулган қиз каби шабнамли киприклар билан кўк ўртасидан мўралайди.

Наврўзий беданаларнинг пайдар-пай сайрашлари кўклам келинига: «Хушвақт, хушвақт...» — деб чучут отади.

Қиш бўйи тўкмада қўр тўккан йигитлар кураш олгудай бир майдон қидирадилар.

Фақат Андреевский (Пойқовоқ) кўчаси учун йилнинг ҳар тўрт мавсумида ҳам кўклам. Унинг ўзига айрим қуёшлари бор. Унинг беданалари узлуксиз сайроқи, йигитлари ҳар қачон бир-бирсвлари билан куч си-нашади...

У шўх. У ҳар қандай баҳрадан, ҳар қандай ташвишдан хабарсиз яшайди. Унинг ўзига махсус баҳраси, ўзига махсус ташвиши бор.

Унда на сипоҳлик, на вазминлик; тескарисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақчақ, маст ҳайқириқ ёппасига ҳукмрон. Кўча бўйлаб ширали, фақат аччиқ ҳид эгалик қилади.

Пўлтахон, Санталатхон, Зебихон, Холдорхон, Саодатхон, Маърифатхон, Лутфихон сингари бир гуруҳ умумий маъшуқалар бу кўчанинг қалблари. Шулардангина бу кўчанинг доим баҳори.

Шуларнигина деб шаҳарнинг косиби, чапани ўспиринлари узсқ-узоқ ерлардан келадилар. Топганларини тўкиб соладилар. Ёр учун ичадилар, маҳбуб учун тўн ва этикларигача гаровга қўядилар. Нима бўлса ҳамки, Зебихоннинг бир дамлик суҳбати, бир пайт ашуласи, ой каби жамоли, қадди баркамалидан баҳраманд бўлсинлар. Улар рақиб билан талашиб муштлашишга, дилдор амри билан киши ўлдиришга ва керак бўлганда, ўлишга ҳам тайёрлар.

Етса мол, етмаса жон!

Шунинг учун ҳам Пойқовоқни босиб, Салорга қуювчи ариқ баъзида кечанинг уятидан, баъзида фаҳш ва жинойтнинг шиддатидан қизариб, буғриқиб оқади.

Шулар учунгина шоирлар ўртаниб шеър ёзадилар. Қошларнинг қсралиги, сочларнинг муаттарлиги, белларнинг толмалиги, юзларнинг нақшин олмалиги тўғрисида ақл юргизадилар:

Қошларин меҳробида сўфи кўнгил қилди ватан,
Тишларинг васфида қимматланмади дурри Адан,
Минг Зулайхо ҳуснида лаъли лабинга берди тан,
Сочларинг бўйида бозори касод мушки Хўтан,
Кўп қаро холинг кўриб, Ҳиндида ғавфо, Зебихон.

Жон оларга жоду кўзлар сурмадан кийди қаро,
Тиғи мужгонинг билан ҳар дам кўнгилда минг яро,
Лутф ила бу ошиқи мажнунингга бир дам қаро,

Чун Масихо мурда тан топсин ҳаёт олам аро,
Бу қулингга бир нигоҳинг айла савго, Зебихон,—

дейдилар. Давраларнинг бўғиқ ҳавосини жирканмай
шимирадилар. Фақат Зебихон-Зебихонлар, Пўлтахоф
Пўлтахонлар — бадбахтлар. Кўнгиллари йиғлар экан,
юзлари кулади. Қалблари ҳақоратлардан қонар экан,
кўзлари ишва билан сузилади.

Уларни ўзлари билмаган зарурият, кўзлари кўрма-
ган мажбурият бу олтин гирдобларга улоқтирган. Ал-
лақайси ҳарис кўзли сайёр бу олтин қафасларга улар-
ни қамаган.

Улар бунда фаслли ҳурмат, севилмаган ҳаржойи
улфатларнинг қучоғида истаксиз бўғиладилар.

Улар кўпинча йиғлайдилар.

Фақат бу йиғи аҳмоқлар йиғиси. Чунки уларнинг
хўжайинлари бор. Улар ўз хўжайинларига умрбод
қарздор.

Текин овқат... Текин кийим-бош... Текин жой...

Энди бўлса Зебихонларнинг ўйнаб-кулганлари учун
суюнишлари, хўжайинларига миннатдорчилик билди-
ришлари керак. Улар энди озгина ишлашга, меҳмон-
лар, ҳаржойи бир кечалик ошиқлар билан ўйнашга, ку-
лишга, ишва ва нозланишга оғирсинмасинлар...

Андреевский кўчасининг шўх қучоғидан ўрлаган
овозларга яна янги бир жуфт оҳанг қўшилди. Булар
Салор тарафидан келаётган икки маст йигит — оғизла-
ридан кўпик сочган, икки хумор теванинг бақириви —
авждаги ашулалари эди:

...Искобил борманглар, йўллар хатодир-эй... ёру

Урик, олмасини пулга сотадир-эй-й... й...

Урик, олмасининг тубига борсам-эй... ёру...

Илондай тўлганиб бир қиз ётадир-эйий...

. . . . .

Бу оҳанг, бу кўча бўйлаб донг чиқарган қадрдон
товушлар ўзга ҳайқириқларни босиб кетди.

Мисраларнинг ярмисини чайнаб, димоғ билан жўр-
овозига оҳанг қўшган дароз, чўққи йигит ёнидаги ҳар
яғринида киши ўтируви мумкин бўлган чорпаҳил,
кўкраги очиқ йигитнинг қийиқ беқасам тўнининг ен-
гидан тортди:

— Полвон... Полвон дейман, жиндак тўхтанг.

— Нима дейсан, номард, машқни бузма.

— Кимникига кирамиз. Холдорхонникигами, Сангалатгами?

— Воей, айланиб кетай... ҳар икковларидан ҳам. Қайсисига бошласанг, шунга-да, номард, бу кўчанинг пасту баландини сен биласан.

— Юринг бўлмаса Холдорхонникига, хўжайини Қоракўзда ҳам жиндак оласим бор.

— Оласим бор?! Ҳа-ха-ха... ҳезимкаш, дейман, бизнинг берасимиз бўлган жойларда сенинг оласинг бўладими? Қилмаганинг... шу қолган экан-да, номард, лўлининг эшагини суғориб пулини оламан дегин, ҳа-ҳа-ҳа...

Тугмаси йўқ жойларига қўлим солсам-а, ёр-ёр,
Қўш анори-я диркиллайти — суяги йўғ-а, ёр-ёр.

— Вой доод, суяги йўқ жойларидан...

Икковлари бир-бировларини суяшиб, зарҳалли вивеска осилган катта бинога, қирқлаб саналган пиллапояларни босиб, чиқиб кетдилар.

— Самад,— деди Полвон,— буларинг билан ўзинг тиллашмасанг, меники непонимай, ҳа-ҳа-ҳа...

— Хўп, Полвон.

Самад билан Полвон номерланган тахтачадаги калитларни қўриқлаб ўтирган бир семиз хотин билан учрашдилар.

— Издирас, мамашка, издирас, как поживай?

— Нечего,— деди хотин.

— Хўжайин здесь, Қоракўз? — деб сўради Самад.

— Здесь, в конторе.

— Юринг, Полвон, ўзи конторда экан, кирамиз.

— Қўйсанг-чи, номард, мен йўғимда кирасан, пули бўлмаса, менинг олдимда нам тортиб қолади, қўй, номард.

— Ахир, оласим бор, Полвон.

— Билдим, ўша оласингга...

— Пул бермаса, биронтасини жузза қиламиз, Полвон...

— Йигит бўлсанг туёғининг остида сана, номард... жуззахўрликка ўрганма.

— Бу ер ўзимизники, қўя беринг, Полвон.

Буларнинг долон бўйлаб қўзғатган шов-шувларига хўжайиннинг ўзи ҳам конторадан чиқиб қолди. У қирқ ёшларга борган, думалоққина бир киши. Соқоли қириқ, ўсиқ мўйловлари оғзини қоплаган, чаплаш қошли, йўл-

Йўл қора шимини тасма билан елкасига осган. У қулочини очиб, панжаларини ёзган, пастки лабини тишлаб, бошини қимирлатар, чап тарафдаги уйлардан бирисини кўз имоси билан кўрсатиб, Самад билан Полвонни осойишталикка чақирар эди.

— Жоним Самад, ҳушингни тўпла, бу на ҳой-қўй, чиғир-бағир еридикки, дали ўлмисан...

— Оға,— деди Самад бармоқларини бир-бирига суйкаштириб,— манат чўз, манат!

Хўжайин елкасини қисди.

— Юр долимча, бунда даъво ярамас.

Учовлари долоннинг пойнагига қараб юрдилар. Унга бурилиб, номернинг остки қисми — подвалга тушиб кетдилар.

Подвал одамлар билан зич. Оддий ошхоналар сингари қатор-қатор стол-стуллар қўйилган, бир тарафда буфет, пиво, арақ, коньяк каби ичимлик ва закускаларнинг ҳар навидан муҳайё.

Йигит-яланглар товсилтирмай ичмоқдалар. Умуман, бунда эр-хотин аралаш, бир қурлари ашула қилмоқда, бир қурлари бир-бировлари билан мушт дўлайишиб, аллақайси даъвонинг татавини ёзмоқчи, бир нечалари ўзларига бошқа столдаги хотинларни чақирмоқда. Ана бириси тиззасига бир хотинни, ёнига бирини ўтқазиб, хотиннинг қўлини елкасига ташлаган, бир қўли билан стакан уриштирмоқда.

Бурчакда бир кўр гармончи шу бўғиқ ҳавога сингдириб, аллақайси тизгинсиз қайғунинг оҳангига тугма босиб, қулоч кермоқда.

Учовлари бир столи эгалладилар. Хўжайин хотинга ишорат қилди. Бир нафасда бир тарелка шўр данак, олти шиша пиво, учта стакан келди. Хўжайиннинг ўзи қуя бошлади.

— Жоним Самад, билмаюрсанки, бозор касоддир, ўрада даъво айлаюб, қўноқлари инжитмоқ ўлмас.

— Қўноғинг ким ўзи, оға?

— Бир мусофир қўжа сарватдор. Тошкент пуллари зўра чоғириб қимор ўйнаюрлар. Саташмоқ ўлмас. Хани сўйла, на истаюрсан?

— Оға, мана бу бизнинг Полвон акамиз бўладилар, ўзлари қўқонлик, атайлаб мени деб келган меҳмон.

— Сани деб эмас, номард, курашга дегин, Аҳмад полвонга тараф дегин.

— Аҳмад полвонга тараф. Ўзлари, қўқонлик заводчи Ғанибойвачча бор-ку, ана ўша кишининг йигити.

Ана шу. Менга обрў керак. Оға, обрўни биласанми, обрў...

— Сўйла, жоним, сўйла.

— Ана шу обрўга манат йўқ. Пулдан чўзасан. Ундан кейин (Самад хўжайинга қараб кўзини қисиб қўйди) хизматинг бўлса гарданга. Лекин ҳой (бош бармоғини кўтариб) мана бундайини топиб қўйганман. Минг сўлкавой берасан, оға. Копейка кам бўлса, юришингни қилаверасан, оға, гап шу.

— Номард, тоғдами қуйруқ... адаш,— деди Полвон.

— Хани сўйла, жоним, кимдир, қайдан, қиздир, қодиндир?

— Уни келганда биласан, нариси бир ҳафта. Манат чўз, оға, манат.

— Сан ўласан, Самад, банда ўлани санингдир, ханча истаюрсан, пожалуйста,— хўжайин шим чўнтагини кавлаб ғижимланиб кетган иккита йигирма беш сўлкавойликни чиқариб Самадга чўзди.

— Биттаси ҳам бўлади бу номардга, нобуд қилади, адаш...

— Оға, агар саники-маники бўлмаса, обрў керак, бугун менинг оғайнимни хурсанд қиласан. Сартский саройга буюрасан, обрў керак, дейсан.

— Оға, Самад, сен ўласан, пожалуйста, пожалуйста.

Хўжайин илжайиб, Самадни эркалади ва елкасига қоқди. Бир стакан пивони бошига кўтариб, тура бошлади.

— Самад жоним, пивони ич-да, Полвонни сароя, ман ўрада ўланлари кузатмалиям.

У Полвон билан Самадни қолдириб, ўзи юқорига чиқиб кетди.

Самад Полвонга ўз йигитлигидан, Пойқовоқдагиларнинг бариси ҳам ундан дам еганликларидан мақтана-мақтана сўйлар, гап орасида пиво стаканларини уриштириб ичар эдилар...

Кун кечикиб қолган. Самадлар кириб ўтиргандан буён, уч қур янги меҳмонлар келиб кетган. Буларнинг столларида йигирма-ўттиз чоқли бўш шишалар тизилган эди.

Полвон чап қўлининг билагига такя қилиб, пинакка кетган эди.

Самад энг сўнгги стакан пивони бир ўзи кўтарди-да, ўридан турди, Полвоннинг яғринига уриб:

— Полвон,— деди,— туринг, кеч бўлиб қолди. Пол-

вон, туринг, хонимчаларнинг саройига кирамиз. Бугунги кунимиз партов, туринг, Полвон.

Полвон бошини кўтариб, қизарган кўзларини Самадга тикди.

— Саройгами, Холдорхонгами, тур, кетдик, номард.

Иккови бир-бировларини суяшиб, подвалнинг иккинчи эшигидан юқорига кўтарилиб, кўчага чиқдилар. Кўчани чўрт кесиб, рўбарўдаги қўрага қараб юра бошладилар. Буларни эшик тубидаги супачага пўстак солиб ўтирган сарой қоровули, яна тўғриси, «меҳмонлар»ни саройга таклиф қилиб ўтирувчи киши қарши олди.

— Келинг, Самад олипта!

— Ойимларинг тўкис-тугал саройдами?

— Ҳаммалари соғ-саломат, дийдорингизга мунтазир...

— Ҳой номард, Самад, бунинг нима дейди, дийдори нима ўзи, кимга пичинг отмоқчи бу номардинг? Бошини қўлтиқлатиб қўяйми?

— Қўйинг, Полвон, қўйинг, бу ўзимизнинг камбағаллардан, бизга ҳадди сиғади.

Булар саройнинг ичкарасига кириб бордилар. Булар кириб борган Пойқовоқдаги ишратхоналар учга бўлинади; биринчиси номер аталиб, европача безалган айрим хоначалардан иборат. Бунга ўзга шаҳарнинг дайди мусофирлари ва кўпинча бир кечалик айшни истаган шаҳар бойлари, зодагонлари келиб тушадилар. Бу ерда улар учун исталган айш, ичкилик, қимор бариси тайёр.

Иккинчи қисми, Самадлар пиво ичган жой бўлиб, бунда дунё ташвишидан бир нафасга «ором» қидирганлар келадилар. Улар учун ҳам ҳоли қудрат ичкилик ва бошқалар бўлади. Дилларига ўрнаб қолса... жой ҳам топилади.

Учинчи қисми, Шарқ усулида катта саройдан иборат бўлиб, бир қатор ҳужраларга эга. Бир тарафда самоварчилик, ҳамма ҳужра бўйлаб битта-иккитадан хотинлар. Ўз ҳужраларини янги келинларнинг уйи сингари беаганлар. Бунда дутор, танбур, ясоғлик дастурхон, керак бўлиб қолганда, мавжуд ичимликларнинг ҳар нави. Ҳар икки-уч ҳужрага биттадан оқсоч (оқсочлар илгари ёшликлари ҳужрада ўтган хотинлар бўлиб, қариб, ўтмас бўлганларида, яна шундаги ўзга хизматда қолганлар), саройбон ва бошқалар.

Буларга шаҳарнинг чит растасидан, вофурушчилик

дан, атторликдан ўспиринчалар меҳмон бўлгани каби, кўп меҳмонлар у ҳафтадан бу ҳафтагача бигиз, сўзан қилиб топган-таянганини ҳамёнга солиб чиқадиган ко-сибваччалар, чапанилар бўлади. Самадларни ҳовли юзасида Шафоат оқсоч учратди.

— Кел-а, бўйингдан гиргиттон, Самаджон, сани қайси шамол учирди, нах жиянларинг тоғамиз, ама-кимизни топинг, соғиниб ичагимиз узилди, деб миян-хата қилиб юбордилар-ку.

— Амаки... тоға... ха-ха-ха... вой номард-ей,— деди Полвон.

Самад юзига улуғворлик, кўкрагига савлат чиқа-риб:

— Амма,— деди,— Пўтаники бўшми?

— Йўге, айланай гиргиттон, яқиндагина меҳмон кирди, ҳали-бери бўшамайди.

— Холдорники-чи?

— Унинг тоби йўқ. Нах иситмаси десанг, жиззайи кабоб. Калта-калта йўталади. Куни кеча саройбони қурғур қўярда-қўймай мени ўшаникида ётқизди. Хў-жайиндан буйруқ шу, деди. Қирганимга минг-минг пушаймон едим. Ҳали тер босар, ҳали тер босар, кўрпа-ёстиқ шалаббо, алаҳлайди, ёш умримни хазон қилган-лар,— дейди, орсизлар,— дейди, ман кучсизман,— дейди, қани билакларимда бир йўлбарсдай куч бўлса-ю, хўжайинни, аммасини, тоғасини, ҳаммасини тани, эт-ларини бурда-бурда қилсам,— дейди. Туфлайди. Эрта билан қарасам тупуги қон аралаш. Улиб қолмаса яхши эди, ахир, айланай, Самад, тайиб-майибга қаратсалар бўлмайдами? Хўжайинга айт, гиргиттон!

— Санинг этингни бурда қилар эмишми, ўша но-мард, ким ўзи ўша?

— Ўлса битта ошхўр жомадароз кам-да, амма, қа-ни айтинг, кимники бўш?

— Саодат билан Лутфиники, кира қолинглар, гир-гиттон.

Иккаласи бурчакдаги ўртача ясамол бир ҳужрага кириб кетдилар. Орадан ўн минут ўтар-ўтмас Шафоат амма самоварчига бир талай шишалар кўтартириб, ор-қаларидан ўзи кирди...

* * *

Орадан бир ойга яқин ўтган. Пойқовоқ кўчаси ил-гаригича шўх, унда на сиполик, на вазминлик...

Сават-сават бодринглар ўсмали дилбарлардай истақларни чақириб туради. Барра пиёзлар. Кашнич, райҳонлар кеч кўкламнинг садағалари бўлиб, бир кўтарим гўштнинг интизори, кобили шўрвачилардан ҳиммат сўраб термиладилар.

Бугун бир неча кундирки, Тошкент алоҳида бир тайёргарлик билан бир кимсани кутади. Ҳар куни, деярли Комил даҳвоши, Сойиб юзбоши, ҳатто Мочаловнинг ўзи ҳам маҳкама, Чорсуни айланиб, мусулмонларга огоҳлик бериб юрадилар.

Қаймоқ бозордан тортиб атторликкача, ундан ширни бозордан тортиб, узун раста, яҳуд раста, вофурушлик, Жанггоҳу Хадрагача шифа ясамол. Аҳли раста, аҳли савдо ўз дўконини ба қадри ҳол безаган, дўконнинг ўртасида намоз жума савлати билан ҳолвачининг ўзи ўтиради.

Қоровулларда ҳам ўзга вақтда кўрилмаган жонлилик, эртадан-кечгача икки-уч қайтадан сув сепган, эркакшупурги қўлдан тушмайди. Раста оқсоқоллари, бозор даллоллари, савдо саркорларининг боши икки — оёғи тўрт.

Ҳар йўталга беш лаббай қуён қулоқ.

Маҳаллаларда ҳам шу бесаранжомлик. Элликбоши билан маҳалла имоми худди оёғи куйган товуқ. Уйма-уй кириб «содда» фуқарони безовта қилиб юрадилар.

Ҳали ҳовли йўлагингни, ҳали кўча даҳанангни, ҳали кир ўрангни шупуриб тоза қил, деб пойма-пой бўйруқ.

Мачитларнинг жиловхонаси, минораларнинг чўққиси, уқпарли тақия кийган болалар каби қуроқ байроқли.

Бу кун бирор ердан «озодлик» ёки чўзма-чалпак келмаган бўлса ҳамки, Шашқол домла «мақтовбачча»ларнинг чурвақаларига «озодлик» берган, эрта каллаи саҳарлаб наврўзликка борадиган «ҳай» кийимларини кийиб келишларини буюрган, кўзга кўринадиган «саводли болалар»нинг ўн-ўн бештаси хонақоҳни бошига илиб «нашраҳ» тайёрламоқда.

Таборақ, зулало вал-ибтидоий,
Таоло жаддуҳу анзилмакониий...

Янги шаҳарда ҳам шу машмаша, шу бесаранжомлик. Ҳаммаёққа оқ, кўк, қизилдан қурама байроқлар тикилган. Кўча-кўйлар ёғ тушса ялагудай. Бундаги дў-

кондорлар ҳам ўз дўкон-магазинларини рус таомилида безаганлар. Кўча беткайида бўладиган ҳар кунги очиқ олашовур бозорлар йўқ. Ҳаммол, косиб, бозордан бирор тамаддиқ қилишга тушган қишлоқилар ҳам ҳайдаладилар. Ўрта кўчалардан ҳам от, аравалар юргизилмайди.

Вокзал атроф, Салорнинг кўпригидан тортиб Қайнамагача ипак пойандоз тўшалган, вокзалнинг ич-таши, биринчи ва иккинчи класслар, орқа ёқдаги платформаларгача, ҳатто шифтларгача қизилоёқ, такатуркманнинг ипак гиламлари билан безалган. Эшик байроқлар, қилич-қалқонлар, икки бошли бургут ҳайкаллари, бут, ой ва юлдузлар билан муҳташам.

Вокзалнинг ўзида ҳеч қандай бегона поезд тўхтатилмайди. Бошқа шаҳардан келган истасин пассажир, истасин юк поездлари Отчопар, Чилдухтарон тарафга ўтиб бўшанадилар.

Шаҳарда сипоҳлик, оғир бир вазминлик сезилади.

Фақат бир кўча—машҳур бир кўча бу тайёргарликдан хабари йўқ. Унда на сипоҳлик, на вазминлик: тескарисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёғ ашула, ишвали чақириқ, маст ҳайқириқ узлуксиз ҳукмрон.

Валихўжа эшон бир жуфт қора йўрға қўшилган извошда кўчанинг ҳар икки бетида тизилиб кетган дўкондорларга таъзим билан келар эди. Устида Бухоро беқасамидан тўн, бошида афғоннинг сурмананг шоҳи салласи, ичидаги кўк мовут камзулининг ёқасига оқ қатирға қўйилган бўлиб, ёқанинг бирлашган ўринларида тугма ўрнига олтин ҳошияли ёқут салб тақилгандир. Бу Николай ҳукумати тарафидан Валихўжа эшоннинг бир қатор хизматлари шарафига тақдим қилинган почётний гражданлик аломати эди.

У ғурур ва сипоҳлик билан извошни нақ «Қосим» номерининг олдида тўхтатди ва честь бериб турган бир унтер-офицер формасидаги погонлига хитобан рус тилида сўзлаша бошлади.

— Жаноби олий эрта соат учда вокзалга тушсалар керак. Бу тўғрида губернатор ҳазратларининг айрим фармонлари бўлдимми?

— Бали, давлатли жаноблари, у баланд мартабалик ҳазратлари кун-кеча сартия қозиларига ва эски, янги шаҳар приставларига бу тўғрида эълон қилишни адъютант орқали, хусусан, менинг ўзимга амр қилган эдилар.

— Маълум қилган бўлсангиз керак?

— Бали, давлатли жаноблари.

Валихўжа эшон кучерининг орқасига туртди. Арава қўзғалди ва Эржар кўчаси бўйлаб «Тўхтажонбой»нинг номерига йўл солди. Валихўжа эшон извошдан тушиб, кучерига кутиб турмоқни буюрди ва қирқлаб саналган пиллапоялардан юқори чиқди. У телефон орқали Сайидрахим князнинг уйини чақира бошлади.

— Мен Валихўжа, Сайидрахим уйдამилар?

— Сиз билан Сайидрахимнинг ўзи сўзлашаётибди. Салом алайкум, хизмат?

— А, ўзингизми? Жуда яхши. Сайидрахим, эрта жаноби олийнинг Тошкент вокзалига тушишларидан хабардор бўлсангиз керак. Бу тўғрида губернатор жанобларининг ҳам қозилар ва приставларга айрим фармонлари бўлган экан.

— Дуруст, тақсир, фармонлари бўлган эди, ҳатто айрим суратда менинг ўзимга ҳам телефон орқали маълум қилган эдилар.

— Ҳайронман, тақсир. Ҳар ҳолда, у жанобга қарши сиз билан мендан айрим бир тайёргарлик бўлмоғи лозим эди.

— Нима қилдингиз?

— Балли, худди мен ҳам сизни шунинг учун чақирган эдим. Нима қиламиз, аввали шуки, вокзалда гилам, қапа сингари баъзи бир анжомлар етишмай турган эмиш, деб эшитдим. Бадалмат дума, Боқижонбойларга айтиб, уйларидаги бутун гиламларини вокзалга чиқаришларини сўров керак. Қапа ўзингизда топилар, деб ўйлайман.

— Топилади. Тағин бошқа боёнлардан суриштириб кўрамиз, тақсир. Мен ҳозир Иноятҳожига одам юборган эдим. Ҳали замон келиб қолар. Бошқаларига ҳам юбораман.

— Иноятҳожигами, яхши қилибсиз. Унга айтинг, вокзал атрофларидан бирор дурустроқ ерга беш-ўнта қозон қурдирсин. Солдатларга, шаҳардан чиқадиган муллаваччаларга, домлаларга ўша ерда бир тўй қилиб берув керак. Ишқилиб, бу ишнинг мутасаддилигини унга топширинг.

— Эшитаман, сиз ўзингиз бирор эви билан Юсуф Давидовга одам юбора олмайсизми?

— Нимага энди?

— Ҳалиги асбоб-ускуналар тўғрисида-да.

— Хўп, ҳа, иннайкейин, Сайидрахим, сизнинг яна бир қиладиган ишингиз бор.

— Эшитаман, тақсир.

— Зарифхўжа қозига хабар беринг, шаҳардан чиқадиغان бутун муллалар, имомлар, муллаваччалар ва бошқаларни тартибга солиш унга юкланади, эҳтиёт бўлсин, одамлар янги кийим-бош кийган, озода бўлсин. Майда-чуйда, қаланғи-қасанғи, эски тўн фуқароларни четлатиб, сафга киргизмасин, чунки бу масжиднинг ҳалими эмас.

— Албатта, тақсир.

— Маҳмуд карнайчига буюрув керак, энг яхши сурнайчи, карнайчиларни йиғиб, улар ҳам вокзалга эрта биланданоқ чиқиб, тайёрланиб турсин.

— Ўзи ҳам шундоқ ишларни, айниқса саркорликни яхши кўради, тақсир.

— Қани энди, ўзимиздан келайлик. Сайидрахим, амир жанобларига кўзга кўрингудек бирорта пешкаш қилув керак эди-ку, нима қиламиз?

— Бийлигингиз билади, тақсир. У киши тўғри қаерга тушадилар?

— Бизнинг қўрага-да.

— Йўқ, тақсир, сиздан мен сўраб оламан. Бу галча жанобни мен меҳмон қиламан, қайтишларида сиз.

— Бўлмайди.

— Илтмос қиламан, тақсир.

— Хайр бўлмаса, Сайидрахим, сиз ҳам, мен ҳам эмас, балки номерга олиб тушамиз-да, ҳар икковимиз меҳмон қиламиз.

— Бунингиз маъқул, тақсир.

— Қани, Сайидрахим, сизнинг пешкашингиз нима бўладиган бўлди?

— Сизники-чи?

— Мен эҳтиётдан цирк балетчиларининг бир кунликларини заказ бердим. Иннайкейин... Хайр, қолганини ўшанда биласиз.

— Меники нима бўлсайкин... бирор эви топилиб қолар дейман-а, тақсир.

— Сайидрахим, бугун кеч бўшмисиз?

— Бўшман, тақсир, тайёргарчилик бор, холос.

— Бўлмаса «Лондон» номерига, 32-хонага чиқасиз.

— Юпатова бордир-а, тақсир.

— Сиз ҳам ўзингизникини ола чиқасиз. Муравьянц Россиядан Бухорога қоракўл учун ўта кета туриб, йўлда қўниб қолибди, девятка билан йигирма бир.

— Валихўжа ака, шу Муравьянцингизга жуда ҳам

тобим йўқ-да, шуни бир амаллаб синдиришнинг ҳисоби йўқми?

— Қирқ процент берасиз.

— Йигирма беш.

— Хўп, сиз чиқинг, менинг қўлим ва ўзингизнинг қўлингиз бўлиб, ютуқ ўттиз процент меники, сумма сиздан.

— Маъқул.

— Хайр, кутаман.

— Хайр.

* * *

Зомин тоғларининг кўм-кўк ёнбағирлари, кўз илгамас ерларигачайин этак ёйган майсалари чорвадорларнинг умр бўйи давр сурган бўстониدير.

Куни шабада, туни пок изғиринли водийлар, қўйлар, йилқилар дунёси. Қўчқорларнинг бўйдоқ маъраши чўққилар эгаси қарчиғай нолиши билан ҳар кеча бу тик қияларда ўпишади. Юқори кўтарилган сари дунёни кўриш чамбари кенгаяди. Юқоридагиларнинг уфқлари доим кенг.

Остда Қизилқум, Мирзачўлнинг ғарбий этаклари қуёш ғазоби тагида қолган. Жиззах шаҳри, қалъалар, қарялар, қасаба, қишлоқлар. Қуш учиб етмас ерларда гумбази Абдулла, Музаффархон сардобалари.

Шулардан кўтарилган ҳар ун, ҳар оҳ, ҳар тараннумга маъюс қолган Зомин тоғи Ҳиндикуш тоғлари тизмасининг ичкўёви. Симоб томчили тоғ ирмоқлари Чотқол оралаб узоқ элларга йўл солади. Сувнинг майин бағри тошларни бир-бирига уриштиради. Аслда майинлар учун тош кўнгиллар доим уришиб келганлар. Булоқлар сирли-сирли силжишлар билан ерга қуйилиб, Сирга қўшилади. Узоқ қирғиз даласининг кулча юзли қизи Орол қўйнига боришга ошиқади. Шу уч минг чақиримли мусофир йўлда Сир — шўх. Сир — саёқ. У пишқириб оқади, ҳовлиқиб чопади, фақат Орол учун. Йўл-йўлакай Мирзанинг чўлига, қуёш ва уюрма, қизиқ қумлардан яратилган мис рангли қизга, ўз танларига Сирнинг айрим қатраларидаги сирларгача сингдириб олишга тайёр турган яланғоч бир маъшуқага қайрилиб боқмайди.

Шу сувлар дарёлардай оқиб кета олмас эди, дейди чўпон Абдурахмон, туққан элларга «қур-эй» чалиб, туя боққан Сурхон чўлларига:

Бу элнинг ошиб келдим довонидан,
Жиртилди сағри этигим товонидан.
Туққан элда такадай журайдим,
Қувғин қолдим хонимнинг жомонидан...—

дейди.

Бу мисралар Абдурахмонларнинг Сурхон, Қашқарёдаги камбағалгина деҳқончиликларидан амир Олимнинг зулми, ҳадсиз солиқларига тоб келтира олмай, оилаларини отасиз қолдириб, узоқ ерларга иш қидириб келган, чорвадор бойларнинг қароли, бир йилга тўрт эчки учун боғланиб қолган қулларнинг чўзиб-чўзиб мунг билан айтадиган ўланлари. Улар ёмон хоннинг зулмидан қувғин қолганликларини ҳасрат-ла куйлайдилар. Кўклам оқшомларининг ғарбдаги, мотамли хотиннинг дурра боғлаган чаккасидай қора булутли кўкка қарайдилар. Карвонидан ажралган бўталарнинг ёшли кўзлари сингари, зумрад талотумли ирмоқ ҳовуччаларига термилиб, болаларининг оталарини соғиниб, интизорли кўз ёшларини эслайдилар.

Бечоралар, хонларнинг яхшилари борми? Ҳеч арслон бир ғизолнинг мушфиқи бўлганми, ҳеч бир лочин қаноти тагида кабутар тухуми илиганми, ҳеч илон масканига, илон янчилмай туриб, саъва ин қўйганми — билмайдилар..

Остда Қизилқум. Мирзачўлнинг ғарбий этаклари, ўт боши қайтиб қолган, кеч кўкламнинг бир оқшоми, ҳаво булутли.

Зомин тоғларининг этаклари, Жиззах шаҳрининг жимжит станциясидан қўзғалган курьер поезди Ховосга қараб, ундан ўта Тошкентга қараб, ундан ўта Москва ва Петербургга қараб чопади. Чўлнинг жонлидан ори, бўронли қўйнига тигдай ҳайқириқ, паға-паға тунлар қучоқлатиб елади. Қоронғи кечанинг қўрқувли қўйнида бир жуфт ханжар каби кўзлари қаблал-милод дostonларининг аждодларини эслатади.

Худди шу кеча каби иккинчи бир ўтмиш кечади, турмуш ҳодисаларига оҳанг қўшиб, давр зулмига бўйин эгиб, Мирзачўлни яёв босиб, Жиззахга киришга мажбур қолган бир шоир кечанинг даҳшати тўғрисида шундай деган эди:

— Зим-зиё кечаси чўлда мен ёлғиз,
Қўноғим тарихий сардоба эди.

Узоқдан мунглаган қўққайма ўксиз —
Бу гумбаз бузилган хароба эди.

Кенг саҳро тиккайган юлғундан ўзга
Йўловчи юпатар бир эш кўринмас.
Изғириқ, қуриган чўп-хасни кўзга
Уради, гўёки борлиқ телба-маст.

Кўк мотам тўнини устга ташлаган,
Гулдурос чақмоқлар қўрқитар кишини.
Қоп-қора булутлар ишни бошлаган —
Сел қуйиб бир даҳшат иржайтар тишини.

Илк баҳор, уловсиз, қалинроқ кийимсиз,
Дастмоя бир эски хуржунки, қуп-қуруқ.
Ғужанак бўлганча тикилиб шу изсиз
Саҳрода яшашга қил бўйи умид йўқ.

Ганграган бош билан умрин санаб,
Ҳар нафас бир ўлим, бир ажал кутаман.
Кўкарган иякни тиззага тираб,
Чақчайган кўз билан дунёни ютаман.

Шу дамда узоқдан бир ҳой-ҳу эшитдим —
Борлигим бир зийрак қулоққа айланди.
Гўёки эриган қўрғошин ютмишдим,
Кўксимда бир иссиқ тебраниш бошланди.

Дам ўтмай «жонивор, қуррай, ҳой» деб,
Саҳрони жонлатган қадрдон бир оҳанг.
Гумбазни ўзига бир қора билиб,
Ёндашган бир чўпон эмишким, аранг.

Булутли ҳавода хулкарни кўролмай,
Бутун кеч йўл кечиб, йўлни йитибдир.
Кенг чўлда бир манзил, бир қўноқ тополмай.
Уриниб, сурканиб шу ерга етибдир.

Агар ўша амир Олимнинг саёҳатини устига олиб,
яланг чўллар бўйича чопгучи, эрга соат учга Тошкент
вокзалига етиш учун пишқириб елгучи бу поезд қато-
рига қараса:

Шу дамда яқиндан бир наъра эшитдим,
Борлигим қарорсиз япроққа айланди.

Гўёки бир аждар қомига кирқиншдим,
Танимда бир қўрқув, янчилиш бошланди...—

деб бу кечадан шикоят қилган бўлар эди.

Балли, поезд қатори бир аждар эди. Бу аждар ўз елкасида бир чаённи элтар эди. Бу қатор амир Олимхон тушган қатор эди.

Агар сиз-бизга ҳам бир имконият бўлса эди-ку, шу чаённинг маскани — аждарнинг қомига кириб, унинг ич тарафини томоша қилсак эди. Фақат бу бизга мумкин бўлмади. Биз кўрганлар орқали, келган нақллар бўйича ёзайлик.

Поезд паровоздан мустасно олти вагондан иборат. Биринчиси, амирнинг ўзи ва икки-уч фоҳиша, уч-тўртта бесоқоллари билан дарбонларига махсус, иккинчиси, мулозимлар билан аскарлари хосга махсус, учинчиси, вазирлар, саркардалар, йўл руҳонийлари ва ўзга улуғларига махсус, тўртинчиси, ресторан, бешинчиси, ошхона, олтинчиси, энг зарур юклар учун.

Амирнинг тушган вағони бошдан-оёқ яшил ранга бўялган, сирт тарафидаги ҳар икки биқинига «Ло илоҳо...» сўзлари олтин билан ёзилган, ич тарафига киришингиз билан сизни бир музойиқ олами чулғаб олади. Оёқ остларига аллақандай юмшоқ палослар, энг аъло ипак гиламлар ёзилган. Дарича дарпардалари бир қат шоҳи ва устидан бир қат бахмал билан тикилган. Эшик ва дераза тутқичлари олтин жиллоли кумушдан. Бу ерга бир сари қадам кирган киши эсанкираб қолади. Деворга гиламлар, олтин чопган бахмаллар тўшалган. Тўғарақда катта, қалин ойналар, кенг, ялтироқ партўшак ва ёстиқли каравот. Энг аъло юмшоқ мебеллар. Ўртада қивил ёғочдан ясаиб, фил тишидан ўймакорлик қилинган тўғарақ хитой устали, унинг устида олтин қўндоқли, мрамар дастали, чинни қалпоқли электрик қўл лампаси. Ўртада шоколад қутилари, шампань шишалари, рюмкалар, қоziқларда қилич, камар, салла, тўн ва бошқалар осилган. Парли диванда бир маъшуқанинг белидан қўл ўтказиб амир Олимхон ўтиради... Амир муллавачча ёқали оқ шоҳи кўйлак, жимжима қирғоқли оқ дўппи кийган. Хотин нозланади... Амир ўрнидан туриб стол устидаги тугмани босди. Купе эшиги бир салмоқдаги осойишта оҳанг билан чертилди.

— Биёед (келингиз).

Эшикдан бир ўспирин мулозим келиб, икки букилиб таъзим қилди.

— Ба мо қаймоқ биёред, қаймоқ мехўрем (бизга қаймоқ келтиринг, қаймоқ еймиз).

Мулозим яна етти мартаба қўлини ўпиб, чаккаси-га, сўнг кўксига қўйиб, минг турли ҳамду санолар билан орқасига юриб, купедан чиқиб кетди.

Нима қилиш керак?! Поезд йўлда, Ховосга етган ларича йўқ. Ховосга телеграмма берув учун йўлда тўхтайдиган ярим станция ҳам йўқ. Бухородан чиқишда сафар жабдуғини ҳозирлашда дунёнинг бутун мавжуд ширинликлари, каклик гўштидан тортиб, манти қозонгача, пивою коньякдан тортиб, носгача, нимаики ейиладиган, ичиладиган, кайф берадиган нарсалар бўлса олинган-ку, фақат қаймоқ унутилиб қолдирилган. Поезд ошхонасида энг камида йигирма турли лазиз овқатлар амирга мунтазир бўлиб турса ҳам «у жаноб»нинг орзулари қаймоққа тушиб қолибди.

Мулозим икки ўт орасида қолди. Ё қаймоқ топув керак, ё ўлим! Амирнинг истаги ерда қолуви мумкин эмас. Мулозим ва саркардалар турган вагонда бир ғалаён қўзғалди. Энг охири паровоз ҳайдовчи машинистга боришга қарор бердилар, токи келадиган бир разъездда тўхтасин.

Чала-чулпа русча сўзлашадиган икки киши вагонлар ичидан ўтиб, энг олдинги вагонга бордилар. Унинг паровозга ёндашган тарафидаги эшикдан бошларини чиқариб машинистни чақира бошладилар. Паровозга ўтув мумкин эмас. Машинист ёрдамчиси тўсатдан келган бу ҳайқириқдан чўчиб, паровоздан бошини чиқарди. У, бирорта эпашанг мулозим, ёки мулла танбурда мустаҳаб қила туриб, изга йиқилганмикан, деб ўйлаган эди. Улардан сўрай бошлади.

— Нима керак?

— Келаси разъездда бир нафас тўхтасангиз экан.

— Нима учун?

— Ховосга телефон қоқамиз.

— Нима тўғрисида?

— Амир жанобларига бир товоқ қаймоқ ҳозирлаб турсинлар, деб.

Машинист ёрдамчиси ғазабланди ва ўз ҳиддатини:

— Идите к черту с вашим эмиром,— деган сўз билан ифода қилди.

Паровоз югурар эди. Ана, у машинист ёрдамчисининг юраги каби ҳайқириб, бир сигнал гудоги берди. Демак, разъезд яқин. Паровоз юриши секинлашди. Машинист паровозни тўхтатмасликка аҳд қилган эди...

фақат вақтинча бир чорасизлик унинг ғайратини су-
сайтирди.

У сезинди: даврнинг шундай разъездлари келажак-
ки, унда тўхтаб-тўхтамаслик амирлар, хонлар, ҳоқон-
лар амри билан эмас, балки шу оддий машинист бий-
лиги билан бўлажак!

У сезинди: ҳозир бир товоқ қаймоқ учун тўхташ
мажбурий бўлган шу разъездда, келажакнинг поезди
ҳам тўхтаяжак. У ҳам телефон қоқажак. Бухорога те-
лефон қоқажак. Бу гал қаймоқ учун эмас, балки меҳ-
натлар, аламларнинг ўчи — луболи, ҳадиксиз айшу
ишратларнинг музди бўлган бир товоқ қонни талаб
қилиб амирга телефон қоқажак!

У сезинди: келажакнинг ёруғ кунларидан бирида
шу разъездлардан телефон қоқажаклар. Бу гал бир кир-
ли тож остига яширинган фоҳиш бир оғизнинг муло-
йимлиги учун эмас, балки Шимол пролетариатнинг бо-
сиригидан Шарқ меҳнаткашларига сигнал қоқажак-
лар!

Машинист муваққатан — бу галча тўхташга маж-
бур эди. Разъездда тўхтади...

Мулозимлар билан бирга вагондан икки нафар узун
тўнли кишилар тушиб, бекат қоровулхонасига югурди-
лар.

Поезд Ховосга эрта соат саккиз яримда етиб
келди. Ҳар бир станцияда бўлгани каби Ховосда ҳам
қуроқ байроқ тикилган. Станция начальникилари, горо-
дойлар, охранка бўлимнинг кишилари, атроф қиш-
лоқ волостлари, имомлари — ҳаммалари ясаниб, бу
кўрикка чиққан эдилар.

Станция начальниги қўлига патнис олиб, унга бир
лаганда нон-туз, бир товоқда локкидай қуюқ қаймоқни
қўйиб, қорнига «Ло илоҳа...» ёзилган вагон эшиги
ёнига таъзим билан келди. Фақат амир уйқуда бўлиб,
станцияга келганларидан хабарсиз эди. Мулозим, маҳ-
рамлар чиқиб буларни қабул қилдилар. Қаймоқни ол-
дилар. Поезд кўп тўхтамай силжиб қолди.

Амир ўрnidан туриб, чой ичар вақтида қаймоқ ҳо-
зирланган эди. Фақат амирнинг иштаҳаси бўғилиб тур-
гандан, қаймоққа қайрилиб ҳам қарамади.

— Мо қаймоқ намехўрем (биз қаймоқ емаймиз),—
деган қисқагина бир жумла билан мулозимларнинг бу-
тун меҳнатларини бекорга чиқарди. Поезд шошиб чо-
пар эди. У бугунги соат учда Тошкент вокзалида бў-
луви керак. Амир унда бир кеча қўнмоқчи, Туркистон

вилоятининг генерал-губернаторини ва Тошкентдаги боёнларни зиёрат қилмоқчи.

Тошкентдагилар ҳам тўзимсизлик билан уни кутардилар...

II

Анжаннынг катта мадрасаси.

Кечки куз пайтларининг қисқа кунлари. Қуёш ботар олдида ўзининг кучсиз термилишлари билан вақт шомга яқинлашганини билдирарди. Шафақ қизиллиги билан мотамзада кўкда парча-парча булутлар ҳаракатсиз тўхтаб турарди.

Соёси ўзидан икки мартабалар узун бўлган баланд миноранинг тепасида юзи ўтмишнинг аллақандай дostonлари билан буришган, бели яшашнинг малоли билан букилган, кўзи шам каби заволга юз тутган чол сўфи қуёш ботувини кутади ва азон айтишга оғзини ростлайди.

Мадраса саҳнида гирдак қилиб мисқоли оқ саллалар ўраган, чит яктаклар кийган бир тўда муллаваччалар турлиси турли ишлар билан машғуллар. Баъзилари ўртадаги супачада намоз кутиш, баъзилари ўз ҳужралари атрофида ош тайёрлаш, баъзилари рўмолчаларини елкаларига солиб, сада тагидаги ҳовузчадан таҳорат олиш учун машғуллар.

Булар «келажак» замоннинг «аҳли илмлари». Булардан келажакда фақиҳлар, муфтилар, аъламлар, мударрислар чиқувини кутадилар.

Туркистоннинг турли шаҳарларидан илм излаб, ўн йиллар шу мадраса тупроғини ялаган кўп кишилар, бир муносиб маҳаллага имом бўлганлар охирда.

Шу чехрасидан заҳ тешиб, боши сукунатдан юқори кўтарилишга мажол топмаган турли ёшдаги муллаваччаларнинг ҳаммаси ҳам «ҳар икки олам»да оқ юз, обрўли бўлишни ўйлайдилар. Ҳаммалари ҳам «авом» халқ учун бирор забардаст «раҳнамо» бўлишликни ўйлайдилар.

Эндиги бахт, давлат ўйнаган кунлар, уларнинг хаёли.

Фақат куз ели мағрур. У жинни. У ҳозирги ҳузурини ўйлайди. Тол, терак, чинорларнинг сарғайиб тўкилган япроқлари унинг бахти. Тангалар, олтинлар, деб ўйлайди ҳазонларни. Уларни ўйнаб қувлайди. Мадрасанинг гоҳ у, гоҳ бу бурчагига шупуриб тўплайди,

яширмоқчи бўлади. Ҳеч кимга ишонмайди. Яна-яна учиради, шупуради бутун тўпалонлатиб саҳн юзидаги хазонларни. Мадраса пештоқида бир тўда кабутарлар «ғув-ғувлаб» айланади. Улар доим кишиларнинг боши устида яшайдилар, уларга ҳозирлаб қўйилган хирмонлардан бир кап текин дон бўлса бас.

Сўралсин ўзларидан.

Агар кабутарларнинг тиллари бўлса: «Бизлар одамларга хулолга сайраб берамиз, биз уларни ўз сайроқларимиздан баҳраманд қиламиз», — дея эдилар.

Сўфи ўзининг бундан сўнгги яшаши каби умидсиз, йиғлоқи оҳанг билан азон айтиб, мадраса ичидагиларни жимликка ундади. Чўзиб-чўзиб айтилган бу азон тингловчиларнинг дилларига оғир-оғир қуюлар эди.

Азон тугаб, бирин-сирин хонақоҳга кира бошлаб, сафлар терилди.

Бир неча қайта ётиб, чўккалаб, туриб ўтирилди. Салом берилди. Фотиҳа ўқилди. Бир қори бола ўзининг кампирларники сингари мунгли товуши билан қуръон тиловат қилди. Яна фотиҳа ўқидилар. Фотиҳадан сўнг мударрис домла дуои холис учун яна қўл кўтартирди. Бунда бир неча вақтлардан буён чиллашир бўлиб ётган аллақайси бойнинг касалига тангридан шифо тиланди ва энг охири имом минбарга чиқиб, хутба бошлади.

Хутбани тугатгач, хонақоҳни тўлдириб ўтирган муллаваччаларга қараб бир нутқ ирод қилди:

— Қўзичоқларим, эй фуқаронинг болалари!

Худо ўз каломида келтирибдики, подшоҳлар худонинг сояси деб. Подшоҳнинг ҳар бир буйруғи фарзи айн. Гарчанд, подшоҳимиз ҳазратлари ғайридин бўлсалар ҳам, у жаноби баланд мартабали ҳазратларига астойдил, сидқи ихлос билан хизмат қилмоқлик ва осойишталик билан умргузаронлик қилиб, ҳар беш вақт намозда у ҳашматмаофнинг дуои жонларини қилмоқлик бизнинг вазифамиздир.

Ҳар кишига давлатни худои таолонинг ўзи беради. Бинобарин, боёнларни ҳурмат қилиш, модомики, уларнинг туз-намакларини еяр эканмиз, тузларига риоя қилиб, бир кун туз ичган ерга қирқ кун салом деган каби ҳар бир амру фармонларига шикастлик билан қоим турмоқлик, аввал худо, дуввум подшо ҳазратлари, севвум биз каби устозларни хушнуд қилғай.

Мошнинг ўзи ош бўлмас, қул йиғилиб бош бўлмас, деб машойихлар кўп тўғри айтганлар. Мана, ўзингизга кўп равшан ва мубарродирки, Мингтепа қишлоғидан

аллақайси бир ҳабис, мурдор бир киши чиқиб даъвои эшонлик қилди. Ўз атрофига бир тўда оёқяланг муриду мухлисларни йиғиб ва аларга ажнабий дасисалар кўргузиб ва яна ранг-баранг шайтанатлар барпо қилиб, унинг исмини каромат баён қилиб, бош кўтарди. У, жаноби кибриё назар оқпошшо ҳазратларига оқ бўлди. Қани, қўзичоқларим, оқибати нима бўлди?!

Яна ҳам у жаноб оқпошшо биздай сартия рўй сиёҳ фуқароларини сийладилар. Бўлмаса, булут Фарғона жавонибини тўпга тутиб, ҳаммамизни ер билан яксон қилсалар, яна амру фармон, инону ихтиёр ўзларида эрди. Гарчи, у жанобнинг газаблари жунбушга келмади, биргина Мингтепа қишлоғини тўпга тутиш билан кифоят, бир неча юз юзи қароларни қирғинбарот қилиш билангина ниҳоят бердилар.

Қани, айтинг, қўзичоқларим, бу биздай фуқароларга марҳамат эмасми эди? Яна шукур қилмоқлик керакки, тепамизда соябон бўлиб турган бир неча меҳрибон боёнларимиз, пахтачи, заводчи агниёларимиз бор эканлар. Ана шуларнинг илтимослари билан биз саломат қолдик.

Бинобарин, ҳар нафасда чин кўнгилдан аларга ва оқпошшо ҳазратларига хизматни хотирдан чиқармайлик.

Сиз қўзичоқларим, фуқаронинг пешволари бўласизлар, сиз ҳам шу осий авомга насиҳат қилинглар, токи юзларингиз ёруқ бўлғай. Омин... — деди имом, узундан-узоқ дуодан кейин, нутқини тамом қилди. Муллаваччалар хонақоҳдан аста-аста чиқиб, ҳужраларига кириб кетдилар.

Бу нутқ, Дукчи Эшоннинг Николай ҳукуматига қилган бош кўтаришининг иккинчи ойида, подшоҳнинг жазо отрядлари тарафидан халқ ўртасида «осойишталик» жойлаштириб бўлгандан кейин сўзланган эди.

Вақтоки Дукчи Эшоннинг Николай ҳукуматига қилган бош кўтаришлари бостирилди, Дукчи Эшон ва унинг мурид-мухлисларидан бир талайи остирилди. Анжаннинг қулоч етмас чинорлари, қайрағочлари сизга гувоҳлик берсинларки, улар кишилар мурдасидан мева қилганларми? Уларнинг таналарига гуноҳкорларни каноп тизимчалар билан боғлаб, устларидан қайноқ сув қуйиб, бўғиб ўлдирганларми? Дарахтлар тилсиз. Улар бу қонли кечмишни билсалар, ҳам дostonидан лолдирлар. Фақат тарих на тилсиз, на ёлғончи

шоҳиддир. У бўлгани айтади — бизлар, сўнги бў-
гинларга.

Дукчи Эшоннинг бош кўтариши ҳеч қандай бир ин-
қилобий ғояга эга эмас эди. У фақат тактикасиз диний
бир хуруждан иборат эди. Шундай бўлса ҳам, бундан
чор Россияси ва маҳаллий майда буржуазия ғоят чўчи-
ган эди. Бинобарин, у чор Россиясининг жаҳонгирлик
панжаси ва маҳаллий — янгидан ўсиб келаётган майда
буржуазия аждарларининг чангалида бир чибин каби
бўғилди.

Бу тарихий вуқуотнинг асл қимматини беришни
муаррихларимизга қолдириб туриб, демократ сатирик
шоир Завқийнинг Дукчи Эшон туғёнига қарата ёзган
бир кулги шеърини айнан кўчирамиз:

Ҳажви Игчи Эшон аз Завқий

Солдинг олам аҳлига кўп шўришу ғавго, эшон.
Хайрият, тезроқ еди бошингни бу савдо, эшон.

Омиликдан кашфи жин еткурди бошлаб дорга,
Қилмас эрдинг ушбу иш бўлсанг эди мулло, эшон.

Санга ким қўйган эди қилмоқ тариқат даъвосин,
Эй, шарият ҳукмидан оламда бепарво эшон.

Хориқ одотинг-ла ўтсиз ош пиширдинг томда,
Айлабон рангин «кароматларни» хўб барпо эшон.

Аҳли Фарғона тутар маҳшарда домонингни, бил.
Ушбу йил қилдинг зарар ҳар кимга минг тилло, эшон

Ишни сен қилдинг, балога қолдилар бечора халқ,
Ғўзани сен еб кесилди бўзчи енги, ё эшон.

Шуҳратингнинг офати ёлғиз ўзингга тегмади,
Валки сен офат бўлиб, қилдинг вабо пайдо, эшон.

Эй, касофатлик вужудинг наҳсидан Мингтепада
Хонавайрон бўлди бир минг манзилу маъно, эшон,

Қанча одам ўлдилар, кўп халқ бўлдилар асир,
Шаръ ҳукми хунига зомин бўлиб сен, ҳо эшон.

Тутмаса Қодирқули мингбоши¹, гар осилмасанг,
Айлар эрдинг бу маҳалда Махдийлик даъво, эшон.

Ўт югуртирдинг каромат деб қилиб бидъат ўчоқ.
Қилмади бу ишни ҳеч оламда бир тарсо, эшон.

Номуборак мақдаминг Мингтепани қилди хароб,
Гар қадам қўйсанг, чиқаргай, дудлар дарё, эшон.

Ҳам бошингга, ҳам... га тегди отган сопқонинг,
Марг сан соҳиб хуруж ўлганга, эй расво эшон.

Ҳимматинг олий экан ушбу ғазотинг ажрига
Борсанг арзир тўхтамай дўзахга сен танҳо, эшон.

Ҳийлагар доғулидай сирти бузуқ, сийрат совуқ:
Бир чўқиб икки қарайтурган олақарго, эшон.

Мунча асбобу алойиқ қолди бошингдан сабил,
Қирғизу қипчоқ кетурган ҳады ҳам савго, эшон.

Ҳар киши бу шўриши Фарғонадан сўрса нишон,
Завқий айтар жон чиқиб тарихдур, игво, эшон.

Бу шеър шоир Убайдулла Завқийнинг ўз замона-
сида рўй берган тарихий ғалаёнга, диний таассубнинг
ўринсиз ва ўз кучини ҳисобга олмай кучанишига атал-
ган яхши шеърларнинг биридир.

Шоир бу йилларда ҳали ёш эди, нисбатан ижодий
маҳорати ҳам бу «хуруж ва ғазот»ни таҳлил қила
олишга етарли эмас эди.

Дукчи Эшон воқеасидан сўнг Фарғона халқи ўрта-
сига тушган кулфатлар, Мингтепа ва атрофдаги қиш-
лоқларни «прямой наводкой» — рўпарама-рўпара тўп-
га тутилиши, буткул хонадонларни, қўрғонларни ер
билан яксон қилиниши, кўп-кўп одамларни қирғинга
тутилиши, эшонга мухлисликда айбланган кўп беайб
кишиларнинг дорга тортилиши, ота-онасиз қолган
етим-есирларнинг қишлоқма-қишлоқ бошпана, овқат
қидириб тентираб қолиши ва буларнинг устига чор
Россияси амалдорлари тарафидан халқ гарданига тў-
лаш мумкин бўлмаган даражада оғир ҳарбий жарима-

---

¹ Қодирқули мингбоши Андижон ҳукмдорларидан бўлиб, под-
шоҳ жазо отрядининг бошида турганлардан бирисидир.

лар юкланиши, ёш шоир Завқийнинг асосий рухига қаттиқ таъсир қилади. Ахир, бу йилларда Завқий бачкана маъси тикувчи бир камбағал косиб эди, холос.

Шеърда Завқий аламзада халқнинг бутун қалбидан чиқиб келган газабини бу «газот»га сабаб бўлган нодон, тadbирсиз, худпараст, маккор Дукчи Эшон устига ҳақли равишда юклайди.

Шуниси диққатга сазовордирки, «Дукчи Эшон» тўғрисида ўша замоннинг прогрессив демократ шоирларнинг кўплари ҳам салбий фикрдадилар. Чунончи, Муқимий ўзининг «Баччағар» деган машҳур сатирик шеърда:

Ётқизиб тилсанг баногоҳ, қорнидан чиқмас алиф
Саллани кўрган киши дер, «катта мулло, баччағар».

Шунча қўйнинг пўрғ ила пўстдумбасин ўғурлади,
Тозалаб Мингтепасига қилди савғо баччағар.

Ҳеч кишини баччағар деб бўлмағай, то бул тирик,
Бундан ўзга баччағар йўқ, ўзи танҳо баччағар...—

дейди. Ваҳоланки, Муқимий ёзган бу ҳажви, Дукчи Эшон олағовуридан анча йиллар илгари эшонга берилган рўйирост характеристика эди. Бу икки шоирдан ташқари Муҳаййир, Нисбатий, Улфат ва бошқалар эшонни мазах қилиб кўп шеър ёзганлар. Аммо тарихни яққол бериё кўрсатишда Завқийнинг сатираси ҳаммасидан устундир.

Шу остирилганлар ичида, Мингтепа қишлоқлик пахтачи бой Умурзоқнинг корандаси бўлган диндор Маманиёз ҳам бор эди. Бошқалар қатори унинг чайласи ҳам тўп ҳалқумидан ўтган, озгина рўзғори таланган, оиласи пароканда кўчага ташланган эди.

Бирор паноҳ тополмаган, бошини қаерга уришни билмаган халқ топгани арава, топмагани яёв, шаҳардан шаҳарга ҳижрат қилмоқда, бориб етатурган, мўлжалсиз ҳижратни ихтиёр қилмоқда эди.

Шу муҳожирлардан бир гуруҳи Қўқон — Анжан йўлида, оиласидан ажралган бир етим, карвонидан ажралган бир бўта, чорвадан ажралган бир қўзичоқни ўзига эргаштириб олди.

Бу қиз Маманиёз аканинг қўнғир сочли арзандаси, қора кўзли қулуни, ўн ёшли қизи — Нетай эди.

Муҳожирлар Қўқонга кириб бордилар. Оталар ўгил-

ларини, оналар қизларини танимаган бир мусибат кунда, «эзгилик» учун етим боқмоқ эзгилик эмас, дедилар-да, Нетайни танимаган шаҳарнинг шоми ғарибонига, қон кўзларини ёшлатиб, қонли оқшомнинг қучоғига ҳавола қилдилар.

Қўқон шўх ва мағрур эди.

Туркистоннинг бутун бойлари деярли бу ерда ўз бўлимларини очганлар, расталар бўйлаб катта-катта магазинлар, банкалар, номерлар, пахта тозалаш заводлари, бойлар, бойваччалар, даллоллар, бариси ҳам юпун жонларни ўз комларига тортадилар.

Қўқон бир олтин гирдобки, унда рақобат кемалари сузади. Кичик қайиқлар ғарқ бўлади, гирдобга тутилади.

Унинг тўлқинлари қирғоқлар ўпиб масканлар бувади, тўгаракларни ўз қалбига тўкади, улар чапак отота бўғилади. Гирдобнинг еми бўлади, токи унга ўтириб, бу гирдобга қармоқ солув мумкин бўлсин.

Нетай шу гирдобга тушган эди. У шундай бир улуғ гирдоб олдида бир сариқ япроқ каби бемадор эди. У дармонсиз қулочларини ёзиб чапак отар эди.

Нетай узоқ тентиди, ўзининг нинни-нинни панжаларини «сахий»ларнинг меҳри, шафқатига қараб чўза қолди.

— Шум қиз, — деди бойваччалар.

Кўзларидан биттасини қисиб:

— Ҳали ғўра, — деди байваччалар.

— Худо берсин, — дейди бойлар, дунё кўрганлар.

Нетай борарга, сиғинарга бир паноҳ тополмай, хуфтонгача тентиб юрди. Илиқ она қучоғида эмас, камбағал отасининг увада, фақат шафқатли кўрпачаларида эмас, ёки тошбағирлиларнинг қучоғида эмас, тошлар қучоғида, дев каби зулмат, Туркистон бойларининг савдо маркази ва маркази ифтихори бўлган Қўқоннинг гишт кўпригида — кўприкнинг йўловчилардан холи бир кунжида — олтин гирдобнинг қаърида чарчоқ кўзларини юмди. Яёв юриб маддаланган кичик оёқларини қучоқлаб, маъсум уйқуга кетди.

У қўрқув билан шубҳа, туш билан уйғоқлик, тушуниш билан телбалик ўртасида ганграган эди.

Эрта билан уни тушунмаган бир тил билан уйғотдилар. У, кеча ётган ерида эмас, аллақандай бир ёт ерда эди. Уни бир сариқ хотин силаб-сийпаб уйғотди. Нимага бунчалик юнатди — билмади. Етаклаб олиб бориб, торгина уйнинг бир бурчагида деворга қоқиб

қўйилган, жўмраги тагидан бўлган ту누ка қумғончада ювинтирди. Иннайкейин, тагига сандалча қўйиб, баланд курсининг устида, шиша пиёлада сутланган чой, қора бўлса ҳам мазалиқ нон берди. «Ошай, ошай, қизимка, хорошая кизимка, маники кизимка...» деб гапирарди. Нетай ундан бир мулойимлик, оналик ҳиди ни анқир, фақат жуда ҳам уқиб етмас эди. Лекин бу сариқ хотин унинг онаси эмас, фақат онасидай юпатар эди.

Нетай, янги онасига термилди, термилди-да, хўрлиги келиб йиғлай бошлади. Шу тобда, курсининг бир тарафида боятдан бери Нетайга мулойим-мулойим қараб, куйиниб, қўллари билан «ошай, ошай» қилиб ўтирган мошкичири соқолли киши келди-да, бояги хотин билан икковлаб, Нетайни овута бошладилар, попуқлар, қандлар бердилар.

Чойдан кейин, ҳалиги киши ўрнидан турди, қўпол этигини кийди, қоп-қора ёққа бўялиб кетган калта камзулини елкасига ташлади, жудаям эски шляпасини бошига илди, чўнтагидан кўк халтачада алланима олиб, қоғозга ўради-да, оғзига солиб, тутун чиқазди. Шунда Нетай, ўша кишининг ўнг қўлида атиги учта бармоқ борлигини кўриб, таажжубланди. Стол тагига олиб ўз бармоқларини санаб чиқди. Нетайники бешта-ку, нега бу кишининг бармоғи атиги учта.

Тагин бошмалдоқ билан қорамолдоғи йўқ. Ўша киши тутунни ўраётганда жуда кўп уринди. Нетай бунга жуда ачинди. Бориб ўраб берай деб ўйлаган эди-ку, тагин уришиб бермасин, деб қўрқди. Мошкичири соқолли киши тикка турганича сариқ хотинга алланималарни гапирди, Нетайни кўрсатди. Иннайкейин чиқиб кетди.

Сариқ хотин Нетайга алланималарни гапирар, сочини силар эди. Нетай ҳам унча-мунча элакишиб кулар, баъзан ўз тили билан уни-бунни кўрсатиб, сариқ хотинга саволлар берар эди. Улар чой ичиб бўлдилар. Сариқ хотин дастурхонни йиғиштириб олди. Нетай ҳам стакан, қумғон (тунука чойнак)ларни йиғиштириб, ёрдамлашган бўлди. Иннайкейин баланд ғишт ўчоққа олов ёқиб сув исита бшлади. Сув иссиқ бўла бошлагандан кейин тунука тоғора келтириб, Нетайни ечинтирди. Нетай аввалига уялган эди, хотин уни қўймади, чўмилтирди. Жуда ҳам тоза қилиб, совунлар суртиб ювинтирди-да, тоғорадан чиқариб артди, битта олачага Нетайни ўраб ўтқизиб қўйди. Иннайкейин сочларини та-

ради ва қайчи олиб келиб, Нетайнинг жамалакларини қирқди. Шу ерга келганда Нетайнинг яна хўрлиги келиб йиғлай бошлади. «Эсизгина жамалаг-е...!» Қишлоқдаги ўртоқлари энди Нетайни кал қиз деб чақирадилар-да, аяси кўриб қолса, тоза уришади, эсизгина жамалаги... Сариқ хотин бунга яна алланималар деб, юпатиб, яна ўз билганини қилган эди. Нетай жамалагини ўйлаганда унинг «аза»си янги бўлар эди. Хотин чўмилиш, соч қирқиш тугагандан кейин, Нетайни каравотга ётқизиб, устига кўрпа ташлади. Нетай аввал ўксиб-ўксиб ётди-да, ухлаб қолди... Бу галги уйқу чинакам ҳордиқ олиш уйқуси эди.

Бу — Ғани бойваччанинг Қўқондаги пахта тозалайдиган заводнинг ишчиси Семённинг оиласи эди.

Семён Ғани бойвачча заводнинг жин машинасида йигирма етти сўм ойлик билан ишларди. Унинг уйланганига йигирма беш йиллаб вақт ўтган, орада икки болалари бўлган бўлса ҳам, ўлиб кетганлар, бу эр-хотин бефарзанд, рўзғорлари фақир. Келимлари эса кундалик маишатни минг қийинчилик билан қоплар эди. Бир қур Семённинг хотини ҳам заводда қоп ямаш учун ишга кирган бўлса ҳам, оёғига той пахта тушиб кетиб майиб бўлган, ўшандан буён тирикликнинг бутун оғирлиги Семённинг гарданига юкланган эди.

Ҳар куни Семён, эрта соат еттида ишга кетганча, кеч соат бирларда уйига қайтар эди. Кечаси гишт кўприкнинг ғарб тарафидан ўтиб, бир бошига етганда, сой лабида бир шарпа сизди. Синчиклаб қаради, бир бурчакда бир қоралиққа йўлиқди. Шу қоралиққа қараб туришда махоркасини ўради. Гугурт чақиб чекди ва шу гугурт ёруғи билан қоралиққа қараб борди, тимириланди.

Бола!

Яна битта гугурт чақиб юзига термилди.

Гўдак бир қиз!

Уйғотиб кўрди — уйғонмади. Семён бу боланинг — айниқса, ёшгина бу қиз боланинг бу ерга келиб қолиши тўғрисида узоққина фикрга толди. У, шу, гўдакки-на борарга жой, сиғинарга макон топмай, оч-наҳор, мушфиқ бир мураббийсиз ётган пайтда, боёнлар меҳмонхоналаридан кўтарилган айш-ишрат яллаларини тинглагандай, ҳашаматли ресторанларнинг фаҳш ҳаволаридан сармоя жаранглари, сатангларнинг ишва ва нозлари қулоғига ўрнагандай, бойваччалар чамани-

нинг гулдасталаридан розолат ҳидларини ислагандай сесканди. Қизга бир ачиниш билан термилди, мушфиқ бир нигоҳ ташлади. Семёнда оталик ҳисси, болалара тириклигида, ўшаларга сақлаган ҳис, уларнинг ўлимлари билан ўлиб, кундан-кун унутилиб бормоқда бўлган, қадрдон ва лаззатли бир ҳиснинг қайтадан тирилгани сезилмоқда эди. Унда Нетайга қарши чинакам бир оталик туйғуси барпо бўлган эди. Қизни астагина кўтариб, уйига олиб борди.

Тун кечада эрини, шундайин «кутилмаган қадрли қўноқ» билан қайтганини кўрган хотини, аввалига эридан ранжиди. Рўзғорига ортиқча юк кўтариб келганидан эрини койиди. Бари бир улғайиб, катта бўлганда ҳам мусулмон боласи бўлганини айтиб, ҳеч қачон ўз болаларидай бўлмаслиги тўғрисида эрига уқтирмоқчи бўлди. Фақат Семённинг ўз фикрида қоимлиги хотинини бўшаштирди. Рус, мусулмонда гап йўқ, фақат уни тарбия қила билиш керак. «Ҳар тойча ҳам ўз сув ичган булоғини мақтайди, агар биз буни тарбия қила олсак, ўз боламиздан ҳам зиёда бўлади», деб, хотинига қаноат ҳосил қилдирди. Хотини («сариқ хотин») ҳам шу пайтдан бошлаб Нетайга чин оналик кўзи билан қараб, парвариш қила бошлаган эди.

Кимсасиз Нетай, янги онанинг қўлидан биринчи стакан чойни ичган кунидан бошлаб, янги бир мушфиқ оиланинг Наташаси бўлиб яшай бошлаган эди. Семён Наташани ўз қизи қилиб тарбия бера бошлади. Нетай ҳам тез орада янги ота-онанинг урф-одатларига кўникиб кетди, илгари тил жиҳатидан бўлган англашилмовчиликлар аста-аста йўқолиб, ўртага аниқлик ва баҳам-жиҳатлик ўрнашиб бормоқда эди. Ёш ва дала ҳавосида етишган ниҳол зеҳни ҳар бир янгиликни ўзига тез қабул қиларди. Нетай ҳам тўққиз ойга бормасдан ўртача даражада русча сўзлаша бошлаган эди. Уни дадаси Семён, Русско-туземное мактабга Наташа Семён қизи қилиб, киргизиб келди. У, мактабда ва уйда олган тарбиялари билан ўсиб бормоқда эди.

Орадан тўрт қовун пишиғи ўтди, далалар тўрт гал чигит ютиб, тўрт гал пахталар гул очди. Ғани бойваччанинг заводиди ҳам тўрт мавсум пахта қабул қилиниб, машиналар тўрт йилнинг тўрт зовталанган мавсумини ўтказди. Ғани бойваччанинг капиталига ҳам тўрт гал (ора-чораларидан ташқари), улгуржи-улгуржи даромадлар келиб қўшилди.

Нетай ҳам бу гал билан тўрт имтиҳон бериб, ибти-

дой мактабни битирди ва чинакам бир рус қизига айланди.

Орадан яна бир йилдан мўлроқ вақт ўтган. Нетай янги оилага келиб кирган кундан бошлаб ўтган бу салкам олти йил ичида, Семён ҳам, онаси ҳам анчагина қариб қолганлар. Айниқса, Семён, машинанинг майда бўлакларига унча ўткир кўз билан қараб, ишлай олмаганидан, бир гал машинанинг бир тароғини синдириб қўйиб, қирқ уч сўм штраф тўлаган, кундан-кунга дармонсизланиб, хўжайинлар олдидаги йигитликда топган обрўлари тубанлашиб кетмоқда ва уни бу кун бўлмаса, эрта заводдан ҳайдалиш хавфи қўрқитмоқда эди.

Бир куни ҳеч кутмаганда заводнинг тарозибони хотинининг туққани учун ақиқа қилиб бермоқчи бўлди. Меҳмонлар орасида қари Семён ҳам майда-чуйда ишларга қарашиб турар, деб айтилган эди. Дарҳақиқат, у шундай улуғ тантананинг майда-чуйдаларига қарашиб берди. У бунинг муздига сийланди. Ғани бойваччанинг кучери, хосул-хос йигити, ҳар яғринида киши ўтирадиган, чорпаҳил, кўкраги очиқ Полвон — ҳар учови оғилхонанинг бир тўрида ичдилар, едилар, бошлар қивиди... Ўтгандан, кетгандан гапиришдилар, гап айлаиб Дукчи Эшон воқеасига тақалди, бу тўғрида ҳамма ўз билгани, ўз кўргани «ажойиб»лардан сўзлади. Орада бўлган сўзларни кучер гоҳ русчага, гоҳ ўзбекчага таржима қилиб, бир гал Полвонга, бир гал Семёнга чала-чулпа тушунтириб ўтирар эди. Семён бу сийланишлардан анчагина қизиб қолганлигидан, соддадиллик билан ўз қизи Наташанинг воқеасини ҳам айтиб солган эди... Семённинг бутун гапларига Полвон писанд қилмай қулоқ солар, аҳён-аҳёнда кучерга қараб:

— Бу хумсанг билан ўзинг тиллашмасанг, маники не панемай, ха-ха-ха... — деб кулиб қўяр эди. Семён ўз қизи воқеасини тугатгач, Полвон сал дик қулоқ бўлиб, тузатиниб ўтирди ва кучерга қараб:

— Бунингга айтиб қўй, ҳой номард, дегин, Полвон яқинда Тошкентга борар эмиш дегин, қайтиб келганида яна шунақа бир ўтириш қиламиз дегин. Полвон Тошкентга дегин, Аҳмад полвонга тараф бўлиб кетаётибди, дегин. Номард, худо дегин, омадини берса дегин, катта виёфат қилиб беради, дегин. Қани, номард, шу бўбайингга манинг гапимни ҳужжат қилиб кўр-чи,— деб кучерни қистаб қўяр эди...

Бу меҳмондорчиликдан уч ой ўтганда, бир куни

эрта билан Семённинг эшигини бир киши чақириб келди. Улар эшик очдилар. Келувчи дароз, яланғоч кўкракли, ориқ юз, қирра бурун, ботиқ кўзли, хаккари этикли, қўша-қўша беқасам тўнлар устидан икки-учта шоҳи белбоғни устма-уст боғлаган бир йигит эди.

У Семён билан чала-чулпа русча сўзлашди. Натижа маълум бўлди. Бу йигит Тошкентдан келган эмиш, бир неча йилдан буён ўз жияни бўлган Нетайни қидирар эмиш. Суриштириб юра-юра ўз жиянининг дарагини шу ердан олган эмиш, эндиликда шуни ўзи билан қайтариб олиб кетгани келган эмиш.

Семён энг аввалига бу гапни эламади-да, келувчини олдига солиб ҳайдади, ҳатто бу хабардан хотинини ҳам, Нетайни ҳам огоҳлантирмади. Фақат орадан уч кун ўтгандан кейин унга мусулмон қозисидан чақириб қоғози келтирди.

Қўқоннинг гишт кўпригидан эски шаҳарга тушиб кета беришда ўнг қўлда маҳобатли бир мадрасанинг дарвозасига йўлиқасиз. Бу мадраса вайрона тоқининг чап кунжида қари бир ўргимчак ўз тўрларини ёйган, ярим совуқ ҳаводан акашак қанотли пашшаларни тугтиб олиб ем қилади.

Кўчадан кечган карвонларнинг от, эшаклари туғидан ўрлаган тўзонлар ўргимчак уяларини қоплаб, бир чипта қоп ҳолига келтирган.

Баҳор шабадалари мадрасанинг жиловхонасида тумтароқ билан айланиб, икки табақалик ўрик эшикни харсанг бўсағаларга келтириб уради. Гўё уни ёнғоқ чаққандай парчаламоқчи. Эшик ғажир-ғужирлари билан зорланади. Шабада яна тентакланади ва мадраса саҳнига киради-да, гир айланиб қирқлаб саналган ҳужраларнинг деразаларини чертади. Яна орқасига қайтади, тиғизлик билан кўчага чиқиб кетмоқчи бўлади. Йўл-йўлакай ўргимчак тўрларига йўлиқади. Унинг ипларини узади. Бир эркинлик билан шўралаган гишталарни ерга олиб уради. Яна улуғвор илгарилаш билан кўча бўйлаб зир изғийди, қум аралашган қора тупроқни тўзонлатиб чопади.

Тоқининг ўргимчак уясида тубанроқ бир ерида эски бир тунукага (патнис эканлиги тахмин қилинади) «қозихона» деб ёзиб қўйилган.

Семён ана шу эшикдан кириб бориб, энг илгари қозихона мирзаларига йўлиқди, ундан атиги уч соат навбат кутиб, қозининг ўз ҳужрасига кира олди. Семёни, чеҳрасидан зағ тегиб турган бир чол билан, Нетайга

тоғалик даъво қилувчи ва Семёндан илгарироқ келиб, қозининг пинжида мўлайиб ўтирувчи йигит қарши олган эди. Бояги чол Семёнга жой кўрсатди, у ўтирди. Битта тилмоч чақирдилар-да, масалани тушунтира бошладилар. Шундайки: бир мусулмон қизини ҳалигача ҳеч кимга билдирмай сақлаб, ҳам уни чўқинтиргани учун, қизнинг исмини Наташа қўйиб, мусулмонларни ҳақорат қилгани учун, унинг тоғаси тарафидан Туркистон музофот губернаторига шикоят аризаси билан бирликда билдирибдир. Генерал жаноблари ҳам Тошкентдаги кўп обрўйлик ағниёларнинг восита бўлганликларини назарда тутиб, бу даъво ишини тезлатмоқ ва мусулмон фуқароларининг осойишталикларига ва уларнинг барҳақ динларига халақит бергувчи бундай ҳодисани тезлик билан бартараф қилинмоғи ва Семён Антонович гарчанд ўрис бўлса ҳам, унга лойиқ жазо берилмоғини амр қилиб, ўзларининг баланд мартаба ва шонли буйруқларини, ғуломи ҳалқабағўш бўлган адъютантларига эълон қилибдирлар. Адъютант жаноблари ҳам бу фармони олиёни бажо келтириб, Қўқон шаҳар қозисига ва пристав бошлиғига тазкира ёзибдирларким, ўша Семён қаерда бўлса-бўлсин ва унинг қўлидаги қиз қай ҳолда бўлса-бўлсин, зўрлик билан ўз шаръий тоғаси Самад Асад ўғлининг амну амонига топширилсин деб ва яна қизнинг қочирилмоғи мумкин бўлмасин учун бу буйруқнинг қатъийлигини яна таъкид қилибдилар.

Семён генерал-губернатор орқали Қўқон қозиси ва приставларига келган бу буйруқнинг радди учун бир қатор жавоблар бермоқчи бўлган эди, қози унга қулоқ ҳам солмади, бир ишорат билан чақирилган уч йигит (қози городскойлари) Семённинг қўлтиғидан олиб, уйига жўнадилар. Орада бир соатлар ўтмай Нетайни, бу оний фалокатдан ҳангу манг бўлган муштипар, кўзлари йиғи ва қўрқувдан олазарак бўлган шўрлик қизни келтирдилар. Унинг орқасидан Семён ва хотини бор кучлари билан қизларининг мудрофааси учун юлқишган бўлсалар ҳам, йигитлар тарафидан рад қилинганлар, агар бундай тўполон қиладиган бўлсалар, қамалиш билан қўрқитилганлар.

Нетай қозихонага келган онидаяк, тоға ўрнидан кушод туриб, у билан кўришган бўлди. Йиғламсираб, меҳрибонлик қилган бўлди, дарров устидаги шоҳи чопонини ечиб, «жияни»ни номаҳрам кўзидан яширмоқ учуқ устига ташлади. Энди қози ҳужрасида чопон ёпинган

ва йиғидан ўпкасини тутиб ола олмаган Нетай, голибият қозонган мағрур Самад ва жаноби генерал-губернаторнинг амри олийларини бажариш билан боши кўкка етиб кетган қози — учовгина қолган эдилар. Қози аввалига Нетайга насиҳат қилди. Йиғиси тўхтамагач, қўрқитиб дўқ урди. Иннайкейин «калимаи шаҳодат» арз қилди, яъни ўзга диндаги кишининг мусулмон бўлмоғи учун айтилмоғи лозим бўлган аллақандай жумлаларни ўқиб, Нетайга ҳам буларни такрор қилмоққа қистар эди. Нетай илгари буларни ўқимоқдан бўйин товлади, зўрлай бергач, тили келмаса ҳам қозини таъқиб қилди. Қози Нетайни юпатди энг охирги мартаба, генерал-губернаторнинг фармониغا илова ўлароқ тоғасидан Нетайга, «калимаи таййиба» ва намоз, рўза рукнларини ўргатишни, шу бугундан бошлаб Нетайни паранжи остига олмоғини тайин қилди. «Тоға» қозига муҳрона (гўё хизмат ҳақи) узатди-да, чиқиб кетдилар...

Семённинг оқибати нима бўлди — билмадик, фақат «дин бузувчи қиз ўғриси бўлгани учун» заводдан ҳайдалгани бутун Қўқонга доврўқ бўлган эди. Наташа ҳеч танимаган «тоғаси»нинг орқасига, паранжи ёпинтириб, қўшиб юборилган эди. Нетай паранжига ўрганмаган, унинг ранжига кўнмаган, инжу каби мусаффо ёшларини оқизиб, янги қафаснинг майда тўрлари орасидан, Қўқоннинг тарақ кўчалари билан хайрлашар ва икков бўлиб вокзалга чиқиб борар эдилар.

Нетай «тоға»сининг жуда бадавлат эканини Қўқондаёқ билган эди. Ҳар беш қадамга ҳам извош ёллаш, кўзга кўринган мева-чеваларни ейилса-ейилмаса ола бериш, пласкартлик вагонга миниш пулдорларнинг иши эмасми? Мана энди Топкент вокзали. «Тоға»си бунда ҳам жуда обрўли кишига ўхшайди. Бундаги извошчиларнинг ҳаммаси деярли буни танисалар керак. Нега бўлмасам ҳаммаси: «Бери кел, Самад!» — деб чақиради. Улар ҳеч нархини ҳам суриштирмай извошга тушдилар. Извошчи тоғасининг «уйи»ни биладими, қаерга ҳам деб сўрамади. Орада ярим соатлаб ўтар-ўтмас, Нетайлар тушган пар отли извош ҳашаматли бир бинонинг олдида тўхтади. «Бу бино тоғасининг уйими? — Йўқ». Агар тоғасининг уйи бўлса нега унинг тепасига зарҳалли хат билан «Лондон» ресторани деб ёзилган?

Балки тоғаси номерда турадигандир. Нетай бир-бирига зид бўлган бу фикрлар билан курашиб, «тоғаси»нинг орқасидан ўнлаб зиналарни босиб ичкари кирга-

нини ҳам билмай қолди. «Тоғаси» йўл-йўлакай, бир талай калитларни тахтачадаги номерланган миҳчаларга осиб, қўриқлаб ўтирган бир семиз хотинга учрашдилар. У буларга бир илжайиб қаради-да, 16-номерли калитни олиб берди. «Тоғаси» яна йўлловчи. Бир уйни очиб кирдилар. Қўлдаги кичкина тугунчаларни қўйдилар. Бу хонанинг ичи мебеллар, каравотлар, ҳавойи рўзғор асбоблари билан безатилган эди. Нетай янги, учинчи турмушнинг биринчи маскани бўлган бу уйнинг ҳар бир қозигигача шубҳа билан синчиклаб қарар эди.

«Тоға» Нетайга илжайиб қаради:

— Мана, сингил, уйга ҳам келдик. Бундан кейин бунда сиз турасиз.

Нетай, «тоғаси»нинг кўзларига савол назари билан қаради. Ва: «Сиз-чи?» — деб сўрашга ҳам улгура олмади. Тоға эшик тарафга қараб йўл олди ва:

— Қолган гапларни кейин гаплашамиз, мен ҳозир келаман, жиян,— деди-да, чиқиб йўқолди. Орадан чорак соатлар ўтди. Эшик очилди. «Тоғаси» яна бир семиз, қирқ ёшларга борган, қириқ соқол, ўсиқ мўйловли, чаплаш қошли бир киши, яна битта кампир хотини бошлаб келди. Кампир кемшик, тишқоли суртилган тишли, бурушиқ оғизларини ирвайтириб кулди-да, бир «тоға»га, бир хўжайинга қаради ва:

— Санама растадай, юзи — қизил олма, бўйи — суқсур, қоши қалдирғоч қаноти, бекамикўст,— деди ва: — Кела қол, опанг бўйингдан гиргиттон бўлсин,— деб Нетайни қучоқлаб кўриша бошлади. Хўжайин бир қўли шимининг чўнтагида, бир қўли билан мўйловини қайириб тишлаб, «тоға»га қараб, чап кўзини қисди-да, кампирни Нетайнинг олдида қолдириб, ҳар икков ташқарига чиқиб кетдилар.

Кампир Нетайнинг ҳеч тушига ҳам кирмаган бойлар, бойваччалар, дюжина-дюжина атир-упалар, олтинлар, дугор-тамбурлар тўғрисида мақтаниб-мақтаниб сўзлар ва унинг елкасига қоқиб:

— Шундай ноз-неъматли кунларда энахонингни унутиб юбормагил, ўргилай Нетайхон,— деб, аллақандай «жаннатлар»дан ҳисса чиқармоқлигин тама қилар эди.

Нетай ундан на бир савол сўрар ва на бир саволга жавоб берар эди. Кўз ўнглари қоронғилашиб, ўзини тубсиз бир чуқурликнинг ёқасида, кучли арслоннинг қонли чангалида ҳис қилгандай бўлур эди. Орадан яна

бир неча соатлар ўтди. «Тоға»дан дарак йўқ. Нетай боядан бери жавраб ўтирғувчи «энахон»га жаҳл билан қаради ва:

— Тоғам қаёқдалар?— деб сўради. Кампир яна ялтоқланиб, разилланиб, Нетайнинг қоши устига тўзғиб тушган қўнғир сочларини ивишиқ бармоқлари билан тараб, орқасига ёзар ва:

— Оҳ, соддагина Нетайхонгинам-а, омон бўлсанг, бундай улуг даргоҳда тоғаю хола, аммаю амакидан кўпи борми, гап сенинг лобарлигингда-ю, меҳмонларни ўзингга ағдариб ола билишингда,— деяр эди.

Нетай ўзининг ҳозирги ҳолига аста-секин тушуна бошлаган ва биринчи қайғу ёшлари ғариб кўзидан узилиб, сариқ бўёқли полга думалай бошлаган эди...

Нетай янги ошёнда маскан қурган куннинг эртасига Бухородай «улуғ» бир ўлканинг «зилли султони, ер юзидаги жами мўмин-мусулмонларнинг қўғирчоқ хоқони, амирулмўъминин, шаҳаншоҳи муслимин» Сайид амир Олимхон ғозийнинг Тошкент вокзалига тушиш тантанаси бўлган эди.

Амирнинг ўзи бир тўда маҳрам, саркарда, амироумаролари билан қорнига олтиндан «ло илоҳ...» ёзилган вагондан Тошкент вокзалига, Туркистон боёнлари ва саркардалари тарафидан солинган ипак пойандозга қадам қўйган эди. Шаҳарнинг бутун боёнлари, уламолари — зарёқа тўнли, тилла медалли почётний гражданинлари, боринг-чи, Шашқол домланинг «махтовачча»ларигача, бир тарафда губернатор, полицмейстер, бир қанча рус савдогарлари, қозоқ аскарлари билан ҳаммалари ҳам нон-туз қилиб, пешвозга чиққан эдилар.

Станцияда бир қур бутун расм-русмлар бажарилди, ҳар ким ўз рутбасига қараб, олдинма-кетин амир Олимнинг саломатлиги учун нутқлар ирод қилди. Амир камоли виқор ва салобат билан станция платформасидан юриб, вокзал ичидан ўтиб, эшикка келганда, унинг пайқадами учун Тупроққўрғондан шодлик замбараклари отилди.

Амир умаролари билан бир-бир босиб, илгаридан тайёрланган извошларга туша бошладилар. Энг илгари офицер ва парад бошлиқлари, музыка, ундан кейин губернаторнинг аскарлари хоси, уларнинг орқасидан губернатор, амир, Сайидрахим ва Валихўжа эшон сингари мўътабар зотлар тушган извош ва уларнинг қўриқчилари... уларнинг орқасидан мартаба ва мансаблари-

га қараб орқада қолганлар. Улуғ издиҳом аста-аста Пиёнбозорга қараб юрмоқда эди.

Халқнинг оғзида юрган овозаларга қараганда, амир бугун Сайидрахим князнинг меҳмони эмиш, Сайидрахим ўз меҳмондорчилигини «Лондон» ресторанида ўтказар эмиш...

Ушбу сатрларни ёзувчи ўша меҳмондорчиликнинг маҳрами асрори бўлолмаганидан, унда бўлганларни эшитибгина ёзади. Сайидрахим ўз амирига бир муносиб тортиқ учун Нетайни илғаган экан. Бунинг учун номер хўжайини Қоракўзга икки минг сўм тўлаган экан, амир ҳам ўз мухлиси Сайидрахимнинг бу «қуюқ» меҳмондорчилиги бадалига Бухоро қоракўлчилигининг бугун инону ихтиёрини Сайидрахимга топширибди ва бунга ишорат ўлароқ, ўзининг олтин медали билан Сайидрахимнинг кўкрагини безабди...

* * *

Амир Петербургга ўтиб кета туриб, Тошкентда бир кеча қўнганига бу кеч баҳор икки йил тахт тўлган эди. Пойқовоқ кўчаси илгаригича шўх. У ҳар қандай баҳра ва ҳар қандай ташвишдан беҳабар ишлар эди. Унда на сипоҳлик ва на вазминлик: тескарисича, бўйдоқ қаҳқаҳа, саёқ ашула, ишвали чақириқ, маст ҳайқириқ ёппасига ҳукмрон, кўча бўйлаб ширали, фақат ачимсиқ бир ҳид анқирди.

Пойқовоқни босиб, Салорга қуйғувчи ариқ ҳам баъвида кечанинг уятидан, баъзида бу кеч бўлиб ўтган ваҳшат ва жиноятнинг шиддатидан қизариб, бўғриқиб оқишда давом қилар эди. Ана худди шу кун вақт асрдан шони ғарибонга оққан бир пайтда, Сайидрахим князнинг саман йўрға қўшилган извоши «Лондон» номерининг эшигидан аста йўргалаб ўтар эди. Ичкари тарафда эшитилмоқда бўлган бир тўда бадмаст хушомадлар ичидан фиғонли, фақат маҳзун бир ашула хотинлар овози билан, Фарғона ялласига мослаб айтилар эди. Ундан Сайидрахим князнинг илғаб қолгани:

Тўзмайин мен бу аламга хору зор ўлдим нетай,
Очмайин бир гунча сўлган навбаҳор ўлдим нетай.

Ҳар бинафша сабз барги бирла хандон бу кеча,
Топталиб қолган хазондай бевиқор ўлдим нетай.

Тиғи мужгоним билан дилларни вайрон этмайин,
Марҳамат деб ҳар қилич тиғин ўпор ўлдим нетай.

Билмайин андишани сарви қадим лол этдилар,⁵
Ҳар қадамга маскану ҳар «дўст»га ёр ўлдим нетай.

Маймену, махмурмен: махмурлар маъшуқи мөн,
Ҳар кумуш нохуннинг зарбига сетор ўлдим нетай...—

мисралари эди. Сайидраҳим улуғворлик билан жилмайди ва ўз-ўзига:

— Ёввойи қиз кўникиб қопти. Амир жанобларининг олдиларида сал бўлмаса шарманда қилаёзган эди,— деб гўнғирлаб қўйди ва ялт этиб кўкрагига қаради. Уни, Сайидраҳимнинг оқпошшога қилган бир тўда хизматлари эвазига келган медаллар билан бир қаторда, еттинчи ўринни амир Олимхон тарафидан берилган ва устига «ло илоҳ...» ёзилган олтин медаль эгаллаган эди.

Ёзнинг қизиқ кунлари. Эгнимда елвагайгина, кўкси очиқ, ёқасига пилта отган сурп ятак. Бошимда чуст дўппи, белимда шоҳи қийиқ, оёғимда нимпошна хром этик. Узун, тор боғкўчаларнинг бирида кетмоқдаман. Зериктирувчи тупроқли кўча жимжит. Дарахтларнинг сояси ўз атрофидан бир қадам нарига силжймай тик туради. Баланд-баланд сўқир пахса деворлар оша, кўча томонга шафтоли, олҳирот, баъзан аймақи тоғузумлар осилиб тушган. Ҳар ўн-ўн беш қадамда кўчани чўрт кесиб — бир томондаги қўрғончадан чиқиб, иккинчи томондаги қўрғончанинг пахсаси тагига кириб кетаётган кўприксиз майда ариқлар учрайди. Пашша учмаган тилсиз кўчадан кетиб бормоқдаман. Борадиган ерим ҳали узоқ. Майда яллалар куйлаб кўраман. Бироқ, ашуланинг айрим бандлари ҳавонинг иссиқлигида эриб кетгандай авжсиз, лаззатсиз.

Кўчанинг иккинчи бошида паранжили бир хотин кўринди. У менга қараб келади. Юзи очиқ, чачвонини дасталаб ушлаб олган, гўё елпиғичдай тебраниб, ўйнаб келади. У рўбарўсида йигит келаётганидан ҳайиқмайди. Лобар, бепарво. Мен ҳам жимжит кўчада ёлғиз бормоқдаман. Бир-икки оғиз гап билан тегишмоқчи, боятдан буён бўлган зерикувнинг ҳордиғини чиқармоқчи бўламан. Паранжили хотин менга яқинлашиб келмоқда... Бетма-бет йўлиқиб ўтишга ўн қадам ҳам қолмаган. Мен ундан кўзимни узмай бормоқдаман. У ҳам шундай.

Ана — унинг қип-қизил ва кичик лабларида мени ҳалигача мафтун қилган биринчи ярим табассумнинг ёввойи излари. У сипоҳгарчилик билан кулгисини яширмоқчи бўлди. Лекин лабда яширинган кулги энди қора кўзларда ўйноқлайди. Кун иссиғидан анор юзлари бўртиниб кетган. Бахт йўлларидай оқ ва кенг манглайда марварид доналаридай майда тер.

Яқинлашдик, яна бир секунд, мен унга, у менга йўл

беради. Ҳар икковимиз ўз йўлимизга кетаверамиз. Йўқ, бу шундай бўлмади. У тўхтади. Бир нафас менинг бошдан-оёғимгача кузатиб чиқди.

— Тўхтанг, мулла ака.

Унинг овози чертилган жонон косадай жаранглар эди.

— Хизмат, жоним!..

— Бировга ҳеч холис хизмат қилиб ўрганганмисиз?

— Йигит кишининг кучи ҳалол. Ҳалигача холидан бошқа хизмат қилган эмасмиз. Бутун меҳнатимиз далага кетган. Агар хизматингизга муносиб бўлсам, кўзим устига.

— Бўлмаса бирор овлоқроқ жой топингиз, хизматимни айтаман.

Шу кўчанинг сал нарироғида бўйра-палоссиз бир кичик хонақоҳ, бир пешайвон, ариқ ўтган кичик саҳнга эга бир боғ мачити бор эди. Мачит жума кунидан бошқа ҳафтанинг олти кунда кўчиб кетган ҳовлидай бўш бўлар эди. Олдинма-кетин якка табақа эшигидан кириб бордик...

Қиз бориб айвон даҳанасига ўтирди. Мен унинг рўбарўсида — ариқ лабига чўнқайдим.. Қиз мармардай билакларигача шимариб қўйилган кўйлак енглари орасидан кичик шоҳи рўмолчасини олиб, бурун учлари, дудоқ устларига қўнган шабнамдай тоза терларни арта бошлади. Рўмолчадан сувга ивитилган қалампирмунчоқнинг ҳиди бурқиб кетди. Мачит бино бўлгандан буён бу ерга муҳаббат ва балоғат ҳиди биринчи марта тарқалган бўлса керак. Қиз қошларини чимириб, мени бир марта текшириб, кузатиб чиқди...

— Уйланганмисиз?

— Йўқ.

— Жуда яхши, бўлмасам мени олмайсизми?

Тўсатдан бўлган бу ногаҳон таклифдан жуда шошиб қолдим.

— Хизматингиз шумиди?

Қиз қаҳқаҳа солиб кулиб юборди...

— Ростдан ҳам, бировга холис хизмат қилиб ўрганганман денг?

— Агар буюрсангиз, қил билан фил боғлашга, тирноқ билан тоғ қўпоришга тайёрман.

— Бўлмасам, — деди-да қиз, яна ўйланиб қолди, — майли, ҳаммасини айтаман. Диққат билан қулоқ солингиз.

Ёшлик китобининг зарҳал саҳифаларида юрак те-пишлари қайд қилинган бу сатрларни умрдай майда тўлқинлар билан оқиб бораётган ариқчага термилиб тингладим. Гўё баракати кетмаган субҳда «Алф лайла ва лайлата»нинг Шаҳризод афсоналарини сўйлар эди.

— Ота-онам эски одамлар. Булар олдида ишқнинг пуч ёнғоқча қадри йўқ. Ўз раёлари билан мени эрга бердилар. Эримнинг тайинли касби йўқ; яширинча майда савдогар. Бир йилдан ортди, унинг занжиридаман. Қайғули кечаларни ғам тонгларига улайман. У бепарво. Унинг учун муҳаббат ёстиқдан бошқа нарса эмас. Менинг бўлса, у билан бир минут яшагим келмайди. Ажрашмоқчи бўламан. Яхши биласизки, оила эскича бўлганидан кейин, қиз ажратиб олиш жуда катта иснод. Эрим ҳам ажралишимга тиш-тирноғи билан қарши. Баъзида ўлгунча ичиб келади-да, мени уради. Шунда: «Агар мендан зериккан бўлсангиз қўйиб юборинг», деса: «Сени занжирларда сочингни оқартириб юбораман», дейди. Мен ҳали ёшман. Ўз тенгқурларим сингари ўйнагим, кулгим келади. Бундан бир ҳафта бурун яна ҳар галги жанжаллардан биттаси бўлди. Бу гал дазмол босилмаган шим баҳонаси билан етти отамнинг гўрига ғишт қалаб ҳақорат қилди, урди. Бу галгиси жуда ҳам жонимдан ўтиб кетди. Бошимни олиб бирор ерга қочмоқчи ҳам бўлиб қолдим...— деди жувон, кўзларига филт-филт ёш олиб.

Ичимда: «Оббо! Энди мени олиб қочинг», деса, қарга олиб бораман, деган мужмал хаёл билан сўрадим:

— Хўш, энди нима қилмоқчи бўласиз?

Жувон яна бир марта мачит саҳнида қалампирмунчоқ ҳиди бурқитиб, рўмолчасини ёзди. Жингала киприкларига илиниб қолган ёш доналарини артди. Ярим ўксик оҳанг билан: «Бир неча кундан бери пойлаб юриб, эримнинг паспортини ўғирлаб чиқдим. Мана шунини олиб бирор соатга менинг эрим бўлиб турасиз»,— деди.

— Яъни, қандай? Менинг бу ерда хизматим нимадан иборат бўлади?

Жувоннинг юзидаги қайғулар ўрнини ярим алдовчи муғамбир табассум эгаллади:

— Гўё менинг эрим бўласизу ЗАГСга бориб, мени талоқ қўясиз...

Жуда алланечук бўлиб кетдим. Ҳалигина тўлқинлари билан овунтирган ариқча терс оқаётгандай бўлди.

Сувга ивитилган қалампирмунчоқнинг ҳиди — саримсоқ каби меъдага теккандай бўлди. Калакаланиб қолдим.

— Бу қандай мумкин?

Жувон менинг бу шубҳамни ўз латофати билан енгмоқчи, бу иккиланувни такаббур кулгилари билан сеҳрламоқчи бўлар эди. Унинг энди мендан ҳеч кўз олмаёткилиб туришидан, гўё «мен сени енга оламан!» дегандай маъно англашилари эди.

— Юрагингиз дов бермаяптими, йигитча? Дўппи, қийиқ — савлат денг-чи бўлмаса...

— Юрак-ку, дов беришга беради-я, ҳали олганимча йўқ, дарров қўяманми?! Бу иш туғилмаган бузоққа қовиқ чопишга ўхшайди.

Жувон шарақлаб кулиб юборди. Бу кулгидан ҳалигача мачит томининг тарновида кукулашиб турган икки мусича чўчиб учиб кетди.

— Майли, сизники шунақа тескарисидан бўлсин. Аввал қозиқ чопамиз, кейин бузоқ топамиз. Аввал талоқ, кейин никоҳ қиламиз.

— Қайдам?

Жувон бирдан ўзини тундликка олди. Сўзидаги ҳалигача бўлган меҳрибонликни шиддат қоплади.

Пушаймон оҳанги билан:

— Эсиз, эсиз йигитлик. Зап одамидан холис хизмат сўраган эканман-ку, бўлди-ей, эсизгина сирларим. Келинг, ҳали ҳам бўлса паранжини тўнга айирбош қиламиз, — деди.

Бу гапдан кейин мен анча пук бериб қолдим. Олдин берган ваъдамдан айнишни йигитлик номига ор деб билдим. Мени у ҳақиқатан енгган эди.

— Хўш, энди нима қил дейсиз?..

Унинг кўзлари ғалабадан порлар эди.

— Шу лапашанглигингиз бўлса, ҳали мени ЗАГСда ҳам шармандамни чиқарадиган кўринасиз. Ҳа, майли, таваккал-да, яхшилаб қулоқ солинг. Шу паспортни енга солиб қўйинг. ЗАГСга бирга борамиз. Эшикдан мен сизни, сиз мени койиб кирамиз. Сиз: «Қўйганим-қўйган», дейсиз, мен: «Чиққаним-чиққан», дейман. Агар ЗАГСдагилар яраштирмоқчи бўлсалар, насиҳат қилсалар бўш келмаймиз. Бир гапда туриб оласиз... Мен сизни қарғайман, сўкаман, хафа бўлмайсиз. Сиз ҳам бир-икки марта сўкишингиз мумкин... Ишқилиб, талоқ паттани қўлимга олиб берсангиз бас...

Шундай қилиб, жувон тушмагур, илоннинг ёғини

ялагандай бидирлаб, мени авради, бош-кўзимни айлан-
тирди. Икковлашиб ЗАГСга қараб кетдик.

Ярим соатлардан кейин бир-биримизни куракда турмайдиган ҳақоратлар билан сўкиб ЗАГСнинг тор идорасини бошга кўтариб, шовқинлашмоқда эдик. У мени «чайқовчи», дейди. Мен уни «тантиқ, сатанг», дейман, ЗАГСдагилар ҳар икковимизни босиб қўймоқчи, иложи бўлса битишувчилик билан яраштириб қўймоқчи бўладилар. Мен бўй бермайман. У маҳмадоналик қилади. Хулласи, ЗАГСдагилар ҳам тангликда қолдилар. Тезроқ бизнинг талоқ паттамизни бериб, жанжалдан бошларини қутултирмоқчи бўлдилар. Унчалик қийин-қистовга олиб, суриштириб ўтирмадилар ҳам. Паспортимни олиб, патта ёза бошладилар.

Ана энди маркаси ҳам ёпиштирилди. Копияси кўчирилди. Бир нусха унга, бир нусха менга бердилар.

Харажат пулини тўлаб туриб, бир хўрсиниб қўйдим:

— Худоё шукур,— дедим,— шундай лаззатсиз умрдан қутулдим! Энди ҳеч уйланмаганим бўлсин-а.

Жувон ҳам паттани олиб туриб:

— Уҳ,— деб қўйди,— ёруғлик жаҳонга чиқадиган кунлар ҳам бор экан-а. Эр шу бўладиган бўлса, қора ер бўлсин...

ЗАГСдагилар бизнинг гапимизга ачиниш аралаш совуққонлик билан қарадилар.

Ҳеч ким бирор сўз демади.

Ишни битириб, бир-биримизга тўрсайишиб, кўчага чиқдик. Кўчада у менга ёндошиб, бир ўймалаб қўйди:

— Раҳмат. Мен ўйлагандан ҳам юқори қув бола экансиз. Лекин ҳали ишимиз сал чалароқ бўлганга ўхшайди. Агар сизга бу ёғи малол келмаса, ўн минут мени ЗАГС эшигида кутинг. Мен ҳозир қайтиб келаман. Бир бўлган иш — пухта бўлсин. Ҳа, дарвоқе, паспортни менга беринг. Энди керак бўлмас.

Мен лакалов, гўлгина банда, лаққа учдим:

— Хўп, фақат тезроқ келинг.

Жувон трамвайга тушиб кетди. Мен кутиб қолдим. Ҳақиқатан, айтганидан ҳам тез келди. Лекин қўлтигида — паранжи остида бир нима бордай кўринар эди.

— Юринг,— деди у,— ЗАГСга кириб, ўша қолган чаласини битказамиз.

Кирдик. Яна ўша талоқ столига яқинлашдик.

Жувон қўлтигидаги тугунчани олди. Кўзларим касасидан чиқиб кетгудай бўлди. У оппоқ қилиб йўрғак-

ланган, маза қилиб, ҳамма ишдан бепарво эмизик эмиб ётган ёш бола — янги туғилган чақалоқ эди.

Мен савол кўзи билан унга қарадим. У, худо урган ўжар, дағдаға билан ЗАГС рўйхатчисига қараб:

— Мана, қўйишга қўйгандан кейин, боласини ҳам боқиб олсин. Ёш умримни бола боқиб хазон қилмайман. Керак бўлса ўзи боқсин. Итдан бўлган қурбонликка ярамас! — деди-да, болани менга тутқизиб, жаҳду жад билан кўчага чиқиб кетди. Мен болани кўтарганча ағрайиб қолдим. Нима қилиш керак? Агар: «Ҳой биродарлар, бу хотин менинг хотиним эмас. Мен ёлланиб уни қўйдим, боланинг ҳам ҳали қиз-ўғиллигини билмайман», десам, балога қоламан. Балки жинойи масъулиятга тортарлар. Гарангсиб қолдим. Йиглагундай бўлиб:

— Ахир, мен энди қандоқ қиламан? Буни қаерга олиб бораман? — дедим-да, ўз гапимдан ўзим чўчиб кетдим. ЗАГСдагилар менга ҳақоратли назар билан қарадилар, ичларидан биттаси жеркиб:

— Шундай ёш хотиннинг умрига зомин бўлганингдан кейин жабрини ҳам торт-да. Ўз гуноҳинг, ука, — деб пичинг отиб қўйди.

Яна бириси юпатгандай бўлди:

— Хафа бўлманг, эмизикдаги болани қонун онасига буюради. Иннайкейин, хотинингиз сал таптидан тушсин, бари бир, оналик муҳаббати қўймайди, болани сиздан олиб кетади.

Жуда шалвираб тушган эдим. Оёқларимга ҳам ишонмай, судралиб қадам ташлардим. Ўша куни узун, кенг, серқатнов шаҳар кўчасида бола кўтариб, тентираб юрганимни кўп киши кўрган эди. Кўчанинг у бошидан бу бошига бир неча марта бориб келдим. Худди бирор нимасини йўқотган кишилардай, интизор, ҳушим кетган эди. Ора-сира чақалоққа қараб қўяман. Йўргаги юзини яширган бўлса, нафас олишга қийналмасин деб, қия қилиб очиб қўяман. Чақалоқ майда-майда чиройли нафас олиб ётади. Эмизиги оғзидан тушиб кетган. Ҳалигина эмган, сўнгги она сутларининг лаззатини тамшаниб қўяди. Ана, у кичкина, қора мунчоқдай кўзларини очди. Қорачиқлар беқарор, бир нуқтада тўхталиб турмайди. Оппоқ момиқдай юзларда гивир-шивир ижирғаниш бошланди. Қорни очдимикин ё таги ҳўл бўлиб қолдим — йиглай бошлади.

Энди нима қиламан? Ахир, бола улғайиб, ота-онасини топиб олгунча, очдан-оч кўчада кўтариб юриш

мумкин эмас-ку! Бирор ошиғич чора топиш керак. Чақалоқнинг йиғиси мени тезроқ бир қарорга келишга чақиради. Онасининг қилган бевафолиги орқасида тормор бўлган йигитлик заптани қайта бошдан тикладим. Бўлар иш бўлди. Энди қандай бўлса ҳам болани қутқариб қолиш керак. Ахир, бу гўдакда нима айб? Айб ота-онасида. Эс-қушимни йиғиштириб олдим. Қатъий қарорга келдим. Болани қучоқлаб трамвайга тушдим. Уйга қараб кетмоқдаман.

Бола трамвайда ўзини жуда нотинч тутди. Узликиб-узликиб йиғлайди. Искаб-искаб, она бағрини қидиради. Кўксимга босаман. Лекин менда у қидирган ҳид йўқ. Яна йиғлайди. Йўловчилар безовта бўла бошладилар. Мен хижолат чекаман. Ораларидан биттаси:

— Оғайни, болани онасига беринг, жиндак эмизиб берсин, — дейди.

— Онаси йўқ, — дейман. Яна биттаси гудунглаб:

— Онасини уйда қолдириб, ёш болани кўчада кездириш жуда бемаънилик-да, — дейди.

— Онаси бетоб эди, болани торттиргани олиб борган эдим, — деб чучмал жавоб бераман.

Трамвай жамоатчилигидай сермулоҳаза халқ камдан-кам бўлади. Биттаси олиб-биттаси қўйиб, ёш бола тўғрисида гап отадилар. Баъзилари мени аҳмоққа чиқариб қўйган, баъзилари танг аҳволимдан ачингандай бўлади. Ёнимда ўтирган биттаси зарда билан ўрнидан ҳам туриб кетди. Мен билан чақалоқ бу тарафда қолиб икки киши жанжаллашиб ҳам кетди. Биттаси: «Ёш боланинг йиғлагани яхши, кўзи қора бўлади», — деса, иккинчиси: «Йўқ, йиғламагани яхши, кўп йиғласа, кўзига оқ тушади», — дейди. Сўқинишишгача бориб етганда, биз — янги ота-бола трамвайдан тушиб қолдик.

Мен эшикдан кириб борганимда ошхона билан айвоннинг устунига арқон тортилиб, укаларимнинг катта-жичик кўйлак-иштонлари ёйилган, кампир тоғора устида ўтирар эди. Кампир қўлимда бола билан кириб келганимни кўриб, «қойнақой, опа-сингилларини етаклаб келаётган бўлса керак», деб ўйлади шекилли:

— Тағин меҳмон бошлаб келдингми, ким келяпти. Савримми, Раҳбарми ё акангнинг болаларини етаклаб келяпсанми? Ўзинг ҳам, болам, худо урган қўли очиқ, меҳмондўстсан-да, мунча ака-ука, эгачи-сингилларингга меҳрибон бўлмасанг, бу кун ҳам укаларингнинг кири чала қоладиган бўлди-да, — деди.

Эндигина сал овулган чақалоқ яна йиғи бошлади.

Кампир тоғора бошида туриб, чақалоқни овутмоқчи бўлди.

— Нинни, ниннигина неварагинамдан ўргулай, йиғла-
ламасин-йиғламасин, мана ҳозир бувингиз қўлини
артади, дўндиққинам, ўзим бағригинамга босаман!

Кампир кўпикли қўлларини тоғорага силкиб, ўрни-
дан турди-да, «набира»ни қўлимдан олди. Менга қа-
раб:

— Ҳой болам, намунача қовоғингдан қор ёғилиб ту-
рипти, айта қолсанг-чи, ким келяпти? — деди.

Индамадим.

Кампир ўз умрида ўнлаб бола ўстирган оналарга
хос меҳр-муҳаббат билан болани бағрига босарди, оила
севгиси унинг асл касбига айланиб кетган. У ҳар за-
мон-ҳар замон:

— Болам, куч деган ё суякдан, ё гўштдан бўлар
экан. Худоё шукур, меники суякда экан, гўштдан бўл-
ганида эди, шу олти болани ўстириш осонмиди, онанг
ўргулсин, — деб қўярди. Мен бу содда гапдан ҳеч нима
англамасдим.

Эй, мени бағринг билан парвариш қилган она, эй,
менга борлигингни берган она, эй, менинг тарбиям учун
кўз юммасдан хулкарлар кўзларингга чўккан она! Эй,
қора кечаларнинг зулмати бахтига чўккан она, эй, ёруғ
кунларнинг саодати келажагингга қўнган она! Дунёда
онадан ортиқ ким меҳрибон? Ҳалигача бешик тепасида
куйлаган аллаларингга баравар шеър ёза олмадим.
Ҳалигача мендан чиққан кичик иситма учун тортган
қайғуларингга тенг қайғу ҳис қилолмадим.

Онам чақалоқни бирорта эгачи-синглимининг ёки
акамининг боласи деб ўйлаган экан. Бечоранинг ҳозир
олтмиш икки ёши бор. Унинг умрлари аллақайси мен-
га қоронғи ўтмиш йилларнинг шох-бутоқларида олма
терган қизларнинг этакларидай илиниб қолган. Унинг
кўз нурлари биз олти боланинг кўзларига термилаве-
риб тақсимланган. У чақалоқни дарров таниёлмади. Ўз
тили билан айтганда, «пири бадавлат» бўлган онам, бу
чақалоқни бирорта набирам бўлса керак, деб ўйлаган.

— Ойи, — дедим, — шу боланинг чакагини ўчири-
нг, онаси ҳали-бери келмайди.

Кампир мени койиб кетди:

— Тиниб-тинчимайсан-да, ўғлим, сенинг болажон-
лигинг тинкамни ҳам қуритди. Нега эмадиган болани
онасидан ажратиб олиб келасан, мен энди бунга нима
бераман, эгачинг тушмагур ҳам ўлгунча бепарво, бола-

нинг қадрини билмайди. «Омон бўлсанг пишарсан, бу таптингдан тушарсан», улар ҳам ёшликнинг таху та-косини йиғиштиргандан кейин, зора боланинг қадрига етса, «онанинг кўнгли болада — боланинг кўнгли да-лада».

Чақалоқ тинмай йиғлаб турар эди. Кампир мени ҳам, ювиб турган кирини ҳам унутиб юборди. Болани қўлига олиб, турли ҳаракатлар билан уни тебратиб овутмоқчи бўлар эди. Бола очиққан эди. Уни овқатсиз, хушмуомала билангина юпатиш анча машаққат эди.

— Оҳ, ёшлар, ёшлар,— дер эди кампир.

Болани менга бериб, ўзи ирвити қутисини очди. Ундан бир-иккита ғалвирак бодом олиб янчди. Уни қайноқ сувга ивитгандан кейин, дока рўмолга ўраб, болага шимдира бошлади.

Тасодифан ўша кезларда акамнинг хотини ҳамда кичик синглим туққан бўлиб, кампир бу чақалоқнинг қайси бирисиники эканлигини билмас эди. Бола бир оз тинчланди. Бир оз туриб яна йиғлади. Орада бир-икки соат вақт ўтиб қолишига қарамасдан кампир кутган «меҳмон»дан дарак йўқ эди. Кампир мени койий бошлади:

— Тусингни ел емасин, ўғлим, ҳой сен қанақа бола чиқдинг? Нега ахир бу ёшгина гўдакни онасидан ажратиб, тентиратиб юрибсан?

— Ойи,— дедим,— ростини айтайми, бу боланинг онаси йўқ. Кутганингиз билан келмайди ҳам. Бу — менинг болам!

— А?..— деди кампир.— Нима деяпсан, бемаъний! Қандай қилиб бу сенинг боланг бўлади?!

— Киши қаригандан кейин эзма бўлиб қолар эканда, менинг болам дегандан кейин менинг болам. Суриштириб нима қиласиз, боқаверинг!

— Ҳой, сен бола, нима деяпсан? Синни солим шу ерга келганда, келиб-келиб энди сенга майна бўлиб қолдимми, болам? Ахир, бу кимнинг боласи ўзи?

Кампирга бир оз баланд келиш керак эди:

— Менинг болам дедим-ку, тамом! Менинг болам, шуни боқасиз. Мени, ака-укаларимни қандай тарбия қилган бўлсангиз, буни ҳам шундай тарбия қилиб ўстирасиз, бошқа гап йўқ.

Кампир аввал ишонмади. Кейин юзимдаги жиддийликни кўриб, гапларнинг мазмунига бир оз тушуниб олгандай бўлди. Ўзини тиёлмасдан, ҳўнг-ҳўнг йиғлай бошлади.

— Ахир,— деди кампир,— мен энди қандай қиламан? Етти номусимни ерга букдинг, жувормак! Мен сени ким кўрганга мақтаб, орқангдан кўрпача солдириб юрган бўлсам, аммангнинг қизига совчи юбориб унаштириб қўйган бўлсам, сен жувормак охир чоғ уйимга онасининг тайини йўқ болани кўтариб келсанг. Мен бу хўрликка қандай чидайман? Дўстим бор, душманним бор, маҳалла-кўй, гузарим бор, қариган чоғимда кенжагинамнинг хотини менга пуштипаноҳ, қўл-оёқ бўлармикан, деган эдим. Худоё, сени отангнинг арвоҳига солдим.

— Ҳадеб, об-дида қилаверманг, ойи, мен ҳам сизни хурсанд қиламан, деб юрган эдим-ку, лекин онаси шу болани туғди-ю, ўлди-да... Бўлмасам келин десангиз арзигундай келин эди.

— Ахир, кимни олган эдинг? Кимнинг фарзанди эди? Боланинг онаси ўлган бўлса, азасига борай, уйи қаерда?

Чақалоқ яна йиғлаб қолди. Кампир мен билан па-чакилашиб ўтирса, «набира»гина оч қоладиган, кўз ёшларини даканасининг учига артиб, чақалоқнинг ёнига борди. Уни йўргагидан ечди:

— Болагинамнинг таги ҳам бўкиб кетибди.

Ўрнимдан турдим, секин кўзимнинг қирини ташлаб қарадим. Болиш пар ёстиқдай момииқина оқ баданли, тўла, ўғил бола экан.

Шу фурсатдан бошлаб менинг юрагимда ғазаб билан муҳаббатнинг, ўч билан ишқнинг кураши бошланди.

Гувоҳ бўлинг, ўртоқлар, шу — менинг ўғлим бўлади!

Аввалги бир неча кун кампир болага унчалик меҳрибонлик кўрсатмади. Укаларимнинг сут станциясидан ҳар кун келтирадиган сутини ҳам жуда ишончсизлик билан болага бериб юрди. Лекин кундан-кун болага бўлган меҳр-муҳаббати ошиб борганлиги сезилар эди. Унинчи кунларга борганда йиғлаб ётган болани кўриб, укаларимни койиётганлигини эшитиб қолдим:

«Ҳой, Қумри, ахир укангга қарасанг-чи, ичаги узил-иб кетди-ку! Нонимни ёпиб олгунимча овутиб тургин. Мен ҳозир бориб оламан».

Еинки: «Абдуғани, тура қол, оппоқ ўғлим, вақтлуроқ бориб, укангнинг сутини олиб келиб бермасанг, кун қизиб кетса, олиб келгунча айниб қолади», — деяр эди.

Кампирнинг бу гаплари болага унинг муҳаббатининг

ошиб бораётганлигини равшан кўрсатиб турар эди. Демак, мен тинчлансам бўлади. Боланинг тарбияси таъминланди. Ҳарчанд кампир ҳалигача норғул-норғул азамат болалардан олтитасини ўстирган бўлса ҳам, унинг тарбияси бир оз эскича. Лекин нима қилиш мумкин? Бошқа хил тарбия беришга мен сингари дунё кўрмаган, бўйдоқ йигитнинг чораси йўқ. «Болалик уйда гийбат йўқ», дегандай, ўғлим келгандан буён уйимизда анчагина эрмак топилиб қолди. Укаларим мактабдан келгандан кейин ўйнайдиган нарсалари чақалоқ. Ўзим ҳам ишдан қайтгандан кейин чақалоқни қўлимга олиб, жиндек овунтирган бўламан. «Нинни-нинни» деб қўяман, «кулиб беринг», дейман.

Шунчалик ўзимиздан тиниб-тинчиб қолганимизга қарамасдан, мен бу чақалоқ тўғрисида анчагина гап сўз бўлиб олдим. Анча таъна-маломатлар эшитдим. Аммам қизини менга бермайдиган бўлибди:

— Бо, худо кўтарсин унақа йигитни, — деяр эмиш, — ким кўрган билан юриб, бола кўтариб келадиган бебошвоққа берадиган қизим йўқ. Менинг қизим ҳали очилмаган гул, моҳпора, — деяр эмиш.

Маҳалла-кўй, гузардаги ким кўрган мени масхара қилиб:

— Ҳа, фарзанд катта бўлиб ётибдими? — деб сўраб қўйишади. Мен ҳам жуда ўжарлик билан қарайман-да!

— Шукур, — деб ўтавераман.

Акам-ку орқаворатдан:

— Бўлди, — деяр эмиш, — мен билан борди-келди қилмасин. Унақа укам йўқ! — деб юрган эмиш.

Опам бўлса кампирни койир эмиш. «Қариган чоғингизда, — деяр эмиш, — сизга нима зарур: боласини қўлига тутқизинг, хоҳлаган жойига олиб бориб боқтирсин, худо кўтарсин, «етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой этар, етим ўғлон асрасанг, оғзи-бурнинг қон этар» дегандек, ҳали бу ўлимтик катта бўлиб, сизга бозордан бир чаким нос олиб келиб берди-ю, биров кўрмай қолди», — деяр эмиш.

Хулласи, қариндош-уруғ, маҳалла, таниш-билишлардан туртки еявериб хит бўлиб кетдим, номим ёмонликка ёйилди, ким кўрган таъна қилиб таъсир беради.

Шу кезларда менинг жонимга бир тасодиф ора кирди. Ёшим йигирма иккида бўлгани учун ҳарбий хивматга чақириқ бўлиб, маҳалла комиссияси Ҳарбий комиссариатнинг повесткасини топширди. Бу нарса менга жуда ёқиб тушди. Оғзим қулоғимда. Елиб-югу-

риб бориб доктордан ўтдим. Бутун аъзойи баданим пўлатдан қуйгандай соғ-саломат бўлгани учун биринчи даражада яроқли бўлиб қабул қилиндим. Босар-тусаримни билмай хурсандман. Доктор мени кавалерия ҳам пехотага ярайди деб ёзди. Ҳарбий комиссариат мени пехота қаторида Ашхободга юборадиган бўлди.

Бу иш кампирга маълум бўлгандан кейин жиндак кина кўз ёш қилиб олди. Мен Ашхободга кетгунимча қолган икки-уч кун ичида, уйда жуда сийланиб яшадим. Ҳалигача жирканиб, хор тутилган ўғлимга ҳам ҳеч ким шамолни раво кўрмай, дийдасининг устида сақлаб, ҳурмат қиладиган бўлиб қолди.

Чақалоқ келгандан буён унга тайинли бир исм қўйилмаган эди. Менга ҳурматан кампир унга «Ёдгорвой, Ёдгорвой» деб исм қўя бошлади. Кампирдан:

—Ойи, Ёдгорвойингиз нимаси, қаёқдаги қолиб кетган ёски от-ку,— деб сўрасам, кампир ўпкасини тутиб ололмай:

—Оҳ, онагинанг ўргилсин, болам, сен энди саллотга кетаётибсан, худоё худовандо, ёмон кўздан сақласин... худо душманингни хору зор қилсин. Ишқилиб, ўққа учиб кетмагин. Ўртоқларинг билан енгинглару, енгилманглар. Мен ўғлингнинг отини эҳтиёт шартдан Ёдгор қўйдим. Сендан қоладиган туёққина. Яхши ҳам шу бола дунёга келиб қолган экан, сени кўргандек бўлиб юраман, ҳидинг димоғимдан кетмайди,— деб йиглар эди.

Кампирнинг гаплари менга кулги туюлса ҳам, ҳурмат юзасидан ҳам болага яхши парвариш қилиш зарурлиги важдан, бир нима демасдан, унга тасалли берар өдим.

Шундай қилиб, ҳалигача юрак тепишлар билан кутган севимли янги оламга — Қизил қўшин қучоғига қараб жўнаб кетдим.

* * *

Мен, ўзим қатори чақирилган тенгқур йигитлар билан Ашхободга жўнадим. Ҳарбий хизматга чақирилганимда саводли, ҳисобдан тўрт амалнигина биладиган оддий бир йигитча, яна тўғриси, олди очиқ яктак кийган ялла бедард ўспирин өдим.

Бизни қабул қилиб олдилар. Уйдан кийиб келган қалиги кийим-бошларим аллақачон ҳарбий форма би-

лан айирбош қилинган. Бу кийим-бошларга бир неча кунлар кўниколмай юрдим.

Ҳарбий таълимларни жуда жон-дил билан ўрганаётганим, ҳам ҳарбий хизматларга жуда иштиёқ билан бўйин эгганим, берилган яроқларни озода тутишим, ётоқларимнинг тартибли туриши — ҳаммасини кўрган ўртоқ командир ҳар замонда мени эркалаб:

— Шундай бўлиш керак, сиз яхши аскар бўласиз,— деб қўяди.

Умумий ҳарбий таълимдан ташқари, кечқурун ҳар ким ўз кучига қараб группаларга ажратилган — ўқиймиз. Муаллимлар мендан жуда хурсанд.

Аҳён-аҳёнда ҳовлидан — кампирдан хат келиб қолади. Унда ёзиладиган гаплар, албатта, маълум: «Сени соғиндик, ҳеч бандани ота-онасиз қилмасин экан. Ёдгорингнинг ҳам тили чиқиб қолди «дада-дада»ни оғзидан қўймайди. Юракларим эзилиб кетади»,— мана шунга ўхшаган гаплар. Мен ҳам хат ёзиб қўяман. Отпусқа олсам, бориб кўриб келишни ваъда қиламан. Шундай қилиб, умр ўтиб туради... Кундан-кун жуссам тўлишиб бормоқда, рангим қип-қизил, бақувватлашиб кетганман, хурсандман, теварак-атрофим ошна-оғайнилар билан тўлиб ётади. Зерикиш деган нарсани билмайман. Бизнинг полкда турли миллатдаги йигитлар бор, қозоқ дейсизми, ўзбек дейсизми, татар дейсизми, тожик, туркман дейсизми — ҳаммаси билан иноқман. Ҳаммасини ҳам қўяверинг, сўнгги олти ой ичида жуда ҳам қаттиқ ҳавас билан рус тилини анча ўрганиб олдим, ҳовлига юбориладиган хатларнинг адресини ўзим ёзаман. Яқинда бутун ҳарбий кийим-бош билан сурат олдирдим, шу суратимни конвертга солиб кампирга юбордим. Орадан бир неча вақт ўтгандан кейин акамдан хат келди. Кампир суратни қўлидан қўймас эмиш. Бутун қўни-қўшниларга суратимни кўрсатиб чиққан эмиш. «Худое шукур,— деяр эмиш,— шу тентаккина ўғлимга ҳам ақл кириб, ҳукуматнинг саллотбошиси бўлиб кетган», деяр эмиш. Қувончлари оламга сиғмас эмиш.

Бир йилдан кейин кампирни касал деб эшитдим. Ариза бериб, ўн кунлик отпуска олдим. Ўртоқлар билан хайрлашиб кампирни кўриб келмоқчи бўлдим. Мен келган куни ҳовлида тўй бўлиб кетди.

Мен билан аразлашиб қолган акам, опаларим, келинойим ҳам келган. Ўғлим бўлса алпон-талпон юрадиган, бақалоқ, оппоқ бола бўлиб қолибди. Тиззамдан

тушмайди, мен ҳам қўлимдан қўймайман. Кўчага чиққанда ҳам кўтариб чиқаман. Аввалгидай, мени: «Ҳа, куёв, ўғилча катта бўлиб юрибдими?» — деб мазах қилишмайди.

Аммам ҳам кўргани келди. Кетар олдида кампирни ҳоли топиб: «Тақдирни бузиб бўлармиди, йигит деган не кўйларга тушмайди. Тентаккинанинг савлатликкина йигит бўлиб қайтипти-я саллотликдан. Кунига денг, айланай эгачи, совчилар эшигимнинг турмини бузади. Ҳаммасига ҳам «йўқ, айланайлар, ҳали қизим ёш, ундан кейин бунинг боши боғлиқ», деб жавоб бераман. Холасининг ўғлига «бешик кетди» дейман, бунинг йигити Ашхободда саллотбоши деб мақтаниб қўяман», — дебди, даромад келтириб. Кампир буни менга оғзининг таноби қочиб, илжайиб гапирганда, мен: «Қизи ҳали ёш, шошмаса ҳам бўлади. Менга қараса мен ҳали уч-тўрт йилсиз уйлана олмайман. Ҳали ҳарбий хизматим тамом бўлгани йўқ, ундан кейин яна бир-икки йил ўқимоқчиман», — деб жавоб бердим.

Кампир ҳам:

— Ҳа, айланай болам, ҳали ҳам эртага тўй бўлсин деяётгани йўқ, айтганингдек, қизи ҳам ёш, шунчаки даромад қилиб қўйяпти-да, болам, — деди.

Тошкентда турган уч-тўрт кунда ўртоқларимни соғиниб, юрагим урар эди. Ўзимнинг сеvimли полкимни зориқиб-зориқиб соғинар эдим. Шунинг учун ҳам отпускани тамом қилмай тездан қайтиб кетдим.

Иккинчи йил — тактический ўқиш бўлсин, умумий маълумот бўлсин — жуда жиддий кетди. Мен айниқса ҳарбий билимлар билан бирликда чала қолган ўрта мактабимни битиришга уринар эдим. Ҳатто йил ўртасига бориб, бўлим командири қилиб кўтарилдим. Онамдан келган хатларнинг мазмунига қараганда, кампир ҳам энди мени «ўлимга кетган» саллот деб ўйламас эди.. У: «Айланай болам, яхши ўқигин, яхши машқ қилгин, саёқ бўлмагин, ёлғизгина ўғлингни ёдингдан чиқармагин», — деб насиҳатлар қилиб ёзар эди.

Албатта, ўғлим Ёдгорни, ҳам у билан боғланган воқеаларни ҳеч қачон ёдимдан чиқармайман. Билмадим, тақдир унинг ва менинг пешонамга нималар ёзганикин?

Асосан ўйлаганда «тақдир» деган сўз кишиларни яратмайди, балки кишилар тақдирни яратади. Мен ўзимга ҳам, Ёдгорга ҳам жуда ёруғ келажак, порлоқ

тақдир яратишга ҳаракат қилмоқдаман. Бу тўғридан кампир тинч бўлиши мумкин.

Иш билан ўтган умр жуда қисқа туюлади. Эрта билан вақтли машққа чиқамиз, ортиқча, турмушга алоқасиз хаёлларни ўйлашга қўл ҳам тегмайди. Кеча билан ўзимни яна дарс тайёрлаб ўтирган ҳолда кўриб қоламан. Туриб-туриб ўзимга ишонмайман. Шу менми? Кечагина дунёнинг ишқини, завқини — сайроқи бедана, хром этик, беқасам тўн, яхши қўлбола мусалласдан иборат, деб юрган оддий чапани — шу менми? Аммо бугун менинг бутун завқим ўзгариб кетган. Менинг ишқим, муҳаббатим ўзининг мазмунини ўзгартган. Мен энди Ватанимнинг ишқи билан ёнаман. Шу Ватанимнинг ва мени тарбия қилаётган жамиятнинг яхши ўғли бўлгим келади ва бўламан ҳам.

Йигирма беш ёшимнинг кўклами. Олам чаманларга бурканган, дунё лолалардан, гунчалардан иборатга ўхшайди. Ҳамма жаҳон менга кулиб қарайди. Қўлимни пешонамга қўйиб, узоқларга қарайман, Оёқ остимда бахмалларга бурканиб ётган улуг Ватан; узоқ-узоқларда унинг бахт-саодатли қишлоқлари — шуларнинг ҳаммаси гўё менга ботирлик ишқи бахш этиб, мендан хизмат кутиб тургандай бўладилар. Йигирма беш ёшнинг нима деб атасам экан? Агар табиатнинг ихтиёри менинг қўлимда бўлса эди, яна бир неча йиллар шу ёшимда тўхтаб турар эдим.

Эй, мени тарбиялаб ўстирган, дунёга кулиб қарашга ўргатган, иккинчи онам бўлган Қизил қўшин, нимага менинг йигит умрим шунча қисқа қўйилди? Икки йил иккита иссиқ ўпичдай тез ўтиб кетди?

Мана, тез орада давомли отпускага ҳам чиқамиз. Лекин мен яна кўнгилли бўлиб қолмоқчиман. Уқишлар жуда қизғин бормоқда. Кўпчилик фанлардан «аъло» даражага эга бўлсам ҳам, нима учундир... она тилидан бўшроқман. Муаллимларим мени уялтириб қўядилар... Хайр, энди бир фан учун «паст» баҳо бермаслар.

Биз билан битирувчи йигитларнинг кўплари «аъло» даражада олдилар. Командиримнинг менга меҳрибончилиги айниқса яхши. Баъзида:

— Уртоқ командир, — дейман, — агар мумкин бўлса, мени яна кўнгиллилар қатори ҳарбий хизматга қолдирсангиз, — дейман. У илжайиб, елкамга қоқиб, эркалаб қўяди.

— Сенинг тўғрингда менинг фикрим бошқачароқ, —

дейди, — керакли жойлар билан сўзлашиб қўйдим. Сени мажбурий хизматинг тугагандан кейин, албатта энди истасанг, Ленинградга юбормоқчимиз. Ҳарбий академия қошидаги медицина факультетига кириб ўқийсан. Агар у ерда ҳам ўзингни шу маҳалгача тутганингдек фаол, жиддий, ўз вазифасини англайдиган бўлиб тута олсанг, тўрт йилда яхши ҳарбий доктор бўлиб етишасан.

Бу гапларни эшитиб, жуда ҳам қувониб кетаман. Ёўз олдимда яқин бахтли келажак порлагандай бўлади. Ўртоқ командирнинг қўлини маҳкам сиқиб, унга миннатдорчилигимни билдираман.

Ҳақиқатан ҳам, ўртоқ командир менга берган сўзида турди. Ҳам ҳарбий таълимдан, ҳам бошқа фанлардан «аъло» даражада имтиҳон бердим. Отпускани олдим.

Махсус комиссиядан ўтиб Академияга йўлланма ҳам олдим. Қувончим оламга сиғмайди, икки йил бўйи ака-укадай бўлиб қолган ўртоқларим билан ажралиш жуда қийин.

Комсомол ячейкасидан кириб карточкаларимни олдим. Отпускага кетувчилар учун махсус чақирилган кечада ўртоқлар билан, муаллимлар билан, бизни тарбия қилган командирлар билан иссиқ-иссиқ қучоқлашдик, ўпишдик, хайрлашдик. Мен, айниқса, муаллимим бўлиш билан бирликда энг яқин биродарим бўлган командиримга сўнги честимни бердим:

— Ўртоқ командир, сизнинг шоғирдингиз бутун умрида ўз Ватанига содиқ қолади. Уни ҳар қандай ички ва ташқи душмандан мудофаа қилишда ботир қизил аскар деб ўзини ҳис қилади. У социалистик Ватанинг, мамлакатнинг ободонлигини ва ҳурматини сақлашга постда турган рядовой аскардай доим тайёр!

Мени тарбиялаб ўстирган Қизил қўшин мендан ҳарбий доктор бўлишликни талаб қилган экан, мен тез фурсатда бу вазифани «аъло» даражада бажараман.

Тошкентда дўстларим, ўртоқларим, ака-укаларим — ҳаммалари ҳам жуда ҳурмат билан қарши олдилар.

Ёдгор бўлса яқиндагина қизамиқдан қутулиб олибди, мени ташвишланмасин деб бу тўғрида ёзмаган эканлар. Ярим-ёрти тили ҳам чиқиб қолибди. Чунончи, «пешона» деб айтолмайди-да, «пешана» дейди: «р» ни ҳеч ҳам айтолмайди, «бораман» деб айтгин десам, «бойман», дейди; «патрон» деб айтгин десам «патён», дейди; «аэроплан» дегин десам, «аюпян» дейди. Кули-

шамиз. Менинг ҳарбий кийимим, юлдузлик шапка
Ёдгорни жуда қизиқтирди. Шапкамни кийиб олади-да,
кўзига тушиб кетса ҳам бувисига чопиб боради.

— Буви-буви, мен дада бўлдим,— дейди.

Ишқилиб, болалик уйда ғийбат йўқ.

Менинг аскарий хизматни тамом қилиб келганимни
өшитган кампир орқаворатдан тўйни тезлатиш ҳара-
катиға тушиб қопти. «Ёш бўлса ҳам майли, ўзи дур-
кунгина, ўзим катта қилиб оларман, мен бундан ҳам
ёш тушган эдим, никоҳ паттасини ола олса бас», дея
эмиш.

Мен Ленинградга кетишимни ҳали онамга айтма-
ган эдим. Бу тўғрида опамга айтдим. «Кампирга айтиб
қўйинг, тўйдан илгари ногора қоқиб юрмасин. Мен ас-
карый хизматдан бўшаган бўлсам ҳам, ўқишим тамом
бўлган эмас. Ҳали уч-тўрт йил ўқишим бор. Ўқишни
тамом қилганимдан кейин бир гап бўлар, шуни тушун-
тириб қўйинг», — дедим. Шу билан бу масала ҳал бўл-
ди.

Ўқиш биринчи сентябрдан бошланади. Икки ярим
ойлик умрни бекорга ўтказиш маслаҳат эмас эди. Тош-
кент университетининг медицина факультетиға бориб,
янги кирувчилардан талаб қилинадиган маълумот да-
ражасини билиб олдим. Ҳам шунга қараб Ленинград-
га тайёрлана бошладим.

Кечки пайтлар бўлса Ёдгорни кўтариб оламан.
Паркларга бориб, циркларга керамиз. Айланма от
ўйинида Ёдгорни отга миндириб айлантираман. Қувноқ,
бахтли, саодатли умр жуда секин ўтиб туради. Ёдгор
янги келган кунларимда бир оз тортиниб турган бўлса
ҳам, кейинги кунларда жуда иноқлашиб кетди. Мен-
дан бир қарич ҳам ажрагиси келмайди. Бирор соат кў-
вига кўринмай қолсам: «Дадам ани?» деб жанжал қи-
лар эмиш. Болани отага бунчалик ҳам ўргатиш яхши
эмас. Чунки мен Ленинградга кетганимда ички қо-
лиши мумкин. Кампирнинг фикри ҳам шу.

Минутлари соатдай, соатлари кундай узун кўрин-
ган, қачон ўша кунлар бўлар экан, деб соғинган, юрак
уриб кутган вақтлар ҳам яқинлашди. Йигирманчи ав-
густда, албатта Ленинградда бўлишим керак. Бугун
бўлса ўнинчи август. Индинга жўнайман. Эгачи-син-
гилларим, акам келди. Уларнинг бола-чақалари ке-
лишди.

Мен шунда билдим: агар кампирдан тарқалган
болалари, набиралари ҳаммаси бир уйга йиғилса, ўзи-

миз ҳам салкам бир маҳалладек оила бўлар эканмиз. Ҳиймиз тўйдагидай бўлиб кетди. Кампир эгачи-синглим билан бирга куюниб-суюниб бўғирсоқларми, патирларми-е, чўзма-чалпақларми-е пиширмоқда, менга йўл озиқлари тайёрламоқда эди. Ҳаммалари мени куватиш тараддуида. Ёдгор бўлса, кампирнинг бошқа набиралари билан ўйнаб юради. Ҳаммалари ҳам уни озор бермасдан ўйнатадилар, эркалайдилар, гўё шу билан менинг кўнглимни олмоқчи бўладилар. Акам Ёдгорни эркалаб туриб:

— Ўғлинг ўзингдан ҳам ўткир чиқади-да! Қўрма-қўрнинг кўкрагини қара, худди Ҳожимуқоннинг кўкрагига ўхшайди, болдирини қара!— деса, кампир:

— Ҳап кўзингга, қўй болам, унақа дема, бола деган гулдан ҳам нозик бўлади,— деб қўяди. Гапга келин-ойим аралашади:

— Ўзи ҳам худди қўйиб қўйгандек ўзингизга ўхшайди. Бир туки ўзга эмас, вой худо-эй, бола деган ҳам отасига шунчалик ўхшайдими?— дейди. Ичимда кулиб қўяман.

Бундан ортиқ оила муҳаббатига ижозат йўқ эди.

Мен кетишга мажбур эдим. Мени вокзалгача акам, ўртоқларим кузатиб чиқдилар. Акамнинг қўлида Ёдгор, ҳаммалари менга муваффақият тилайдилар. Борган замоним соғ-саломатлигим, имтиҳондан қандай ўтганлигим тўғрисида ёзиб юборишни сўрайдилар. Мен ҳам уларнинг хат ёзиб туришларини сўрайман. Акам жуда меҳрибон бўлиб кетган:

— Бир нарсага муҳтож бўлсанг, дарров хат ёз. Ўқувчилик, қийналишинг мумкин, қўлимдан келган ёрдамни аямайман. Ундан кейин, кампирлардан хотиржам бўл,— деди. Мен поезд деразасидан қараб тураман. Ёдгор менга талпинади. Қўлимга олдим. Қўзғалишга звонок аллақачон бўлган. Ёдгорнинг ҳар икки юзидан ўпдим. Яна акамга қайтариб бердим. Ёдгор йиғлаб қолди. Поезд қўзғалиб кетди. Мен ҳам ҳалигача ўзимда тажриба қилиб кўрмаган, бир юрак эзилиш, бутун аъзони жимирлатиб келадиган қандайдир бир ички ҳиссиёт билан беихтиёр кўзимга ёш олдим.

— Хайр, хайр..

Поезд кетиб боради. «Имтиҳондан қандай ўтар эканман?» деган фикр билан юрагим уриб қўяди. Ҳалигача ўқиган дарсларимни ичдан такрорлаб, ўз-ўзимни имтиҳон қилиб кўраман.

Узундан-узоқ қозоқ чўлларини босиб ўтиб кетдик.

Оренбург чегаралари ҳам босиб ўтилди. Мана энди Самара вилоятига қарашли ерлар, муттасил қуюқ яшил ўрмонлар, поёнсиз ғаллакорликлар, йўл-йўлакай катта-катта завод-фабрикалар тутун бурқитган ҳалқумларини чўзиб қоладилар. Мен ўз умримда бундай катта сарфага биринчи марта чиққанам. Уҳ-ҳў, бизнинг Ватанимиз ҳали шунақа каттами?

Шулар ахир ҳаммаси улуг социалистик Ватаннинг айрилмас бўлаклари. Мен эса — шу Ватаннинг битта ўғлиман... Қувончим ичимга сиғмайди. Дивизияда ўрганган ашулаларни димоғимда ўзим эшитарлик қилиб куйлаб қўяман.

Мен билан ҳамроҳ бўлиб, Москва авиация мактабининг студенти, бир қозоқ бола ҳам борар эди. У отпусказида Қизил Ўрдага келган экан. Ватанимизнинг кенглиги, катталиги, ободлиги тўғрисида сўзлаб кетди.

— Ўртоқ,— деди,— сиз қизил аскарсиз. Агар менга ўхшаган қизил авиациячи бўлсангиз эди, Ватанимизнинг қанчалик катталигини яна яхшироқ кўрган бўлар эдингиз. Ахир Тинч океандан тортиб Қора денгизгача, Шимолий қутбдан тортиб Афғонистон чегарасигача — ҳаммаси бизнинг бахтли Ватанимиз. Бизда нима йўқ дейсиз? Ҳамма нарса бор. Агар аэропланга тушиб, узоқларга учиб кетсангиз, Ватанимизнинг гўзал шаҳарлари, бахмал боғлари, ям-яшил ўрмонлари, пахтакор далалари, Донбасси, Урали, Сибири — ҳаммасини яққол кўрасиз — ана шунда биласиз!

Бу студент жуда очиқ кўнгилли йигит экан, у ўз турмушидан, ўқишларининг боришидан ва бошқалардан сўзлар эди. Ҳатто у мени доктор бўлишдан айтиб, авиация мактабига киришга ундай бошлади. Мен унга жавоб бераман: «Тўғри, авиация ҳам жуда қизиқарли илм, лекин доктор бўлишга кўпроқ ҳавасим бор. Ундан ташқари, мен доктор бўлишни ўз командиримга, беш юзга яқин йигитлар олдида ваъда берганман,— дейман ва унинг елкасига қоқиб қўяман.— Эй ўртоқ,— дейман,— сен билан мен — ҳали ёш йигитлармиз, ўттиз ёшгача бир эмас, икки факультетни тамом қилишми? Агар тўрт йил жиддий ўқисам, доктор бўламан. Яна бошқа факультетда, масалан, авиацион инженерликка яна тўрт йил ўқиш сен билан менга қийин деб ўйлайсанми?»

У билан ўтган тўрт кунлик умр жуда қувноқ ўтди. Бир-биримиз билан жуда эски биродарлардай суҳбатлашдик. У менга адрес берди. Мен унинг адресига хат

ёзиб, ўзимнинг адресимни маълум қиладиган бўлдим. Москвада у билан ажралдик.

Ленинградга яқинлашган сари юрагим каптарбачадай типирчилайди. Яна бир неча қуюқ узун ўрмонларни кесиб ўтгач, Ленинград шаҳри ҳам кўрина бошлади.

Ниҳоят, бир талай зориқишлардан кейин поездимиз келиб тўхтади. Юқларимни кўтариб вагондан тушдим. Қўлимдаги адресга кўра ҳарбий академияни қидириб топдим. У ерда мени жуда яхши қарши олдилар. Улуғ Ватанимизнинг турли мамлакатларидан келган менинг сингари имтиҳонга тайёрланмоқда бўлган студентлар билан таниша бошладим.

Имтиҳон кунлари етиб келди. Иш — ҳалигача менинг қўрқиб юрганимдай бўлди. Асосий фанларнинг ҳаммасидан «аъло» ва «яхши» даражалар билан имтиҳон берган бўлсам ҳам, русчадан бўшлигим яққол сезилиб турар эди. Лекин имтиҳон комиссияси таржимаи ҳолимда кўрсатилган асосий фактларни эътиборга олиб, биринчи йилдаёқ рус тилини асосан эгаллашимни шарт қилиб, ҳарбий академия қошидаги медицина факультетининг биринчи курсига қабул қилди. Қувончим ҳаддан зиёда.

Мана, дарслар ҳам бошланиб кетди.

Мен дунёда ҳарбий академиядан олган биринчи дарс соатимдай лаззатли, ширин умрни эслай олмайман. Ахир, ўртоқлар, ўзингиз ўйлангиз, бундан икки ярим йилгина илгари ҳамма нарсадан беҳабар, боғ кўчаларда ялласини тортиб юрган чапани йигит, бугун ҳарбий академиянинг медицина факультетида профессорлардан лекция тинглаб ўтиради!

Дарслар кундан-кун оғирлашиб, қизиб бормоқда. Ҳаттоки, бултурдан бошлаб ёза бошлаган хотира дафтаримни ҳам ёзишга вақтим етмайди. Тошкентдан келадиган хат-хабарларнинг ҳам кўпига жавоб ёзолмайман.

Тўғри, энди ҳар қандай бўлмаганда ҳам, сабр, қаноат, жиддият, сабот керак.

Бўш қолган вақтларимда кўпроқ рус тилини ўрганишга ҳаракат қиламан. Бизнинг ётоқхонамиздаги студентларнинг кўпчилиги турли миллатлардан бўлгани учун уларнинг ичида ҳам менинг сингари русчага нўноқлари кўп. Бир-биримизга ёрдамлашамиз. Ҳар ҳолда, кўп умримни рус студентлари билан суҳбатда ўтказишга уринаман. Умуман айтганда, лекцияларнинг

ҳаммасини яхши тушуниб бораман, сўзлашда ҳам унчалик қийналмайдиган бўлиб қолдим. Лекин ёзувда имло хатоларим кўп.

Ярим йиллик имтиҳонни яхши топширдим. Имтиҳон сўнгидан келадиган ўн тўрт кунлик қишки каникул вақтида ҳалигача жавоб ёзилмаган бир неча хатларга жавоб ёздим. Бу хатларнинг ичида айниқса мени жуда ҳам таажжубга қўядигани — аммамнинг қизи Саодатнинг хати эди. Мен ҳайрон қоламан. Бу хатни ёзишга уни нима мажбур қилган экан? У билан мени, бир-биримизга оналаримиз унаштириб қўйишган деб эшитганман, тўғри, лекин мен Ёдгорни кўтариб келгандан кейин аммам уни менга бермайдиган бўлган эди. Буни ҳам биламан. Ҳалигача Саодат билан бетма-бет учрашиб, ҳар иккимизнинг турмушимиз тўғрисида, ёинки бир-биримизга уйланиш тўғрисида бирор оғиз суҳбатимиз бўлган эмас. Хўш, у энди қандай журъат билан менга хат ёзади? Тўғри, у биз унаштирилган вақтда ёш эди. Мен Ёдгорни олиб келганда эндигина ўн уч ёшга кирган эди. Ҳозир у ўн олти ёшга тўлиб қолди. Бўйи етиб қолди, деб ҳисоблаш мумкин. Хўш, бу хат қандай хат бўлди? У мени севармикан-а? Мен бўлсам, унга оддий кўз билан, совуққонлик билан қарайман. Ҳали «уни яхши кўрасанми?» деб ўз юрагимдан сўраб ҳам кўрганим йўқ.

Саодат шундай ёзган эди:

«Жўра ака! Салом.

Ўқийшингизга муваффақият тилайман. Имтиҳондан қандай ўтганингиз, дарсларингизнинг бориши, соғлигингиз тўғрисида билишга қизиқаман. Сизга бир янги хабар: ўзингизга маълум, мен бошланғич мактабни битиргандан кейин ота-онам ўқишимни давом эттиришимга розилик бермай, уйга беркитиб қўйган эдилар. Бу йил нима учундир, ё менга раҳмлари келдими; ё ўртоқларимнинг илтимосларини қабул қилдиларми, ўқишимга ижозат бердилар.

Педтехникумнинг биринчи курсига имтиҳон бериб кирдим. Ҳозир ўқимоқдаман. Дарсларим жуда қийин бўлишига қарамасдан (ўзимни маҳтагандай бўлмасин), кўпчилик фанлардан «аъло» олиб ўқимоқдаман.

Тунов куну сиздан хат-хабар бормикин, бир билиб келай деб холамларнинг олдиларига кирган эдим, ўқингиз Ёдгор дўмбоққина бўлиб ўйнаб юрган экан, жуда ҳам севимли бўпти-да. Кўтариб, бағримга босиб, анча ўйнатиб юрдим. Агар қимматли вақтингизни аяма-

сангиз, бир энликкина хат ёзсангиз, бошим осмонга стар эди.

Сизга ҳурмат билан:

Саодат».

Хўш, бу хатга нима деб жавоб ёзиш керак?

Саодатнинг ўзи ёмон қиз эмас. Ўқишга киргани яна яхши бўлибди. Бу галча мен уни синаб кўраман. Расмини сўрасаммикин? Йўқ, бу жуда кўп бўлиб кетади, уни чўчитиб қўйишим мумкин.

Мен ундан битта дўппи сўрайман. Хат ёздим.

«Саодат!

Мендан кўндан-кўп салом. Соғман, соғлиқларингни тилайман. Ўқишга кирганингни эшитиб, жуда хурсанд бўлдим. Келажакда бахтли бўлмоқни истаган ҳар бир қиз ўқиши керак. Мендан сўрасанг: имтиҳонни яхши топширдим. Мен ҳам, (мақтанмай) бирдан олдин, бирдан кейин дарсимни олиб бораётирман.

Саодат! Билмадим, вақтинг бўлармикан, бизнинг ҳовлига борсанг-да, холангга айтсанг, агар мумкин бўлса, бирорта дўппи тикиб юборсалар, чунки баъзан, байрам кунларида миллий кийим кийиб юрган студентларни кўриб, ҳавасим келади. Мен ҳам ҳеч бўлмаса, баъзи-баъзида дўппи кийиб юрмоқчи бўламан.

Мендан ҳаммага салом айт!

Ҳурмат билан: Жўра».

Мен шундан ортиқча бошқа хаёлларга боришим мумкин эмас эди. Чунки биринчи курсдаман. Ҳозирдан бошлаб Саодат ва бошқалар тўғрисида ўйлай бошласам, дарсимга халал етиши мумкин.

Яна ўқишлар бошланиб кетди. Яна ўша жиддий умр. Эрта билан туриб, кечки соат биргача студентлик ҳаёти.

Май ойлари келди. Бутун студентлар кечани кундузга улаб, йиллик имтиҳонга тайёрланмоқдалар. Мен ҳам шундай.

Шундай жиддий кунларнинг бирида почтадан кичкинагина посилка олдим. Очиб қарадим: қаватма-қават турли ипаклар билан боғланган қоғоз. Қоғоз ичининг секин очиб қарасам, битта яшил ипак тагдўзи дўппи, унинг орасидан битта кичкинагина шоҳи рўмолча чиқди. Шоҳи рўмолчанинг бир чеккасида турли ипаклардан нозик, жуда ҳам санъаткорона қилиб чиройли бир капалак ва қизил гул гунчасининг расми туширилган. Унинг орасида худди аспирин порошоги ўралган қоғоз.

дай кичкина мактубча. Хатни очиб ўқидим. Яна Саодат ёзар эди:

«Қадрли Жўра ака!

Тугакмас салом. Афв этингиз, холамдан сўраб юборган нарсангизни ўз вақтида юбора олмадим. Сиздан жиндек хафа ҳам бўлдим. Лекин билиб қўйингизки, дўппини тикиш деган сўз у — ёшларнинг иши. Бечора холам қариган чоғида ҳамма иш қолиб, сизга дўппи тикиб юрсалар уят бўлар дедим-да, ўзим тика бошладим. Маълумингизки, мен ҳам студентман. Уқишлар жуда қизгин бораётганлигидан тезроқ тикиб битиришга вақт тополмадим. Отпускалар ҳам яқинлашиб қолди. Тунов кунни холамларнинг олдиларига яна бориб, «мен Жўра акамларга хат ёзмоқчиман, гап-мапингиз борми, қўшиб юборай», дедим. Холам жуда севиндилар. Айниқса, Ёдгорингиз жуда соғинган кўринади. «Даданг отпускаи вақтида келадилар», — деб уни юпатган бўлдим.

Айтгандек, сиз учун яна битта янгилик: яқинда мен комсомолга қабул қилиндим.

Сизга ҳаммадан салом.

Хатингизни кутиб: Саодат».

Масала менга бир қадар равшан. Айниқса, шоҳи рўмолчанинг бир чеккасига тикилган гунча билан капаланинг сурати мени аллақандай хаёлларга олиб боради. Алланарсалардан хабар бергандай бўлади.

Ажабо, чиндан ҳам Саодат мени севадими? Мен-чи?

Йўқ, ҳали буни ўзимда ҳис қилиб кўра олганим йўқ. Яхшиси, бундай хаёлларни унутиш керак. Лекин қиз боланинг кўнглини чўктирмаслик ҳам лозим. Қандай бўлса ҳам бир жавоб ёзмоқчи бўлдим. Унинг дўпписига қарши мен ҳам бирор нарса совға қилиб юборишим мумкин. Унда яна уни алланарсалардан ишорат бергандай қилиб боғлаб қўймасмиканман? Юборганда ҳам нима юбориш керак? Яхшиси, ҳеч нима юбормайман. Яхшилаб битта хат ёзаман. Шунинг ўзи бас.

Хат ёздим. Хат ўтган галдаги сингари оддий. Бир аканинг сингилга ёзадиган хати эди. Дўппи учун раҳмат айтдим. Бу йил отпускаи вақтида бора олмаслигимни билдирдим. Ўзим ҳам қариндош-уруғларни, айниқса Ёдгорни соғинганлигимни айтдим. Сўз охирида тез-тез хат ёзиб туришини илтимос қилдим.

Имтиҳон кунлари етиб келди. Русчам бир қадар тузалиб қолган. Лекин бу ерда иккинчи дард чиқиб қолди. Мен ҳозир буни яширмасдан айтавераман. Анато-

миядан қаноатланурлик имтиҳон беролмадим. Шунинг учун отпускаи вақтида Тошкентга боришни йиғиштириб қўйиб, академиянинг дачасига чиқиб, ўртоқлар ёрдами билан тайёрлана бошладим.

Лекин чинини айтиш керак, Ёдгорни жуда-жуда соғинар эдим. Ҳеч кутмаганда июнь охирида акамдан юз сўм пул перевод келиб қолди. Перевод билан келган хатида, акам гўё мендан узр сўраган бўлибди. «Кечирасан,— депти,— бола-чақам кўп, кўпроқ юбора олмадим. Ҳар ҳолда, студент ҳаёти, бирорта керак-яроғингга яраб қолар, оз бўлса ҳам кўпнинг ўрнида кўрасан», — депти. Ҳам хатида: «Аммаларинг ҳам шахтидан тушган, «бегонага берадиган қизимиз йўқ: «Саодат Жўраники», дейдиган бўлиб қолишди. Бу томондан ҳам тинчланишинг мумкин», — депти. Хулласи калом, оилавий гаплар...

Демак, Саодатнинг дўпписи, рўмолчаси ва рўмолдаги гунча билан капалак сурати — ҳаммаси ҳам бекорчи нарсалар эмас. Масала менга ойдинлашди. Яхши ҳам бу йил отпускаи бормаганим. Нима қилганда ҳамки йигитчилик, ёшлик, бирор сабаб билан боғланиб қолишим мумкин. Йўқ, ҳар қанча оғир бўлса ҳам, гарчанд Саодат мени яхши кўриб, мен уни яхши кўрсам ҳам чидайман. Ўқишни тугатгунимча чидайман.

Дачадалигимда бўш чиққан дарсим биргина анатомия бўлгани учун анчагина бўш вақтларим бўлар эди. Шунда шаҳарга тушиб айланиб, томоша қилиб юраман. Акамдан келган юз сўм менга тамом ортиқча бўлганлигидан унга Ёдгорга атаб кийим-бошлар олдим. Бу кийим-бошларни янги олдирган катта суратим билан қўшиб ҳовлига юбордим.

Ёдгорга юборган посилкам ҳам расмидан кейин орадан бир ойлар ўтгач, Саодатдан хат олдим. Саодат бу сафар нима десам экан-а, юрак ютиб юборган бўлса керак, хати киноялар билан тўлиб ётар эди. У ёзар эди:

«Севимли Жўра ака!

Ёдгорга атаб юборган расмингизни холам уйда четларига гуллар тақиб деворга осиб қўйибдилар. Ёдгор ҳар кун «дадам» деб талпинганда кўрсатар эканлар. Бир нафас термилиб ўтиргандан кейин соғингани қониб, яна олиб қўяр эканлар. Мен бориб: «Қани, Ёдгор, дадангнинг суратини мен ҳам кўрай», десам, ширингина тилчаси билан: «Қўйиб қўйинг, тегманг, бу — менинг дадам», деб мени бийлатмади. «Ахир, бу

сенинг даданг бўлса, менинг Жўра акамлар-ку», десам, «ҳа, майлинг», деб қўлимга берди. Шунда сизнинг суратингизга қараб туриб ўйладим. Бу суратни олган сураткаш бир нусха олган экан-да, таниш-билишларига ҳам берар, деб бир-иккита олмаган экан-да, бизга ҳам юборсангиз, ўзингиздан ҳам яхшироқ қилиб сақлар эдик. Арзимабмиз-да! Мана сиз юбормасангиз мен юборай дедим-да, Ёдгор билан бирга олдирган расмимни юбордим.

Сураткашдан хафа бўлманг. «Қозонда бори чўмичга чиқади», дегандай борини олибди.

Дарвоқе, дўппи бошингизга лойиқ келдими?

Жўра ака! Агар сизга малол келмаса, битта мовут беретка олиб юборсангиз, чунки Тошкент қизларининг ҳаммасига беретка кийиш расм бўлиб кетган.

Сизга туганмас салом билан, сизни соғиниб:

Саодат,

Айтгандай, сизга расм юборганимни Тошкентдагилар била кўрмасинлар».

Хат, айниқса расм юрагимга ўт ёқди. Ажабо, шу ўзимизнинг Саодатми? Қизи тушмагур анча етилиб қопти-я! Расмнинг ярим дийдор эканлигига энди ишондим. Саодатнинг қора кўзлари мени ишқ мусобақасига нақиргандай, ярим табассумда турган лаблари менга алланималар дегандай бўлар эди. Бўлиқ, тоза, оқ юзларига тўзғиб тушган паришон сочлари менинг юрагимни ўз занжирларига боғлаб олмоқ учун тайёр тургандай сезиларди.

Ишон, Саодат, ишон! Мен сени севаман, шу қора жингалак киприklarингга бутун ҳаётимда ёш илинтирмайман.

Қиз ўз латофати билан мени ишққа чақирар эди. У голиб келди.

Менда Саодатга чин муҳаббат бошланди. Бироқ, ўқиш мавсумлари борган сари яқинлашмоқда бўлгани учун, муҳаббат можаролари билан боғланиб қолиш даро учун, анча хавfli бўлиши мумкин эди. Шунинг учун Саодатга бу мавсумнинг сўнгги хатини ёзмоқчи бўлдим. Ҳам бирдан-бир илтимоси бўлган береткани қўшиб юбормоқчи бўлдим. Шаҳар бориб сўнгги модадаги бир береткани олдим. Унга ўз ишқимдан хийлагина очиқ ишоратлар, ишончлар берадиган бир хат ёздим. Хат ичида расм билан, ўқиш яқинлашиб қолганидан жуда вақтим озлигини, бу хатдан сўнг яқин орада хат ёза олмаслигимни билдирдим. Бир чеккаси

синиқ, бир чеккаси Ёдгордан ҳам, кампирдан ҳам хабар олиб туришини илтимос қилдим. Бу билан бизнинг янги бошланган «роман»имизнинг биринчи боби ўқилиб бўлди. Келажак бахтли бобига — келгуси йилнинг отпусका муддатигача «каникул» берилди.

Отпусका вақтида боролмаганим учун кампир бир оз ранжиган бўлибди. Ўғлим ҳам бетобланиб олган эмиш. Қумри тўқимачилик комбинатининг ФЗУ сига ўқишга кирибди. Уни ётоқ ҳам стипендия билан таъминлабдилар. Абдуғани бўлса, ҳали бошланғич мактабни тугатмагани учун кампирнинг ёнида экан. Акамдан келган бир хатда: «Кампир, Абдуғани ва Ёдгорлардан хавотир олмасанг ҳам бўлади. Уларнинг маишатидан ўзим хабар олиб турибман. Бу тарафдан қийинчилик йўқ», дейилган эди. Демак, мен жуда тинч, ҳеч қандай ортиқ ташвишни хаёлга олмасдан ўқишим мумкин. Бу шундай ҳам бўлди. Факультетнинг иккинчи курсида ҳам мен аълочи бўлиб ўқидим. Рус тилида кўрилган бултурги бўшлигим бу йил сезилмади. Анатомияни ҳам етказиб олдим. Шунинг учун ҳам иккинчи йиллик имтиҳонда кўпчилик фанлардан «аъло», «яхши» имтиҳон бериб, отпускани Тошкентда ўтказмоқчи бўлдим.

Йил бўйи турмушимда эсдалик дафтарига ёзиладиган катта ҳодисалар юз бермади. Шунинг учун ҳам иш билан, ўқиш билан ўтган умр майда тўлқинлар билан оққан текис ирмоқдай ўтиб кетди.

Мен отпусका вақтида Тошкентга боришим тўғрисида уй ичларига ёзган бўлсам ҳам, қай қуни, қай вақтда боришим тўғрисида очиқ ёзмаган эдим. Чунки хат ёки телеграмма билан хабар берсам, ҳойнаҳой Саодат кутиб олишга чиқади. У билан биринчи марта қариндошуруғларнинг олдида учрашув менга жуда ноқулай туюлар эди. Тўғриси, ўнғайсизланар эдим. Шунинг учун ҳам стипендиядан орттириб юрган пулларимга кампирга, Қумри, Абдуғаниларга, Ёдгорга, шулар қатори Саодатга ҳам арзимаган майда-чуйда совға-салом қилган бўлдим-да, июль ўрталарида Тошкентга қараб жўнадим.

Ҳеч қутилмаганда эрта билан чойнинг устига кириб боришим кампир бечорани жуда доводиратиб қўйди. Шўрлик айвондан йўлакка қараб қучоғини очиб, ҳойлиқиб югуриб келиб, бўйнимдан қучоқлаб олди. Севинганидан йиғлаб кўриша бошлади. Юз-кўзимни ўпар эди. Алланималар демоқчи бўлар эди. Лекин тили гал

дираклаб, айтмоқчи бўлган гапини айтолмас эди. Шунча қарилигига қарамасдан, чамадонларимни ўзи кўтариб, айвонга олиб бормоқчи бўлар эди. Мен унга ижозат бермасдан, ўзим олиб бориб қўйдим. Ҳол-аҳвол сўрашдик. Кўзим атрофга жавдир-жавдир қилар эди. Ёдгор кўринмас эди.

— Хўш, Ёдгор қани, ойи?

— Вой, дарвоқе, ҳозир олиб чиқаман болагинангни. Унинг катта йигитча бўлиб, боғчага қатнайдиغان бўлиб қолган. Эрта билан, азонлаб ўрнидан туради, иложи бўлса чойни ҳам ичмасдан боғчага қараб чопади. «Ҳой, кўчада бир нима босиб кетмасин, адашиб қолмагин», деб кетидан жавраб қоламан. Орқасидан қидириб, каловлаб юраман. Шунинг учун ҳар куни эрта билан Абдуғани мактабга кетишида ўзи қўйиб кетади. Қайтишда яна ўзи олиб келади.

— Қўйинг, кампир, ўзим олиб келаман,— деганимга ҳам қулоқ солмасдан, кампир чиқиб кетди. Орадан ўн минутлар ўтганда Ёдгорни қўлидан етаклаб кириб келди. Эгнида боғча берган кўк халат. Қўлтиғида ўйинчоқ автобусча, ишонар-ишонмас ғилдиратиб келар эди. Айвонда мени кўриши билан ҳеч тортинмасдан ўйинчоқни ерга ташлаб, чопқиллаб келиб «дада!» деб қучоғимга отилди. Бағримга босиб, юз-кўзларидан ўпдим. Шундай маҳмадона, серсавол бўлибдики, ҳар нарса уни қизиқтиради. Бир нафаснинг ичида менинг янги келганимни, соғинганлигини ҳам унутиб юборди-да, савол ёмғирларини ёғдира бошлади:

— Дада, бу йимади?

— Тугма, ўғлим, тугма.

— Яга юлдузи бор?

— Ҳарбийларнинг тугмаси шунақа бўлади.

— Ҳарбий йима бўлади, дада?

— Қизил қўшинни биласанми, ўғлим?

— Бизаям боғчада Қизил қўшин ўйнаймиз. Мен Будённый бўламан.

— Ҳа, ана шуни билсанг, Қизил қўшин шунақа тугма тақади.

Дарров бериб турган савол эсидан чиқди-да, бошқа саволларга тушиб кетди:

— Қачон келдингиз?

— Ҳозир келдим, ўғлим.

— Йимада келдингиз?

— Поездда, поездни биласанми?

— Шариппи дадаси аэропланда келди-ю.

Кампир Ёдгорни уришади:

— Жудаям эзмачурук бўлибсан-да. Бир нафас мен ҳам гапиришиб олай.— Кампирнинг гапига қулоқ солмайди.

— Дада-чи, дада, мен ашула айтишни биламан,

— Қани, айтиб кўр-чи?

У дарров тиззамдан тушиб, ўрнидан турди-да, ашуласини бошлаб кетди.

Оқ олтин далалар қўлларимизда;
Партия бизнинг йўлбошчимиз.
Ов қилолмас душман қўлларимизда!
СССРни пахтага мўл қилиш учун,
Партия бизнинг йўлбошчимиз.

— Ана, биламиз, биз.

— Ҳа, яша ўғлим, оппоқ ўғлим, мулла бўлиб қолибсан-ку!

— Энди кетиб қолмайсизми?

— Йўқ, энди кетмайман.

— Хайр бўлмаса, мен боғчамга кетдим.

Орқасидан бувиси жавраб қолди:

— Кўзингга қараб, четдан юр. Хаптавуз келаётган бўлса, четга чиқиб тургин, тагин босиб кетмасин, болам!

Кампир билан ўтган-кетганларни гапиришиб ўтира бошладик... Гап орасида кампир:

— Саодат болагинам ҳам вафоликкина қиз: икки куннинг бирида, «кола-кола» деб ҳолимдан хабар олиб туради. Нима учундир, уч кундан бери келмади. «Тиқ» этса эшикка қараб ўтирган эдим. Барака топкурнинг қўли гулгина. Бир нафаснинг ичида ҳамма ишларни саранжом қилиб бериб кетади. Анов кўни келиб: «Хола, кирингизни юиб берайми?»— деди.— Вой, коланинг ўргилсин, омон бўлсанг, бир кун юварсан, дедим-да, унамадим. Ҳаммадан ҳам Ёдгорга меҳрибонлигини айтгин, нах устида парвона бўлиб ўлиб бўлади. Ёдгор ҳам унга жуда эл бўлиб қолган. Икки кун келмаса, «опам келмади», деб мактабдан қайтишини пойлаб ўтиради.

Менинг келаётганимни бир неча кишилар кўрган эди. Улар билан сўрашиб ўтган эдим. Ундан ташқари, бир нафас ичида маҳалла-кўй, гузарнинг ҳаммасига овоза бўлиб, бир соат ўтмасдан уйга қариндош-уруғлар тўлиб кетди. Ҳали униси билан кўришиш, ҳали буниси

билан кўришиш, ростини айтсам, ўзим ҳам оиладан хийла узоқлашиб кетган эканман. Шу такаллуфлардан жуда ўнғайсизланардим. Нима учундир кўзим эшикда: шу келган қариндош-уруғларнинг ичида аллакимни қидиргандай бўламан. Мен кутган биров йўқ. Келинг, шуни яшириб ўтираманми: Саодатга мунтазирман... Бир чеккаси ҳозир келмаганига хурсанд бўлиб қўяман.

Нимага десангиз, шунча эл-уруғларнинг орасида у билан қай хилдагина кўришиш мумкин? Кичкина табассум, икки минутлик кўз уриштириб олиш, қисқагина эсон-соғлиқ сўрашиш, вассалом...

Ўша куни кечгача, умрим келган-кетганларни кузатиш билан ўтди. Абдуғани ҳам каттагина дастёр бўлиб қолибди. У бу йил бешинчи синфда ўқир экан. Уни келган меҳмонлардан, кампирдан холи қилиб гапга солдим...

— Саодат опаларингникига менинг келганимни хабар қилдингми?

— Боя сиз меҳмонлар билан овора бўлиб турганингизда ойм қўярда-қўймай юборган эдилар. Бориб, айтиб келганман.

— Саодат опанг уйда бор эканми?

— Йўқ, мактабда экан. Аммамга айтиб келдим.

— Поччанг-чи?

— Поччам уйда эканлар.

Абдуғани билан суҳбатимиз тугамаган ҳам эдики, эшикдан сават кўтариб, терлаб-пишиб аммамнинг ўзи ҳам кириб келди. Эшикданоқ жавраб келар эди:

— Вой аммагинанг бўйингга қоқиндиқ бўлсин!

Аммам мен билан жуда иссиқ, бағриларига босиб кўришди. Пешоналаримдан ўпди. Мени ўртага олишиб, у ёқдан-бу ёқдан, кўрган-кечирганларимдан гапга солишди. Мен ўзимга жуда ҳам улуғворлик бериб, сўралган саволларга калта-калта қилиб, салобатли жавоб бермоқдаман. Лекин гап орасида Саодатдан сўз очилишини кутаман. Ҳеч бўлмаса, номини эшитиш билан тасалли топмоқчи бўламан. Хизмат вақтини тамомлаб, акам ҳам етиб келди. У билан суҳбатлашиб ўтирганимизда эшикдан йигитлар чақиритиб қолишди. Уйдагилар билан суҳбатни йиғиштириб, ўртоқлар олдига чиқишга мажбур бўлдим. Ешликдан бирга ўсган Обид, Мансур, Йўлдош ва маҳалланинг бошқа ёшланглари эди. Улар билан кўришиб кетдик. Обид уйига таклиф қилиб олиб кетди. Утган-кетганлардан суҳбат

батлашиб ўтирдик. Сўз орасида Обид менга тегажаклик қилиб Саодатдан гап очиб қаради. Бизнинг Саодат билан бўлган, ҳали барг ёзмаган — куртак ҳолидагина бўлган бу муҳаббатимиз дарров бунчалик эл оғзига тушиб кетганига ҳайрон бўлдим. Ҳойнаҳой, бу «халис хизмат» каминанинг кампири ёки аммамнинг ичида гап ётмайдиган «девонаи ростгўй» лигидан бўлса керак. Ундан ташқари, Обид хотин-қизлар техникумининг директори бўлгани учун Саодат тўғрисида анча маълумотларни олиш мумкин эди. Сўхбатимиз ярим кечагача давом қилди. Улар билан хайрлашиб, ҳовлига кириб ётдим. Чарчаганим учун, икки йилдан буён унутиб юборганим она қучоғидай иссиқ оила ўрнида чўзилиб қаттиқ уйқуга кетдим.

Саодат эрталаб ҳам келмади. Менинг юрагим жуда безовта бўлиб, ҳатто ундан шубҳага ҳам туша бошладим. Бир вақтда — сийрак хатлашиб турайлик, деган мазмунда имо-ишора билан ёзган хатимдан хафа бўлмаганмикан, деб ўйладим. Келиб қолса, гина ҳам қилмоқчи бўлдим.

Тағин ўзимни юпатиб, балки келди-кетдиларнинг оёғи товсилишини кутар, балки онаси бу ерда бўлгани учун мени келиб кўришга ийманар, деб ўйлар эдим.

Эртанги чойдан кейин аммам кетди. Ортиқ битта-яримта келмайдиган бўлгандан, бирров шаҳарни айланиб келмоқчи бўлдим. Лекин юрагим «ана Саодат келмади, мана Саодат келмади», деб талпинар эди.

Тошкент жуда ўзгариб кетибди. Мен кўрмаган янги бинолар, янги кўчалар, ҳатто одамларнинг муомалалари ҳам анча ўзгариб қолибди. Айланиб томоша қилиб юриб, соат икки-уч бўлиб қолганини ҳам билмай қолибман. Тезроқ ҳовлига қайтиш керак эди. Ун-ўн бешта бодринг, иккита ҳандалак кўтариб ҳовлига қайтиб келдим. Кампирнинг қилиб қўйган шўрвасини ичиб, янги газеталарни ўқиб ўтирдим. Кўзим газетада, аммо кўнглим Саодатда: «тиқ» этса эшикка қарайман. Соат беш-олтиларда узоқ муддат юрак уришлари билан куткилган «меҳмон» ҳам кириб келди. У мен ҳалигача хаёлимда суратини чизиб юрган, кўкраги бурма атлас кўйлакли Саодат эмас. Қўлида кичкина амиркон портфелча, эғнида клёш қилиб тикилган крепдешин кўйлак, бошида мен юборган беретка, сочлари турмак-ланган, ўрта даражадаги европалик бир қиз эди. У Эшикдан кириб келишда дастки лабини тишлаб, жуда уялгансимон келар эди.

Юзлари бўртиб кетган, иссиқ кунда узоқ йўл юрганиданми ё уялганидами, лаблари, бурун учлари, манглайи майда тер билан қопланган. У тер артиш баҳонаси билан кўзини яширмоқчи бўлар эди. Дарров ўрнимдан турдим. Кўкрагимни ҳарбийларча махсус савлат билан олдинга чиқариб, унинг истиқболига чиқдим. Маҳкам қўлини сиқиб, кўзда яширинган табассум билан саломлашдим, У жуда уялиб кетган эди. Шу пайтда, қалдирғочдай «пир» этиб учиб кетишга тайёрдай кўринар эди. Мендан қўлини бўшатиб, кампир билан сўрашди. Кампир дарров ўтқизиб, янги дастурхон қилган бўлди. Биз икков бир-биримизга рўбарў хонтахта олдида ўтирдик. Кампир нон ушатиб, чой қуймоқчи бўлган эди, Саодат ўрнидан ярим қўзғалиб:

— Овора бўлманг, хола, чойни мен қуя қолай,— деди. Кампир меҳрибонлик билан:

— Қўявер, холанг айлансин, ўзим қуйиб бераман. Сен ҳозир меҳмонсан, болам! Омон бўлсанг, ҳали қуярсан,— деди.

Кампирнинг бу соддагина гапидан орада ивир-шивир бир сир ўтгандай бўлди. Саодат ер остидан қия қилиб менга қараб қўйди. Мен ҳам худди шундай қилиб қарадим. Ҳар икковимизнинг кўз қарашимиз ярим секунд ичи дастурхондаги новвот устида тўқнашиб олди. Билинар-билимас илжайишиб қўйдик. Саодат ерга қаради.

Саодат етилган қизларнинг бутун латофатини эгаллаб олган. Ҳар бир кичик имо-ишоратдан муҳаббатга тааллуқли маънолар англайдиган етуккина қиз бўлиб қолибди. Уйда кўзимга ҳамма нарса кулиб қарагандай кўринади. Ҳатто ҳовли саҳнларини бўйдоқ қизларнинг бош қўйган ёстиғининг ҳиди қоплаб кетгандай туюлади. Саодат кичкинагина қандни қўлига ушлаб, патнис четига секин-секин уриб ерга қараб ўтирарди. Бу ҳол менинг ҳам тилимни боғлаб қўйгандай.

Охири бу қисқа муддатли жимжитликни кампир бузди:

— Сизлар бир нафас гаплашиб ўтиринглар, болаларим. Мен ошхонадан хабар олай.

Саодат: «Қўйинг, хола, ҳеч нарсанинг кераги йўқ. Овора бўлманг, мен ҳозир кетаман»,— деса, кампир:

— Нега кетар эдинг? Жўра аканг билан бир нафас гаплашиб ўтир, нима, мен сенга қўй сўярмидим? Ҳар куни ўзимизнинг қиладиган оби-ёвғонимиз-да, холанг ўргилсин,— деди.

— Шундоқ-ку, — деди Саодат, — сизнинг ошхона ишларига куймалашиб юрганингизни кўрсам, жуда ачинаман, хола.

Гапга мен аралашдим:

— Ойи, бўлмаса, сиз майда-чуйдангизни тайёрланг, мен ўзим ҳам анча вақтдан буён ош қилганим йўқ. Ошни ўзим қилиб берай.

— Қўйинг, — деди Саодат, — шу кийим-бошингиз билан қозон-товоққа уринмай қўя қолинг, ҳа, мен-чи?

— Сен куйдириб юборасан.

— Куйдирсам ҳам, сизча куйдирмайман.

Яна бир-биримизга қарашиб олдик. Кампирнинг оши гап бошланишига баҳона бўлди. Кампир ошни важ қилиб, бизни ёлғиз қолдириб, ошхонага кетди. Узилиб қолган гапни қайтадан бошлаш учун сўз қидирар өдим:

— Таътил вақтида нима қилиб портфель кўтариб юрибсан. Абдуғанини юборсам «мактабда» дейишибди. Сизларда ўқиш тамом бўлгани йўқми ҳали?

— Уқиш-ку тамом бўлган. Мени қўярда-қўймай хотин-қизлар клубида ташкилотчи қилиб қўйишди. Умримда шунақа ишларни қилганим йўқ эди. Бу, хотин-қизларнинг бошини бир жойга қовуштириш ҳам жуда қийин экан. Эртадан кечгача шулар билан куйманаман.

— Уҳ-ҳў, жуда активистка бўлиб кетибсан-ку! Мен бўлсам, икки бошни бир ерга қовуштиролмай ҳайронман.

Саодат яна киноя билан менга қараб қўйди.

— Ҳар бир гапни бошқа ёққа бураверар экансиз-да. Ленинградликлар муомалага уста бўлади, деб эшитар өдик. Сизни ҳам анча ўргатиб қўйишибди.

Жавоб ўрнига мен чўнтагимдан Саодатнинг ўзи тикиб юборган шоҳи рўмолчани олиб, кўзимни артмоқчи бўлдим, бу билан гўё, «ҳали ҳам ёнимда сақлаб юрибман», деган ишоратни билдирмоқчи эдим. Саодат рўмолчани таниса ҳам, ўзини билмасликка солди.

Шу пайтда кўчада ўйнаб юрган Ёдгор аравасини етаклаб, алпон-талпон эшикдан кириб келиб қолди. Мен бу ёқда қолиб, тўғри бориб Саодатнинг қучоғига отилди. Бола ғоят севинган эди:

— Опа, қачон келдингиз? Нега эртага келмадингиз? (кеча демоқчи) — Саодат ҳам Ёдгорни бағрига босиб эркалар эди. Мен буларнинг ҳар икковининг қилиқларини томоша қилиб туриб, келажак тўғриси-

даги анчагина хаёлларга ботиб кетдим. «Болага шу муҳаббат чинданми, биз уйлангандан кейин ҳам шу муҳаббатда давом қилармикан? Қачон бўлса ҳам Ёдгорнинг тарихи очилганда, Саодат бунга қандай қарар экан, нима деяр экан?» Ҳам ўша бир вақтдаги ҳикояларни устидангина бўлса ҳам ўйлаб чиқдим. Ёдгорнинг бевафо онаси билан Саодатни бир-бировларига ҳуснча таққослаб кўрмоқчи бўлдим. Саодат у бевафо хотиндан анчагина ўткир, ақл жиҳатидан ҳам ундан юқорилик қилади. Тасодифни қаранг-а, бир хотиннинг ташландиқ боласи, бир гўзал қизнинг меҳрибон оғушида...

Менинг юзимда озгина бўлса ҳам бу хомуш хаёл-кашликни кўрган Саодат, бирданига ўзининг меҳрибонлигини тундликка айлантирди. Кинояли оҳанг билан:

— Жўра ака,— деди,— жуда хаёл суриб кетдингиз... олам деган шунақа бўлар экан, ҳеч истамаган вақтда кишини бир-бировидан ажратади, хафа бўлманг.

Мен сесканиб тушдим, ҳамма хаёлни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, жиндак илжайдим. Сўзни бошқа ёққа бурмоқчи бўлдим. Унинг кўзларига завқ билан термилдим-да:

— Саодат, мунча ҳам яхшисан!— дедим.

Саодат бир чўчиб тушгандай бўлди.

— Мунча, жуда ҳам мақтагингиз келиб қолди? — мен қолиб, Ёдгорга хитоб билан: — Ёдгор, дадангнинг сўзларини эшитяпсанми?!— деди.

Ёдгор баҳонасида анча гап айлантириш мумкин эди. Лекин ошхонада куйманиб юрган кампир, ҳатто Ёдгорни ҳам бизга халақит бермасин дедими:

— Ёдгор, ҳой Ёдгор, ўғлим, бу ёққа қара, мана сенга жўхори кабоб қиляпман,— деб алдаб чақириб олди.

Суҳбатимиз боягига қараганда анча очилиб қолган. Бошқа тарафлардан аста-секин сўз очиш мумкин бўлар даражага етиб қолган эди:

— Саодат, — дедим, — бугун кечқурун бўшми-сан?

— Нима қилар эдингиз?

— Тошкентнинг паркларини томоша қилар эдик.

— Сиз билан-а, қизиқ бўпти-да?

— Ҳа, нима уяласанми, кап-катта қиз-а?

— Дадамнинг табиатларини ўзингиз биласиз-ку, кўриб қолгундай бўлсалар, кўринг қангомани!

— Сен қизиқ экансан, бугун бўлмаса, бари бир кейин юрамиз-да...

Саодат «ялт» этиб менга қаради-да, эркаланиброқ:

— Ростдан-а, сизга буни ким айтди?— деди.

— Кўзинг айтиб турибди.

— Айний-айний деяпсиз-а, Жўра ака. Холамга айтимайми?

— Холанг нима қилар эди, қайтага хурсанд бўлади, кел, гапни четга бурма, кечқурун бўшмисан?

— Ҳа, бўшман, қўйинг, тагин гап-сўз бўлиб юрмайлик, уяламан.

Алдаб-сулдаб, унинг ноз-фироқларига қулоқ солмасдан кўндирдим. Демак, учрашувнинг биринчи боби, Ленинградда бошланган «роман»нинг иккинчи қисми ҳам муваффақиятли чиқди.

Кампир ошни сузиб келди. Биргалашиб ўтириб ея бошладик. Кампир сўз орасида ўзини соддаликка солиб, гап айлантирмоқчи бўлар эди:

— Жўравой, болагинам, кампирларнинг қилган оши сенга ёқадими, бизлар шунақа ўзимизга ўхшаган ланжу, бўш қилиб қўямиз. Саодат қилганда эди, тасмадаккина қилиб пиширар эди.

— Йўқ, хола,— деди Саодат,— мен мунақа ширин қилиб пиширолмайман: сабзи-пиёзни хўп яхши қовураману, лекин тузини билолмайман.

Сўз навбати менга келиб қолди:

— Ошни ўзим қойил қиламан-да, лекин шунда ҳам ўтни биров ёқиб бериб турса.

— Оҳ, болам,— деди кампир,— тўрт йилдан бери масаллуқли тайёр ошни пишира олмайсан-ку?..

Бу гапдан Саодат уялиб ерга қаради: мен ичимда: «Оббо кампир тушгур, эски зукколикдан биттасини ишлатдинг-а», деб қўйдим. Яна кампирнинг ўзи гапни бошқа ёққа бурмоқ учун беш панжасини оғзи-бурни аралаш суркаб ўтирган Ёдгорни койиб кетди:

— Айланай болам, тўкмасдан егин. Қўлингни мана бундай қилиб, чимчиб олгин!

Кампирнинг пичинги билинар-билинемас ўтиб кетди.

Ошдан сўнг, кампир лаганни кўтариб ошхонага кетди. Саодат ўрнидан қўзғалиб кетмоқчи бўлди. Кечқурун паркка бориш тўғрисида қатъий ваъдасини олдим. Ҳовлидан бирга чиқиб кетиш унга ҳам, менга ҳам бир оз ўнгайсиз эди. Шунинг учун трамвай останковкасида учрашмоқчи бўлдик.

Саодат билан кўпинча бирга юрамиз. Ҳатто бир ойнинг ичида икки-уч марта бирга паркка борувимиз ҳамма учун ҳам масаланинг очилиб қолишига сабаб бўлган эди. Саодатнинг ўртоқлари бир-икки марта унга тегажаклик қилиб кўрган бўлсалар ҳам, бу иш уларнинг олдида ҳам оддий саналиб, ҳеч ким бу тўғрида гапирмайдиган бўлиб қолган эди. Бизнинг кўпинча бирга юруvimиз Саодатнинг отасига ҳам эшитилибди. У акам билан учрашиб: «Энди бўлар ишнинг бўлгани яхши, қиз боланинг тупроғи жуда енгил бўлади. Жўравой бу йил ўқишдан қола қолиб, тўйни қилиб кетгани маъқул бўлар эди, «тўй қачон» деб сўрайверганларидан жуда зерикдим», — деган эмиш. Акам: «Ҳа, хўп, гаплашиб кўрарман», — деб жавоб берибди. Мен ўқишим тамом бўлмагунча тўйни қилмаслигимни бир талай узрлар билан айтиб, тушунтириб қўйишни сўрадим.

Бир кун Саодат менга келиб:

— Жўра ака, дадам сизга салом айтиб юбордилар. Дам олиш кuni кечқурун бир-иккита ўртоқларингиз билан бизникига борар эмишсиз, мендан бошқа дастёрлари бўлмагани учун мен ўзим шўрлик хабар қилиб юрибман, — деди.

— Ҳа-ҳа, — деб кулдим, — тўйдан илгари чалларни ер эканмиз-да.

— Ҳеч ҳазилкашлигингизни қўймадингиз-да, сизга бир гапни айтишу қочиш.

Ваъда қилинган кuni техникум мудирини Обид ўртоғимни олиб бордим. Қуюқ-сууюқ зиёфат жуда яхши бўлди. Лекин Саодат ошхонадан чиқмас эди. Поччам, яъни Саодатнинг дадаси ўзи хизмат қилиб турар эди. Поччам, бу гал жуда ҳам ечилиб кетиб, аммамни чақириб қолди:

— Саодат! Саодат! Бу ёққа қара, мулла Обиддан қочмай қўя қол. Қизимизнинг домласидан ҳам қочсанми? Саодатингни ҳам чақир, ўзининг кунда кўриб юрган домласи-да! Уйда сенлар туриб, мен хизмат қилиб юрайми! Жўравой бўлса — ўзимизники.

Обид ҳазиллашиб қўйди:

— Умар ака, бундай, кампир билан бирга боғларга томошага ҳам тушмайсиз!

Кулишдик.

— Эй ука,— деди поччам,— энди бизларнинг вақтимиз ўтиб қолди. Мана, сизлар юрсангиз ярашади.

Дадасининг бу ҳиммати Саодатнинг кутганидай бўлса керак, шу гапдан кейин баъзи нарсаларни даҳлизга олиб келиб, ярим кўринишлар билан хизмат қилиб турди. Мен бўлсам, мумкин қадар эшик томонга қарамасликка ҳаракат қилар эдим. Сипоҳгарчиликни қўлдан бермас эдим. Анчагина у ёқ-бу ёқдан сўзлашиб ўтирдик.

Кетар олдимизда Ленинградга юборилган тагдўзи дўппининг иккинчи нусхаси аммам томонидан менга кийгизилиб юборилган эди.

* * *

Шундай ширин турмуш жуда тез ўтиб бормоқда. Яқинда Ленинградга қайтиб кетаман. Саодат билан ўтказилган соатларнинг қандай тез ўтиб кетганлигини билмайман. Менинг кетишга тайёрлана бошлаганлигини кўрган Саодат:

— Кетманг ё мени ҳам ола кетинг,— деди.

Кетадиган кунларим жуда ҳам аниқланиб қолди. Августнинг ўн бешларида йўлга тушаман. Шунинг учун эртага Саодат билан сўнгги марта томоша қилмоқчимиз. Ҳам ўша ерда мен унинг чинакам ваъдасини олмоқчи бўламан. Абдуғанидан Саодатга чумчуқ тилидай хат юбориб, «хўп», деган жавобни олдим. Эртасига кеч билан бизнинг ҳовлига келди. Кампир озгина овқат қилиб қўйган эди. Бизнинг ўзимизга айрим сузиб берди. Овқатдан кейин секин-аста Саодатнинг ёнига ўтдим. Қўлини кафтларим орасига олиб сиқдим, кўзларига термилдим-да:

— Жоним Саодат,— дедим,— бугун-эрта мен Ленинградга қайтиб кетаман. Сен ҳам ўқишингга кирасан, шунинг учун сени чақиртирган эдим. Сен билан бизнинг турмушимиз тўғрисида очиқ фикрингни эшитмоқчиман.

— Қанақа турмуш? Нима демоқчи бўласиз?

— Ке қўй, ўзингни соддаликка солма, биласанки, мен сени яхши кўраман, биламанки, сен ҳам мени яхши кўрасан.

— Буни сизга ким айтди?..

— Ҳа, майли, қани жавоб бер-чи, турмушимиз тўғрисида сенинг қандай фикрларинг бор?

— Ленинградда ҳам педтехникум борми?

— Бор...
— Мен борсам олармикин?
— Олмайди, русчани билмайсан.
— Ургатмайсизми?
— Сенга бир нима ўргатиб бўладими?..
— Ҳарбий одам бунақанги гап қилмайди, ундан кўра сиз менга команда беринг!

— Хўп, яхши, команда бераман. Ҳозир бўл! Икки йилдан кейин тўйимиз бўлади. Мен ўқишимни битириб келаман. Сен ҳам ўқишингни битириб қўйишга мажбурсан. Порлоқ турмуш учун, чин ҳаёт учун, яхши фарзандларнинг ота-онаси бўлиш учун илгарига қараб шагом марш!

Саодат бу гапдан, кампирнинг эшитиб қолишидан уялишни ҳам эсидан чиқариб, ўзини тўхтатолмасдан шарақлаб кулиб юборди... Суҳбатимизнинг бу томони жиддий борди. Саодат бир нуқтада туриб олиб, Ёдгорнинг онаси ким эканлигини билгиси, шу тўғридаги ҳикоянинг нима бўлганлигини эшитгиси келарэди. Мен унга Ёдгорнинг бутун ҳикояларини тўйдан кейин айтишга ваъда бердим.

Ваъдамиз бир ерга қарор топди. Мен энг яхши доктор бўлиб келишни, у энг яхши педагог бўлишни ваъдалашдик.

* * *

Ленинградда яна икки йил қолдим. Йил ўртасидаги отпусқада Тошкентга келишни ўзимга маъқул кўрмадим, айниқса, охирги йилги ўқишлар жуда оғирлашиб кетган. «Икки қуённи қувлаган бирисини ҳам тутолмас» дегандек, шу қимматли вақтлардан озгина — бир қисмини бўлса ҳам муҳаббат можароларига сарф қилсам, дарсга халал етиши мумкин эди. Саодат билан бўлса ваъдалашиб қўйганмиз, бу тўғрида ҳеч қандай ташвиш тортмасам ҳам бўлади.

Шундай бўлишига қарамасдан, у менга ёзиб туради, мен унга ора-сира жавоб бериб тураман. Шунинг сингари оила билан бўладиган хат борди-келдиси ҳам ўрта даражада: «соғиндик», дейдилар, «ўғлинг айниқса ичикмакда», дейдилар, кампир, «касалман», дейди, шунга ўхшаган гаплар...

Сўнги йилнинг имтиҳонига жуда қизгин тайёргарлик бормоқда. Ишимизнинг кўп қисми амалий тажриба устида бўлгани учун, кўпроқ вақт клиникаларда

ўтади. Мен ички касалликлар врачлари бўлишни ҳавас қилганим учун кўпроқ ички касаллар билан қизиқман.

Имтиҳон вақти етди. Деярли кўп дарслардан профессорлар билимимни яхши топдилар. Академиядаги бошлиқларнинг маслаҳатича, мен ўзимнинг диплом ишимни бажариш учун яна бир йил Ленинградда қолишим керак. Лекин мен диплом ишини Тошкентда ёқлашни сўрамоқчиман. Бу тарафи ихтиёрий бўлгани учун, ижозат бердилар. Керакли ҳужжатларимни олиб, муаллимларим, профессорлар ва ўртоқларим билан хайрлашиб Ҳарбий комиссариатдан учётимни Тошкентга кўчиртирдим. Шу билан тўрт йил мени қучоғида сақлаган, тарбиялаган, оддий қизил аскардан олий маълумотли ҳарбий доктор тайёрлаб чиқарган ҳурматли шаҳар — Ленинград билан хайрлашдим.

Ғоят шодман, ғоят қувноқман. Йўл-йўлакай шу маҳалгача ўтган, айниқса, сўнгги олти-етти йиллик умримнинг яқунларини мулоҳаза қилиб кўраман.

Тошкентга яқинлашган сари юрагим уради. Ҳар галги одатча қачон боришим тўғрисида ҳовлидагиларга телеграмма берган эмасман. Фақат менинг қачон кириб боришимни Саодатгина билади.

Поезд секин-аста тийганиб келиб Тошкент вокзалида тўхтади. Плашимни билагимга солиб, қўлимга чамадонимни ушлаб, вагон деразасидан платформага қарайман. Кишилар, хотинлар, болалар — кутиб олувчилар вагон бўйлаб чопадилар.

Деразалардан қараб, аллакимларнинг исmlарини қичқириб чақирадилар. Шулар ичида Саодатни қидираман. Ана у!.. Юрак уришлари билан зориқиб-зориқиб кутганим — Саодат! У аллакимнидир қидириб юради. Бизнинг вагон деразаси ёнига келганида, ойнани чертдим. У аланглаб юқорига қаради:

— Жўра ака! — Югуриб эшикка кела бошлади. Мен ҳам купедан чиқиб, йўлакка юрдим. У аллақачон тамбурга етиб қолган эди.

У ҳеч қандай тортиниб ҳам турмади. Кела солиб менга отилди...

Гўё бизнинг ҳар икковимиз Ленинграддан бирга келгандай, бизнинг уйга эшикдан кириб бордик.

Менинг кириб келувим ҳар икки уйда ҳам, яъни бизнинг уйда ҳам, Саодатларнинг уйида ҳам жуда катта қувончларга сабаб бўлди. Уқийшим тамом бўлган

нини билган онам терисига сиғмай севиная эди. Ииллар буйи хаёлдан ҳақиқатга ўтмай юрган «кенжатоғ келин» умиди ортиқ қўлга кирган эди. Ҳар икки уйда ҳам тўй тараддуди учун жаҳди-жад билан тайёргарлик бораётгани қулогимга етиб турар эди. Яна галга солишга қўлимда ҳеч қандай вазу корсон бўлмагани учун, мен ҳам бу ишга ўз розилигимни берган өдим.

Олти ёшни тўлдириб, еттинчи ёшдан икки-уч ойни яшаб қўйган Ёдгорнинг анчагина эси кириб қолган. Унга кимдир тушунтирибди. У келиб менинг тиззаларимни қучоқлайди-да:

— Дада, менга оппоқ ойи олиб берасиз-а?— дейди. Мен унинг бу гапидан ўксиб кетаман. «Бечора Ёдгор,— дейман,— қачон бўлса ҳам мен сенинг ҳақиқий отанг эмаслигимни, сен қандайдир бевафо, бироқ гўзал бир хотиннинг ташландиқ ва қандайдир бағри қаттиқ, мен танимаган, саёқ йигитнинг кўзи кўрмаган фарзанди эканингни билиб қолсанг...» дейман, яна ўзимни юпатаман, ўзимга қаттиқ ишонч бераман. «Йўқ, Ёдгор — бу мутлақо менинг ўғлим, у Саодатнинг ҳам биринчи боласи», дейман, уни гапга сола бошлайман:

— Сенга тагин қанақа ойи олиб бераман, ўғлим, катта ойимлар-чи, у сенга ҳам ойи бўлади, менга ҳам. Абдуғани аканга ҳам, Қумри опанга ҳам бўлади. Тагин кимни олиб бераман?

У яна суйканиб келади, эркаланиб:

— Ҳа, олинг-а у киши бувим бўладилар-ку, менга Саодат опамларни олиб берасиз! Мен у кишини оппоқ ойим қилиб оламан ўзим...

— Оббо жинни-е, буни сенга ким айтди? Хўп-хўп, олиб бераман,— деб кулиб қўяман.

Муҳаббат қучоғидай иссиқ ёз, чарослар бахт чеҳрасидай хол отган, қизилуруғ қовунлар ишқдай ширин. Июль ойининг қизгин кунларидан бирида Саодат билан икков етаклашиб ЗАГСга бордик. Бу менинг ЗАГСга иккинчи борувим... Менга бу ердаги кўп нарсалар, ҳатто умрнинг айрим қоидаси, хунук қисми ҳам таниш. Худди кечагина шу ерга келгандай сезинаман. Тагин бу галги келувим, ўша биринчининг ўзи бўлмасин деб, секин ёнимга қараб қўяман. Йўқ, бу — менинг Саодатим! Вафоли Саодатим! Мен у билан умрли бахтнинг аҳди учун келганман.

Турмушда ҳар нарсанинг тарозудай икки палласи бўлади дейдилар; ширинликнинг аччиғи, қоронғилик-

нинг нури, кечанинг кундузи, тиканнинг гули бўлади. Ёшлик ғурури билан қилинган бир талоқнинг жабрини тортиб келдим. Аччиқлиги билан ўртандим. Қоронғилиги билан тентирадим. Кечаси билан зулматда қолдим. Тикани билан алам тортидим. Энди буларнинг ҳаммасига ниҳоят.

Энди мен билан Саодат учун бахт даричасидай очилган қалин муқовали ЗАГС дафтари бошида кулган юзлар билан турмоқдамиз. Узун ва ойдин умр йўли. Бу йўл нурларга тўлган, ширинликларга мўл, муттасил кундуз, гуллар тўшалган йўл.

Менинг бу бир нафас хаёлга чўмувим Саодатни шубҳалантирдими, билмадим. Қўлимни маҳкам сиқиб қўйди-да:

— Менинг фамилиям нима бўлади? Жавоб берсангиз-чи, кутиб қолдилар...— деди. «Ялт» этиб, унинг ишқ ва муҳаббат тўла кўзларига қарадим. Бутун кечмиш хаёлларим бўронга йўлиққан тутундай тўзғиб кетди:

— Ихтиёр сенда, хоҳласанг менинг фамилиямни ёздиришинг мумкин.

ЗАГСдан чиқиб, кийим-бош магазинига қараб кетдик...

Ҳарбий комиссариат мени узоқ чегара райониغا юборди. Мен бу ерда чегара соқчи отрядларининг доктори бўлиб тайинланган эдим.

Уйланганимдан кейин Саодат билан уйда бўлишим уч-тўрт ойдан нарига ўтмади. Саодатнинг яна бир йиллик ўқиши бор. Шунинг учун мен уни ўзим билан бирга олиб келишга андиша қилдим.

Умримнинг анчагина қисми ҳарбий ишларда ўтгани учун мен бу ерда ҳеч қандай қийинчилик тортмайман. Лекин соғинув ўз ҳукмини ўтказиб туради. Уйланмасдан илгари бу ҳисни ўзимда тажриба қилиб кўрмаган эдим. Узун кечалар юлдузли осмонга қарайман. Жимирлаб оқиб турган Амударёнинг майда тўлқинларида ой нурининг эрмак бўлганини кўраман. Дарё каби кенг қучоқ очиб, тўлқинли бағримда Саодатни кўргим келади. Яланг қирларга чиқаман, кўз ўнгимда улуғ чегара. Бу томонда бахт-саодат, кишиликнинг асл маскани бўлган улуғ социалистик Ватан. Иккинчи тарафда маишат — қора қумғоннинг тутуни қора умрларнинг зулмат осмонига туташиб ётади. Беш-ўнта феодалнинг темир тирноғида эзилиб ётган ғариблар эли, мазлум Шарқнинг кичкина бир бўлаги

бўлган мамлакат. Шўрликларнинг аҳволига ўксиб қўяман!

Бечоралар, «чегара» сўзининг ер китобидан ўчириб ташланишига узоқ вақт қолган эмас. Сизни ҳам яқинда порлоқ тонг кутади, сиз ҳам тездан ўз хўжаларингизни янчиб ташлайсиз, биздай бахтиёр бир ҳаётга эришасиз..

Осмонда шимолдан жанубга қараб Сомон йўли бўлиб турналар, ғозлар карвони учиб ўтади. Гўё улар менинг бу орзуларимнинг тездан рўёбга чиқишига башорат бергандай, «ҳақ-ҳақ» деб ўтадилар..

Яна ўз уйимга қайтиб кираман. Саодатдан келган хатларни бир неча марта ўқиб кўрган бўлишимга қарамай, яна қайтадан ўқиб чиқаман. Хатлар Саодатланиб, мен билан сўзлашгандай бўладилар, секин ўпиб қўяман.

Бизнинг чегара соқчилигидаги йигитларнинг ҳаммаси ҳам тоғни урса толқон қиладиган азамат, соғлом йигитлар, борганимга икки-уч ой бўлишига қарамасдан, буларнинг ичида бирорта жиддий касал учрата олганим йўқ. Ошиб боргани тумов ёки офтоб уриш. Ҳарбий поликлиникада иш оз бўлгани учун начальникларнинг ижозати билан гражданлар поликлиникасида ҳам ишлайман. Кўп умрим теварак-атрофдан келадиган колхозчилар ҳам шаҳар гражданларига ёрдам беришдан иборат. Айниқса, гражданлар ўртасида номим яхшиликка ёйилган. Менинг ерлик тилни билишим, уларнинг дардларига дармонлардан биттаси бўлиб ҳисобланади.

Гражданлар ўртасида бўлганидек, маҳаллий тапшиқлотлар ўртасида ҳам дурустгина обрўйим бор. Ўзимга яраша ошна-ўртоқлар, ёр-дўстлар топганман. Дам олиш кунлари улар билан биргаликда бир-биримизга борди-келди қиламиз, хушчақчақлик билан умр ўтказамиз.

Кунлардан бир кун шу ўртоқларимдан бириси — районимизда масъул хизматлардан биттасини ағаллаб турган бир йигит — мени шахсан уйига таклиф қилди.

— Уртоқ доктор, — деди, — бир неча вақтдан буён тузалмаётган бир беморим бор, кўп докторларга кўрсатдим, ҳар қайсиси ҳар хил фикр беради, лекин бирортасидан ҳам шифо топгани маълум эмас. Ростини айтсам, бемор — ўзимнинг хотиним. Сиздан илтимосим: бир бориб кўрсангиз.

Бу йигит кўринишда мандан бир-икки ёш катта, кўнглида кири йўқ, жуда хушчақчақ бир киши эди. Айниқса, райондан ортирган ўртоқларим ичида мен ҳам унга, у ҳам менга кўнглимизни жуда яқин тутар эдик. Сўзини қайтармасдан, ваъдалашган куни уйига бордим. Меҳмонхонасида бир оз сўзлашиб ўтиргандан сўнг мени ётоқ уйига олиб кирди. Уйнинг тўрида пўлат каравотда кўзини шифтга тикиб бир ёш хотин — бемор ётар эди. У мени кўриши билан ўрнидан қўзғалиб, каравотдан тушмоқчи бўлди. Мен унга озор бермаслик учун қўзғалмаслигини таклиф қилдим. Хотин бир оз озиб, ранги сарғайинқираган бўлишига қарамай, юзларида ўткир ҳуснинг излари барқ уриб, кўриниб турар эди. Ёши йигирма тўрт-йигирма бешларга кирган бир жувон. Мен уни докторларга хос бир эзмалик билан диққат қилиб текшириб кўрдим. Билмадим, бошқа докторлар қандай ҳукмга келган эканлар, менимча, хотинда ўткир асабийликдан бошқа ҳеч қандай жиддий касаллик кўринмас эди. Мен буни ўртоғимга айтдим. Ҳам хотинни саёҳатга юборишни маслаҳат бердим. Сўз ораси болалари бор-йўқлигидан, оилавий турмушларидан сўрадим. У бир хўрсиниб олди-да:

— Боламиз йўқ. Ростини айтсам, бу кишининг касаллари ҳам қисман шу боласизликдан, — деди. Мен уйланганларига қанча вақт бўлганини, болалари бўлса ҳам турмаганми ёки ҳеч болалари бўлмаганми — ҳаммасини айлантириб сўрай бошладим (чунки докторларга баъзан шундай, турмушдаги майда фактлар кўп нарсаларни билишга ёрдам беради). Менинг саволларимдан зерикдими ёки эзилдими:

— Ўртоқ доктор, — деди дўстим, — ҳаммасини билгингиз келадими? Хўп, айтиб берганим бўлсин. Сиз шу ерда бир нафас ўтириб туринг...

Нариги уйдан бир стул келтириб, беморнинг бош томонида мен, оёқ тарафида эри ўтирди. У ҳикоясини сўзлай бошлади:

— Ўртоқ доктор, мен сизга айтсам, бунинг касали бола вазидан. Баъзи-баъзида мен ҳам ўйлаб кетиб касал бўлгудай бўлиб қоламану нима қилсангиз ҳамки, бир тарафи эркакчилик, иккинчи тарафи, иш билан овуниб, кўпда эсимга олмайман.

Ўртоғим сўзини бўлиб хотинига қаради:

— Айтаверайми, Меҳрихон?

Хотин уялгандай бўлиб, юзини терс ўгирди-да:

— Узингизга синашга ўртоғингиз бўлсалар, у к...

шидан сир яшириб ўтирасизми, бир бошлаган гапни ўлда-жўлда қўймай айтаверинг энди.

Ўртоғим яна хўрсиниб қўйди:

— Шундай қилиб десангиз, ўртоқ доктор, мен бундан олти-етти йил бурун қил-қизил чапани йигит эдим (хотинини кўрсатиб), бу бўлса паранжидаги оддий бир ўзбек қизи эди.

Мана энди ўзингиз кўриб турибсиз, биласиз: мен САКУга кириб ўқидим, партияга ўтдим, масалага бошқача қарайдиган бўлдим. Ҳикоямизнинг бош йилларидаги оддий чапани эмасман. Менинг ҳозирги ҳикоямга бу кунги одамшаванда, маданийлигимнинг алоқаси йўқ. Бу ҳам ўқиб, туппа-тузук активистка бўлди. Мана, беш йилдан буён бир-биримизни севиб, кўрмасак соғинишиб, меҳрибончилик билан умр ўтказамиз. Партия мени шу районга тайин қилди. Икки йилдан бери шу ерда ишламоқдаман. Албатта, бу гапларнинг сизга қизиғи йўқ. Гапнинг қизиғи мана қаерда, қулоқ солинг, ўртоқ доктор!

Бизнинг уйланишимизнинг тарихи жуда ҳам қизиқ. Ҳалиги айтганимдек, мен оддий бир чапани эдим. Бу бир мусулмоннинг иффат пардадаги қизи эди. Нима қилай, йигитлик ғурури дейсизми, ёшлик дейсизми, биз бир-биримизни севишдик — бу мендан бошқага тегмайдиган, мен бошқани олмайдиган бўлдим. Лекин бунинг отаси менга беришга розилик бермас эди. Шундай бўлса ҳам, ишқ дегандай бир-биримиздан ажралмас эдик. Бирмунча вақт яширин юрдик. Биласизки, ўртоқ доктор, мен дунё кўрмаган чапани йигит бўлганимдан кейин, бу паранжи ичидаги ҳуркович қўғи-дек, ота-боболарча айтганда, «қоғоздаги қантдек қиз» бўлгандан кейин, нима қилишимизни билмай қолдик. Бу сирни икковимиз ва бунинг онаси билди. Нима қилиш керак, бу сир битта-яримтага ошкора бўлиб қолса, бунинг отасига бош кўтариб юриш ўлим билан баравар эди. Бизга, ҳам айниқса бунга жуда зўр ислод бўлар эди. Биз ҳар уч гўл кишилар мумкин қадар сирни яшириб, ой-кунини кутишдан бошқа чора топа олмас эдик.

Вой ўртоғ-эй, ўша кезларда мен билан Меҳрининг тортган жабру жафоларимизни қўяверинг. Ҳаммага шумшўк кўрингандай. Ҳамма Мени жиноятчи деб бармоқ ўқталиб кўрсатаётгандай сезинаман. Шахтимдан тушганман. Бўшашиб қолганман. Айниқса, Меҳрининг онаси менга кўз очирмайди, «Йигит ўлгур, жувонмарг,

қизимнинг номини бир пул қилдинг», деб қаргайди. Бироқ бу қаргашлар фойда бермас эди. Ё менга Меҳрини беришлари, ёки болани йўқотишлари керак эди. Отаси бу сирлардан хабарсиз бўлгани учун онасининг қилган қийин-қистовларига қулоқ солмас, сўзида туриб олган эди. Сўнгги икки-уч ой ичида, мана ўзининг юзи кўзи, уйдан ҳатлаб кўчага чиққани йўқ. Узоқ кутилган «меҳмон» туғилишига бир неча кун қолганда Меҳрини «далага, холасиникига кетди», деган баҳона билан отасининг кўзидан бир овлоққа яширдик. У ерда бола туғилди. Икки-уч кундан сўнг Меҳри саломатланди. Энди бўлса қандай қилиб бўлса ҳам болани йўқотиш — ҳаммамизнинг фикримиз бўлиб қолган эди.

Ҳикоя чуқурлашган сари бир қоронғиликдан нурга, шубҳадан яқинга бораётган кишилардай кўзимнинг қорачиқлари кенгаймоқда, баданим аллақандай қўрқинчли учрашувдан дарак бергандай жимирлашмоқда эди. Хотин бўлса кўзини яшириб, «пиқ-пиқ» йиғламоқда эди. Ўртоғим ҳаяжонланган... Бир неча секунд оралиқни жимжитлик босди. Гўё пашша учса, унинг қанотидан чиққан овоз жимжитликни бузар эди. Ўртоғим хотинига бир қараб қўйди. Ўзини тўхтатиб олиб, яна сўзида давом қилди:

— Шундай қилиб, ўртоқ доктор, оғайни, мен сизга айтсам, болани нобуд қилишга ҳеч қайсимизнинг кўвимиз қиймади. Оппоққина лўмбиллаган ўғилгина бола эди. Минг томонни ўйлаб ҳийла ва чора ахтарар эдик. Бирорта бефарзанд одамга бериб юборайлик десақ, сир очилиб қолишидан қўрқар эдик. Ҳали ҳам маслаҳат Меҳрининг ўзидан чиқди. У менинг паспортимни сўраб олди, кўчага чиқиб кетди. Билмадим, болани нима қилди? Эртасига хабар олай деб учрашганимда бола йўқ. Ҳеч нима кўрмагандай. Менга муомалалари совуқ. Меҳри менга паспортимни қайтиб берди. Паспорт ичида ЗАГСдан олинган, менинг номимга ёзилган талоқ хатининг копияси ётар эди. Жуда ҳайронликда қолдим. Биз илгари у билан никоҳдан ўтмаган эдик. Хўш, талоқ хати қаердан пайдо бўлди?..

Ғапнинг қисқаси, бола нима бўлганини ҳали ҳам менга айтган эмас, ўртоқ доктор. Мана шу талоқ хатини ҳали ҳам сақлаб юраман.

У қўйин чўнтагидан паспортини олди. Паспорт ичидан тарихий талоқ хатини олиб менга узатди. Қўлларим қалтирар эди. Кўз олдимни йиллар бўйи тўсиб ётган қоронғи туман секин-аста тарқалгандай бўлар

эди. Аграйиб қолган эдим. Бу — ўша мен қўл қўйиб олган ва мени қўлга туширган талоқ хати эди. Йигитлик заптани йиғиб олишдан ожиз эдим. Менинг бунча ўзгариб кетувимдан шубҳаланган ўртоғим тўхталиб, менга ҳайронлик билан термилар эди.

Меҳрихонга қарадим. Бу — ўша алдамчи, бевафо кўзлар, бу — ўша бир кулгиси билан мачит тарновидан мусичаларни чўчитиб учирган ёқут лаблар...

Меҳрихон йиғидан бўртиниб кетган кўзини ипак дастрўмолчаси билан артиб олди. Уйнинг ичига сувга ивитилган қалампирмунчоқ ҳиди бурқиб кетди. Мен ўзимни бундан етти йил илгари боғ мачитида деб ҳис қилар эдим. Ниҳоят, ўзимни қўлга олдим.

Ўртоғим менинг тинчланганимни кўриб, хотинини қистай бошлади:

— Меҳрихон, ҳой Меҳрихон! Кел, қўй энди, соғ-саломат бўлса ўйнаб-кулиб катта бўлиб қолгандир, ўлиб кетган бўлса, айб эски турмушнинг кишиларга кафан бичишида. Мана бу ўртоғим доктор — ўзимизнинг ҳамшаҳар. Бу кишининг феъл-атвори менга жуда ёқиб тушди. Жуда улфат йигит экан. Сен ўша етти йил ичингда сақлаб яшириб келган сиригни шу бугун очиб бер. Шу билан бу ҳикояга гўр қазийлик-да, юрагимиздан сидириб ташлайлик. Сен ҳам ўзингни диққат қилиб касал бўлиб юрма, мен ҳам сени кўриб ич-этими еб юрмайин. Қани, қолганини ўзинг айтиб бер, болани нима қилгансан?

Оғир бир жимжитликнинг вазмин қўллари ҳар учовимизнинг елкамиздан босиб тургандай эди. Гўё қоронғи кечалар занжир ҳалқаларидай бир-бировига тутшиб кетган, гўё улуғ бир тилсимот сандиғининг қулфига бир калитнинг тушишини кутгандай ҳар учовимиз шу мубҳамликда, жаранглаган овоз кутар эдик, мени эса умри етти йил, лекин мазмуни етмиш йилларга тенг бир ҳиссиёт чулғаб олган эди. Мени ўч билан шафқат, ғазаб билан марҳаматнинг кураши ўз комига тортган эди.

...Ана Ёдгор, ҳалигина эмган она сутининг лаззатини тамшаниб, менинг қўлимда ухламоқда...

...Ана Ёдгор, менинг юлдузли шапкамни кийиб ўйнамоқда.

...Ана Ёдгор, «менга оппоқ оёи олиб беринг», деб қистамоқда.

...Ана Ёдгор...

Энди Ёдгор йўқ. Ёдгор — у, бировнинг ўғли.

Эй ишқ, мунча ҳам қудратлисан!

Хотин кўзларини очди. Титраган қўллари билан каравот қирғоқларини ушлади-да, қаддини ростлади.

Титроқ ва ҳаяжонли овоз билан:

— Айтайми? Айтайми? Мен бир ўғил ва бир йигитнинг қонига жавобгарман!— деди.

У ярим телба эди. Ҳиссиёт агар муҳит бўлса, у шу муҳитнинг тўлқинига асир бўлган бир чўлоқ чумоли...

Менда шафқат — ўчни енгди, меҳр — ғазабни, гўё сўқир пахса деворлардан шафтолилар мўралаган узун ва жимжит боғ кўчанинг ялла бедард чапаниси эдим. Ўрнимдан қўзғалдим: Меҳрихоннинг иккала қўлини ушладим. Бутун кучимни икки кўзимга йиғдим-да, унинг бевафо, бироқ ғамгин, шўх, лекин маънос кўзларига тикилдим:

— Бировга ҳеч холис хизмат қилиб ўрганганмисиз?

Меҳрихон менга жуда қаттиқ термилди. Андиша оёқ ости бўлди, ору номус бир пул!

— Ўша сизмисиз? Тўғри, сизсиз...

У мени маҳкам қучоқлади ва ҳушидан кетди...

* * *

Ҳозир мен Тошкентдаман. Ёдгор ўз ёнимда, баъзан Меҳрихонлар оиласига ҳам бориб-келиб туради.

I бўлим

Расталар обод. Қаймоқ бозорининг бурилишида, маҳкаманинг бошида Илҳом самоварчининг каттақон чойхонаси бўлиб, унда граммофон чалинади. Турли-туман пластинкалар орқали Тўйчи ҳофиз, Ҳамроқул қори, Ҳожи Абдулазиз ва Фарғона яллари хотинлари кетма-кет мақомлар, яллалар, ашулалар айтади. Чойхонада жой етишмайди. Узун раста, жуҳуд раста, атторлик ва бошқа расталарнинг бойваччалари савдодан бўш вақтларида бу чойхонага йиғилиб меҳмонхоналардек ўртада катта баркашлардан қанд-қурс, пистабодом, мураббо-нишолда, обинон, ширмой нонлар билан шамалоқ безатилган дастурхон атрофида чақчақлашиб ўтиришади. Баъзи бойваччаларнинг дастурхонида қорнига қалдирғоч сурати солинган, устига похолдан тўр тўқилган коньяклар ҳам кўринар эди.

Бу чойхонага бозор-ўчарга санғиб тушиб қолган деҳқон, камбағал косиб, қозоқ, қирғиз ва бошқа оддий фуқаро киролмас эди.

Самоварчи Асра кал деган хипчадан келган, қотма, эпчил йигит эди. Устида олди очиқ яктак, оёғида қала кавуш, зангори шоҳи қийиқ боғлаган, елкасига холпаранг рўмол ташлаган хушфёъл йигит эди. Чойхўр бойваччалардан бирортаси:

— Асра!

Ёки:

— Кал! — дейиши билан:

— Лаббай, мулла ака, чойми, чилимми? — даярда, дарров бир қўлида кичкина чойнак, иккита кичкина хитой пиёла ё бўлмаса ярқираб турган каттақон мис чилимнинг сархонасига тамаки босиб, устига чўй қўйиб, бир-икки қулдиратиб тортиб, пишитиб, кашанининг хизматига югурар эди.

Бу чойхонада мени маҳлиё қилган нарсаларнинг бири кираверишнинг шифтига илиб қўйилган катта, симларига зарҳал берилган ҳар хил туморлар, байроқ-

чалар билан безатилган қафас ва бу қафасдаги жонли тўти эди, ўлиб кетай агар, тирик тўти эди. Патларининг ранг-баранглиги Ойша чеварнинг иш қутисидаги ипаклардай товланар эди. Кўк, қизил, зангори, сариқ, оқ, пушти, жигарранг, гўлос, пистоқи — боринг-чи, дунёда қанча ранг бўлса, шу тўтининг патида бор эди. Айниқса, бу тўти қурмагур шунақа ҳам бийрон эдики, эндигина тилга кираётган уч яшарлик қизларнинг овозига ўхшатиб:

«Асра, Асра! Меҳмонга қара, бир чой, бир чилим. Келинг, мулла акалар, келинг, бойваччалар», дегани ҳали ҳам қулоғимдан кетмайди.

Биз яланг оёқ, бўз кўйлак-иштонли, кир-чир болалар тўтига яқинлашиб:

— Тўти, тўти...

— Тўти-тўти... — деб қичқирар эдик. Асра кал бизни қувлар эди, қўлига тушсак урарди. Тўти бўлса орқамиздан:

— Бузингни... — деб сўкарди.

Бозорда санқиб юрган биз дайди болалар учун қувончли эрмаклардан бири бозор, маҳалла, кўча-кўй жиннилари эди. Уша йилларда Тошкентда, шунақа ҳам жинни кўп эдики, санаб саноғига етолмайсиз: Малла жинни, Карим жинни, Майрамхон, Хол паранг жип-жинни, Тожихон, Жуфт каптар, Олим жинни, Эшон юйи, Овоз жинни ва бошқалар... Ҳар бир жиннининг ўзига хослиги, тантиқлиги, «ширин»лиги бор эди. Карим жинни сўккани-сўккан эди. Унга на худо, на пайғамбар, на Шоҳидоят хожи-ю, Орифхўжа эшон ва Олим қози-ю, Шарифжон Дума — бари бир сўкаверар эди. Етти пуштидан тортиб, астар-аврасини ағдариб сўкаверар эди. У илгари бўзчи экан, чит кўпайиб кетганидан кейин бўз ўтмай қолиб, бозори касодга учраб, бола-чақасини боқолмай, жинни бўлиб қолибди, деб эшитганман.

Эшон ойи деган хотин ҳам жинни эди. У қирқ-қирқ беш ёшлар чамасидаги қорачадан келган, хушқомат, қаламқош бир хотин эди. Бу хотин аслида қаландар-жоналик Миттихон тўрам деган эшоннинг хотини бўлиб, эшон шу хотиннинг синглиси билан ўйнашиб турганида, устидан чиқиб қолиб, жинни бўлиб қолган экан.

«Жуфт каптар»га ҳукуматдан теккан эди. Николай борми, Сауфман борми, Мочалов борми, Наби ўғри деган миршаб борми — ҳаммасини бир қозон қилиб, мар-

табасининг пасти баландлигига қарамай сўкаверар эди.

Хол паранг таги қўқонлик экан, Қўқонда бахмал тўқир экан. Кейин дўкон-дастгоҳига ўт тушиб кетиб, жинни бўлиб қолибди.

Аваз бўлса ҳаваскор жиннилардан эди.

Кунлардан бир кун Тожихон жинни битта кетмон даста билан ўтган-кетганни қувлаб уриб-сўкиб: «Ҳамманг бир томонга юр, тарқалиб юрма! Тартиб керак, интизом керак», деяр эди. Ҳеч ким унга бас келолмас эди. Шунда Олим жинни келиб қолиб:

— Ҳой, ҳой, нима деяпсан, жинни?— деб сўраб қолди.

— Нимага одамлар бир томонга юрмасдан, ҳар қаёққа тарқалиб юради? Николай пошшо замонида тартиб-интизом керак, бир томонга юрсин-да!

Бунга Олим жинни:

— Аҳмоқсан, Тожи, аҳмоқсан. Ер, ахир, тарозига ўхшаган нарса бўлади, ҳамма бир томонга юрса, ер баркашдай бир ёққа оғиб, ҳаммамиз Қурдум дарёга гарқ бўлиб кетамиз-ку,— деди.

Зирапчани нина билан олгандай, жиннининг гапи жиннига маъқул тушиб, одамларни уришдан тўхтади.

Жинниларнинг ичида ўзига хос тантиқларидан бири Майрамхон эди. Асли исми Маматраим бўлиб, халққа «эрка» бўлганидан «Майрамхон» деб атар эдилар. У эскидан чилангар экан. Кетмоннинг зуғотаси, эски тиш, оташкурак, тунука қайчи, шунга ўхшаган эски-туски темир-терсакларни бир симдан ўтказиб, бошига кийиб юрар эди. Ўз қўли билан овқат емас эди. Унинг бозордаги майда косиблардан ихлосмандлари кўп эди. Бешикчилар, тароқчилар, дугчилар Майрамхонни ўз қўллари билан овқатлантиришни «бахт» деб билар эдилар. Гўё Майрамхон, бирор косибнинг дўконига бориб эгаси қўлидан овқатланса, шу дўконга қут-барака кирган ҳисобланар эди.

Темир-терсак асбоблар заводдан чиқа бошлагандан кейин Майрамхон «синиб» жинни бўлиб қолган экан.

Хуллас, Тошкентда жинни кўп эди. Баъзи кунлар бир жиннига тош отиб, иккинчи жиннини ўйинга солиб, учинчи жиннидан калтак еб, кеч кириб қолганини ҳам сезмас эдик. Намозгар-намозшом ўртаси уйга қайтиб аталами, умочми, мошқовоқми, мошхўрдами, угра оши апир-шапир ичиб, яна кўчага чопар эдик.

Маҳалламизнинг бир томони Тиконли мозор, бир томони Қўрғонтаги. Узун кўчанинг ўнг, чап томонида-

ги пасқам, тор кўчаларда ўғил ва қиз болалар тўп-ла-ниб, ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз. Кураш, «ботмон-ботмон», «оқ теракми-кўк терак», «қушим боши», «минди-минди», «ўғри келди», «бекинмачоқ» деган ўйинларимиз бор.

Булар ҳаммаси оқшом ўйинлари, кундузги ўйинлар бошқача: ҳар хил ошиқ ўйини, ёнғоқ ўйини, тўп ўйини, зумчиллак ўйини, ёв-ёв, ўқ камалак отиш, яланғоч пойга, от ўғриси ва ҳоказо. Хуллас, на кечаси, на кундузи ўйин важидан тахчиллик тортмас эдик.

Оталаримизнинг кўпчилиги майда косиблар, қоровул, ходимгар, мешкоб, отбоқар, ҳаммол, сўфи, фолбин, арқон товлайдиган, ноғора-чилдирма қоплайдиган, тўқимдўз, чегачи ва ҳоказо бўлганликлари учун уларнинг қўлидан ҳунарларини олиб ёки уларнинг ёнига қўмакчи бўлиб тушиш бизга тўғри келмас эди. Оталаримизнинг ўзига иш топилмаганда, бизга иш қайда дейсиз. Эртадан-кеч кўча чангитиб ҳамманинг жонига тегиб, кампирлардан қарғиш эшитиб, ўспиринлардан калтак еб, сандироқлаб юрадиган увингўда бекорчи болалармиз. Битта қўлом-қўрғошин қуйилган рангдор ошиқ ёки дугчилар қириб берган мугуз соққа ёки ёнғоқ соққа, ҳеч бўлмаганда, бирорта соатнинг қопқоғи бизнинг катта давлатимиз ҳисобланади.

Рамазон ойида ўйинимизнинг турлари яна кўпайиб кетади. Оқшомлари маҳаллада эшикма-эшик юриб, рамазон айтамыз. Намозшомдан саҳарлик ошгача маҷитма-маҷит юриб қориларнинг қироатини эштамиз.

Айниқса, ойдин оқшомлар маза қилиб ўйнаймиз. Ёз, куз, баҳор вақтларида-ку, кўчаларимиз тупроқ бўлганлиги учун, юмшоққина, маза бўлар эди, аммо қиш кунлари белгача лой, ботқоқ бўлганидан ўйинларни катта майдонларга ёки бостирма йўлкаларга кўчирамыз. Ҳар маҳаллага биттадан шаҳар думахонаси ўтказган хира фонусларнинг гчида еттинчи пиликли керосин чироқ ёнар эди. Бу чироқларни ҳар куни кечқурун нарвон кўтарган чиробон керосинидан, пилигидан хабар олиб, шишасини артиб ўзи ёқиб, азонда ўзи ўчириб кетади. Бу кўча фонусларининг ёруғи унча бўлмайди. Узоқдан қараган кишига қоронғидаги мушукнинг бир кўзига ўхшаб йилтираб кўринади. Четига харсанг терилган тор кўчалардан кетувчи йўловчиларга узоқдан «мен бор» дегандек, қизғиш шуъла кўрсатса ҳам ёруғ бермайди. Бу чироқларнинг тағида ўйнаб бўлармиди? Катта кишилар ҳам ҳуфтонни ўқир-ўқимас соат етти-

саккизлардаёқ уйга кириб кетишади. Кўчада зог учмайди. Фақатгина бекинмачоқ ўйнаб юрган бизлар қоламиз. Хулласи калом, ўйинимиз кўп.

«Қушим боши» шунақа ўйин: болалар икки тўдага ажралиб, улар ичидан иккитаси «онабоши» бўлади. Улар битта латтани қушга ўхшатиб тугади. Ҳар икки бола бир-бирига шивирлашиб, бир қушнинг отини яширишади. Суттими, балиқчими, читтакми, қумрими, итолғими, қирғийми, миққийми — бирор қушнинг номини яширишади. Кейин болаларга латтадан қилинган қушни кўрсатиб:

— Қушим боши шунча, тана-манаси билан мана шунча, топинг нима? — деб савол беради.

Болалар жавобга ошиқиб чуввос билан:

— Қалхат! — дейишади.

— Йўқ, тополмадинг, — деб жавоб қайтаришади онабошилар.

— Товуқ.

— Йўқ, тополмадинг.

— Зарғалдоқ.

— Йўқ, тополмадинг.

— Укки.

— Топдинг, топдинг! — деб тан беришади онабошилар.

Уша замон топган томон топмаган томонни битта-битта миниб олади. Ҳаммаси барабар «хиқ, эшагим», деб маълум белгиланган жойгача опичиб боради. Уша ерга борганда онабошиларга болалардан биттаси: «Отлиқми, яёв?» — деб савол беради, агар онабоши:

— Ост-устига, — дегудай бўлса, минганлар тушиб, миндирганлар унга опичиб олади.

Шунда ашулаларимиз ҳам бўлади:

Хум-хум ҳазрати хум,
Умарали хону Мадалибек,
Мадалибекнинг замонида
Тарала гижбангу
Тарала гижбанг.

«Яланғоч пойга» деган ўйинимиз яхши ўйин. Иккита дўппини чаккаларимизга боғлаб, отнинг қулосига ўхшатиб орқа этакларимизни тугиб дум қилиб, турли масофага ким ўзарга югуришамиз. Бизники Тиконли мазор: Қоратош, Яланқари, Олмазор, Девонбеги, Қўрғонтаги, яна Тиконли мазор маҳаллалари бўйлаб ўтган масофада — тахминан, уч чақиримча келадиган бир

декрада ўтказилади. Олдин келган болаларга чапак чалиб, баракалла айтиб, ҳурмат кўрсатамиз. Иккинчи пойгагача у зўр ҳисобланиб юраверади.

Кураш ўйинимиз бўлса, ўзингизга маълум.

Ўйинларимизнинг ҳаммасини бир чеккадан таъриф қилаверсам, гап чўзилиб кетади.

Бизнинг маҳалламиз кичкинагина бўлса ҳам гавжум. Карим қори деган газламафуруш, Ёқуб қовоқ деган мумфуруш, Абдуллахўжа деган бўёқфуруш бойларни ҳисобга олмаганда, қолганлари босмахона ва қандолатхона (кондитерский) ишчилари эди. Маҳалламизда иккита мачит, битта чойхона, иккита баққоллик бор. Самоварчи — Қодир ака деган ялангтўш киши. Мачитнинг биттаси Тиконли мозорда, иккинчиси — Еттимачит — Қўрғонтагида. Ҳар икки мачитнинг ҳам ёнида мактаб бор. Маҳалла имомлари ўз навбатида ўқитувчи. Тиконли мозор мачитида Шамси домла муаллим, Қўрғонтагида Ҳасанбой домла ўқитади.

Мен Ҳасанбой домлада ўқидим. У бизларни «Ҳафтияк»дан эмас, «Устои аввал» китобидан ўқитиб, тез саводимизни чиқарди.

Маҳалладаги менинг ўртоқлари: Омон, Ит Обид, Бит Обид, Туроббой, Йўлдош, Ҳусни, Солиҳ, Абдулла Пўлатхўжа, Миразиз ва бошқалар.

Омоннинг отаси Турсунбой ота қаламтарош-пичоқ қилади. Хотини ўлиб кетиб, бева яшайди. Омон ёлғиз ўғил.

Ит Обиднинг отаси Зоҳид ака яканчи (эски-туски йиғувчи) эди.

Бит Обиднинг отаси Расулқўзи ака қин тикар эди. Туроббойнинг отаси Зиямат ака ғўзафуруш эди.

Йўлдошнинг отаси Бувака бўлса кўн этик тикар эди, лекин ёшлигида ўлиб кетиб, Йўлдош ота-онасиз шум етим эди. Бизларнинг кўп маслаҳатимиз Йўлдошнинг уйида бўлар эди.

Ҳуснибийнинг дадаси Омонбой бўйинча тикар эди.

Солиҳнинг отаси Юнус ака ҳофиз эди.

Абдулланинг отаси Азиз ака керосинфуруш эди. От-арава билан кўчама-кўча юриб «Нобель» ширкати-нинг керосинини сотар эди.

Пўлатхўжанинг отаси қалъа савдогари бўлиб, беш-олти йиллаб Қашқарда, Ирбитда савдогарчилик билан юрган йилларида онасининг қорнида «олти ойлик ёпишиб қолиб», дадаси келган йили уч ойдан кейин туғилган экан.

Уста Миразиз этикдўзликда менинг устам. Отаси Салимбой сўфи қушхонадан сўнгак олиб келиб қайна-тиб, ёғини олиб тирикчилик қилар эди. Сўфи ота ўз вақтида — 1860 йилларда Ёқуббекнинг аскарари бўлиб, Қашқар қўзғолонида битта хитой қизини ўлжа қилиб от орқасига мингаштириб олиб келиб, мусулмон қилиб никоҳлаб олган экан. Унинг хитойча отини Бахтибуви деб ўзгартирган. Миразиз ака Бахтибувининг уч ўғлидан энг кенжаси.

Маҳалламиздаги мен танийдиган қўни-қўшниларимиз мана шулар, эсимдан чиққанлари бўлса, эсимга тушганда йўл-йўлакай айтарман.

Шундай қилиб, бу фалокатли ишни Йўлдош бошлади. Маҳалланинг бир тўда ўспирин болалари Лайлакмачитнинг жиловхонасига йиғилиб, ошиқ ўйнамоқда эдик. Мен бугун жуда кўп ютган эдим. Олача яктагимнинг чўнтаги, энгим, липпам ошиққа тўлиб кетган эди.

— Болалар қанда, ошиқлар манда, — деб севинч билан қичқирмоқда эдим. Худди шу орага Йўлдош шилқим суқилди-ю, ишнинг пачавасини чиқарди. У бари моғорлаб кетган сурп яктагининг этаги билан бурнини арта-арта гапира бошлади:

— Болалар, халфана қиламизми?

— Бўпти, қиламиз.

— Қаерда?

— Ризқи халфанинг кўчиб кетган ҳовлисида.

— Бўпти.

Халфанага палов қилмоқчи бўлдик. Масавур ота-лиқнинг набираси Омонбойнинг ўғли Ҳуснибий ошпаз бўладиган бўлди. Қозон, чўмич, туз, қалампир, сув — ундан, қолган масаллиқларини шу йўсинда тақсим қилдик: гуруч билан сабзи — Йўлдошдан. Гўшт — Абдулла дўлвордан. Ёғ — мендан. Қолган-қутган нарсалар — Пўлатхўжа муғамбирдан. Ҳамма ҳар тарафга қараб кетди. Мен ҳам ёғ келтиргани уйга кетдим. Онам ошхонада ертандирга ўт қалаб, қовоқ сомса ёпиш тараддудида эди. Бизнинг рўзғор майда-чуйдалари зах уйнинг орқасидаги узун ҳужрада бўлар эди. Айвонда ўртанча синглим кичик укамни овутиб ўтирган экан. Унинг ёнидан ҳужрага киришнинг эвини тополмадим, бирорта ҳийла ишлатиш керак эди.

— Шапағ, — дедим унга, — катта тўпинг қаерда?

— Қўғирчоқларимнинг олдида, нима қилди?

— У ерда йўқ-ку!

— Ҳа... ўлгур, сен олгандирсан, ҳозир берасан, бер.

Мен илжайиб туравердим. У овутиб турган укамни кўйди-да, қўғирчоқларининг олдига югуриб кетди. Мен ҳам «лип» этиб ҳужрага кириб, ҳўқачадан ёғ ўйиб олдим. Ёғни бир қоғозга турмучлаб, липпамга қистирдим. У ердан чиқиб ўтинхонага кирдим. Кулранг тоғуғим пиёздан қилинган мояк устида туғиб ўтирар эди. Секин бориб, қанотини кўтариб қарасам, аллақачон туғиб бўлган экан, лекин оналик меҳри билан тухум устида босиб ётар экан. Тухумни олдим. Товуқ қақалаб қочди.

Ўртоқларимга яхши кўрпниш учун, расамадда кўрсатилмаган бўлса ҳам, ёғ ёнига тухумни ҳам қўшиб олиб боришни ўзимга маъқул қилган эдим. Зинғиллаб кўчага чиқиб кета бошладим. Ошхонамиз йўл устида бўлганидан, онам кўриб қолди.

— Ҳой, жувонмарг, зумраша, тагин кўчагами? Бу ёрқа кел, оловни жўнаштириб кет, тутай бериб кўзимни кўр қилаёзди.

Ноилож қолдим, тухумни қалпоқчамга солиб, кийиб олдим-да, ошхонага кирдим. Онам мени тергай бошлади. Мен жимгина қулоқ солиб, ўчоқнинг ёнига чўққайиб, ўт қалаштирмоққа бошладим.

Мен билмаган эканман. Ўтнинг тафтига липпамдаги ёғ эриб, почамдан оқмоқда экан. Ойим қўлидаги хамир ёйиб ўтирган ўқлов билан бошимга астагина ўрди.

— Жувонмарг, кап-катта бола, уйлансанг боланг бўлади, шу ерда, шундай Фотимаи Заҳронинг дастгоҳлари бўлган қутлуғ ерда сийиб ўтирибсанми?

Ойим бошимга ўқлов билан урганда қалпоқ тагида бўлган тухум пачақланган эди. Унинг сариғи оққа араллашиб, чаккамдан сирқиб, юзимга оқмоқда эди. Ойим: «Бола бечоранинг бошини ёриб, қатигини чиқариб юбордимми»,— деб эси чиқиб кетган экан. Мен бўлсам, халфана қиламиз, деб ўмарган ўғирлигим очилиб қолганидан, бир чеккаси қўрқиш ва бир чеккаси уй ичидагилардан уялганимдан, ошхонадан чиқиб, кўчага қочган эдим. Ёғ эриб оққан, тухум синган бўлганидан, халфаначи ўртоқларимнинг олдига боришдан маъно чиқмас эди. Кечқурун уйга қайтиб келиш ҳам мушкул, нима қилиш керак, қаерга бориш керак?!

Ўйлаб-ўйлаб топдим. Саъвонда битта аммам бор. Шўниқига бораман. Ўзи бефарзанд. Ўзи ҳам, эри ҳам мени жуда яхши кўришади, буларнинг уйида киши

верикмайди ҳам. Аммамнинг эри мўйнадўз — косиб. Бола-чақалари бўлмаганидан, уйлари бизникига ўхшаш тўс-тўполон эмас — йиғинчоқ, иннайкейин, буларнинг уйи салкам ажойибхона. Унда дунёдаги ҳамма нарса бор.

Овга киришадиган соҳибчангал қушлардан — қарчиғай, миққий, қирғий, уришадиган қушлардан — даҳангхўроз, оддий хўроз, амиркон хўроз, каклик, бедана (бу сўнги иккиси сайраш учун ҳам боқилиб, чўп қафасда, тўрқовоқда сақланади).

Сайрайдиганлардан: қумри, саъва, булбул, майна ва бошқалар. Булардан ташқари фақат уйнинг зийнати учун боқиладиган битта ов тозиси, битта кўппак, битта лайча кучук, беш-олтита болалари билан кўппак, битта Бухоро бароқ мушуги бор эди.

Уларнинг уйидаги гулларнинг-ку сон-саноғи йўқ: гулбеор, гулраъно, гулсафсар, гулҳамишабахор, қўқонгул, қалампиргул, намозшомгул, самбитгул, атиргул, картошкагул, қашқаргул — ишқилиб, санаб тугатиб бўлмайди.

Поччам билан аммам бу гул, бу ҳайвонотларнинг ҳар биттасини нуридийдаларидай парвариш қилдилар. Ҳар ҳолда, менга ўхшаган ўйинқароқ болалар учун бу ерда эрмак топилади. Зерикиб қолмайман.

Аммам ва поччам мени эркалаб қарши олдилар.

— Кел-а, бўйингдан гиргиттон бўлиб кетай, сени қайси шамол учирди, акам тирилиб келдими, ҳалигина қовоғим учиб турган эди,— деди аммам.

— Ҳа, балли, азамат, неча кундан буён кўзим учиб, йўлпашша айланиб юрган эди, ҳайтовур яхшиликка кўринди. Сен келар экансан, балли-балли,— деди поччам.

Мен бу эркалатишларидан жуда талтайиб кетдим.

Поччам ҳар куни тўққиз пул чойчақа беради. Мен пулни олиб, кўчага шаталоқ отаман. Бу маҳалладан ҳам янги оғайнилар орттирганман. Камалак отамиз, ошиқ ўйнаймиз, ит уриштирамиз.

Бир кун поччамнинг кўппагини яшириб олиб чиқиб, уриштирдим. Олдинги бир оёғи синиб қайтди ва бир умр чўлоқланиб қолди.

Ёз пайти поччамнинг ўртоқлари қовун сайилга чақирган. Бир тарафи ҳайитлашиб ҳам келаман-ку, деган ният билан ёнига тозисини, ҳам қарчиғайини олиб,

матраб кўтариб уч-тўрт кунга далага чиқиб кетди, кетар олдида менга учта бухор танга¹ бериб:

— Қушларнинг овқатидан хабар олиб тур, очиқиб қолмасин,— деб тайинлади. Мен жуда қувондим — мана энди ўсиб ҳам қолдим, ёшим ўн тўртга кирди, одамлар менга ишонадиган бўлиб қолди, деб ич-ичимдан севиндим: кимсан миққий, кимсан қирғий, дегандай соҳибчангал қушларнинг ихтиёри менинг қўлимда.

Қушхонага кирдим, уйнинг бир бурчагида миққий, бир бурчагида қирғий — бошларини ерга тиқиб, қўндоқда ўтирар эдилар.

Ов қушларининг тезаги оппоқ бўлар экан. Қатиқ ичармикан-а? Албатта, қатиқ ичади, бўлмаса тезаги оқ бўлмаса керак, деб ўйладим.

Аммамдан яшириб, ошхонага кирдим-да, катта хурмачани кўтариб бозорга кетдим. Бир тангани майдалаб, бир пақирга (икки тийин) бир хурмача қатиқ олиб, уйга келдим. Икки косани қатиқ билан тўлдириб, ҳар икки қушнинг олдига қўйдим. Ҳар икки қуш ҳам овқатга қўноқдан туриб сипоҳгарчилик билан бир кўзлаб қаради-да, юзини чиртта тескари ўгириб олди.

Нима ҳам қилса зотдор, таги кўрган қушлар-да, киши олдида оч бўлса ҳам овқатга қарамайди. Товуқ бўлганда эди, пастлик билан уялмасдан ўзини овқатга урар эди, деб ўйладим. Қушхонадан чиқиб кетдим.

Орадан икки-уч соат ўтказиб, яна қайтиб қушхонага кирдим, сипоҳи қушлар ҳали ҳам ўтирган қўндоғидан тушмай, овқатга терс қараб ўтирар эди. «Чумчуқдай жони билан буларга сипоҳгарчиликни ким қўйган экан, иззат-обрў бўлса қилдим, биров овқат еяётганда қараб туриш яхши эмас», деб чиқиб ҳам кетдим. Тагин нимаси қолди! Жаҳлим чиқди. Қушхонанинг қирмагул қозиғида поччамнинг қуш қўндирадиган ов қўлқопи илиғлик турган экан. Қўлимга кийиб олдим-да, миққийни кўтардим. Бутимга қисиб, оғзини йириб, кумуш қошиқ билан қатиқ ичира бошладим. Обдан тўйди, бошқа қушларни ҳам шундай қилдим: «Ана энди тўйдиларинг. Киши бир ерга қадалиб ўтира берса ҳам чарчайди, қорин тўқ бўлгандан кейин киши толмайди. Мана энди ўтира беринглар, қорниларинг тўқ — қайғуларинг йўқ».

Шу хилда икки-уч кун аммамдан яшириб, ўз бил-

---

¹ Бухоро амирлари замонасидаги кумуш танга. Бизнинг ўн беш тийинга барабар.

гимча қушларни қатиқ билан сийлаб юрдим. Қушларнинг ичида ўзим яхши кўрадиган биттаси бор эди, унга бошқалардан яшириб, қатиқнинг юзини берар эдим.

Учинчи кунга борганда эрта билан қушхонага кириб қарасам, ҳамма қушлар қўндоқдан пастда — ҳаммаси ҳурпайган, бошини ичига олган, айниқса миққий қўндоқ тагида бир қанотини остига солиб, оёғини баралла узатиб, ёнбошлаб ётган эди.

— Ҳа, мана, бу кирови иш бўпти, — деб ўйладим. — Ярим қоронғи уйда ҳадеб қўниб ўтира бериш ҳам кишини зериктиради. Шунақа ўтириш-туришни ҳам қилиб турган яхши, ёнбош қил, ёт, кериш.

Наҳорликка қушлар яна қатиқ ичишди, тушлик нонуштаси учун сузма бермоқчи эдим, чунки бечора қушлар жуда ҳам ёвғонсираб кетди.

Қушхонага кириб, не кўзим билан кўрай? Миққийнинг қулоғи остида қолган, яъни ўлган эди. Қарчиғай ҳам жон берай деб турибди. Масала менга равшан бўла бошлади. Энди поччамга нима дейман! Бу қушларнинг ҳар биттасини у кўзининг қорачиғидай кўрар эдик. Бу ердан ҳам насибам узилгандай кўриниб кетди. Поччам қушларга овқат олиш учун берган пулдан икки тангаю бир мириси ҳали ёнимда. Катта дарвозанинг рўпарасидаги йўлакнинг тепасига қафасда осиб қўйилган бир жуфт қумрини жуда ҳам яхши кўрар эдим. Аста бориб, қафасни илгагидан чиқардим. Бошимга қўйиб, катта сафар учун йўлга тушдим, аммамушукларга шовла пишириш билан овора бўлгани учун, менинг чиқиб кетганимни пайқамай қолди. Белимда пул, бошимда савағичдан тўқилган катта қафасда кукулаб турган бир жуфт қумри. Этакни турмак-лаб, сағримга бир муштлаб, «ҳайё, ҳу» деб, шаҳардан ташқарига қараб йўлга равона бўлдим.

Мен кетарман йўлда йиғлаб, сен қолурсан зор-зор,

Қумри қушнинг боласидек иккаламиз интизор.

Интизорлик торта-торта танда тоқат қолмади.

Йўл чивиндек сарғайиб, юрарга ҳолат қолмади.

Йўл чивиннинг ҳолини йўлда йўловчидан сўранг,

Биз ғарибнинг ҳолини ақли расолардан сўранг.

Бир талай манзил-мароҳил йўл босиб, кўп юриб, кўп юрсам ҳам мўл юриб, Аччабод деган «шаҳри азим»га борганимда, бир тўда катта-кичик қора-қура ўспиринлар атрофимни ўраб олишди. Ораларида жуссаси менга бир яримта келадиганлари бўлгани каби

тўрттасини бир мушт билан қулатадиганлари ҳам бор эди. Аввалига яхшиликча қумрини сотишни сўрашди, кўнмасам зўрлик билан олиб қолишлари менга маълум бўлган эди, чор-ночор сотишга кўндим, олғирлар қумрини молга алмаштиришни зўрлаб илтимос қилдилар. Қумрини молга мовоза қилдим, молнинг турлари қуйидагилардан иборат:

Уч дона ғалвир гардиш, битта ёғоч шақилдоқ, икки дона болалар ўйнайдиган ёғоч бешикча, битта териси ва гардиши қизилга бўялган чирмандача, битта тутах дасталик курак, икки чайнам сақич ва бошқалар...

Мендан кетдими, улардан кетдими — худога аён. Таваккал, ё остидан, ё устидан.

Бу юклар қумрига қараганда икки баравар кўпроқ оғир эди. Ҳаммасини елкамга қўйиб, бу шаҳардан ҳам чиқиб кетдим. Олдимда катта бир чўли азим пайдо бўлган эди, «қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган» бу чўлда елкамда бояғи юклар билан кетиб борар эдим. Узоқдан бир кишининг қораси кўрина бошлади. Мен унга, у менга қараб келар эдик. Ниҳоят, тўқнашдик, бу тўқнашиш менинг беҳад ва бепоён хурсандчилигимга сабаб бўлди. Чунки бу киши ўз шаҳримдан, бир маҳаллалик, мендан бир-икки ёш каттароқ Омонбой — Турсун пичоқчининг ўғли, ўз ўртоғим эди. Елкасида етти ярим қадоқлик кетмон — мардикор ишлаб юрган экан. У менинг устимдаги юкларни кўриб қайрон қолди. Айниқса, гардишни кўриб мени чалма қуйиш учун қишлоққа чиқиб кетяпти, деб ўйлаган экан. Йўлнинг чеккасига чиқиб, бу чўл-биёбонда бўлган яккагина жийданинг салқинида ўтириб ҳасратлаша кетдик.

Якка жийдада мева кўринмас эди. Мен Омонга жуда биладиганлардай маънодор қараб:

— Жийда солкаш¹ кўринади, бу йил мева қилмапти, — дедим. Омон менга қараб кулди.

— Вой, аҳмоқ. Ҳозир саратон. Саратонда жийда мевалари данагига алиф ёздириш учун Маккага кетади. Бир ойдан кейин мевалар қайтиб келади, — деди. Мен эсимдан чиқарган эканман.

Ҳар икковимизнинг ҳам дунё қидириб, бахт излаб юрган ўспиричилигимиз маълум бўлди. Молу жонни бир қилиб, аҳду паймон қилишдик-да, катта улуғ сафарни мўлжал олдик. У ҳам келган изи билан орқага

---

¹ Бир йил ҳосил қилиб, бир йил ҳосил қилмайдиган мева дарахтлари солкаш деб аталади.

қайтди, биргалашиб, «чўли малик» билан кетар эдик. Кечга яқин жуда ҳам катта бир «шаҳар»га кириб бордик. Бу шаҳарнинг оти Кўктерак экан. Ўртоғимнинг ёнида мардикорлик билан топган пули — миркам икки танга, менда бўлса қатиқдан қолган икки танга бир мири пул бор. Самоварга тушдик. Бозорни кутиб икки-уч кун шу пуллар билан самоварга тунадик. Жума кунни бозор эди. Эрта билан бозорга чиқдик.

Ҳай-ҳай, бозор бўлганда ҳам қандай бозор денг? Бу томони Эрону Турон, Маккаю Мадина, Майманаю Майсара, Хитою Чин, Истамбули Мозандарон — на қуйи, на паст, на ўнгу, на чап. Бундай катта бозорни одам боласи кўрмаган бўлса керак. Бозордаги расталарни айтинг, молларнинг шиғал тўлиб кетганлигини айтинг, бозор аҳлининг турланганини айтинг. Савдогарларнинг маккор башараларини, ранго-ранг кийим-бошларини айтинг. Бай-бай, бундай бозор «Ҷиссасул-анбиё»да ҳам, «Ҳурилиқо» деган китобда ҳам ёзилмаган, ҳеч қаерда — тарихда йўқ.

Мана, бир чеккадан томоша қилинг! Мана бу атторлик. Бир қатор атторлар эски қоп, яғир шолча, йиртиқ бўз парчалардан қизил, оқ, кўк, яшил лахтак қуроқлардан турли-туман соябонлар ясаб, молларни бевосита ернинг ўзига ёйиб қўйибдилар. Бу моллар ичида жаҳондаги атторликнинг ҳамма жиҳози топилади. Бит, бургага қарши ишлатиладиган ўлдирилган симоб дейсизми, қўтирга қарши индов ёғи, ёмон ярага қарши хуни дори, мози, занжабил, санойи макка, кучала, кўзмунчоқ, думалоқ упу, кўрпа игна, соқол тороқ, ҳалилаи занг деган қувват дори, иштонбоғ, иштон поча, бухор сақич, қора сақич, ҳар қандай ярага дори бўлган бальзаммой, қалампирмунчоқ, томир дори — қўйинг-чи, ҳамма нарса бор. Ирвит дейсиз, Ирвит!

Бу молларни саралаб турлаганга, бир ерга жам қилишга ақли етган кишига қойил қолавериш керак.

Ана, иккинчи раста! Бир томонда кулоллик моллари, бир томонда совунгарлик. Сопол тоғора дейсизми, тоғорача дейсизми, хумдондан янги чиққан хум дейсизми, хурмача, ҳўқача дейсизми? Чертиб кўришга махтал жаранглаб кетади.

Бир томонда кулча совун, яхнак совун, мум шам. Совунгарлар олдида қопда, хуржунда ҳаром ўлган молларнинг жиззаси, ичак-човоқлари. Минг-минг зангори пашшалар ғувиллаб турибди. Булардан бир қадоқ совун олмоқ учун ё димоғни рўмол билан боғлаш керак

ёки бурунни енг ичига олиб туриш керак. Баъзи хушмуомала совунгарлар харидорни алаҳситиб, ўзига жалб қилиш учун бир пиёла чой, бир бурда нон ҳам таклиф қилиб қўядилар. Дунёдаги ҳидлар ичида совунбозорнинг ҳидидай «хушбўйлик» жаҳонда бўлмаса керак. Кимга нима ёқади? Омонга совун бозор ёқар эди.

Бу бозорлар ичида менимча таъриф-тавсифи етти иқлимга кетгани «бит бозор» деб номланган раста бўлса керак. Бу ерда жонингизга ором берадиган ҳамма нарса топилади: салдсти шим дейсизми, пойма-пой сағри кавуш дейсизми, бирор етти йилгина кийилган, асли матои нима эканлиги маълум бўлмаган гуппи дейсизми, Маллахон замонидан қолган мурсак дейсизми, чевар қизлар учун ранго-ранг қуроқлар дейсизми, от бўктаргиси, ёлпўш, гулчин билан тагчарм қўйилса ҳали кийса бўладиган нимдошгина сахтиён маҳси дейсизми, пайтавабоп молларнинг ва лунгибоп матоларнинг сон-саноғи йўқ.

Бу молларни ёйиб ўтирган чайқовчиларнинг афт-башарасини айтмайсизми. Бетларига бу ҳафта ичи сув тегмаган, соқоллари устарадан озод, башараларидан «нур» ёғилиб туради. Бирор молни сўраб қолсангиз, энг аввал худди аммасининг ўғли тирилиб келгандек, албатта, қўл олиб сўрашади, кейин нарх айтади. «Амиркон-амиркон» деган жой бор деб эшитиб юрар эдик, амиркони шудир-да!

Худди ана шу бозорда ўз маҳаллам, ўртоғим, бўйинчадўз Омонбийнинг ўғли Ҳуснибийни учратиб қолдим. У ота касбини ўзгартириб, лахтакфурушлик қилиб юрар эди. Лахтак деб ҳар бир тўп молнинг тагида қолганини айтилади. Чунончи, бир тўп читни газлаб-газлаб сотиб бўлгандан кейин охирида тўп таги бўлиб, ярим газ, чораккам бир газ лахтак қолади. Бу лахтакларни катта читфуруш газламачилар арзонроқ баҳо билан кўтармачиларга сотадилар. Улар бу ранг-баранг, гули-гулига тўғри келмайдиган турли-туман лахтакларни хуржунга солиб, елкага ташлаб, бозорма-бозор сотиб юрадилар. Энг каттаси бир ярим газдан ошмаган бу лахтакларнинг харидори кўп бўлар эди. Чунки бир газ арзон чит саккиз ярим пақир (бир пақир — икки тийин) бўлгани учун бош-оёқ кўйлак-иштонни нуқул читдан қилиш кўп камбағалларга муяссар бўлмас эди. Шунинг учун улар кўйлак-иштонни бўздан қилиб, кўйлакнинг енг учини, иштоннинг почаларини — кўринадиган жойларини читдан қилишар эди.

Ҳуснибий бир хуржуннинг икки кўзи тўла лахтак, қўлида газчўп:

— Поплин дейсизми, хушвоқ дейсизми, чидаганга чиқарган дейсизми, бурга чит дейсизми, роҳатбадан дейсизми, мадиполом дейсизми, сурп, тик, шайтон тери дейсизми, кеп қолинг, харидор!— деб бозорни бошига кўтариб, бақриб юрар эди.

Бирданига мен билан Омонга кўзи тушиб қолди, Худди Имом Ҳасан билан Имом Ҳусанни тирик кўргандек қувониб кетди.

— Ия, ўзларингми?— деди-да, менга қараб:— Сен лўлига шогирд тушдингми? Сен-чи, Омон? Мен ота касбимдан барака топмайдиган кўриндим. Лахтакфурушликка ўтдим. Дастмоям уч ярим сўмга етди. Мана бу молларни қара, Юсуф Давидовнинг магазинида ҳам йўқ.

Сўнгра менга қараб жаврай кетди.

— Ўзинг бир ҳафта — ўн кундан буён қаерларда санқиб юрибсан? Онанг бечоранинг қидирмаган жойи қолмади-ку. Бир оғиз хабар бериб қўйсанг ўларминг! Ҳайтовур поччанг келиб онангни тинчитиб кетибди. Беш кунча бизникида турди, ундан кейин Қоплонбекка — амакилариникига чиқиб кетди. Кузгача деҳқончилигига қарашиб, бирор нима орттириб келмоқчи экан дебди. Ундан кейин ойинг йиғламай қўйди. Бирров тушиб чиқ, аҳмоқ.

— Унча-мунча пул қилай, кийим-бошимни тузатай.

— Вой аблаҳ-эй, поччангнинг қумрисини нима қилдинг?

— Нима қилибман?

— Лўлиларга сотган экансан-ку!

— Сотмаганман, молга айирбош қилганман.

— Молларинг шуми, бой бўлиб қолибсан, эй лўли-вачча. Қўрқма, поччанг Наби миршабни етаклаб бориб, икки сўм тўлаб қумрисини ажратиб олибди.

— Ажаб бўпти, бундан кейин ҳушёр бўлади, ким кўринганга «бойвачча» қушларини ишониб топшира-вермайдиган бўлади. Ҳа, майли. Энди буни қўй, маҳаллада нима гап, қизиқроқ гап борми?

— Нима ҳам бўлар эди. Жалил баққол мачит тобутхонасининг тепасига беда босиб қўйган экан, ўт тушиб кетди. Ўт ўчирувчилар келиб роса томоша бўлди.

Пўлатхўжа акасининг тўппончасини ўғирлаб, қоревулнинг итини отиб қўйган эди, миршаб бир кун қамаб қўйди. Текширгани иккита миршаб билан Мочаловнинг

Ўзи келди. Ҳамма ин-инига уриб кетган дегин, мен билан Солиҳ Миразиз аканинг болохонасидан мўралаб роса томоша қилдик.

— Ай-ай, сарт,— деди Мочалов,— жаман, савсем жаман, тувая Сибирь пойдешь, эй кизимни...

— Жуда ҳам даҳшат. Пўлатхўжанинг акаси «пожалиска, пожалиска», деб анча пул бериб зўрға ажратиб олди.

Шундан буён Пўлатхўжа ўртоқларимиз ичида Наби миршабингдан ҳам, Мочаловингдан ҳам, Кўр Раҳим қоровулингдан ҳам қўрқмайман, деб кеккайиб юрибди, «Қўй-қўй» десак, «Ҳаммангни отиб ташлайман», деб дўқ қилади.

— Ўзим борганда танбеҳини бериб қўяман,— дедим.

Омон пичинг аралаш: «Шундай қилиб қўй»,— деди.

— Ойимга, укаларимга салом айтиб қўй, хавотир олишмасин. Тўхта, мана шу бир мирини Йўлдошга бериб қўй, тунов куни ошиқда ютқазган эдим. Ғирромлик қилди, деб юрмасин. Хайр!

Икковимиз икки томонга кетдик. Омоннинг кетмони билан менинг қумрига мовоза қилган молларимни бозорга солдик. Харидор жуда кўп бўлди. Молларимизнинг бозори чаққон. Харидорлардан ҳам кўра сўраб ўтувчилар кўп эди. Бу кишилар айниқса менинг молларимнинг баҳосидан кўра, бу моллар турмушда нималарга керак бўлишини сўраб эдилар.

Бирор соат санқиганимиздан кейин, Омоннинг кетмони билан менинг ёғоч курагимни сотишга улгурдик. Шунда ҳам ўртага даллоллар тушди.

— Қани, ҳа, ука, барака де,— деб ярим соатча қўл силтаб савдолашгандан кейин кетмонни ярим сўмга, куракни бир ярим тангага «бор барака топ» қилдик. (Ёз бўлгани учун куракнинг бозори касод эди, аттанг, арзон кетди.)

Пулнинг ҳаммасини Омон белбоғига тугди. Энди қолган молларни пул қилиш керак эди. Бола бешик билан шақилдоқни Омонга бердим. Гардишлар билан чилдирма менда эди. Мен чилдирмани, Омон шақилдоқни бозорга солиб чала кетдик. Бу текин сайёр концертнинг ногаҳон овозини эшитган, теваарак-атрофда саланглаб юрган ўзимиз сингари бир талай увинтўда болалар бизни қуршаб олган эдилар. Айниқса, бир дўлворгина болага шақилдоқ ёқиб қолди. Деҳқон бола

экан. Қўярда-қўймай бир қовун, икки тарвузга алишиб олди. Мен Омонга: «Қойилман, қўлинг енгил экан», дегандек кўзимни қисиб қўйдим.

Чилдирмани нақд пулга, биттангайи ашрафга саман от минган хушмўйлов йигитга пулладик. Тез орада гардишлар билан бола бешикнинг ҳам «кўр харидори» топилди. Бозорга товуқ, тухум, сўк; ғурт олиб тушган қозоқ кампир:

— Вой-бўй қарақларим, ўси бешикти маған берағўй. Болдаримға бозорлиқ олиб бориб қувонтирайин,— деди.

— Бешик гардишдан ажратиб сотилмайди,— деди Омон Хўтан савдогарларига хос сипойгарчилик билан.

— Вой-бўй қарағим, тўри жўқ, ғалбирингни не қилайин. Кейтайин, олсам олайин. Болдар ўйнаб жулар. Не берайин, не сўрайсинлар?

Узоқ савдолашдик. Кейин йигирмата тухум, бир дўппи сўк, ўнта туя қуртга биз ҳам рози бўлдик, кампир ҳам кўнди. Молларни тамоман сотиб, қушдай енгил тортидик.

— Чарчадик, озгина овқатланайлик,— деди Омон.

— Юр бўлмаса, нима еймиз?

— Ўзи арзону, тўқ тутадиган овқат бўлсин,— деди Омон.

— Бўлмаса тариқ гўжа ичамиз.

— Бўпти.

Бир пақирга иккита қовоқ солган зоғорани олиб, овқат бозорга кетдик. Бу ердаги неъматларни кўринг. Ҳай, ҳай, ҳай! Бир оз ҳиди бўлса ҳам жигаркабоб дейсизми, картошка сомса, оқшоқ, бўтқа, умоч, буғдой гўжа, тариқ гўжа дейсизми — ҳаммаси ҳам челақ-челақ, хўрандага мунтазир. Хўрандалар сотувчининг атрофини ўраб, ерга чўққайиб ўтирибдилар. Ошпазлар чўмичлаб сузиб бериб турибди. Бир товоқ увра ошдан бир нима чиқди шекилли, хўранда:

— Бунинг нимаси? Пашшами?— деб сўраб қолган эди, ошпаз:

— Ошда пашша нима қилади! Пиёзнинг куйгани,— деб косага қўл тиқиб «куйган пиёз»ни олиб оғзига солиб юборди.

Арзонгинаси, ҳалолгинаси шу деб биз ҳам бир товоқдан қуйдирдик. Бир товоғи тўққиз пул — уч тийин экан. Биз савдолашиб икки товоғини бир мири — беш тийинга кўндирдик. Бай-бай, маза бўпти-да. Қирсиллаб турган зоғора билан сал ачинқираган увра ош

оғзимизга қаймоқдай татиб кетди. Товоқни бошига кўтариб, ҳузур қилиб хўриллатиб ичаётган Омон пешонасидаги маржон-маржон терларини чап қўлининг бармоғи билан дам-бадам сидирар эди.

Овқатдан сўнг, маза қилиб керишиб олдик. Тухум, сўк, қуртларни менинг белбоғимга тугиб олдик. Омон:

— Озиқлик от ҳоримас, қолган зоғорани ҳам рўмолга тугиб қўй,— деди.

Қовун билан тугунчани мен, тарвузни Омон кўтариб олди. «Семизликни қўй кўтарар», деганларидек, Омонга бадавлатлик ёқмас эди. Уртадаги ҳамма пулимиз аллақачон уч сўмдан ошиб кетгани учун Омон янги қилиқ — бойвачча қилиқ чиқара бошлади.

— Юр,— деди у менга,— қўй бозорга кирамиз.

— Нима қиламиз?

— Мен ўзимга тегишли ақчага бирорта тўқли олиб шаҳарга ҳайдаб кетаман.

— Нима-нима?— дедим мен.— Дарров пул қутуртирдими? Ўзинг сўққа жонингни боқолмайсану, тўқлини қандай қилиб боқасан. Ёки даданг Турсунбой аканинг тўқлига кўзи учиб турибдими?

Бари бир, гап кор қилмади. Мени судраб мол бозорга олиб кирди. Тугунни-ку, ишонмас эдик. Бозор дарвозаси олдида турган паттачининг олдига қовун билан тарвузни омонат қўйиб ичкари кирдик.

Маҳшар деганнинг худди ўзгинаси шу ерда экан. Бир томонда бир арқонга боғланган қўшоқ-қўшоқ қўйлар, бир томонда эчкию улоқлар тинмай маърашиб турибди. Бир чеккада қорамол бозори: сигирлар, бузоқлар, ғунажинлар, буқалар, ҳўкизлар. Нариги томонда от бозори. Жаллоблар қирчанғиларни Золариқ сувига солиб, қамчилаб, арғимоқдай дингиллатиб харидорларга кўз-кўз қилиб юрибди. Сотувчи кўп, ундан олувчи кўп, ҳаммасидан ҳам даллол кўп.

Кун — тиғида, жазирама, чанг. Ҳаммаёқни тезак, тер, жун ҳиди босиб кетган. Бир мешкоб орқасида бир меш сув, қўлида иккита сопол товоқ.

— Оби худойи, оби худойи,— деб чанқаганларга сув улашиб юрибди.

Берган бирор чақани сопол товоққа ташлайди, бермаган билан иши йўқ.

Бир чеккада яланг оёқ иккита бола «муздек айрон», деб қичқиради. Челакнинг ичида бир бурда кир муз. Музни қаердан олди экан?

Бозорнинг бир чеккасида — бешёғочлик қўйчи

бойлардан Сойибназар қўйчи билан Илёс бўрдоқи. Кийиз чакмонли, намат қалпоғини бостириб кийган қозоқ қўйчилари қўл силташиб савдолашапти. Даллоллар «олинг, олинг», «сотинг, сотинг, бой ота», деб жавраб турибди. Буларнинг савдоси оз деганда юзлаб қўйнинг тепасида.

Биз ҳали бирор туянинг тишини кўрмасдан, бирор отнинг йўриғини билмасдан, бирор буқага «бор, барака топ» демасдан, қўй бозорнинг кунчиқар томонидан гала-говур жанжал кўтарилиб қолди.

— Ур, шешангди!..

— Кисабир, кисабир!

— Бозорға ури аралабди!

«Чур-чур» ҳуштакбозлик. Бир қўли билан қиличини кўтариб, кўк мовут шимини эплай олмай, алпонг талпонг бир қозоқ ва бир ўзбек миршаби ўша томонга қараб югурди. Ҳамма ўша ёққа қараб чопди. Биз ҳам уларнинг кетидан югурдик.

Не кўзим билан кўрай, мана, ишонмасангиз, Омон ҳам гувоҳ. Уртада бизга қўшни бўлган Қўғурмоч маҳаллалик машҳур Султон ўғри турар эди. Бу гал у кисавур сифатида эмас, балки пул ўғирлатган жабрдийда бечора сифатида косибсимон ювошгина бир йигитнинг ёқасидан ушлаган ҳолда кўзига ёш олиб турар эди.

— Мусулмонлар!— дер эди у.— Пулимни олдириб қўйдим. Ёнимда мана шу йигит илашиб юрган эди, гумоним шундан.

Йигит бечоранинг ранги қув ўчиб кетган, лаблари пир-пир учади.

— Эй худо, қуруқ туҳматингдан асра, қандай балага йўлиқдим, ўзинг сақла!— деб жавоб берар эди у.

— Қанча ақчанг бор эди?— деб сўради қозоқ миршаб Султон кисавурдан.

— Саккиз сўму мирикам тўрт танга. Ола тик ҳам ёнда эди. Ичида «Ё Али» деган тамғалик кумуш узугим ҳам бор. Ўзим камбағал косиб одамман, бирорта ориқ-туриқ қўй олиб кузгача семиртириб юраман, деб келган эдим.

Шу тобда Султоннинг кўзи мен билан Омонга тушиб қолди.

— Мана бу болалар ҳам гувоҳ!

Ҳанг-манг бўлиб қолган Омон: «Ие, ие»,— деганича дадасига тўқли олиб боришни ҳам эсидан чиқариб орқасига қараб қочди. Мен безрайиб туравердим.

— Сени қанча ақчанг бор эди? — деб сўради миршаб шўрлик косиб йигитдан.

— Меники ҳам олача тик ҳамён. Мен ҳам қўй олгани келган эдим. Пулим саккиз сўму мирикам икки танга (мирикам икки танга — ўттиз беш тийин).

— Гувоҳ-пувоҳнинг ҳожати йўқ. Қани икковинг оқсоқолнинг олдига юр-чи, ўша ерда ечамиз. Оломон тарқалсин, — деди ўзбек миршаб.

Икковини етаклаб бир томонга олиб кетдилар. Биз орқаларидан бормадик.

Султон ўғри гувоҳликка тортгандан кейин қўрқиб қочган Омонни кечгача қидириб, бозор тарқалганда Туя саройидан топиб олдим. Ҳали ҳам қўрққанидан ўзига келмаган эди.

— Охири нима бўлди? — деб сўради Омон мендан.

— Кисавурга сен шерик экансан. Миршаблар қидириб юрибди, — дедим мен.

— Ростингми? Энди нима қиламиз?

— Нима қилар эдик. Сени жатингга қовун билан тарвуз паттачининг қўлида қолиб кетди.

— Энди қаерда ётамиз?

Бир-иккита самоварга бориб кўрдик. Ҳаммасини савдогарлар, латтафуруш чайқовчилар эгаллаб олибди, ётар жой йўқ.

— Энди қаёққа борамиз? — деди Омон.

— Қўрқма, бултур тоғам билан шу яқин орада бир бўзагар кампирнинг уйида ётиб қолганмиз. Яхшиқиз деган кампир мени танийди. Ушанинг ўтовига тунаб қоламиз.

Ит қувган тулкидай олазарак Омон менга эргашди. Тугунни кўтартирдим. Яхшиқиз деган бўзагар кампирнинг ўтовига қараб кетдик.

Кампирнинг ўтови Золариқнинг чап қирғоғида эди. Атрофи озодагина қилиб супурилган. Тупроқдан каттагина супача кўтарилиб, устига бир кир шолча ташлаб қўйилган. Ўтовнинг ёнбошида лой ўчоққа ўртача катталиқдаги бир қозон ўрнатилган. Ўчоқдан нарироқда иккита айрига ип арқон тортиб, унга чамбаракларда уч-тўртта сопол товоқ осиб қўйилган. Сут-қаймоқ бўлса керак. Иккита қовоқ идиш осиглиқ турибди. Уларда қатиқ бўлса керак. Қозон тувоқсиз, унинг ёнида бир ўғир, битта кув турибди. Битта ечиқ бузоқ шатадоқ отиб ўйноқлаб юрибди. Чала қуриган бир толга боғлаб қўйилган қари ола кўппак жуда ҳафсаласизлик билан кўксовларнинг йўталига ўжшаган овоз билан ҳу-

риб бизларни кутиб олди. Итнинг овозига ўтов ичидан кампир — Яхшиқиз чиқиб келди. Олтмишлардан ошган бир хотин, оқ оралаган сочлари таралмаган бошида дакана, белида шол белбоқ. Аёлнинг орқа сочига беш-олтита бир сўмлик, ярим сўмлик сўлкавойлардан сақина¹ осилган.

— Салом, шеше.

Кампир алик олишдан аввал итга «шпчт адраговур» деганга ўхшаган овоз чиқарди. Ит ҳуришдан тинди.

— Келинглар, жигиттар, ўси жерга ўтириб туринглар,— супадан ўрин кўрсатди у.

Мен имлаб қўйдим. Омон қўлидаги тугунни кампирга тутқизди.

— Озгинтой бозорлик,— дедим мен.

— Кереги жўқғўй. Не қилиб алек бўлиб журибсендар,— деган бўлса ҳам, тугунни олиб ўтовга кириб кетди.

Бир нафасдан кейин чиқиб:

— Қани, жигиттар, бўза ичасингдарми? Эт осайми?— деди.

— Жўқ, шеше, бўза ҳам ичмаймиз, эт ҳам османг, ўнтача тухум пишириб берсангиз бўлади. Жой берсангиз тунаб кетамиз.

— Жақси,— деди кампир,— худойнинг осмони ҳам, ери ҳам кенг. Жоз куни. Қалаган ерларингда жота берасиндар. Икковинг бир танга берасин.

— Жўқ, шеше,— дедим,— икковимиз ярим танга берамиз.

— Сартинг боласи қув бўлади, жота қолларинг. Бу кеча бозор кеч, қўноқлар келеди, бойвашалар келеди, ангиме зўр бўлади.

Кампир бизга тухум қовуриб бергани қозоннинг тагига ўт қўйиб, таппи тутата кетди. Омон билан икковимиз эндиги сафаримизнинг режасини тузиб, маслаҳатлашиб ўтирдик. Ярим соатлардан кейин битта сопол лаганда тухум қовурдоқ билан, қозонга ёпган иккита чапчак нон келтирди. Бир косадан совуқ сувни олдимизга қўйиб, моҳазарни тушира кетдик.

Омон лаганнинг тагини нон суркаб ялаб турганда кўча-кўйни тўлдириб, айқириб-чайқириб беш киши кириб келди. Новча бир йигитнинг елкасида бир нимта гўшт, қўлда тугун, унда нон, картошка, пиёз бўлса керак. Яна бир йигит муллаваччаларга ўхшаш қулф со-

¹ Сақина — сочпопук ўрнига тақилади.

қол қўйган, бошида гирдак кир салласи бор, хуштавозе. Ич яктагининг устидан белбоғ боғлаб, унинг устидан яна битта яктак кийиб олган. Олдинда кимсан, Султоғ кисавур. Шимининг почаси шимарилган, белбоғи Сураб-бураб арқон қилиб боғланган. Эғнида ёқаси очиқ тик яктак, исқирт дўпписининг бир чеккаси қайтарилган. Боши сал орқага мойил, башараси беҳаё. Кўлида тўртта хирпа ошиқни ўйнаб келар эди. Қолган иккес йигитни ҳам Султоннинг нусхаси деса бўлади. Фақат биттасининг бир кўзида гўлакдек оқи бор. Биттасининг ўнг елкаси чап елкасидан баланд. Шунинг учун ҳам чап қўли ўнг қўлидан узун кўринади.

Буларни кўриш биланоқ Омоннинг чайнагани оғзида ютгани бўғида қолиб, менга бақрайиб қаради. Мен унга «супани бўшатамиз» дегандек имо қилдим. Ўрни миздан турдик. Золариқ ёқасида ит боғланган толнини тагидаги майсага бориб ўтирдик. Султон кисавур:

— Шеше, омонмисан, — деди. — Бу кеч бизни қўноқ қиласан. Яхши чиққан бўзалардан борми?

Кейин бизга кўзи тушиб қолиб:

— Ҳой, сен ҳаромилар, бу ерда нима қилиб юрибсанлар? Қани бу ёққа кел! — деди.

Ўзи ва улфатлари супага чиқиб ўтириб, бизни ҳам ёнларига чақирдилар. Ноилож келиб ўтирдик. Кампир кир дастурхонга бир даста нон ўраб олиб келиб ўртага ташлади. Кейин катта қуруқ ёғоч чора ҳам олиб чиқиб ўртага қўйди. Султонга қараб сўради:

— Оқшоқ бўза ичасиндерми, тари бўза ичасиндерми?

— Зўр чиққанидан олиб келавер, — деди Султон.

Кампир ўтовга кириб кетди. Султон бизларга қараб:

— Ҳали мол бозорда нима қилиб юрувдиларинг? — деди.

— Ўйнаб юрувдик.

— Ҳа-ҳа. У ерда нима ўйин бор экан? Ё ўзимга шогирд қилиб олайми? — Омонни кўрсатиб: — Мана бундан томтешар чиқади. Кисавур бўлолмайд, қўпол, — деди.

Шу ҳазил-мазах пайтдан фойдаланиб, ундан сўрадим:

— Султон ака, ҳалиги жанжалнинг охири нима бўлди?

— Воқеа аслида бундай бўлган эди, ука, — деб Султон кисавур гапириб кетди. — Кўктеракнинг самовари:

да бир неча кисавурлар ўзининг эпчиллиги, қўрқмаслиги, айёрлиги билан мақтанишар эдик. Шунда мен ўғирлаган пулимни ҳалол қилиб, эгасини рози қилиб ололаман, деб юборган эдим. Улфатни бўзага тўйдиришдан баҳс бойлашган эдик. Қўй бозорга кирдим. Кўзимга ўша кўрганинг баёв косиб йигит учраб қолди. «Шилт» этиб ҳамёнини олдим, пулини санаб кўрсам, саккиз сўму мирикам иккў танга экан, ёнимдан унга икки танга қўшдим. Узугимни ҳам ҳамёнга солиб, ҳамённи қайтадан йигитнинг чўнтагига жойлаб қўйдим. Кейин ўша кўрганинг майнабозлик, ёлғондакам айюҳанносни солдим. Миршаблар оқсоқолга олиб боришди. Оқсоқол менинг даъвомни, унинг раддини эшитиб, пулни текширишга тушди. Косибнинг чўнтагидан ҳамённи олиб, ичидагиларни хонтахтанинг устига қўйди. Менинг даъвом тўғрилиги учун йигит «кисавур» бўлиб чиқди.

Ҳамённи, пулни, узукни менга олиб бердилар. Лекин бир ярим танга чўтал олиб қолдилар. Шундай қилиб, ўртоқларим билан қилинган гаровни ютдим.

— Ие, шўрлик бегуноҳ косиб йигит қулоғини ушлаб кетавердимми? — дедим.

— Йўқ, бирпас қамалиб ётди, кейин бечорага раҳмим келиб, миршабга бир сўм пора бериб, йигитни қутқазиб юбордим, даъвом йўқ, дедим. Йигит бечора курсанд бўлганидан бўйнимдан қучоқлаб ўлиб:

— Раҳмат, ака, бу яхшилигингизни ўлгунимча унутмайман, қиёматли ака-ука тутиндик, уйим Тўқли жаллоб маҳалласида, отим Абдурайим, — деб миннатдор бўлиб кетди.

— Балли, йигитлик шундай бўпти-да, ака, — дедим. Султон кисавур мийиғида кулиб «шундай» дегандек қилиб қўйди.

Ҳаммамиз қаҳ-қаҳ уриб кулишдик. Султон кисавур ёнбошлаб, тирсагига таянган, новча киши супанинг ёнида тикка турибди. Мулланамо киши тиз чўкиб, икки қўлини қовуштириб Султоннинг гапларига мийиғида одоб билан табассум қилиб ўтирар эди. Қолган икки йигит бир-бирига рўпара чордана қуриб, гугурт отишиб «эрмак қимор» ўйнаб ўтиришганди.

Кампир эт осиб юборди. Ўчоқдан чиққан зангори тутун осмонга ўрлаб, теварак-атрофга кўрпадек ёйилар эди.

Шом чўкиб, қуёш ботиб борар эди... Ўчоқда ўт туташиб кетгандан кейин кампир ўтовга кириб иккита қовоқ манак (бўза қуйиладиган идиш)да бўза келтириб.

қўйди. Бир неча заранг коса олиб келди. Новча йигит дарров белбоғини ечди, уни қоққан бўлиб, чоранинг устига таранг қилиб ёйди, бўзани суза бошлади. (Бўза одатда илитиб ичилади. Кампир олиб чиққан бўза кунни бўйи офтобда тургани учун илитишга ҳожат йўқ эди.). Бўза сузишнинг ўз қоидаси бор. У сиқиб сузилмайди, балки рўмолни сидириб сузилади.

Новча йигит сузган бўзадан озгина татиб кўриб, биринчи оёқни Султонга узатди.

— Ҳаммага қуй! — деди Султон.

Новча йигит иккинчи-учинчи оёқни ҳалиги иккита йигитга узатиб, сўрагандай Султоннинг ўзига қаради.

— Болаларни қўя тур, домлага узат, — деди Султон.

— Йўғ-э, йўғ-э, ўзларидан бўлаверсин. Биз ичмай-миз. Яъни худо каломида айтганки...

— Калом-паломингни йиғиштириб қўй, қачондан буён ичмайдиган бўлиб қолдинг, — деб ўшқирди Султон, — исловетда сарқитимизга маст бўлиб юрар эдингку.

— Яъни, яъни... тавба қилганмиз.

— Кисавур билан ўғрининг тавбаси тавба эмас. Эсингдами, кисавурликни ҳам уддасидан чиққан қилади. Бултур кузакда Салор бўйидаги Каппонда орага мен тушмасам, оломон сени ўлдириб юборар эди. «Ўғри қариса сўфи, ғар қариса парихон бўлади», деб бекорга айтмаган-да. Тавба қилдим, дейди-я! Ҳа-ҳа, энди эшон бўлиб, қишлоқма-қишлоқ мурид овлаб юрибсанми? Ол буни!

Домла жуда қимтиниб, ўнғайсизланиб, заранг косани қўлига олди.

— Дурвазанг қизигандан кейин алёр ҳам айтиб берасан ҳали. Ич-эй, пайғамбарнинг меросхўри.

Ортиқча гап ўтмаслигини сезган домла кўзини чирт юмиб, бўзани шимириб юборди.

Бизни ичишга кўп зўрламади. «Ҳали обдан ичарсанлар», — деди Султон.

Манак устига манак келди. Чала пишган шўрва келди, ичавердилар, домла бўлса аллақачон саллани чуватиб, белига боғлаб олган. Худонинг бирлигини ўртага солиб, тилаб олиб ичмакда эди. Алмойи-алжойи алёрлар:

Бу тоғларнинг ёнбошида отим юрган,

Қуюшқони сағрисига ботиб юрган.

Сендек-сендек номардларни мен кўп кўрган

Оқ томоғим, йўрғаланг, алёр бўлсин.

Онасини бойваччага сотиб юрган.

Алёр-ей-алёр, алёр бўлсин-эй.

Тоғдан қуён қочирдим, няги йўқ,

Қизлар кўйлак кияди жияги йўқ.

Жияги йўқ жойларига қўлим солсам,

Қўш каптари ҳуркиб қочар, суяги йўқ.

Алёр-ей-алёр, алёр бўлсин.

Оқ томоғим, йўрғаланг-эй, алёр бўлсин.

Утириш секин-секин бемаъни томонга қараб қизиб борар эди. Секин ўрнимдан туриб, Омонни имладим. Ялиниб-ёлвориб Яхшиқиз кампирдан битта кичик шолча билан битта хушвақтдан тикилган кир лўлаболиш сўраб олдик. Утовнинг орқасига ўшиб, жой қилиб ётдик. Мастлар пайқагани ҳам йўқ. Тун ярим кечадан оққан бўлишига қарамасдан мастбозлик, шовқин-сурон, тўполон тобора авжига чиқар эди. Яна кимлардир келиб қўшилди, таниш бўлмаган овоз кўпайиб кетди. Кимдир кулар эди. Кимнидир тутиб олиб урардилар шекилли, додлаб, худони ўртага солиб йиғлар эди.

— Азбаройи худо, борим шу, бошқа пулим бўлса, имом аъзам урсин.

— Липпасини ахтар, даюсни!

Домлани тўнамоқда эдилар. Бундай тўполонларни кўра бериб кўникиб кетган Яхшиқиз кампир бемалол ўчоқбоши билан ўтов ўртасида хизмат қилиб юрар эди.

Кейин ухлаб қолибмиз. Қанча ухлаганимизни билмайман. Гира-ширада кимдир биқинимга туртганидан уйғониб кўзимни очдим. Тепамда кечаги домла турар эди. Бошида шошиб-пишиб ўралган кир салла, бир чаккаси кўкарган, қовоғи шишган, бир кўзи қонталашган.

— Тур, ука, туринглар, ҳаммаси данг учиб ётибди. Қочмасак бўлмайди. Менинг бўладиганим бўлди, расво қилишди. Нос пули ҳам қолмай, бор-йўғимни шилиб олишди. Яна бир балога йўлиқмайлик. Бошим ёрилгудай чарсиллаб турибди.

Омонни уйғотдим, дик этиб туриб, Золариқнинг муздек сувига апир-шапир юз-қўлимизни ювган бўлдик, ўз этагимизга артиндик.

— Хўш, қаёққа қочамиз, тақсир?

— Худой таолонинг даргоҳи кенг, тўрт томонимиз қибла. Юқорига, Қинғироқ тепа томонга қочамиз.

Учовлон «шилт» этиб чиқиб кетаётганимизда Яхшиқиз кампир йўлимизни тўсди:

— Қаёққа қочяпсанлар, ақчамни бериб кетларинг!

Омон чўнтак ковлаб битта ўн беш тийинлик Бухор танга берди.

— Мана, шеше, ярим танга ҳаққингизга, бир мири нон билан тухум қовурган ёғнинг пули.

— Хўш,— деди пулни олиб кампир,— келиб-кетиб туринглар.

Шундай қилиб, каллайи саҳарлаб йўлга равона бўлди.

II бўлим

Уч соатча йўл юргандан кейин Тепагузар деган бир мавзегга етдик. У ерда бир чол баққол эндигина дўконини очган экан. Ундан йўл харажатларини, сафар анжомларини олдик. Чунончи: бир қадоқ туз, икки қадоқ туршак, олтита зоғора нон, ип, нина, иккита ичи тушган босволди. Ҳаммаси етти пақир бўлди. Тўрт пақирни домла уст яктагининг бахясига яширган жойидан олиб тўлади. Уч пақирни биз тўладик.

Яна йўлга тушиб ярим соатча юргач, Ойнабулоқ деган ерда бир толнинг тагида, чашма лабида зоғорани ўртага қўйиб, қовунларни ёриб нонуштага ўтирдик. Иснушта орасида домла ўзини бизга таништириб кетди:

— Бизнинг аслимиз Бухоройи шарифдан бўлар экан. Ҳозир Тошкентнинг Пуштиҳаммомида турамиз. Бобойи-бобокалонларимиз жуда забардаст эшонлар ўтган. Дадам раҳматлик ҳам «куф» десалар сувни тескари оқизиб, «суф» десалар кўрнинг кўзини очиб юборадиган улуғ зот эдилар. У кишига ихлос қўймаган одам камдан-кам эди. Она томонидан ҳам жуда ҳаққа етишган одамлармиз. Ўз онам ҳозир ҳам чилдирма билан фол очиб, хипчин билан саваб, янги сопол идишга тилсим ёзиб, тандирга қўйиб ошиқ-маъшуқларни бири-бирига юссиқ-совуқ қиладиган катта отиндир. Мен бир неча йил аввал ота касобимнинг ҳадеганда жўнига тушиб ололмай, анчагина шалоқликлар ҳам қилганман. Аввалига йигит-яланларнинг базмида бачча бўлиб ўйнаб пул топдим. Наша-пашалар ҳам чекиб юрдим. Кейин унча-мунча кисавурлик ҳам қилиб кўрдим. Аммо бу ҳунар биздай зотдор кишиларга тўғри келмас экан. Бир кун Каппонда оломонда қолиб кетай дедим.

Йўқ, худога шукур, мана энди йўлимни топиб, ота касбимни бошлаб юбордим. Далайи даштларда одамларни куф-суф қилиб, эзибички ёзиб бериб, иссиқ-совуқ қилиб бинойидек тирикчилик қилиб юрибман. Ота касбида гап кўп экан, бирим икки бўлиб боряпти.

Ўзим мадраса кўрмаган бўлсам ҳам, саводимни чиқарганман. Уқимасам ҳам уққанман. Заъфар билан дуойи тумор, исми аъзам ёзиш қўлимдан келади. Кўпчилик қишлоқилар менга ихлосманд. Баъзилари «эшон почча», дейди, баъзилари «қори ака», дейди, баъзилари «мулла ака», дейди. Асли исмим Мулламуҳаммад Шариф бинни Мулламуҳаммад Латиф ибни Ғавсил аъзам.

Мана энди учаламиз бир ёқадан бош чиқарсак, ҳамма ишни бамаслаҳат қилсак, эл-юрт олдида сизлар менинг ҳурматимни бажо келтириб «ҳазрат», «ҳазрат» десаларингиз, мен сизларни «пирбаччалар» десам, шариятга хос таъзим-тавозеларни ўргатсам, кузгача биримиз ўн бўлиб, бисоти бағал орттириб, қўйин-қўнжимиз тўлиб, сен же-мен же — шаҳарга иззат-обрў билан тушиб борсак ёмон бўлмайди.

Шундай бўлсин, ҳеч ким йўқ вақтда мулла ака ёки Шарифжон ака, деб чақирсаларинг ҳам бўлаверади. Нимаики топсак — ўртада, тўртга бўламиз. Икки ҳисса меники, бир ҳиссадан сенларники. Ким шу ваъдадан қайтса, бети қибладан қайтсин, омин облоҳакбар, — деди.

Биз ҳам қўшилишиб қиблага қараб фотиҳа ўқидик.

Яна бир оз салангланиб ўтирган эдик, қаршимиздан чанг кўтарилди. Чанг борган сари бизга яқинлашар эди. Кейин қорасини танидик. Бир отлиқ қишлоқ ўзбеги эди. От чопа бериб кўпириб кетган. Чавандознинг чопонининг икки бари тақимидан чиқиб елда учиб келар эди. Бизнинг тепамизга келиб отни аранг тўхтатди.

— Салому алайкум, мўлдакалар, жўл бўлсин?

Биз ҳам унинг саломига жавоб қайтариб: «Алай бўлсин, олгани», — дедик.

— Йигитлар, — деди ўзбек, — ичларингда имон шариятни биладиган, ўлик жувотурганларинг борми?

Домла бизга қаради, биз таъзим билан унга қарадик.

Домла томоғини бир қириб қўйиб, савлат тўкиб:

— Топилиб қолар, нима хизмат эди? Ўзимиз тош-

кентлик бўламиз, эшонзодаларданмиз. Мадраса кўрган муллаи забардастлардан бўламиз. Ҳозир таътил вақти бўлгани учун қишлоқларда табдили ҳаво қилиб юрибмиз. Бу икковлари ҳам пирбаччалардан,— деди.

Бу муқаддима гаплардан ўзбек данак топган тен-такдек жуда қувониб кетди.

— Вой-бўй, тақсирлар, вой-бўй, тақсирлар! Сизларни худойнинг ўзи жетказди. Қани журиглар, айтпасам. Ўзи жақинда бизнинг кўчкин чорва элет бор. Бир жигитимиз новқасланиб қаза қилган эди. Уни жувиб жаноза ўқийдиган киши жўқ. Вой-бўй тақсирларим, сизларни худой жетказди. Қани кетдик!

Омон дастурхонларни йиғиштирди. Ўзбек отдан тушиб отга домлани миндирди. Учов пиёда, домла отлиқ кета бошладик. Анчагина олис йўл экан. Бир-икки ерда дам ҳам олдик. Бир қирнинг тепасига чиққанимиздан кейин узоқда бир қўрғон ва бир-икки ўтов кўринди. Ўзбек ўша томон қўлини чўзиб кўрсатди:

— Ҳов, ўша кўринган қўрғон — бизнинг қўналға. Ҳадемай етамиз.

Кун қиёмдан оққанда етиб бордик. Бу кўчманчи влатнинг асли турар жойи бу ердан юзлаб чақирим нарида, даштнинг ички томонида қолган экан. Молқора, бола-чақа, хотин-халажлари ҳам ўша ерда қолган экан. Орада ўлим рўй бериб қолгани учун у ерда ювиб, жаноза ўқийдиган домла топилмаганидан йигирма чоқли йигит-яланг, бир-икки қари-қартанг ўликни олиб келиб, шу ерга қўнган экан.

Ҳамма «гурр» этиб ўрнидан туриб, бизга қўл қовуштириб салом берди. Ҳазрат «Ўлик қаерда?» — деб сўрадилар. Ўлик қўрғоннинг ичида экан. Қўрғон ички тузилиши жиҳатидан қайсидир бир чорвачи бойнинг қўй қамайидиган саройини эслатар эди. Унда-бунда туйнукли деворлари мустаҳкам, қўш тавақа дарвозаси ҳам бор. Лекин вақт ўтиб, тахталари чириган, ҳўкиз сузса бузилай деб турибди. Қўрғоннинг ўрта бир ерида сизот сувлардан тўпланган, ўртаси ковланиб чуқурроқ қилинган бир ҳовузча ҳам бор эди. Ҳовузнинг четларини ҳар хил пўпанак ўтлар босиб кетган. Лабида бир-икки кўндак тол ҳам бор эди. Ўлик қўрғоннинг оғилхонасида экан.

Ростини айтиш керакки, на мен, на Омон, на ҳазрат умримизда ўлик юлмаган эдик. Айниқса, мен бўлсам, одам ўлиги у ёқда турсин, мушукнинг ўлигидан ҳам чўчир эдим. Ҳазрат бўлса, ўзини умр бўйи ўлик-

дан бошқа нарсани ювмаган кишидай қилиб кўрсатишга ҳаракат қилар эди. Қадам-қадамда пичирлаб бир балоларни ўқиб, атрофга куф-суф қилиб, фотиҳа ўқигандай қўлларини юзига суртиб қўяр эди. Аммо биз билар эдикки, буларнинг ҳаммаси жўн гап. «Пул — дарди кабоб» учун қилинаётган найрангбозлик.

Домланинг ишораси билан Омон бошқаларни қўрғондан чиқариб, кафанликни сўради. Олти газ келар-келмас эски бўз парчасини келтириб бердилар. Сўнгра бутун йиғилганларга: ўлик ювилиб тайёр бўлгунча қўрғонга яқинлашмасликлари, бу томонга мўраламасликларини тушунтирди. Чунки қараса гуноҳқори азим бўлар экан. Одам офатга йўлиқар экан.

Ҳамма чиқиб кетди. Дарвозани бекитдик, орқасига бир катта харсангни олиб келиб тамба қилдик.

Ҳазрат бизга қаради. Биз ҳазратга қарадик.

— Энди нима қиламиз? Икковингдан биринг ўлик ювиб кўрганмисанлар? — деди ҳазрат.

— Йўқ, — дедик биз.

— Мен ҳам ювмаганман. Лекин бу ўзбеклар билан ўн сўлкавойга гаплашиб қўйдим. Ювмасак пул увол бўлади. Беш сўмни мен оламан, икки ярим сўмдан сенларга.

— Хўп, бўлмаса, ўзингиз ювасиз, — дедим мен.

Қўрқа-писа ўликни ётқизиб қўйган ҳужрага кирдик. Мурда узала тушиб ётган экан. Оёқ томони очиқ. Бетига бир эски яктак ёпилган. Чамаси ювғувчи топилмай бир неча кун туриб қолган бўлса керак, анча ҳидланиб кетган эди.

Олдинда ҳазрат, кейин Омон, унинг орқасидан мен, орқамизга тисарила-тисарила бир-бировимизни олдинга қараб итаришар эдик. Ҳужранинг ичида ўликнинг арвоҳи айланиб юргандай чўчиб-чўчиб, юрак уриб, оёқ учи билан юриб ўликка яқинлашдик.

Менинг олдимда кетаётган Омон тўсатдан ўзини орқага ташлаб «ғийқ» деган овоз чиқарди-ю, ўзидан кетиб қолди. Домла орқага бир сапчиб, ҳужра эшиги олдида қотиб қолди. Ўликка бир қарашдаёқ Омоннинг ўзидан кетиб қолишининг сабабини тушундим. Қайси кўзим билан қарай, биз ювмоқчи бўлган ўлик тирилган эди. Оёқлари қимирламагани ҳолда бетига ёпилган яктакни қимирлатиб бошини кўтармоқчи бўлар эди.

Юрагим ёрилгудай бўлди. Орқага қайтиб қочаман деб, ерда йиқилиб ётган Омонга қоқилиб, думалоқ ошиб тушдим. Кўзим ҳазратга тушди. Унинг ҳам ранги

ўчиб кетган. Алланималарни ўқиб, ўзига ва атрофга дам солар эди. Нафасим оғзимга тиқилиб жонҳолатда ўрнимдан турдим. Югурганимча қўрғоннинг саҳнига чиқдим. Орқамдан ўлик қувлаб келаётгандек орқамга қайрилиб боқар эдим. Ҳовлига чиқиб бўғиқ ва ҳаяжонли овоз билан додлай бошладим.

Менинг бу қўрқинчли овозимни эшитган ўлик эгалари ҳовлиқишиб, эшикни очишга уринсалар ҳам эшик очилмади. Чунки харсангни тираб жуда ҳам маҳкам танбалаган эдик. Бориб, харсангни олиб, эшикни очишга менда мажол йўқ эди.

Домла ҳазрат бўлса, сассиқ ҳовуз лабига ўтириб, ҳадеб таҳорат қилар эди. Улик эгаларидан бир-иккитаси девордан ошиб тушиб, эшикни очди. Қолганлари ҳам кирдилар. Мен нафасим оғзимга тиқилган ҳолда уларга воқеани айтдим. Улар ўликка биздан кўра жонкуярроқ бўлганликлари учун кўзлари қинидан чиқиб, ҳовлиқиб кетган эдилар.

Энди Омоннинг аҳволидан хабар олиш зарур эди. Кўпчиликнинг далдаси билан ҳужра томон юра бошладим. Юрак олдириб қўйган эканман. Ҳар нафас орқамга қараб қочадиган йўлни мўлжаллар эдим.

Шовқин-сурон билан ҳужрага кириб борар эканмиз, яктак судраган бир олғир қир мушуги сапчиб, Омоннинг устидан сакраб, бизнинг оёқ ораларимиздан ўтиб, ҳужрадан чиқиб кетди. Ҳаммамизнинг ҳам қутимиз учиб, серрайиб қолдик. Шу пайтда Омон ҳам ўзига келган эди. Уликнинг «тирилганлиги» сабаби бизга энди англашилди.

Улик бизнинг кўзимизга бош кўтаргандай бўлиб кўринганлиги шундай экан: қир мушуги яктакнинг тагига кириб олиб, ўликнинг кўкрагига ўтириб, ҳадеб бурнини кемирмоқда экан...

Улик эгалари ўликнинг бурунсиз қолганидан қанчалик қайғурган бўлсалар, биздек ёш, нўноқ, уч ўғлон ғассолнинг «довюраклиги»дан шунчалик маза қилиб кулар эдилар.

Мушук яктакни судраганича кетди. Улик эгалари бизни қолдириб ташқарига чиқдилар. Эшик орқасига яна харсанг тамбаланди. Омонни ҳовуз бўйига ўтқазиб, юзига сув сепган бўлсак ҳам, ҳадеганда ўзига келмай, афтида «бир қари бўз битгандай» бўлиб хомуш ўтирар эди.

— Тўхтанг, укам, тўхтанг, ўзим бир дам солиб қўяй, қўрмагандай бўлиб кетади,— деди ҳазрат. Алла-

нима балоларни ўқиб, Омонга куф-суф қила бошлади.

— Ана холос, ўзингизга келиб қолдингиз. Иншоол-ло дуога шак йўқ.

— Тур энди, уят иш қилиб қўйган боладай серрайиб ўтирма, — дедим мен койиб.

— Йўқ, меники бўлди, ўзларинг бир бало қилиб амаллаб қўя қолларинг, — деди Омон.

— Ювиш шариятда уч кишини талаб қилади, — дедим мен.

Ялиниб-ёлвориб Омонни турғаздик. Учовлашиб «сен олдин бор, мен кейин борайин» дегандай ҳужранинг эшигига бориб, икки қулоқ беридан мўралай бошладик. Омон домла билан менга қараб зўрма-зўраки бир илжайди-да:

— Хўш, энди иш бошлайлик. Қандай қилиб ювамиз. Халқ маътал бўлиб қолмасин, — деди.

— Ғассолбоши ҳазратим бўладилар. Икковимиз сув қуйиб турамыз. Яхшилаб баданларини ишқалаб ювсалар, мурда озор топмаса, бурнига эҳтиёт бўлсалар — ҳамма савоб ҳазратимга. Бизга йиртиш кифоя, — дедим.

— Эй, — деди домла, — ёшлар хизматда, катталар роҳатда, деганлар. Сизлар ювасизлар, мен сув қуйиб тураман. Дуо ҳам қиламан.

— Дуо ўзингизга керак бўлади. Эҳтиёт қилинг, тақсир, яхшиликча ювсангиз ювганингиз, бўлмаса ўлик эгаларини чақириб шармандангизни чиқараман.

— Шундай, — деди Омон.

— Ия, ия, — деди ҳазрат. — Шу ҳам шерикчилик бўлдимми? Қани юринглар, мен оёғидан кўтараман, сизлар бошидан.

— Йўқ, тақсир, сиз бошидан, бизлар оёғидан.

Жанжалимиз ташқаридагиларга билиниб қолмасин деб, эшикнинг тирқишидан мўралаб-мўралаб секин-секин гапиришар эдик. Ташқаридагилар бўлса ўликни солиш учун тол новдадан замбар тўқимоқда эдилар. Бир оз жанжалдан кейин Омон менга деди:

— Икки қулоч арқон бўлганда яхши бўлар эди.

— Нима қиласан?

— Ҳийласини топдим, — деди қувониб. — Қани, юр, қидирамыз.

Иккаламиз биргалашиб қўрғоннинг бутун оғилларини ахтариб чиқдик. Бахтимизга, бир бурчақда эски охур ёнидаги қозиққа икки қулочдан мўлроқ жун ар-

қон боғланиб ётар эди. Ечиб олдик. Яна ўлик ётган ҳужрага кирдик. Икки қўлларини бир-бирига ишқаган домла йўлакда шивирлаб юрар эди.

Бу гал энди Омон ўз ақлига қойил қолгани учунми, дадилланиб кетган эди. Домлани ёнига чақириб ўликни кўтаришга буюрди. Домла аввалига бир оз тихирлик қилиб турган бўлса ҳам, орқаси билан ўликка юз ўгириб, минг жирканчлардан кейин ўликнинг оёғини кўтариб берди. Омон бояги арқонни ўликнинг ҳар икки оёғига тўпиғидан юқори маҳкам сиртмоқ солиб боғлади. Учаламиз арқонни тортиб, ўликни ҳовуз бўйига қараб судрай бошладик. Тескари судрашдан ҳар иккала қўли очилиб, қулочи ёзилиб кетган эди. Бечора агар тирик бўлса орқаси шилинганидан бизга шикоят қилган бўлар эди.

Ҳовуз лабига келиб тўхтадик. Омон гапириб кетди.

— Яхшиси, шуки, ўртоқлар, бош томондан сувга тушириб, уч-тўрт марта яхшилаб чайқаб оламиз, ҳалпа-ҳалол бўлади қолади.

— Иншоолло,— деди ҳазрат,— албатта ҳалол бўлади. Худо ўз каломида ҳам шунга ишора қилган. «Иннамал ҳавзатўн таҳоратўп ҳаллолун», деган.

— Ўлганингиз яхши,— дедим мен унга.

Ҳаммамиз кулишдик. Бу маслаҳат ҳаммамизга ҳам ёққан эди. Арқондан ушлаб, ўликни сувга шўнғитдик. Ҳовузнинг у бошидан бу бошига судраб чайқата бошладик. Учовимиз ҳам янги ҳаваскор ғассол бўлганимиз учун қизиқиб кетиб уч мартагига эмас, ўн-ўн беш марта чайқаб жуда ҳам оқ ем қилиб юбордик. Ҳар қанча варзиш етказган ғассол бўлса ҳам бир ўликни шунчалик ювар-да!

Кейин, секин-секин ҳовуз қирғоғига торта бошладик, лекин ўлик қимирламай қўйди, ўрнидан жилмайди. У худди ҳовузнинг тагига жипслашиб қолгандай эди. Омоннинг ранги яна қув ўчиб кетди. Домла бўлса «ё мадад, ё мадад», деб арқонни силтаб тортар эди. Мен яна бир додлаб кўрай дедиму, бу ишнинг бизга нафи тегмаслигини билиб, хап қолдим. Омон буни фаҳмлади шекилли:

— Тўхта, аҳмоқ,— деди,— нима қилмоқчисан?

— Додласаммикин?

— Додлашга берадиган кучингни арқон тортишга бер!

У овозини чиқармасдан тишини ғижирлатиб мени жеркиб ташлади.

Учовимиз бор кучимиз билан тўнғак толга оёқ тираб арқонни торта бошладик. Анча уриндик. Улик бечоранинг беллари қирсиллаб, тахминан, ярим газча чўзилиб кетди.

Шу пайт эшик тақиллаб қолди. Домла югуриб бориб жавоб берди.

— Ҳали тура туринглар, раҳматликнинг ҳали белигача ҳам ювиб бўлганимиз йўқ. Узимиз чақирамиз.

Қайтиб келди. Яна торта бошладик. Бултур ёздан бери огилхонада куя тушиб чириб ётган арқон ўлгур шартта узилиб кетди-ю, учаламиз чалқанчасига тушдик.

Вақт кечикиб борар эди. Ҳаяллаш хавfli эди. Учовимизга ҳам ўлик ўзимизникидай бўлиб кўникиб қолган эдик. Паҳлавонларча жасоратланиб кетган Омон шартта кўйлак-иштонини ечиб, ўзини ҳовузга ташлади-да, шўнғиб кетган ўликни қидира бошлади.

— Қани, тақсир, сиз ҳам ечининг, беш сўмни жўнликча олавермайсиз, — дедим мен.

— Яъни масалан, ечмасам нима бўлади?

— Улик эгаларига айтиб, оломон қилдириб юбораман.

Домла ғазаб билан менга қараб «хинзир», деди-да, кўйлагини ечиб, оқ иштони билан ҳовузга тушди. «Бу хинзир дегани нима дегани экан? Сўкканимикан? Қойилман деганимикан?» Омон билан икковлон қидириб кетдилар. Бир вақтда ўликнинг оёғини осмонга қилиб, белидан маҳкам қучоқлаган Омон уни ҳовуздан олиб чиқишга уринар эди. Домлага узилган арқонни учини тутқаздим. Уликнинг оёғида қолган ерига улаб берди. Лекин ўликнинг боши толнинг айри илдизига кириб қолган экан. Мен ҳовуз лабидан туриб тортар эдим. Омон билан домла белидан олиб суғуришга ҳаракат қилар эдилар. Ниҳоят, зўр бериб ўликни ҳовузнинг четига чиқардик. Бироқ бурунсиз бош йўқ эди. Буни кўрган Омон яна ҳовузга шўнғиб кетиб толнинг илдизидан каллани ажратиб олиб, домлага узатди. Икковлари четга чиқдилар. Шошиб-пишиб дарров сафар халтадан йўл учун олинган ипни олти қаватлаб пишитиб кўрпа қавиқ нина билан каллани ўз жойига қўйиб тика бошладик.

Қойил қилди, ҳазрат кўп ҳунарни биламан деганича бор экан, чокка уста экан.

Иш жўнашиб кетди. Ҳаш-паш дегунча кафанни ҳам кўккладик. Уликнинг очиқ бадани мумкин қадар кўз-

дан яширинган эди. Лекин кафан учун берилган бўз парчаси тўпигидан нарига ўтмай, оёғи очилиб қолган эди. Оёғида бўлса ҳалигина чамбарчас қилиб боғланган жун арқоннинг шилиб юборган ўрни қўрға кўмган лавлагидай кўриниб турар эди.

Сафар халтани бўшатиб, ичидагини белбоққа тугдик. Халтани ўликнинг оёғига кийгизиб, кафанга қўшиб кўкладик.

Омон кўйлак-иштонини кийиб олди. Домла ҳам иштонини, салла, тўнларини намозжумадагидай савлат қилиб кийиб, қўл қовуштириб, башарасига пайғамбар нусха бериб, лабларида бир нималарни шивирлаб ўқиб, ўлик тепасида турар эди.

Мен бсриб эшикдан харсангни кўтардим. Жанозага йиғилган таъзиячиларни чақириб келдим. Ташқарида бўлса, тол новдадан тўқилган узун дастали замбил аллақачон тайёр бўлган эди. Замбилнинг икки томонидаги араванинг шотисига ўхшаш узун дасталари ўртасига олдинма-кетин икки от қўшилган эди. Ўликнинг эгалари атрофни қуршашиб, баъзилари унинг бетларини силаб йиғлай бошладилар. Шунда бирисининг қўли ўликнинг бош тарафига тегиб, чалқанчасига ётган ўликнинг боши чаппа бўлиб қолганини сезди.

Маълум бўлишига қараганда, биз шошилиб, узилган каллани тескари ўрнатиб қўйган эканмиз.

— Бунинг бети нега терс бўлиб қолди? — деб сўради ўша киши.

Бир оз шошиб қолган, аммо сипоҳгарчиликни қўлдан бермаган ҳазрат:

— Тириклигида кўп гуноҳ қилиб қўйган бўлса керак, худо юзини терс қилиб қўйди, — деб жавоб берди.

Мен бу ерда домланинг шунча зийрак, ҳозиржавоблигига қойил қолиб, ичимда, «ўқиган илминг шу ерда иш берди», деб қўйдим.

Бироқ бу билан сир яшириниб қолмади. Ўликнинг боши узилганлиги, каллани гавдага терс ўрнатиб, чаতিб қўйилганлиги маълум бўлиб қолди.

Ўлик бир ёқда қолиб, оломон учовимизни қуршаб олди. Ҳазрат ҳам ишбоши, ҳам ёш жиҳатидан бизлардан катта бўлганлиги учун ҳамма унга тижилган эди. Омон билан икковимиз оломоннинг орасидан бир амаллаб сурғилиб чиқиб, кўчага томон қочдик. Орқамиздан кўпроқ умри отда юриб, пиёда қувлашга унча ҳам эпчил бўлмаган бир-иккита ўзбек келар эди. Ана шун-

дай вақтларда тарқалиб қочган яхши, Омонга бақириб, «Чапга қоч», — дедим. Ўзим ўнгга қараб қоча бошладим. Домла оломоннинг орасида қолиб кетди. Нима бўлди, билмайман. Тирик бўлса бирор гўрдан чиқиб қолар, ўлган бўлса, худо раҳмат қилсин.

Омон қочиб қайга борди билмадим, мен бир зум даёқ кўздан ғойиб бўлиб борар эдим. Олдимда бир тўқайлик пайдо бўлиб қолди. Тўқайнинг ичида ёлғиз йўл бор экан. Шу йўлдан чоғиб кетавериб бир сизот зовурга учрадим. Зовур менга бирдан-бир бошпана бўлди, Ўзимни зовурга ташладим. Орқамдан қувиб келганлар мени бир муддат қидириб боргач, изимни йўқстиб, қайтиб кетдилар.

Вақт кечикиб бормоқда, ўрталик қоронғилашмоқда эди. Қўрқа-писа зовурдан чиқиб, тўқайдаги сўқмоқ йўл билан кета бошладим. Лекин кўнглим Омон сўлтидан ва ҳазрати домла жиҳатидан анча тапшишда эди. Бечораларнинг бошига қандай кунлар келди экан. Нима бўлди экан, уриб ўлдирмадилармикан?

Хуфтонга яқин яна катта бир «шаҳри азим»га кириб бордим. Кичкина хонақо ва жиловхонадан иборат бўлган деворлари пахса қилиб урилган мачитнинг эшигида уч-тўртта чол кишилар хуфтон намозини пойлаб ўтирар эдилар. Мен ҳам салом бериб, секингина уларнинг ёнига бориб ўтирдим. Сўфи азон айтди, гарчанд, таҳоратим бўлмаса ҳам, шу ўтирганларнинг раҳм-шафқатини келтириш учун кириб, жамоат билан намоз ўқидим. Намоздан кейин ҳамма уй-уйига тарқалди. Мен мачитдан қўзғалмадим.

Бу мачитда бундан илгари бир неча марта жойнамоз, намаз ўғирлангани учун, сўфи ҳам, домла-имом ҳам мендан шубҳаланиб, бир неча марта ер остидан кўз қирини ташлаб, хўмрайиб қарашди-да, сўфи сўради:

— Ҳа, ўғлим, жуда ўтириб қолдингиз? Намоз тамом бўлди.

— Отажон, мусофирман, — дедим. — Агар рухсат берсангиз, эрталабгача мачитда қолсам, йўлимда адашдим.

Гапга имом аралашди:

— Ўзинг қаерлик бўласан, ўғлим?

— Тақсир, тошкентликман.

— Бу ерларда нима қилиб юрибсан?

Омондан ўрганган гапларни ишга солдим.

— Ўзим мадрасада ўқир эдим, ҳозир таътил вақти

бўлгани учун бир оз пул топиш мақсадида, мардикор ишлаш учун сафарни ихтиёр қилган эдим. (Яна ичимда, бу ерда ҳам ғассоллик хизмати чиқиб қолмаса яхши эди, деб ўйлар эдим.)

— Қайси мадрасада ўқир эдинг, мударрисинг ким?

Қўлга тушдим. Тошкентда нима кўп — мадраса, нима кўп — мударрис.

— Тақсир, ўша катта мадраса-да, домламиз ҳам ўша катта домла бўладилар.

Домла кулди:

— Ҳа, ҳа, муллаваччаман дегин, дарсхона эмас, ҳирсхонада таълим олганман дегин. Яхши, бўлмаса, мен билан ҳовлига кетасан. Қорнинг қалай?

Уялиб жойнамозга қарадим.

—...

— Қани, юр бўлмаса. Бизга ҳам жиндак хизмат қилиб қўй, овқатинг ҳам ўтиб қолар.

Домлага эргашиб, ҳовлисига бордим. Домла иккита қўрга кўмилган жўхори билан битта сопол товоқда мошхўрда чиқариб берди. Бу лаззатли таомни ҳузур қилиб ичиб олдим. Домла ичкарига кириб кетди-да, бир оздан кейин қўлида битта катта пичоқ, бир болта ва бир оз чийратма арқон билан тўппа-тўғри менинг олдимга келди. Мен бўлсам, домланинг нима ниятда эканлигини тушунмасдан, хуркович кийикдек оёғимни бир ерга ғуж қилиб, қочишга ҳозирланган, оғзимни бўлса, додлашга жуфтлаган эдим.

Домла менинг ҳаракатимдан бир нарса сездими, ҳайтовур кулимсираб, мени юпатиб, деди:

— Қўрқма, сени сўймайман, мен ём-ём эмас. Сенга бир хизмат бор, ўғлим, бир пой ҳўкизим бир неча кундан буён бўкиб, новқосланиб ётибди. Мана шу асбобларни бошингга қўйиб ҳушёрроқ ётасан. Мабодо, ҳўкиз ёмонлаб қолгундай бўлса, бориб, дарров бўғзига пичоқ тортиб юборасан-да, мени чақирасан. Эҳтиёт бўл, лекин тагин ухлаб қолиб, ҳаром ўлдириб қўйма.

— Хўп, тақсир, — дедим. — Чой-пой йўқми?

— Нима-нима, нимчорак чой бир мири-ку, сен чой ичасанми, сув ариқда оқиб ётибди, эринсанг, ана обдастада ҳам бор, ичавер...

Домла буюрган ишнинг осон кўчганлигини билиб севиндим, домла ичкарига кириб кетди. Домла чиқариб берган кўрпачага чўзилдим. Аллавақтларгача кўкка қараб, термилиб ётдим. Қўрғончанинг атрофида ҳар бир қорайган кўланка ҳовузда боши қолган ўликдай

ваҳималаниб, олдимга келгандай бўлар эди. Ухлай олмадим. Ярим кечадан оғиб, тонг яққиланиб қолганда кўзимни ғира-шира уйқу босган бўлса ҳам, хаёлим уйғоқ эди. Оғилхона тарафда бир ниманинг «гурс» этиб, ерга йиқилиб, хириллай бошлагани эшитилди.

«Оббо, ҳаром ўлгур ҳўкиз ёмонлаб колди-ёв», деб ўйладим-да, арқон билан пичоқ-болтани кўтариб, оғилхонага қараб югурдим. Қоронғида қандайдир бир ҳайвон ерда ётиб, типирчиламоқда эди. Тикка олдига бориб, девкор саллоҳлардай «шоҳидан» ушлаб, «бисмиллоҳу оллоҳу акбар», деб бўғзига пичоқ тортиб юбордим. Қон деганингиз тизиллаб отилиб кетди. Оёғимдан тортиб башарамгача қонга бўялдим. Жон бермоқчи бўлган ҳайвон энг сўнги нафасида маъраб қолмоқчи бўлдими, ичидан бутун ўпканинг сиқилиб ёйилишидан пайдо бўлган ҳансираш билан катта ҳаммомнинг дудбўронидай пишқириб юборди.

Ҳайвон жон бериб бўлди. Гарчанд, домла: «Мени чақир ёки ҳафсаланг келса терисини шилиб, нимта қилиб қўйгин», деган бўлса ҳам, қоронғи бўлгани, ҳам бир чеккаси — ўзим чарчаганим учун, ҳамда гўшт қонқушга тегиб ҳаром бўлмасин деб, бу ишларни эрта тонгга қолдирдим. Катта бир ташвишдан қутулган кишилардай осойишталик билан тинчланиб, яна кўрпачага чўзилиб, уйқуга кетдим.

Азонга яқин ширин уйқуда эканман, оч биқинимга тумшуги қайрилиб кетган баланд пошнали сағри кавушнинг берган аччиқ тепкисидан чўчиб уйғондим. Тепамда халта кўйлакли, бир қўли билан истибро кесагини ушлаган, ҳар бир кўзи ғайин олхўридек қинидан чиқиб кетган домлапоччам турар эди. Аламглаб ўрнимдан туришим билан домланинг қўлидаги тескари ушланган болтанинг муҳраси елкамга келиб тушди. Аламланиб кетдим.

— Ҳа, тақсир, бир етимни ҳадеб ура беришми, хизматга тухматми, тақсир? — деб йиғлаб юбордим.

— Ҳа, хизматинг бошингни есин! — деди домла. — Эшакни сўйиб қўйибсан-ку, падар лаънат! Мен бу эшакни Бухорои шарифдан уч тиллога олган эдим. Ўзи ҳам қандай эшак эди-я, бай-бай... эшагим...

Эшакка мотамзада бўлган домла мени ҳеч имкон бермай савар эди.

Маълум бўлишига қараганда, мен кечаси қоронғида янглишиб, кулга ағнаб ётган эшакни — новқос ҳўкиз гумон қилиб, бўғзига пичоқ тортиб юборган экан-

ман. Ҳўкиз бўлса, аллақачон ёмонлаб ҳаром қотган экан. Сирланган хумчага тушган сичқондай тўрт томонга аланглаб, ўзимга бир нажот йўли қидираб эдим, Кўзим оғилхонанинг томига қўйилган нарвонга тушиб қолди. Томнинг лабида бўлса, марҳум эшакнинг қуюшқонлик палангини қуритиш учун офтобга тўнкариб қўйилган экан. Зинадан чиққан итдек тўрт оёқлаб нарвонга тирмашиб томга чиқдим. Энг сўнгги дамда домладан бир марта бўлса ҳам ўч олиб қолмоқчи эдим. Палангни азот кўтариб, домлани мўлжаллаб отдим. Лекин кўп афсуслар бўлсинки, эгасини сўйиб қўйганим учун, мендан ўч олишни кутиб ётган салмоқли паланг, қуюшқони бўйнимга илиниб, ўзи билан бирлаштириб, икки қўллаб домлапоччанинг олдига мени судраб тушган эди. Бир чеккаси — палангнинг устига тушганим, иккинчидан, баданим калтакнинг зарбидан шишиб кетгани учун, томдан йиқилиш у даражада менга зарарли бўлмади. Мен томдан йиқилишимнинг илмини сарҳисоб қилишга ҳам улгура олмаган эдим.

Менинг шаккоклигимдан яна ғазаби алангаланиб кетган домла беҳол ҳўкизнинг оёғини боғлаш учун кеча менга олиб чиққан арқонни саккиз буклаб устимга етиб келган ва бир неча марта уришга ҳам улгурган эди. Мен яна туриб қочдим. Яна ўша нарвонга тирмашиб томга аранг чиқиб олдим. Томга чиқиш билан орқамга қарай-қарай томма-том қочиб кетмоқда эдим.

Бахтимга, анчагина томлар бир-бирига туташ эди. Ора-чорада тор кўчалар йўлимни тўсиб қолса ҳам, тулки қувлаган товуқдай сакраб ўтиб кетар эдим. Каллайи саҳарлаб бошдан-оёқ қонга беланиб, томма-том қочиб келаётганимни баъзи уйқуси зийрак, сўфитабиат қариқартаңлар ҳам кўриб қолган эдилар. Домла эса бир неча том нарида ҳарсиллаб-гурсиллаб, қутурган норуядай кўпириб, қувлаб келар эди. Ҳайтовур домла иштонбоғини маҳкам боғламагани учун чопиш вақтида оёғига тушиб, кишан бўлиб пайпоқдор товуқдай калавлаб қолди да мен қочиб қутулдим.

Бироқ бизнинг бу ваҳимамиздан кўп хонадонлар томга чиққан эди. Мен ҳали ҳам қочмоқда давом этар эдим. Бир орқамга айланиб қараганимни биламан, беҳосдан «шўп» этиб қамиш-тупроқ аралаш пастга йиқилиб тушдим. Мен йиқилиб тушган ер ошхонанинг мўриси эди. Мўри ерга қўндирилган тандирнинг рўпарасида бўлганлиги учун, мен томдан тикка тандирнинг ичига тушган эдим. Оёғим кўксимда бўлиб, гужанак

қолимда тандирнинг ичига тиқилиб қолган эдим. Чан қўлим ҳам ёнимга жипслашиб тушган, бироқ ўнг қўлимгина эркин ҳаракат қила олар эди. Анча уриниб кўрдим, тоза ҳам типирчиладим. Орқамдан қувлаб келганлар менинг бирданига ғойиб бўлганлигимни кўриб, қўрқиб кетган, инсми-жинсми деб ўйлаб, кўплари «астағфирулло» айтиб, ноумид орқаларига қайтиб кетган эдилар. Бечоралар нима деб ўйладилар экан, Ҳазрат Исо деб ўйладиларми, ёки Кўҳиқофдан келган Абдурахмон парининг лашкарларидан биттаси деб ўйладиларми, ишқилиб, мен йўқ эдим. Кечгача туз тотмай, ўтирган жойимдан қимирлолмай, тандир ўчоқнинг ичида ётдим. Қош қорайгач, ошхонанинг эшиги очилиб, бир хотин келиб кирди. Менинг ёнимдаги кичкина ўчоққа ўт қалай бошлади. Хотиннинг шарпаси келган замоно мен эркин қолган ўнг қўлим билан тандирнинг лабида турган лойтувоқни олиб, устимга ёпган эдим.

Хотин мошкичири қилмоқда эди. Пиёздоғининг ҳидлари димоғимга кириб, иштаҳа ҳам намозшомгулнинг карнайидай очилиб кетган. Қозонда бўлган масаллиғларнинг ёғ билан аралашиб чиқазган, «жаз-буз» овози юрагимнинг энг нозик жойларига бориб қадаларди. Бу мамлакат — дала шаҳри бўлгани учун ўтин сероб экан. Бундан ташқари, мош қурғур, билмадим, қайси тошлоқда битган эканки, ҳадеганда очила бермади. Хотин ҳам аямасдан ўтинни қалаштирмоқда эди. Бора-бора қўшни ўчоққа ёқилган ўтнинг тапти секин-секин мен ётган тандирнинг деворига ўта бошлади. Ёнбошим секин-секин қизиб бормоқда эди. Агар у бадбахт имилдоқ хотин ўт ёқишда яна давом этаверса, тандирда кабобдай жизғанақ бўлар эдим. Қозонда ҳар бир мошнинг кўз очиши менинг кўз очишим билан баравар эди. Энг охири узоқ мунтазирлик ва азоблардан кейин ҳурматли мошкичири тайёр бўлди. Ошпаз хотин ўчоқнинг оловини тортди, бироқ қозондагини икки лаганга сузиб, бир лагандагисини қайтариб қозонга қўйдида, иккинчи лаганни кўтариб чиқиб кетди. Учоқда ўт ҳам ўчди. Лекин менинг оч юрагимга ўт ёқиб кетди. Мен бечора мошкичирининг азобини бекаму кўст тортганим ҳолда хўрсинардим. Хотин чиқиб кетгандан кейин тандирнинг сарпўшини олиб, бир оз эркинроқ нафас олдим. Гўё бу «хитой беклари»нинг қийноғидан қутулиш учун турлича режалар тузар эдим. Намозшом бўлди. Намозшомдан кейин қонуний равишда, албат

та, хуфтон ҳам бўлди. Мен бечора қинга солинган паққай, зиндонда ётар эдим. Хуфтондан анча ўтиб қолганда, менга бирдан-биргина кенг оламнинг даричаси бўлган мўридан осмонга қараб ётиш муяссар бўлди.

Ана у — Мезон юлдузининг думи, мана бу юлдуз — Ётти қароқчининг бошлиғи, мана бу — Хулкар, кеча шу тикка келганда, эшак сўйилган эди. Мана бу — Сомончининг йўли, кеча шу кунботарга яқинлашиб қолганда, домла биқинимга тепган эди.

Мен шу хаёлларда эканман, «ғийқ» этиб эшик очилди-да, бир киши оёқ учи билан юриб келди. Мен секин-секин гўё дарчанинг пардасини тортгандай, лойтубоқни устимга ёпдим. Келувчи киши мен ётган тандирнинг устига ўтирди-да, ҳуштак билан музыка чала бошлади.

Тўғри, музыка яхши нарса, мен қарши эмасман. Тинчлик вақтда ҳар қаерда эшитишим мумкин. Лекин ўзингиз ўйланг, бировни тандирга қамаб, устига ўтириб музыка чалсин, деб қайси қонунда ёзилган экан? Мумкинми шу?

Орадан яна бир оз ўтиб, эшикдан мошкичирипаз хотин кириб келди. У ҳам секингина келиб, бояги ҳуштакчи йигитга яқинлашди. Менинг бошимдан бир газча баланд жойда «чўлп» этган овоз эшитилди. Балки ўпшигандирлар, қулоғимга хумга тушган ариинг овозидай гўнғир-гўнғир гапиришганлари эшитилар эди.

— Кутиб қолмадингизми? — деди хотин.— Эрим ўлгур бошқа вақт қуриб қолгандай, шу бугун насия дафтарларини очиб, олдига чўтни қўйиб, ҳисобга тушиб кетди, эндигина ухлатдим-да...

— Ҳа, майли, жоним,— деди йигит.— Нима бало бўлди, эринг икковимизнинг ишимизни сезиб қолганми дейман-ов, ёки пук бериб қўйдингми? Бугун дўконидан тўққиз пулга нос олгани борсам, жуда ит хўмрайиши билан қараб, берган носига носқовоғим ярим ҳам бўлмади. Ҳар қаерда тўққиз пулга носқовоғимни тўлдириб нос оламан.

— Ўзлариям ўлгунча кўзи тор, зиқна, мурдор одам, пул бўлса бўлгани,— деди хотин.— Менга қайрилиб қарамайдилар ҳам, хотиним борми, йўқми демайдилар ҳам...

— Кел, гапингни қўй-чи, овқат-повқатинг борми?

«Ҳа, бу кирои иш бўпти», деб ўйладим. Йигит тунмагур, нима қилса-да, далатоб, азамат йигит-да. Иншаъаси ҳам карнайдаккина экан. Хотини қозоннинг

қопқоғини очди — балиқдай бўлиб, оппоқ лаганда мошкичири чиқди, ўртага қўйдилар. Йигит қуллуқ қилди-да, менга озор беришдан чекиниб, тандирнинг устидан турди. Учоқнинг олдига тиз чўкиб ўтириб, мошкичирини иштаҳа билан ея бошлади. Азамат олиб турибди, хотин бўлса аҳён-аҳёнда ошдан чўқиган бўлиб, ўзининг олдидан чиққан гўштларни ҳам унга те-риб бермоқда эди.

Мошкичирининг тамом жабр-жафосини тортган биздай ёнбоши куйган бечоралар тандирнинг ичида, азоб-уқубатда. Мен тоқат қилиб туролмадим. Тувоқни секин қия қилдим-да, эркинликда бўлган ўнг қўл билан мен ҳам лаганга чўзилиб қолдим. Икки-уч олиш-даёқ лаган бўшай деб қолди. Қоронғилик. Ошиқ-маъшуқ суҳбатга машғул. Йигит қурғур сезиб қолди, пойлаб туриб шартта билагимдан ушлади-да, маъшуқасига қаради.

— Ҳой, тўхта! Бу кимнинг қўли, мана шу менинг қўлим, мана бу сеники, энди мана бу қўл кимники?

Хотин «ҳа-ҳа» деб қўрқиб кетди. Агар ўзларининг хавотир ишлари бўлмаса эди, бугун менинг умримга фотиҳа ўқилса ҳам бўла берар эди. Йигит лойтувоқни олди-да, билагимдан азот кўтариб, тандирдан суғуриб чиқарди. Белларим қисирлаб, уюшган жойларим роҳатланиб кетди. Қани ўша йигит бир уқалаб қўйса, деб ўйладим.

— Говуртинг борми?

Хотин енгсиз нимчасини пайпаслаб, гугуртни олиб чақди, бир чеккаси кўйлак-иштоним эшакнинг қони, иккинчидан, мўрининг қоракуяси башарага урган. Сурра тўн кийган эшондай бўлиб кетган эдим. Хотин дағ-дағ қалтирар эди. Йигит ҳайтовур довюрак экан.

— Хўш, сен кимсан?

Мен ҳам худди шу гапни такрор қилдим.

— Сен ўзинг кимсан?

— Сендан сўраяпман!

— Ўзингдан сўраяпман!

— Жонингдан умидинг борми, ҳой йигит?

— Ўзингни жонингдан умидинг борми?

— Тавба!

— Астаффирулло!

Орага хотин қўшилди.

— Ҳой, айланай, ука,— деди,— менга қарагин, кимсан ахир ўзинг, ўчоқнинг ичида нима қилиб куйманиб юрибсан? Жинмисан, шайтонмисан ёки жинни-

мисан? Қоронғи кечада нега бировнинг ўчоғига беижозат кирасан?!

— Бу нима қилиб бировнинг ўчоғига суқилиб юрипти?

Йигитни кўрсатиб тўнғилладим.

— Бунинг нима ҳақи бор?

Қарасам, йигит саллоҳларча ҳаракатланмоқчи, янглишлик қурбони бўлган эшакнинг қасосини оладиган кўринади.

Мен ҳам эски ҳунарни ишга солмоқчи бўла бошладим.

— До...д!!!

Хотин шаппа оғзимни ушлади.

— Ҳой, сен нима қилмоқчисан?

— Нима қилар эдим, додлайман.

Икковлари уриниб, мени енга олмагач, сулҳ-салоҳга келишди.

— Қани, тур бўлмаса, чиқиб кет! Яхшиликча жойингни топ!

— Қорин оч.

— Тирик товонга қолдим-ов, — деди хотин.

Уй томонга оёқ учи билан бориб, супрадай иккита жиззали нон келтириб берди. Қўлтиққа қисиб олдим. Лекин ҳали ҳам қўзғалишга раъйим йўқ эди.

Йигит:

— Қани, энди бир жўнаб қол-чи, — деди.

— Жиндай пулдан чўз!

Йигит бўғилди, тишларини ғижирлатди. Яхшилаб, қуртдаккина сўкишни ҳам эшитдим. Ноилож, чақатанга аралаш икки танга пул берди.

Шунинг билан «ёпиқлик қозон — ёпиқлик» мени чиқариб, чиқишимда «туя кўрдингми — йўқ» қилиб, менга қасам ҳам ичирдилар.

Қоронғи кечада қўлтиқда нон, белда пул, яна сафарга чиқиб кетдим. Вақт жуда ҳам кеч, бора-бора катта бир бозор майдонидан чиқдим. Бу ер тагин ўша, наҳс босган Калас бозорининг ўрни эди. Борарга жойим, қўнарга маконим бўлмагани учун бир бурчакка бориб, иккита ғиштни бошга қўйиб уйқуга кетдим...

Бу гал олағовур уйғотиб юборди. Кўзимни очиб қараганимда, атрофим оқ калтак, қора калтак оломон билан давра қилиб ўраб олинган эди.

— Худди шунинг ўзи, — деяр эди биттаси.

— Нима, ким? — Мен ҳайрон эдим.

Мени турғизиб қўлимни орқага боғладилар. Бозор-

ма-бозор айлантириб, бошимга қамчи билан уриб, «сазойи киши одам ўлдирсин», деган сўзни баланд овоз билан такрор қилишга мажбур қилар эдилар.

Воқеа бундай экан: мен келиб кўчада ётиб қолганда, кечаси самоварга тушган аллақайси чорвачи бойни ўғрилар тўнаб, ўзини ўлдириб кетиптилар. Менинг кийимларимдаги қон-қушни кўриб ўша ўғриларнинг биттаси бўлса керак, деб ушлаган эканлар.

Мени сазойи қилиб бўлганларидан кейин оломон тошбўрон қилиб ўлдирмоқчи бўлди.

Оломон яна кўпроқ йиғилсин учун иккита ўғил бола иргай новдаси билан кепчик қоқар эди. Ўша ерда мен жуда ҳам беҳуд бўлиб, «ғийқ» этиб ўзимдан кетдим.

Бир неча фурсатдан кейин дилим уйғонди. Қулогимга ҳали ҳам ўша кепчикнинг овози келиб турибди, қўрқа-писа кўзимнинг бир тоқасини очдим. Ҳеч ким йўқ, икки кўзимни рўйирост очдим, ҳеч ким йўқ...

Бундай бўлипти. Йиғилганлардан бири:

— Биродар,— депти,— аввало шуки, одам ўлдириб босқинчилик қилишга бу бола ҳали ёш, иккинчидан, мабодо бу ўша ўғри босмачиларга шерик бўлганда эди, бунини шу аҳволда ташлаб кетишган бўлишмас эди, учинчидан, бу бола соғ эмас, тутқаноғи бор кўринади. Ўғри деган баччағар ўзига эсипаст-тентакни шерик қилиб олмайди, ахир, ўғрининг ҳам сири бор, ўзидан қўрқади, биродарлар,— депти.

— Бўлмаса нега уст-боши қон?— деб, шубҳа билдирипти биттаси.

— Ия, ия, мен болани танийман, бу бола юқори қорасувлик Ашур қассобнинг ўғли-ку, кеча бозор қуни, Ашур қассоб ўғлим уйдан қочди, қидириб юрибман, жарчи ҳам солдирдим, деган эди. Бу ўша бола...— депти.

— Ҳа, ҳа, тўғри, бозорда жарчи, ўн беш ёшли увил бола жўғолди, топганга бир тўқли... деб юрганини эшитган эдим,— депти яна бир «гувоҳ». Шу билан мендан қўлларини тортиб, ҳамма ўз йўлига тарқапти. Мен ёлғиз қолибман.

III бўлим

Ўзим соғ-саломатман. Қўлим ихтиёримда. Оёғим раъйим билан юради. Кўзим ихтиёримда. Хунук нарсаларга истамасам қарамайман. Оғзим, жағим, тишим

жодидек, истарган хашакни қирқиб чиқаришга ярайди, Аммо баданда бир саркаш аъзо бор, у менинг ихтиёримдан ташқари, ўзбошимчароқ. Унга менинг ҳукмим ўтмайди. Билмаганлар билсин ва огоҳ бўлсинки, у аъзо камдан-кам кишиларга вафо қилган — қорин. У бадан мулкининг ҳокимлигини баъзан қўлимдан олиб қўяди. Бошқа аъзолар ҳам унинг исёнчи талабларига қўшила бошлайди. Кўзим ношаръий, ҳаром луқмаларга туша бошлайди. Қўл қорин ҳукми билан баъзида энг паст кишиларга тама капгиридай чўзилади. Оёқ кутмаган жойларга олиб боради.

Шунда зор-зор, чун абри навбаҳор йиғлаб, эсимда қолган ушбу ғазални айтаман, ғазал бу турур:

Бу қаро кўзлар мудом йиғлар, чотиқ қош остида,
Кўзга олам терс кўрингай, мижжалар ёш остида.

Дарбадарман, меҳрибон, иссиқ қучоққа интизор,
Тонггача ер — кўрпаю бир парча ғишт бош остида.

Эй юрак, тирпинма, бахтнинг тонги балким тез отар,
Лаълу гавҳар бир умр яширинмагай тош остида.

Чарх тегирмон тошидай айланди бошим устида,
Парчаи нондур насибат шунча бардош остида.

Навоий айтибдирки: «Бахтли ул кишидирким, у дунёни тарк қилади, дунё уни тарк қилмасдан». Ўзимни ўлдирайми, йўқ қилайми? Йўқ, ҳали ёшман, менга аталганининг қаймоғи бузилгани йўқ. Саъдий айтибдирки: «Бир мамлакатда ғариб бўлсанг, ҳурматсизлансанг, сафарни ихтиёр қил», — деб. Кўктерақдай шаҳри азимда бошимга теккан тошларнинг сони кўзимдан оққан ёшлардан кўпроқ.

Ўз-ўзимга: «Бу ғурбат фикрларни бир чеккага қўйиб тур, энг олдин сой бўйига бор, ўзингга жиндек оро бер», дедим. Сой бўйига бориб, бир ҳоли жой топиб, кўйлак-иштоним, белбоғ ўрнига боғланган рўмолни ишқор ўт билан тозалаб, неча мартабадан ишқалаб ювиб, қуриртгани толга илдим, кейин ўзим сойга тушиб, кирим кетгунча ўз-ўзимни ишқалаб чўмилдим. Бу озодагарчилик учун кам деганда бир ош пишим вақт кетди. Кийимларимни кийиб, ўзимни силаб-сийлаб бинойидай бўлиб, бозор томон жўнадим. Ризқаст-фисқаст деганларидай, бир амаллаб қорнимни тўйғиздим. Ёним-

да ҳов анов ошиқ йигит берган икки танга борлиги дўстларимизнинг ёдларида бўлса керак.

Жума куни, қўйлар маъраган, туялар бўкирган, отлар кишнаган, бозорчилар сўкишган, толе осмонини бозорнинг чанги қоплаган, даллолларнинг билаклари «бор барака топ!» да чарчаган. Мен ўша ола-говур ичида, селда қолган чумолидай беихтиёр эдим, гангиб юрар ва ноилож бўғилардим...

Шаҳар томондан бозорга қараб еттита қаландар жўш, хуруш, сочлари патила-патила гирди камарига тушган, эгниларида жандаи муҳаммадий, бошларида кулоҳи аҳмадий, елкаларида ридойи Мустафо, маст бўлган туядек оғизларидан кўпиклар сочиб, жазаваи том билан талқин айтиб келар эдилар:

Бугун бозорга ўхшайди,
Етимлар зор қақшайди,
Ё олло дўст, ё олло.
Ҳақ дўст, ё олло.
Етимнинг ҳолини сўрсанг,
Отаси йўққа ўхшайди.
Ё олло дўст, ё олло.
Ҳақ дўст, ё олло.

Энг олдинда бир нуроний қаландар, елкасида каттақон қора қўнғизни эслатадиган качкил, белига анвои ранг-баранг латталар боғлаган, қўлида боши қайнаб битган бужгун таёқ (Назар отанинг таърифига қараганда, бу таёқ ҳазрати Мусо асосининг амакиваччаси бўлар экан). Ихлосманд кишилар бу таёқни кўз ёшлари билан ўпадилар, ихлос билан бир қарич латта боғлаб кетадилар. Таёқ кўтарган қаландари барҳақ нуроний, кетмон соқол кишига пул, нон (Баҳоваддинники бўлса еттита, Ғавсулаъзамники бўлса ўн битта), эчки, товуқ, қўй, ҳатто туягача назр-ниёз қиладилар. Етти қаландарнинг орқасида бир неча яловкаш тушган назр-ниёзларни йиғиштириб, бит бозорнинг нариги ёғида бир четан аравага босмоқда. Кўктеракка гулгула тушиб кетган. Бугун бозорга Эт емас эшонбуванинг занжирбанд қаландарлари келибдилар. Овозаларга қараганда, жаноб эшоннинг бу етти қаландар турадиган қаландархонасига кечалари жаброил осмондан ваҳий олиб келиб турар экан, ҳазрат эшоннинг ишлари бир чеккаси худо билан шерикчиликдайдир экан (топган-тутган ўртада). Қаландарлардан олдинда отлиқ, мўйловлари ар-

қон тишлаган штай, катта қиличи отнинг белидан пастга тушиб турган бир городской қамчи ўйнатиб, оломоннинг орасини ёриб, қаландарларга йўл бўшаттириб келар эди.

Чидаб туrolмадим. Гўё юрагимга осмондан бир нур тушди, баданим эриган қўрғошиндай изтиробга келди. Беихтиёр бориб, етти қаландар бошлигининг қўлини олдим, ўпиб йиғлай бошладим. Қаландар менга меҳрибонлик қилиб бəшимни силади, ўрнимдан турғизди ва айтдики: «Эй бўтам, нима муродинг бор, худодан сўраб берай?» Мен бечоранинг тилим гулдираб, арз-қол қилдимки, мени ҳам шу ҳалқаи илоҳийга бир кўзойнак занжирдай тиркаб, қаландарбаччаликка қабул қилсалар эмаш. Менинг бу сўзини эшитган, атрофни ҳалқа қилиб олган деҳқонлар, хотин-халажлар ўртасида олашовур қиёматдай нолайи-фирон кўтарилди. Қаландарлар бошлиғи икки қўлини кўтариб мени дуо қилди.

Демак, мен шу соатдан бошлаб ер кишиси эмас, «худо» маҳкамасининг масъул ўринларидан биттасига қоровуллик вазифасига тайинландим. Бу касб менга кўп маъқул тушди. Егулик-ичгулик истагандан мўл, ёмғирдек ёғилиб келиб турарди. «Ё олло дўст, ё олло» ни яхши ёдлаб олсанг бас. «Ашулага ош-нон беради», деган мақол шу ерда тўғри келади. Қаландарлар ҳалқасига қабул қилинган соатдан бошлаб, ҳушимни йўқотган эдим. Етти қаландардан ўн қадамча олдинда юриб, бəш яланг, кийим-бəшлар йиртиқ, оғзимдан тупук сачратиб, ғазаллар ўқиб, талқин қилмоқда эдим:

Дукур-дукур от келур,
Ё олло дўст, ё олло.
Чиқиб қараиғ ким келар,
Ё олло дўст, ё олло.
Биени ёрни сўрасанг,
Ё олло дўст, ё олло.
Хивча белли ЗеСихон.
Ё олло дўст, ё олло.
Ҳақ дўст, ё олло.

Бозор халқи мендай таркидунё қилган девонабаччани кўриб қаландарларга бўлган ихлослари ҳаддан зиёда ошмоқда, назр-ниёз ёмғирдек ёғмоқда эди.

Кеч билан бозорни олиб, сомон сотиб қайтган туячининг туясига иккита-иккита мингашиб Эшонбозорга қараб йўл солдик. Чунки Эшонбозор шаҳри жаноб

эшоннинг маконлари эди. Шунинг учун ҳам бу ер Тошкент, Чимкент ва Сайрам музофотларининг чоракам бир каъбаси ҳисобланар эди. Ҳамма шаҳарларга осмондан нур ёғилганда, бу ердан осмонга нур чиқар эди.

Эшонбозорга етиб бордик, туялардан юкларни туширдик. Туякашларга туя ҳақи учун қаландарбоши дуо қилиб қўйди. Маълум бўлишига қараганда, бу дуога бошқа ерларда битта от берар экан, шундай йўғон дуо экан.

Эшоннинг уйлари зикр тушадиган хонақога туташган эди. Қаландархона ҳам шу ерда эди. Биз аввал хонақога кириб бордик. Қаландарбоши эшикдан майда талқин бошлаб кирди. Тоинки жаноб эшонга бизнинг келганлигимиз маълум бўлсин. Қаландарлар айвонда давра олиб ўтирдилар. Камина қаландарвачча, кавшандозда қўл қовуштириб, тавозе билан хизматларига интизор бўлиб турдим. Талқин давом қилар эди. Хонақо яловкашлари — сўфилар бизнинг назр-ниёз ва нознеъматларни ҳужрага жойлаштирдилар. Ҳужранинг икки тарафидан эшиги бор эди. Бир томони хонақо тарафдан, иккинчи томони эшоннинг ҳовлиси — ҳарам хослари томонидан.

Орадан бир муддат ўтгандан кейин талқин тўхтади. Ичкари тсмондан узун малла тўн, оқ салла сағри кавуш кийган, қўлларида минг доналик тасбеҳ, кўзларига сурма тортган, узун мош-гуруч соқолли, хушмўйлов, мош еган хўроздай қизил юзларидан «нур ёғилиб» турган, Муҳаммад алайҳиссаломнинг тўққизинчи хотинлари Биби Ойишаи Куброннинг томдан итарар набиралари (ўз даъволарича) ҳаст эшон таманнолик билан ерни «миннатдор бўлсанг босаман», деб чиқиб келдилар.

Ана шунда, билмадим, бошқа ғофил бандалар кўрдими, йўқми, ёнбошларида бир ярим мингта малойика эргашиб келаётганлигини ўз кўзим билан кўргандай бўлдим. Ҳаммамиз ўрнимиздан турдик, таъзим-тавозе билан салом бердик. Ҳаст эшон қаландарбошидан бугунги амри маъруф: наҳий мункарнинг даромадини сўраган бўлсалар керак, қаландарбоши качкил ичидан танга-чақа, қоғоз аралаш бир талай пулни жаноб кибриёнинг этакларига тўкди. Жаноб эшон пулнинг қоғозини, сўлкавойларини малла тўннинг енгидан ичкари қилиб, қолган майда танга-чақаларни:

— Ҳай, ҳай, ҳай, мен пул ушламагайман, дунё ҳаром, «аддунё жийфатун ва толибуҳо килоб» (дунё аж

лат, уни қидирувчилар итлардир), — деб қаландарнинг олдига итариб қўйдилар.

Ана шу пайтда у жанобнинг назарлари камина қулбаччаларига тушиб, жуда ҳам меҳрибонлик билан:

— Бу бачча ким? — деб илтифот қилдилар.

Қаландарбоши мени таъриф-тавсифлаб кетди. Жазаваларимнинг зўрлигидан гапирди. Бир чойнак чой ичгунча олами фанодан олами бақога ўтиб кетган, беҳуд Машраби девона, дили жазавам илоҳи билан тўла қаландарбачча, ўрта қўлдек эканлигимни тушунтирди. Ана шунда ҳаст эшон менга ҳам шафқат кўрсатиб, шаҳодат бармоқлари билан ўз олдиларига имладилар. Тавозе билан олдиларига бордим. «Муборак» қўллари билан пешонамни силаб:

— Бай, бай, бай, бўтам, жуда «худо» назар қилган бачча экансан, осмонга қара, ўғлим! — дедилар.

Шунда беш панжаларининг орасидан етмиш битта жаннат кўрибман.

Маросим тугади. Увинтўдаларнинг орасида хонақонинг бурчагида тонг оттирдим. Қорин важи унча мақтарли эмас. Бир нав қаноатланурли. Ҳар хил жаннатий хаёлларга бориб келмоқдаман. Чунончи, назр-ниёз ҳужрасининг учинчи эшиги йўқмикан, ҳаст эшон бугун манти еганмикинлар, палов еганмикинлар, ҳам қайси хотинлари билан ётган эканлар, бошларига кўк чойнинг яхнаси қўйилганмикин ёки чанқаб қолганмикинлар ва ҳоказо...

Кечаси ўзимни на жаннатда, на дўзахда кўрдим. Хонақо муздек, жимжит эди. Мен жунжимоқда эдим. Чала туш кўрдим, рўпарамдан бир ит чиқиб, совуқда қалтираб гингшир эмиш. Бир ривоятда шу гингшиётган каминанинг ўзлари эмишман.

Эрта билан мени сўфи уйғотди. Хонақода аврод бўлар экан. Аста-секин одамлар йиғила бошлади. Мен ҳам чала-чулпа таҳорат олган бўлдим. Каттакон давра қурилди. Одамлар даврага йиғилишиб тасбеҳ ўгира бошладилар. Хотин-халаж, бола-чақа, кўр, шол, бефарзанд, қарздор, заҳм касалига учраган, иши қозига туцган одамлар келиб эшонга сиғиниб, ҳожат талаб қила бошладилар. Эшон ҳалигиларнинг обдаста, чойнак, қумғон ва бошқа идишларидаги сувларига дам уриб бера бошлади.

Намоздан кейин қаландарлар билан бирга енгил-елпи намушта қилган бўлдик. Эшон қаландарларни Назарбек бозорига яўнашга буюрди. Мен ҳам қалан-

дарлар билан бирга жўнашга ҳозирланиб турган эдим, эшон:

— Сен қолгин, болам, оёқ-қўлинг чаққонгина кўринади, бу ерда ички-ташқининг хизматини қилиб турасан,— деди.

Эшоннинг сўзини қайтара олмасдан қаландарлардан ажраб қолишга мажбур бўлдим. Лекин жуда ўқиндим. Аттанг, бебилиска пул топадиган касб қўлдан кетадиган бўлди-да! Чиндан ҳам бўзчининг моксидек эшоннинг ичкари-ташқариси ўртасида бепул оёқдан ҳориб, қатнаб юришдан кўра, ҳавойигина бозорда ашула айтиб, ўйнаб юриб пул топишга не етсин!

Қаландарлар кетгач, ҳаст эшон меҳрибонлик билан лутф қилиб, мени ҳужраи хосларига чақирдилар. «Лаббай, пири комил», деб югуриб бориб хизматларига ҳозир бўлиб турдим. Қўлимдан тутиб ҳужрага олиб кирдилар. Оқ бўйрага чўкка тушиб ўтирдим. Лекин ҳайрон эдим. Токчадан қалин муқовали қуръонни олиб қўлимга тутқаздилар. Уч марта ўпиб, бошимга теккизиб, қуръонни олдим. Эшон кўз юмиб пичирлаб бир нарсаларни ўқигандан кейин менга қараб қуйидаги сўзларни айтишга буюрди: «Мен фалончи-фалончи ўғли ҳаст эшоннинг ихлосманд муридларидурман, пиримнинг буюрган хизматларини ҳеч сўз қайтармасдан бажараман. Бошимга қилич келганда ҳам эшоннинг буйруқларидан ташқарига чиқмайман. Ҳеч бир хиёнат қилмайман. Айниқса, пиримнинг ҳар тўртала хотинларини онамдан ҳам зиёда кўраман, кўз олайтирмайман. Шу даргоҳда кўрган «сир»ларнинг ҳеч бирини кишига изҳор қилмайман. Агар ошкор қилиб қўйсам, кўр бўлай, шол бўлай, тил тортмай ўлай. Омин оллоҳу акбар».

Шу сўзларни айтиб бўлгандан кейин, ўйлаб қарасам, оқ бўйрада ўтириб қип-қизил қасам ичиб қўйибман. Хайр, бўлар иш бўлди. Шу кундан бошлаб ичкари-ташқарига мокидай қатнай бошладим.

Ҳаст эшоннинг кичик хотинлари ўн еттига етар-етмас, жуда ҳам қулинг ўргилсин. Худди «нўғой қошиқ»дай. Баъзида кўнглим аллақандай бадхаёларга бориб қўяди-ю, қандай қилайки, оқ бўйрада чўкка тушиб қуръон ўпганларим эсимга тушиб кетиб, шайтонга «ҳай» бериб, зўрға ўзимни тўхтатиб қоламан. Ичкари-ташқарига қатнаб юрганда, оғзимдан талқин тушмайди:

Бир кун эшон мени яна ҳужраи хосларига чақириб:

— Ўғлим, — дедилар, — мана энди бизга анча хизматинг сингди. Ички-ташқининг рафт-омадини олдинг. Ўзинг кўриб турибсанки, хотин-халаж, бола-чақа, қўшчи-кулончи, сўфи-фаррош дегандай бизнинг қўлимизга қараб қолганлар кўп. Уларни боқиш керак, кийдириш керак. Фақатгина қаландарларга ва бевосита ўзимизга келадиган назр ва ниёзларга тикилиб ўтираверсак, ҳаммаси очдан ўлади. Мана, мен сени синадим. Сен ҳам сирлардан бохабар бўлдинг. Оёқ-қўлинг чаққонгина, эпчил йигитсан. Сен ҳам ахир қараб турмасдан, бошқачароқ йўл билан бўлса ҳам тирикчиликнинг пайдан бўлсанг эди, ўғлим...

Мен аввал турли хаёлларга бордим: Яъни «бошқачароқ йўл» нима бўлди экан?! Эшон у ёқдан-бу ёқдан айлантириб, шама қилиб тушунтирди. Шундан кейингина мен бу «бошқача йўл»нинг фаҳмига етдим.

— Хўп, тақсир! Битта жонимиз пири комилга қурбон бўлсин, — дедим.

Эшон менинг елкамга қоқиб, дуо қилди ва муғамбир кўзларини қисиб, илжайди. Мен жуда ботирланиб, илҳомланиб кетдим.

Шу топда эшон «дик» этиб ўрнидан турди. «Бир оз мени кут!» — деб ичкари кириб кетди. Бир оздан сўнг бир рўмолча тугуғлик сарпо кўтариб чикди. Бунда эшоннинг бултур тутқаноқда ҳовузга чўкиб ўлган ўғлининг эски кўйлак-иштони, дўппи, босма читдан қийғи бор эди.

— Мана, бўтам, мана буларни кийиб ол. Худо раҳмати ўғлим Миёнқудратнинг арвоғига дуо қил, омин.

— Омин, жойлари жаннатда бўлсин...

— Иншоолло...

Бу гапдан уч кун ўтганда кеч пайти бир ердан қайтиб-келар эдим. Бизнинг даргоҳга яқин жойда икки яшар чамали бир ола танача бебошбоқ ўтлаб юрар эди. Подадан адашиб қолганми, уйини тополмаганми — ишқилиб, теварак-атрофда кузатувчисиз эди. Секин белбоғимни ечиб, шохига боғладим, даргоҳга етаклаб келдим.

Эшон бу ишдан чандон-чандон хурсанд бўлдилар. «Бўладиган бола экансан. Худо назар қилган экан. Ишқилиб, ҳеч ким кўрмадими, балли, ўғлим, балли,

бўтам! Бир гапни ана шундай зийраклик билан англаб олсанг, хор бўлмайсан, ҳар икки дунёнг обод бўлади...» деб кўп мақтади. Кеч билан ўзим бош бўлиб таъначани сўйиб, ёғ-гўштини хумга урдик. Терисини эшон, вақти келганда пишириб маҳси қиларман, деб ошлашга буюрди.

Танача эгаси шу қишлоқлик бир чорбозорчи аттор экан. У из қидириб, эшон дарвозасигача келса ҳам, эшондан шубҳа қилиш гуноҳ бўлганидан истиффор айта тиб қайтиб кетган.

Шундан кейин эшоннинг ихлоси менга жуда баланд бўлиб кетди. У жаноб ҳоли ерда мени учратгудай бўлса:

— Уғлим, энди бозор-ўчарнинг ҳам пайдан бўлинг. Ахир, кисса-кармон деган гаплар ҳам бўлади. Нақдина пул — ҳам енгил, ҳам қиммат, ҳам яширишга осон бўлади. Нақдина бўлсин, болам, нақдина бўлсин, — деяр эди.

Агар бир воқеа билан эшон мени оқ қилмаганида эди, келаси ҳафтадан бошлаб, чорбозорларга қатнаб, «нақдина»нинг — киссанинг пайдан бўлмоқчи эдим. Бу воқеа шундай юз берди:

Хизматни қойил қилиб юборганман, эшон жуда хурсанд. Кунлардан бир кун хаст эшон мени чақириб:

— Уғлим, қаердан бўлса ҳам бир эшак топиб кел, — деб буюриб қолди.

Ҳайрон бўлиб кўзларига тикилдим. Эшон дарғазаб бўлиб:

— Нимага бақраясан, эшак топиб келиб, қўрғончадаги тутга бойлаб қўй! — деди.

Эшак нимага керак бўлди экан, эшонойиларимнинг битта-яримтасига «эшак еми» тошдимикан, деган хаёллар билан бориб, қишлоқнинг чорбозорчи аттори «ўсма кет, сурма кет, иштонбоғ кет», деб қишлоқма-қишлоқ дайдиб юрадиган бир кишининг эшагини бир ссатга иккита ойимқовоққа ижарага олиб келтирдим. Олиб кириб ҳовлининг ўртасидаги тутга боғладим. Уртанча эшонойим эшакни кўриб жуда ҳам севиниб кетдилар га менга жуда очиқ юз билан, эшак боғланган тутнинг салқин ерига сув сепиб, супуриб, палос солишга буюрдилар. Мен бўлсам, жой солишнинг ҳаракатида юриб, одми хотинлар орасида Биби Фотимаи Заҳронинг набиралари деб таърифланадиган эшонойим томонидан эшакка қилинган бу даражадаги ҳурматдан чандон-чандон ҳайрон эдим. Жой солиб бўлгандан кейин мени

ташқарига чиқариб юбориб, дарвозани ичкарисидан санжирлаб олдилар.

Эшак тўғрисидаги хаёлот бошимдан ҳеч чиқмаганлик важдан, мен ҳам секингина хонақога кириб эшикни юзига ёндим. Мачитнинг ҳовли тарафидаги девордан бир гул қозикни суғуриб олиб, қозик ўрнидаги тешикдан ичкарига қараб эшак билан бўлаётган самимий муомалани томоша қила бошладим.

Эшонойим қайчи билан эшакнинг ҳар иккала қулоғининг учидан озгина-озгина қирқиб қон чиқардилар. Ўзлари мен ёзиб берган палосга шойи кўрпачаларни, ёстиқларни солиб, ёнбошлаб эшакка тикила бошладилар. Бир оздан кейин эшакнинг қон чиққан қулоғига пашшалар қўниб, эшакнинг тинчлигини кетказа бошлади. Пашшалар жабридан аламзада бўлган эшак бечора бошини чайқатиб, ҳар иккала қулоғини бир-бирига уриб, шалвиратиб хира пашшаларни қўримоққа киришди. Эшонойим эшакнинг бу ҳаракатидан жуда ҳам завқ билан лаззатланиб, худди эшакнинг бўйнидан қучоқлаб олгундай бўлиб, унга хушомад қилар ва ширин сўзлар билан уни олқишлаб, ер ва кўкда йўқ севинар эди:

— Вой, опагинанг ўргулсин! Вой, қулоқларингнинг қимирлашига ўзгинам гиргиттон бўлай! Уни қаранг, ойимчахон, қулоқлари бирам чиройли қимирлайдики... Вой эшакжонга жонгинамни қоқай!

Нима учундир, бошқа эшонойимлар эшакдан ҳеч қандай лаззат олмасдан, ўртанча ойимнинг ҳаракатига кулишар эдилар.

Мен ҳам эшонойимнинг бу қувончли ҳаракатларини кўриб, ичгим узилгундай бўлиб кулар эдим. Бир чеккеси ич-ичимдан ўкиниб ҳам қўяр эдим. Кейин билсам, тектиқ эшонойим эшакнинг қулоқ қимирлашига бошқоронғи бўлган эканлар. Умрда сийрак учрайдиган бу ичми кўзимни тешикка тикиб томоша қилар эдим.

Бирданига елкамга қаттиқ бир мушт келиб тушди. Чалқанча ағдарилиб тушдим.

— Падар лаънат, нима қиляпсан!

Бир-икки тепки биқинга ҳам келиб тушди. Мени ураётган жаноб эшон эканлар. Мехробнинг деворидаги қозик ўрнидан менинг мўралаб турганимни кўрган эшон ҳар хил бўлмағур хаёлларга борган экан. Ҳақиқатда бўлса менинг бошқоронғи хотиннинг ҳаракатини томоша қилишдан бошқа гуноҳим йўқ эди.

Менга энди бу даргоҳ ҳам ҳаром бўлди.

Эшон мени оқ қилди.

Аттанг-аттанг, қўлга кирай деб қолган нақдина жаннатдан ажралдим. Шу ондаёқ хайр-хўшни насиа қилиб, биёбонга йўл солдим. Осмон узоқ, ер қаттиқ эди. Қаерга кетиб бораётганимни ўзим билмас эдим. Олдинда бирор мўлжаллаган ниятим ҳам йўқ эди. Дарбадарликдан, ўзимнинг симобдай беқарор саёқлигимдан жуда ўкинар эдим. Салгина босиқ, салгина ўйинқароқ бўлмасам, ҳамманинг ҳам нонини туя қилиб бера олар эдим. Уст-бошим бут, қорним тўқ, қайгум йўқ бўлар эди. Хайр, майли, энди афсуснинг фойдаси йўқ.

Аср билан шом ўртасида рўпарамдан катта бир дарё чиқиб қолди. Мен бу ерлар билан таниш бўлмаганим учун, бу дарёнинг қайси дарё эканини ва исмини ҳам билмас эдим. Дарёдан кечиб ўтиб бўлмаганидай, сузиб ўтиш ундан ҳам машаққат эди. Орқага қайтиш мумкин эмас. Дарё қирғоғида бирорта уловли йўловчини кутар эдим. Олдидан катта дарё чиқиб қолган машҳур сайёҳларнинг ашулаларини сувнинг шарқироқ оқинларига куйлар эдим:

Дарё тошқин, сувлар тўлқин,
Ўтолмайман-а, ёр-ёр,
Отим ориқ, манзил узоқ,
Етолмайман-а, ёр-ёр.
Отгинамни ориқ қилган
Шу майда тош-а, ёр-ёр:
Рангинамни сариқ қилган
У қаламқош-а, ёр-ёр.
Оппоқ уринг-а,
Ҳеч томмасин-а,
Жоним ёрима-а, ёр-ёр.
Дарёларнинг ул юзида
Ўйларингиз-а, ёр-ёр.
Оқаришиб кўрикади
Бўйларингиз-а, ёр-ёр.
Инданмиди, ипакмиди
Кийганингиз-а, ёр-ёр.
Бизлардан ҳам ортиқмиди
Севганингиз-а, ёр-ёр.
Оппоқ уринг-а,
Жоним кўзим-а,
Алёр бўлсин-эй, ёр-ёр.
Дарёларнинг ул юзида
Олтин кўза-я, ёр-ёр.

Олтин кўза кўтармакка
Билак керак-а, ёр-ёр.
Бу дарёдан кечиб учун
Юрак керак-а, ёр-ёр.
Оппоқ уринг-а,
Жон мусофир-а.
Чанқов кетсин-эй, ёр-ёр,—

деб бир ҳовуч сўвни лаззат билан шимириб турган
ёдим, гард намоеън бўлди. Гард орасидан ориқ байталга
минган бир узумчи чол пайдо бўлди. Мен унинг барига
ёпишиб, мени ҳам ўтказиб қўйишини илтимос қил-
дим. Узумчи: «Огим ориқ, янги қулунлаган, юким
кўп, иккита девдай киши битта байталга мингашса
уят бўлади»,— деб баҳона қилса ҳам, хиралик қила
бердим. Ноилож қолиб ўтказиб қўйишга мажбур
бўлди.

Бу дарёнинг исми Калас деб аталар экан. Ҳозир
чиққан ўримиз дарёга нисбатан Қури Калас қишлоғи
деб номланган экан. Борарга маконим, таниш-билишим
йўқ эди. Узумчи ғайрибуддиёр эканимни фаҳмлаб, баъ-
ви маслаҳатларни берди. Бу қишлоқда Сарибой бўлис
деган катта ер эгаси бор экан. Унинг минг таноблаб ҳи-
собланган олмазорига эпчил қўлли хизматкор доим зар-
рур бўлиб турар экан. Айниқса, ҳозир олмалар пишган
вақт бўлгани учун менга ўхшаш ош-томоғига юрадиган
арзонқўл кишиларни эшигидан қувламас экан. Бу кеча
унинг хизматкорлари ётадиган қўшхонада ётишга қар-
ор бердим. Узумчи менга йўлбошловчи бўлиб кўрса-
тиб қўйди. Бойнинг қари қартанг аралаш йигирма чоқ
хизматкорлари кечки жувари гўжа устида эдилар.

— Ассалому алайкум,— деб кириб бордим. Жуда
меҳрибонлик билан ўз ўрталарига қабул қилдилар.
Арз-додимни уларга айтдим. Улардан битта кексароғи:

— Асил умринг Сарибойда бекорга ўтиб кетади,
ука, ёш экансан. Бирорта бошқа касбнинг пайидан бўл-
ганингда яхши бўлар эди. Ҳа, майли, сал ўзингни ту-
тиб олгунча ўн-ўн беш кун ишлаб тур. Кейин йўлингни
топиб оларсан...— деган дудмал маслаҳат берди. Битта
бўш сопол товоққа бир чўмич гўжа қўйиб бердилар.
Икки бурда жайдари нон билан шу ошни маза қилиб
ичиб олдим.

Ётишда ҳам шулар ўртасида қолдим. Яхши олма-
ларни жойлаб, узоқ шаҳарларга юборадиган яшиқлар-
дан иккитасини ёнма-ён қўйиб каравот қилдим. Бо-

шимга олма ўрайдиган ёғоч қириндисидан ёстиқ қилиб роҳат-роҳат уйқуга кетдим.

Бу уйқу эшон хонақосига қараганда жуда шоҳона эди. Ҳеч бўлмаса, бу ерда, тонг азонда авродчи сўфиларнинг қичқириб гўлдирайдиган ҳар хил дуолари кишини уйқудан безовта қилмас эди. Эрта билан бўлисининг олдига бордим. Бир қанча силкиллашишлардан кейин бой менга хизмат ҳақи учун ойига хом-пишиқ аралаш, она сутидан ҳалол икки пуд ўн етти қадоқдан олма берадиган бўлди. Шу пайтда бойнинг авзойини кўриб, менинг ҳам ҳаромзода томирим уриб қолди. «Мендан нима кетди, бир шарт қўйиб қўяй, бир кун бошимга бирор мушкул иш тушиб қолса, шу баҳона билан қутулиб кетарман», деган хаёл билан: «Бой бува,— дедим,— энди-ку, савдомиз пишди. Шариат юзасидан мол сотганда ҳамма айбини айтиб сотса ҳалол бўлар экан. Менинг ҳам бир айбим бор, шуни бошда айтиб қўйганим яхши».

— Хўш, нима айбинг бор? Сийғоқмисан, тутқаноқмисан?

— Йўқ, айбим бу эмас, айбим шуки, ёшлигимдан одат бўлиб қолган, ҳар замон-ҳар замонда беихтиёр ёлғон гапириб қўяман, шунда қойимасангиз бас. Хизмат ҳақи майли, сиз айтганча бўлсин.

— Оббо баччағар-эй, қув кўринасан-а, ҳа, майли-майли. Лекин кўп ёлғонламагин!

Қиладиган ишларим унча ҳам қийин эмас. Олмаларга тиргович қўяман, тўкилган олмаларни териб, қоқи қиламан. Боғ қўрийман. Баъзида хўжайинга пул зарур бўлиб қолса хом-хатала олмаларни аравага ортиб, Дарбоза, Саригоч атрофларидаги буғдойкор қишлоқларга олиб бориб сотиб келаман. Молга тўғраб берса мол емайдиган олмаларни чўлда, буғдой ўриб турган деҳқонларга бир қадоғини икки қадоқдан буғдойга алишаман.

Сарибой бўлис ҳалигача хўжайинларимнинг ичида энг худо урган бадбахти, зиқнаси эди.

Унинг олдига бир иш билан борсангиз, бўлар-бўлмас ерда «иннайкейин» деб сўрайдиган одати бор эди. Ана шу «иннайкейин»га жавоб топиб бера олмасангиз, онангизни Учқўрғонда кўрасиз. Қамчи билан елкага тушириб қолгувчи эди. Чунончи, борсангиз-да, унга «қандил олма пишибди», деб айтсангиз, у сизга «иннайкейин», деб савол беради. Сиз албатта: «Шу пишган олмани териш керак», дейсиз. Яна худо қарғаган

«иннайкейин», дейди. Хайр, «Сотиш керак», дейсиз. Яна «иннайкейин», деб сўраб қолади. Ваҳоланки, шу ерда гапнинг ўзи тамом. «Иннайкейин» деган саволга ҳеч ҳожат йўқ. Ана шунақа ўринда жавоб топиб бера олмайсиз-да, бойдан калтак ейсиз.

Сарибой Чувалачидаги Юсуф контор билан қимор ўйнаб, унинг мевазорлари, ички-ташқи қўрғончаси, бутун дов-дастгоҳининг ҳаммасини ютиб олибди. Юсуф конторнинг боғи, айниқса, унинг баҳаво шийпони бизнинг хўжайинга маъқул тушиб қолиб, дарров ўша ердан битта дўндиққина қирғиз хотинни олиб, бир борганча ўн-ўн беш кунлаб Каласга қайтмайдиган бўлиб қолди. Олмалар пишиб, тўкилиб кетаётибди, хўжайиндан рухсатсиз теришга ҳеч ким ботина олмайди. Отларга ем-хашак йўқ. Хизматкорлар оч, лекин бойнинг олдига боришга ҳеч кимнинг юраги дов бермайди. Ҳар гапдан кейин бериладиган «иннайкейин» саволидан ҳамма қўрқади.

Бир кун кечқурун хизматкорлар билан ўтириб қандай қилиб бойни ўз жойига чақириб келиш тўғрисида маслаҳатлашдик, ҳам ким боришини ўйлашдик, нима деб чақириб келишни фикрлашдик. Тоинки «иннайкейин» дардидан кейин бойнинг ўзини тинкаси қурийдиган бўлсин.

Чек менга чиқди.

Эрта билан бир отга миниб, бойнинг олдига қараб йўл солдим. Йўл-йўлакай минг хил хаёлларга ботиб ўйлайман. Қандай қилиб «иннайкейин»ига жавоб топиш керак?

Етиб бориб отдан тушдим. Бой шийпонда калла гўшти билан нонушта қилиб ўтирган экан. Салом бериб, секингина пойгакка чўкка тушиб ўтирдим.

— Хўш?!

— Шундай ўзим, сизни соғиниб, бир кўриб келай деб келган эдим.

— Яхши, яхши, баракалла, жуда ҳам қуруқ келмагандурсан, бирор ишинг бордур, хўш, нимага келдинг?

Шу пайтда бойга хизматкор юришда қўйган шартим эсимга тушиб қолди. «Шарт қилган ёлғонни энди гапирмасанг, қачон гапирасан», дедим-да, гап бошладим:

— Анави, ҳалиги, дандон сопли пичоғингиз синиб қолиб эди, шунинг хабарини берганим келдим.

Ана шу сўздан кейин менга «иннайкейин» саволи ёғила бошлади.

— Хўш, иннайкейини, қандай қилиб синди? Рўзғор-

да менинг пичоғимдан башқа пичоқ қуриб кетган эканми?

— Този итингизнинг терисини шилаётган эдик, суякка тегиб синиб қолди.

— Ийя?!— деди бой.— Тозининг терисини менинг дандон сопли пичоғимда шиласанларми, ўзинг айт-чи, нимага шилдиларинг?

— Шошиб қолдик-да, ўлиб қолгандан кейин, бекор кетмасин, деб терисини шилиб олдик.

— Нима қилиб ўлди?

— Ҳаром ўлган отнинг гўштидан кўп еб қўйган экан, бўкиб ўлди.

— Ҳаром ўлган от гўшти қаёқда экан?

— Ҳа, ўзимизнинг тўриқ қашқанинг гўштини еб ўлди-да, бегона от эмас.

Бой аланглаб қолди.

— Ҳай-ҳай, бола, оғзингга қараб гапир, тўриқ қашқа ўлди дедингми? Хўш, тўриқ қашқа нима қилиб ўлди?

— Хомлик қилиб ўлди.

— Нимага хомлик қилади?

— Ҳеч аравага қўшилмаган экан, биз уни аравага қўшиб, сув ташиган эдик, зўриқиб ўлди.

— Нима деяпсан, ҳароми, бошқа шунча аравакаш отлар туриб, келиб-келиб менинг бирдан-бир боқиб қўйган улоқчи отим билан сув ташийсанларми, падар лаънатилар!

— Ҳа, ўт тушгандан кейин унинг улоқчилигига қараб ўтирадимиз, дуч келганини қўшиб, ишқилиб бир челақ бўлса ҳам сув таший беради-да!

Бойнинг чайнаб турган яхна тилни ютишга ҳам дармони қолмади. Оғзидан олиб қўйди-да, бақрайганча менга тикилиб:

— Ўзинг жинни-пинни бўлдингми? Ўт тушди деганинг нима деганинг, қаерга ўт тушди, нимага тушади?

— Соғман, хўжайин, ўт аввало оғилхонага тушди. От шўрликларнинг ҳаммаси нобуд бўлиб кетди-да, хўжайин.

— Ийя, оғилхонада ўт нима қилади?

— Менинг ҳам фикрим шу, бошқа хизматкорларингизнинг ҳам фикри шуки, ўт омбордан ўтган бўлса керак.

— Ахир омборда ўт чиқадиган нарса йўқ-ку? Бугдой бор эди, тўғри, гуруч бор эди, тўғри, ёғ бор эди, газ мол бор эди, тўғри, шулардан ўт чиқадими?

— Бердиси́ни айтгунча шошманг, хўжайин, омборга қўрғондан ўтибди. Оғилхонага омбордан ўтган бўлса керак. Шунақа қилиб бир-бирига тутшиб кетган-да.

— Ййя, ҳали қўрғон ҳам ёнди дегин!

— Қўрғон ҳам ёнди, омбор ҳам ёнди, оғилхона ҳам ёнди, отлар ҳам ўлди, итингиз ҳам ўлди, пичоғингиз синди.

— Қўрғонга қаердан ўт кетибди?

— Шамдан туташиб кетибди, шамдан.

— Ҳой, ўзинг жинни бўлиб қолибсан, ўғлим! Ахир, менинг даргоҳимда шамга кун қолдими? Қатор-қатор лампалар, ўзим Тошкентдан атай сотиб олиб келган қўрқинчи фанорлар қаёққа кетибди, керосинни бўлса бир йилга етарлигини бочка-бочка запас қилиб қўйган эдим. Нимага шам ёқасанлар!

— Хўжайин, дейман, ўзингиз ҳам одамни жуда хит қилиб юборар экансиз-да! Бутун бошлик ўликнинг арвоҳига шам ёқмай, лампа ёқиладими? Келган арвоҳ ниманинг шуъласи билан ўйнашади. Ахир, косага сув қўйиб, устига олма шохи қўйилади. Келган арвоҳ аввал шохга қўниб ўтиради. Бир нафас дамани ростлагандан кейин ҳалиги шамнинг пирпираб турган шуъласи билан ўйнашади.

Менинг зитак-тентак сўзларимдан бой талмовсираб қолди. Гўё шу гапларни эшитгиси келмагандай, секин, қўрқа-писа сўради:

— Ким ўлди?

Шу ерда мен юзимга қалбаки қайгулар чиқариб, хўнграб йиғлаб юбордим.

— Кенжабой ўғлингиз Бўрибойвачча, теракка чиқиб, чумчуқ боласини оламан деб, йиқилиб тушиб бир марта «дада», деди-ю, «ғийқ...» этиб жон берди.

Бой гапларимнинг кейинги жумлаларини эшитдим, эшитмадим — билмайман, чой ичиб турган пиёласини бошига уриб, чаккасини ёрди-ю, соқолини юлиб, додлаб йиғламоққа бошлади. Мен ҳам қўшилишиб йиғлар эдим.

Бир нафас айюҳаннос солиб йиғлагандан кейин мен тўхтадим, бой ҳам тўхтади. Бойнинг жуда ҳам ўпкасини узиб юборганимдан энди уни юпатиш учун ўзимдан бир гап тўқимоқчи эдим.

— Хўжайин, — дедим, — худо берардан қисмасин, хафа бўлманг, борди-ю, ўғлингиз ўлиб, уйингизга ўт тушган бўлса, отлар ўлган бўлса, ит нобуд бўлган бўл-

са, пичоқ синган бўлса, ҳаммасининг ўрнини босадиган битта хушxabар ҳам топиб келганман.

Бой ғиқиллаб туриб сўради:

— Хушxabаринг қурсин, падар лаънат, қанақа хушxabар?

— Ўртанча қизингиз Адол опам дунёга арзийдиган битта ўғилча туғдилар.

— Ийя!— деди бой кўзларининг шох соққаси чиққудай,— Адол опанг ҳали эрга чиқмаган-ку!

— Биз ҳам шунисига ҳайронмиз-да, хўжайин. Худо бераман деса, эрга тегмаса ҳам берар экан. Болани айтинг-а, болани, набирагинангизни айтинг-а, хўжайин. Бадал аравакашингиз бэр-ку, қуйиб қўйгандай ўшанинг ўзгинаси.

Бой ортиқ чидаб туролмади. Ҳушидан кетиб йиқилди. Мен ҳам қамчи ўримидан ейдиган калтакни насия қилиб жўнаб қолдим. Мендан бирор соатлардан кейин, тулпор саман отда барлари осилиб кетган алпанг-талпанг, бир кўзи ерда, бир кўзи осмонда, эгар қошига қамчи дастанни тираб, йиғлаб бой келиб қолди.

«Яна бирор фалокат юз бериб қолмасин», деб ўзимни четга олдим. Бойнинг йиғлаб келишини уй ичлари эшигиб, улар ҳам «бир бало бўлипти шекилли», деб уйдан йиғлаб чиқа бошладилар. Бир-бирларини қучоқлаб аросат бошланиб кетди.

Йиғи тамом бўлгандан кейин, бир-бирларини англашиб суриштира бошладилар. Кейин маълум бўлишига қараганда, на от, на ит ўлган, на қўрғончага ўт тушган, на пичоқ синган. Бўрибойвачча бўлса сўлакайини оқизиб ўзи чиқиб қолди.

Ўша куни мен кўринмай юрдим. Эртасига бой мени қидириб, чалпак қилиб кўтартириб олиб келди. Аввал қурттаккина қилиб йигирма қамчини бош-кўз аралаш едик. Сўнгра сўради:

— Ҳой итдан туққан, бу қилиғинг нимаси?!

— Ахир, бошида бай қилишган эдик-ку, айланай хўжайин, ҳар замонда бир ёлғон гапираман, деб.

— Бу ўша ёлғонингми?

— Лекин ҳаммаси эмас эди.

— Агар ҳаммаси бўлмаса, бутун ёлғон қилсанг, мен хонавайрон бўлар эканман-да, тур-эй, падарингга лаънат сени, қорнинг ошга тўймасин, жувонмарг бўл! Ҳайданг бу каззобни!

Ҳайдаб чиқармоқчи бўлдилар. Кетиш олдида бойдан ҳақ талаб қилдим. Чунки бойнинг эшигида бир ою

Ўн тўққиз кун ишлаган эканман. Ҳалигача берган йи-
гирма икки тийин чойчақани босиб қолиб, қаёқдаги
сасиган, қурт тушган олмалардан икки пуд олмани
битта чипта қопга солиб берди. Мен шунга ҳам шукур
қилиб, намозшом пайтида йўлга тушдим.

Яна ўша дарбадарлик, яна ўша маконсизлик бало-
си. Қўндоқдан ажраган какку боласидай, қўнарга шох-
бутақсиз. Каласдан юқорироқ томон ўрлаб кетар эдим.

Қирга чиққандан кейин узоқда бир ўтов кўринди.
Шунга қараб бордим. Утовнинг эшигини қоқиб, «ху-
дойи қўноқ», дедим. Бу кеча тунаб кетишга ижозат сў-
радим. Аввал менга бир сидра шубҳа билан қараб чиқ-
қанларидан кейин, қабул қилдилар. Орқамдаги юкни
кўриб, ўғри деб хаёл қилган бўлсалар керак. Қопнинг
оғзини очиб, болаларига иккита-иккитадан олма олиб
бердим. Бошлари кўкка етиб кетди. Улар мени туя су-
ти — қимрон билан меҳмон қилдилар. Қозонга ёпилган
нондан яримтасини олдимга ушатиб қўйдилар. Қорин
тўйгандан кейин, қопни бошга қўйиб уйқуга кетдим.

Тонг азонда туриб, ўтов эгалари, эр-хотин билан
хайрлашиб, «Сариоғоч қайдасан?» деб йўлга тушдим.
Ўша кезларда менинг толеим жуда ҳам шўр эди. Қай-
си қишлоққа борсам, бозорнинг устидан чиқар эдим.
Ақсига юриб бугун Сариоғочнинг бозор куни эди.

Мендан бошқа ҳам бозорга олма келтирганлар кўп
эди.

— Кеп қолинг, армонда қоласиз, сотаману кета-
ман! Буни еганлар нон емайди, шинавандага сота-
ман,— деб жавраб, мақтаб пешинда аранг сотиб тугат-
дим. Ғалладонни ҳисоблаб кўрсам, олти танга бир мири
бўпти. Кейинги бир неча ой мобайнида белбоққа тугил-
ган нақдина шундан иборат эди.

Пул кўп, қайғу йўқ. Бозорни айланиб юриб ҳамма
нарсга харидор бўлиб кўраман. Ҳамма нарсанинг нар-
хини билгим келади. Бир кишининг тулука ваннасига
харидор бўлиб, кам сўраганим учун, ундан яхшигина
сўкиш ҳам эшитиб олдим. Кийим бозорга кириб қун-
дуз ёқалик бобрик пальтоларга харидор бўлиб кўра-
ман.

Қўй бозорига кириб, шохлари муллаваччаларнинг
салласидай буралиб-буралиб кетган дўнг пешоналик,
катта бир қўчқорга харидор бўлиб турганимда кўзим
таниш бир башарага тўради. У қўшоқданган бир қўра
қўй устида кузатиб турар эди. Бу ким, қаерда кўрган
эканман?

Чанг босган киприклар тагидаги қўй кўзлар менга жуда таниш.

Йўлнинг гард-ғубори қоқилмаган наmatдек қилиб юборган бу башара кўзимга иссиқ-иссиқ кўринади. Лекин эғнидаги қозоқи чакмон билан бошидаги тескари ағдарилган телпак, қўлидаги боши чўқмор калтаги менга таниш эмас. Ундан кўзимни узмай тикилиб тураман. У ҳам менга филт-филт этиб тикилиб турарди.

Бирдан қичқириб юбордим:

— Омон!!

Бир-бировимизнинг қучоғимизга отилдик, ялаб-юлкашдик, ҳол-аҳвол сўрашдик. Уз бошимдан кечирганларимни бир четдан ҳикоя қилиб бердим. Саргузаштимнинг охири ёнимдаги танга-чақа аралаш олти танга бир мири пулни жарақлатиб қўйиш билан тамом бўлди.

У ҳам бошидан ўтганларини сўзлаб кетди:

Улик ювдирган кўчманчиларнинг қўлидан аранг қочиб қутулибди. «Улардан битта-яримтасига учраб қолиб, тагин бир балога йўлиқмай», деган хаёл билан қишлоқма-қишлоқ гадойлик қилиб юриб, адашиб-улоқиб ўн етти кун деганда Чимкентга етиб борибди. Чимкентга бир амакисини қора тортиб борган экан. Лекин бу бечоранинг толейга амакиси ҳам аллақачонлар ўлиб кетган экан. Шу билан дард қолиб, чор-ночор тошкентлик қўйчи бойлардан биттасига бир йилга икки тўқли-ю, бир эчкига чўпонликка ёлланибди. «Худо бериб, ҳар қайсиси иккитадан эгиз туғиб берса, зора хўжайинимдек катта қўйчи бой бўлиб кетсам», деб мўлжал қилибди. Ҳозир шу бойнинг қўйларини ҳайдашиб Тошкент бозорига келтирмоқда эканлар. Бугун Сариғочнинг бозорида, «нархи келса сотамиз», деган умид билан қўйларни бозорга солиб турган эканлар.

Омоннинг бу топган хизмати менга жуда маъқул тушди. Омоннинг толейга кунлаша бошладим.

— Жон ўртоқ, хўжайинингга айтиб, мени ҳам бир амаллаб, қўйчивонликка олдирсанг-чи, астойдил холис хизмат қилиб берар эдим,— деб Омонга ялиндим. У ҳам маъқул кўриб:

— Кўктеракка борганда, хўжайинимга айтиб кўраман,— деди.

Кечгача Омоннинг қўйларини қайтаришиб юрдим. Сариғочда бу бозор эчкининг сўрови чакмон экан. Ҳамма эчкилар сотилиб кетди-ю, лекин қўйлардан кў-

пи — етмиш учта қўй бозордан қайтди. Кечга яқин хўжайин ўзининг йўрғасига минди-да:

— Ўртоғинг яхши бола кўринади, унчалик кўп ҳам қўй қолгани йўқ. Омон ука, ўртоғинг билан икковинг кечалаб қўйларни ҳайдашиб, эрталаб Кўктеракнинг бозорига етказиб бора қолларинг. Мен олдинроқ бориб турай,— деб отига қамчи бериб жўнаб кетди.

Биз қўйларни бир саройга қамаб, овқатланган бўлдик. Бир оз ёнбошлаб дам олдик.

Ярим кечада ой кўтарилгандан кейин, олдинма-кетин ҳуштак чалишиб, «қурей-қурей»лашиб, Кўктеракка қараб кета бошладик.

Қўй деган ҳаром ўлгур жуда аҳмоқ, асов ҳайвон бўлар экан. Уни эчки эплаб юрар экан. Эчки бўлмагандан кейин боши оққан ёққа санқиб кета берар экан. Эчки бўлмаганида, эшакка миниб, олдинга тушиб маъраб бориш керак бўлади. Бизда на эчки бор, на эшак бор. Мен янги, ҳаваскор чўпон бўлганим учун маърашни унча ўринлата олмас эдим.

Кетиб борамиз. Ойдин кеча, салқин ҳаволи қир. Аҳён-аҳён қўйлар маъраб қўяди. Бир ёнбошимизда темир йўл ёқасидаги телеграф симлари ғувиллаб туради. Жуда гаштли умр, авжни баланд қилиб, ашулани қўйиб юбордим.

— Айт, ука,— деди Омон.— Анча вақтдан буён шунақа бир роҳат, таниш овоз эшитганим йўқ,— деди.

Унга сари мен завқланиб кетганман, авжга авж қўшиб бораман, осмоннинг четларини титратиб юборгим келади. Темир йўлни ёқалаган узун йўлда қўйлар жуда тихирлик билан илгариламоқда. Эчкининг қадри гоят ўтмоқда.

Қандайдир кичкина қишлоққа ҳам яқинлашиб қолдик. Унинг пастак-пастак пахса деворлари кўриниб қолди. Темир йўлга тутушиб кетган кўчасида қўйларни ғуж қилиб ҳайдаб кетмоқдамиз. Омон темир йўлни кўрсатиб:

— Поездда юрган одамлар хўпам маза қилади-да,— деб қўяди.— Поездга тушиб узоқ жойларга кетсанг,— дейди.

— Шуни айт-а, оғайни,— дейман.— Қани энди одоқ бўлмас пулинг бўлса-ю, юраверсанг. Қовунчига борсанг, Туркистонга борсанг, Чинозга борсанг, Москвага борсанг, ҳеч ким чурқ этмаса, кета берсанг, кета берсанг, маза...— дейман.

Поездни таъриф-тавсифлаб келамиз,

— Рост, қани энди,— дейди Омон.

Шу пайт узоқда икки олов кўзлари ёниб, поезд кўриниб қолди. Ҳар икковимиз ҳам қувонишиб кетдик. «Маза қилиб томоша қиладиган бўлдик», деб ўйладик. Поезд яқинлашиб келар эди. Омон мумкин қадар қўйларни темир йўлга яқинлаштирмасликка уринар ва кўчанинг девор томонига сиқиштириб олиб борар эди. Шунда поезд етиб келиб қолди. Узундан-узоқ қизил вагонларни тиркаган, бир эмас, иккита катта паровозли юк состави экан. Паровозлар нимагадир ишорат қилгандек, жоннинг борича навбатма-навбат, уч мартадан олти марта қичқириб юборди.

Шу пайтда бораётган қўйларимиз худди бўри теккандай ҳуркиб тумтарақай бўлиб кетди. Мен ҳам қўйлар қатори бу баҳайбат овоздан юрагим ёрилгундай бўлиб қўрқиб кетган эдим. Поезд даҳшат билан илгарилар эди. Ана, энг кейинги вагон ҳам ўтди. Унинг орқасида бир тоқа шайтон кўздай қизил чироғи ҳам кўриниб қолди. Қўйларнинг бу ёппа ҳаракатидан қишлоқ кўчасининг чанги хумдон тутувидай осмонга кўтарилиб кетган эди. Чангдан ҳеч нимани илғаб бўлмас эди. Чанг орасида битта-яримта кўксов қўйларнинг йўталгани эшитилар эди. Чанг орасидан Омоннинг илғамсираб:

— Қур-ей, эй ҳаром ўлгурлар, қур-ей,— деган мунгли овозини эшитдим.

— Омон, қаердасан?— дедим.

Омон менга жавоб бермасдан ўзининг «қурейи...» билан овора эди. Орадан ўн-ўн беш минут ўтгандан кейин, чанг босилиб, битта-яримта нарсанинг қораси кўринадиган бўлди.

— Қўйлар қани?— деди Омон.

— Қўйлар қани?— деб сўрадим мен.

Бир бурчакда пахса ёнига қисилиб «ҳайт» деса резинка коптокдек сапчиб кетишга ҳозирланиб турган беш-олтита чўлоқ бўғоз қўйлардан бошқа саломат қолган қўйлардан ном-нишон йўқ эди. Поезд овозидан ҳурккан, ҳаром ўлгур асов қўйлар жон талвасасида паст-баланд пахса деворлардан такадай сакраб тарқалиб кетган эди. Омон белидан қўшоқ арқонини ечди. Қолган қўйларни қўшоқладик-да, навбатма-навбат пахса ошиб қўй қидира бошладик. Бу ишимиз худди қоронғи кечада, қора палос устидан қора чумолининг қора кўзини қидиришдай қийин кўчган эди. Уч соатга яқин қўй қидирдик. Бештасини у қўрғондан, учтасини

бу чолдевордан, экин ораларидан топиб, ит азобида судраб келиб қўшоққа тиркардик.

Охири кучдан қолдик. Тўпланган қўйларни бир чеккадан санаб чиқдик. Асл дастмойга ҳали еттига етмас эди. Омон менга қаради, мен унга қарадим. Унинг кўзлари чангдан пахса деворга мунчоқ қадагандай йилтирар эди.

— Энди нима қиламиз? — деди Омон.

Мен йиғлаб юбордим.

— Еттига қўйга иккаламиз икки йил хизмат қилсақ ҳам қутула олмаймиз-ку!

— Юр, тагин қидирамиз.

Яна қидириш кетди...

Кун ёришиб қолган эди. Темир йўлнинг бир чеккасидан онда-сонда сочилиб қолган қўй қумалогини кўриб, шу орқали из қидириб юра бошладик. Темир йўл этагидаги сойдан яна икки қўйни топдик. Уни ҳам олиб келиб қўшоққа тиркадик. Қолган беш қўйни қидириш қудуққа тушган нозик мунчоқни қидириш билан барабар эди. Умидимиз узилди. Саломат топилган қўйларни жуда эҳтиётлик билан ҳайдаб йўлга тушдик. Нима учундир бир қўй тўдадан орқага силтаниб қолиб, калта-калта йўтал аралашиб маъраб, кўзларини жавдиратар эди. Тўдага етказиш учун қилинган ҳаракат унинг қулоғига кирмас эди. Чатаноғини кериб ерга ўтирмоқчидай бўлар эди. Рўпарадан бир отлиқ қооқ чиқиб қолди:

— Ҳой жигитлар, ўси совлуқ туватун кўринади, кўп қистаб айдаманглар! — деб ўтиб кетди.

Дарҳақиқат, синчиклаб қарасак, боя поезд даҳшатидан қўй бечора, бевақт қочган ҳаромзада боласини чала ташлаш учун кучанар эди. Қўйларни четга буриб, Омон икковимиз доялик қилиб кетдик. Қўй бечоранинг кўзлари айланиб, инграб, ўқтин-ўқтин кучанарди. Қўйнинг азобланишига раҳми келган Омон ҳам қўй билан қўшилишиб кучанар эди.

Бирмунча катта-кичик тўлғоқлардан кейин қўй бечоранинг мўзи ёриди. Она қўй, бола муҳаббати билан, биздан қизғана-қизғана қўзичоқни бошдан-оёқ ялаб чиқди.

Тезроқ бозорга бориш керак бўлганлигидан бундан ортиқ сила муҳаббатига ижозат йўқ эди. Белбоғимни ечиб, қўзичоқни йўргаглаб, кўтариб олдим. Туққан қўй янги бўшанганлигига қарамасдан бола иштиёқида менинг орқамдан жуда эгчиллик билан эргашар эди,

Баъзан қўзичоқдан.кўзи олиниб янглишиб қолса, қўзи ўрнига ўзим маъраб қўяр эдим. Чала туғилган қўзичоқ ҳали маърашни билмас эди.

Қўй туққандан кейин, бизга қадрини ўтказиб келаётган эчкининг ҳам кераги бўлмай қолди. Қўй бир-бирининг кетидан эргашадиган жонивор. Туққан қўйнинг кетидан бошқа қўйлар ҳам бизни қийнамасдан эргаша бошлади. Кечадан бери Омон «эчкисиз қандай ўтамиз», деб ташвиш тортиб келаётган Калас сувига ҳам келиб етдик. Омон-эсон сувдан ўтиб олсак, нариги ёғи ҳеч гап эмас. Кўктеракка сал қолади-ку!

— Хўш, қандай қилиб ўтамиз?

Биринчи ўтишга калласини кесса ҳам ҳеч қайси қўй кўнмайди. Она муҳаббатидан фойдаланишга тўғри келди. Омон қўлимдан қўзичоқни олди-да, яланғоч бўлиб сувга тушди. Бош тарафини қўйлар турган томонга кўрсатиб, маъраб, секин-секин кечиб ўта бошлади. Она қўй бир нафас сув қирғоғида олазарак бўлиб, қўрқиб турган бўлса ҳам лекин бола муҳаббати қўймади. Ўзини сувга ирғитди. Омон кўтарган қўзичоққа эргашиб, сузиб ўта бошлади. Буни кўрган бошқа қўйлар ҳам бирин-кетин ўзларини сувга ташлай бошладилар, мен юраги дов бермаган қўрқоқ қўйларнинг орқасидан итариб сувга туширар эдим. Қўйлар худди сутга тушган сичқондай бошларини кўтариб сузар эдилар. Сув оқими баъзан уларни анчагина пастга қараб оқизиб борар эди. Қанчалик қўрқиб ва ташвиш бўлишига қарамасдан, бу гал бизга толе кулиб қаради-ю, омон-эсон сувдан ўтиб олдик.

Кун тиф уриб қолган эди. Ўрталик аллақачон ёришган. Бир томондан Кўктеракнинг қораси кўринар эди. Қўйлар чарчаган, очиқиб, қорни ич-ичига қапишиб кетган, биз ҳам ундан зиёда азобланган эдик. Шу аҳволда қўйларни бозорга киргизиб бўлмас эди. Озгина бўлса ҳам ёйиб, сал қорнини чиқариб, харидоргир қилиб бозорга етказиш керак эди. Ҳар икковимиз маслаҳатлашиб қўйларни ўша ердаги чимзорликка ёйдик. Ўсимиз ҳам андак-андак такая қилиб олмоқчи бўлдик. Тўнларни ёнбошга солиб, маза қилиб ўтлаётган қўйларни кузатиб ётдик. Лекин ҳар икковимиз, «йўқолган қўйлар учун нима жавоб берамиз», деган хаёлни суриб ётар ётдик. Орадан қанча вақт ўтганини билмайман, жуда қаттиқ ҳақорат овозидан уйғониб кетдим. Тепамизда сомон отга минган, мошкичири соқолли, бурни худди пахтали тўнга қадалган тугмадай ичига ботиб

кетган пучуқ бир киши қамчи ўйнатиб сиёсат қилар эди. Пайдар-пай Омон бечоранинг елкасига беш-олти қамчи келиб тушди. Кўзимизни очиб қарасак, аллақачон қўйлар очилиб турган пахталарни оралаб кетган экан. Бизни ҳақорат қилиб савалаётган киши шу ерларнинг эгаси — машҳур Азим пучуқ деган бой экан. У от билан пахталарни кўриб юриб, шу фалокатнинг устидан чиқиб қолибди.

Омон икковимиз қўйларни қайтаришга югурдик. Қўйлар анчагина жойнинг пахтасини пайҳонлаган экан. Қайтариб олиб чиқдик. Шу пайтда бой корандаларини чақириб, қўйларни қўрғонга ҳайдашга буюрди. Биз узангига ёпишиб ялиниб-ёлвора бошладик:

— Давлатингиз бундан ҳам зиёда бўлсин, бой ота, бизлар бир ғариб-етим болалармиз, сизнинг давлатингизда, дуойи жонингизни қилиб, нон топиб юрайлик!

Бой бизнинг ялиниб-ёлворишларимизга қарамай, ҳеч аямасдан ҳақорат қилар эди. Омоннинг қўлтигида кўзичоқ, биз ҳам қўйларнинг кетидан эргашиб борамиз. Қўрғонга яқинлашганда Омон етиб бориб:

— Ахир, бой ота, бугун бозор куни, бизни бозордан қўйманг, хўжайинимиз ўзингизга таниш бўлса керак, бозорга етиб бормасак, худди бизнинг теримизга сомон тикади, — деб ялина бошлади.

— Хўжайиннинг ким? — деди бой.

— Хўжайинимиз — бешёғочлик Қорахўжабой бўладилар, — деди Омон. Бой бир оз бўшашгандай бўлди.

— Ундай бўлса, яхши, мен хўжайинларинг билан гапиришаман, сенлар ҳали бировнинг қўйига шундай бепарво қарайсанларми? Сен аблаҳларни яхшилаб адабларингни бериш керак. Бир мўминнинг не-не машаққатлар билан топган моли сендай бадбахтларнинг қўлида шундай талон-торож бўлиб юрибдим, ўзим ҳам бугун бозор тушаман, саломат бўлсам, Қорахўжани кўриб сенларни яхшилаб танбеҳингни бердириб қўяман. Ҳайда, қўйларингни тезроқ бозорга етказ! Кун чошка бўлиб кетди-ю, қўйларни бозордан қолдириб, сенлар салқинда ухлаб ётибсан, итдан туққанлар!

Худога минг қатла шукурлар қилиб, секингина қўйларни ҳайдаб бозорга кетдик.

Биз бозорга яқинлашганимизда хўжайин чиқиб қарши олди. Кечга қолганимиз учун яхшигина сўкиш өшитдик. Қўйни қистов билан ҳайдаб бозорга етказдик,

Бой қўшоқлашга буюрди. Ҳар икковимизнинг юраги-миз дард теккан терак япроғидай қалтираб турибди. Тўртинчи ўрни қўшоқлаганимизда қўйларнинг атрофини харидорлар ўраб қолди. Бугун Кўктерақ бозорида қўйнинг бозори чаққон экан. Қолган қўйларни қўшоқласак саноғи маълум бўлиб қолар эди. Нима қилиш керак? Қўйни қўшоқлаб туриб, Омоннинг биқинига бир туртиб қўйдим:

— Нима қиламиз, Омон?

— Дамингни чиқарма, бойнинг кўзини шамғалат қилиб қочамиз.

Хўжайин харидорлар билан қўл силташиб қўй сотиш билан овора эди. Четга қочган бир қўйни тутиб келиш баҳонаси билан Омон ўзини тўдага урди. Мен ҳам бойнинг кўзини четга қоқиб, Омоннинг кетидан югуриб қолдим. Бозор-ўчар деган жойда ўзингни тўдага урдинг, қутулдинг-кетдинг-да! Кисавурлар ҳам тўдага уриб, қутулиб кетади-ку!

Омон бозорнинг бир чеккасига чиқиб, телпак билан чакмонни ечиб қўлтиққа урди. Бирпасда бозорнинг чеккасига чиқиб ит қувлаган соқовдай нафасимиз оғзимизга тиқилган, орқамизга қараб-қараб кета бошладик. «Ҳайт-ҳуйт» дегунча ўзимизни шаҳарга кетадиган катта йўл устида кўрдик. Катта йўлдан кетиш бизлар учун бир оз хавfli бўлганидан тор боғ кўчалар, сўқмоқ йўллар билан девор оша қочар эдик. Энди ўзимизни хўжайин таъқибидан қутқаздик, деган мўлжалга келиб бир бузуқ кўрғончада дам олиб ётдик. Қорин оч эди. Яқин ўртадаги боғ гузарларига чиқиб нон-пон олиб келишга ҳар иккимизда ҳам юрак йўқ эди. Билмадим, бир соат ётдикми, кўпроқ ётдикми, ҳикоя бошида айтгандай, «бўш қоп тик турмас», саркаш иштаҳа, бедаво қорин ўз ҳукмини юргизар эди. Уридан туриб қут-лоямут қидиришга мажбур эдик. Урнимиздан турдик. Бир-икки марта керишиб ҳам олдик. Бешта қўйни йўқотганимиз, хўжайиндан қочоқ бўлишимизга қарамасдан, Омонни-ку, билмайман, менинг жуда руҳим енгил эди. Ўзимни ҳар қандай банд-бўғовдан озоддай ҳис қилар эдим. Омон уйқудан чап ёнбоши билан турди. Қовоғининг пешайвони тушиб кетган, тўғри гапга ҳам терсайиб жавоб берар, мечкай касалга учраган болалардай инжиқ эди. Гап орасида мени жеркиб ташлар эди:

— Сенинг касрингга қолиб шунақа бўлди. Бўлмаса туппа-тузук ишим юришиб кетган эди. Бу замонда

бирова битта бузоқни ким беради. Икки тўқли-ю, бир экидан ажрадим. Сен ўзинг наҳс босган йигит экансан,— даяр эди.

Мен ҳам хуноб бўлар эдим:

— Сенинг совуқ дийдорингни кўришга унча ҳам вор эмас эдим. Мен бўлмасам, қўйингнинг ярми йўқолар эди. Қўрғонма-қўрғон, деворма-девор ошиб, қидиришиб берган, қўйингни туғдиришга доялик қилган ким, хизматга туҳмат экан-да, сгайни,— дер эдим.

Хайр, бу аччиқ-тизиқлар ҳам узоққа чўзилмади. Яна юриб кетдик. Лекин Омоннинг баъзи ҳаракатларидан, унинг менга жиддий кек сақлаганлиги сезилиб турар эди. Кун оғиб, пешин бўлди. Уват ёқалаб йўлга чиқиб олишни мўлжаллар эканмиз, бир пайкалда уч-тўртта одам уймалашиб юрган экан.

— Ҳорманглар-ов!

Ёнларига бордик. Йўл сўрамоқчи бўлдик. Бу кишилар сабзи ковлаб, қопламоқда эдилар. Улардан Қорасаройнинг йўлини сўрадик. Улар бизнинг уст-бош, ғариб вазиятимизни кўрдилар. Ораларидан бир мўйсафид киши:

— Болаларим, бозор-ўчаринг бўлмагандан кейин шаҳарда пишириб қўйибдими, бизга кўмаклашинглар, сабзи ковлашинглар, бир-икки кун ишлаб бирор қоп сабзи қилиб кетсаларинг чойчақа бўлади,— деди.

Бизнинг кўзимизга чол худди каромати бордай кўринди. «Ёлирай, бу чол бизнинг санқиб юрган дарбадарлигимизни қаердан билдийкин?» деб ўйладик. Омон:

— Шаҳарда ҳам унча ишимиз йўқ. Шунчаки иш-иш қидириб келаётимиз-да,— деди.

— Эй болаларим-эй, ишни қидириб юрмайдилар, иш деганнинг ўзи оёқнинг тагидан ўрмалаб чиқади. Бу ердаги чўпни бу ерга олиб қўйсанг ҳам иш-да, келинглэр, сабзи ковлашинглар, ишшоолло, сизларга ҳам бўлади, бизга ҳам бўлади,— деди чол.

Бу гап икковимизга ҳам маъқул тушди. Тўн-телпакни пуштага қўйиб, сабзи ковлашга тушиб кетдик. Сабзиси қурғур жуда ҳам битган экан, энг кичкинаси қайроқ тошдай. Бир оз ковлагандан кейин битта-иккитадан сабзини этакка артиб, тозалаб, карсиллатиб, маза қилиб еб олдик. Қорин очлигиданми, билмадим, жуда мазали татиб кетди. Беш-олти кетмон уриб, бир сабзини чўтал қилиб турар эдик. Шу хилда қилиб сабзи ковлаб, деҳқоннинг қопларидан бир нечтасини тик-

ладик. Шу қаторда ўзимизнинг «қоп»ларимиз ҳам хийла тикланди.

Кечга яқин отга миниб хўжайин келиб қолди. Хўжайиннинг қорасини кўргандан кейин биз яна ғайратга миниб кетдик. Хўжайин келиб «ҳорма, бор бўл» қилишгандан кейин, ишбоши чолдан бизнинг ким эканлигимизни сўради. Чол бизни таъриф-тавсифлаб кетди:

— Бу барака топгурларни бизга худо етказди. Йўл кетиб турган, жуда ҳам қобил йигитлар экан. Бир оғиз гапимни сийлаб, иккови ҳам пешиндан буён талай сабзи ковлаб ташлади.

Бой бизга меҳрибончилик билан қаради:

— Ундай бўлса, бу йигитларни қўрғонга олиб боринглар, овқат қилишсин. Бундай ҳалол йигитларга ҳар ким ҳам нон бераверади,— деди.

Бой кетгандан кейин яна бир нафас ишладик. Сабзиларни аравага юклаб қўрғонга кетдик. Омоннинг ранги сал бўзариброқ турибди, ора-чора қорнини силаб қўяр эди.

Кечки овқатга хўжайинникида мошхўрда қилинган экан. Бойнинг ҳиммати тутиб кетиб, мошхўрдани беўлчов тоғорада олиб чиқиб ўртага қўйди. Омон билан менинг қўлимга узун дастали, баракалигина, нўғой қошиққа қараганда икки баравар «юк» кўтарадиган, қўлбола ёғоч қошиқ тўғри келиб қолибди. Мошхўрда биз учун жуда ҳам тансиқ эди. Бошқаларга гал бермасдан ҳаш-паш дегунча тоғорани бўшатдик. Биз билан сабзи ковлаганлар ҳашарчи қўни-қўшнилар экан. Улар овқатдан кейин фотиҳа ўқишиб, ўз уйларига тарқалишиб кетдилар. Биз бойникида қўнадиган бўлдик. Оғилхонага кирадиган йўлак ёнидаги гулом гардишдан ётишга жой кўрсатди. Биз ётадиган жойда битта эски арқон каравот турар эди. Кўп вақтдан бери каравотда ётишни орзу қилиб юрган Омон тагига бир пўстак солиб, чакмонини устига ёпиб, каравотга чўзилди. Менинг ёшим ундан кичикроқ бўлгани учун ерда ётдим. Лекин Омоннинг каравот ғижирлатиши менга уйқу бермас эди. Дам ўтмай ўрнидан туриб, инграб, ташқарига чопиб чиқиб келар эди. Чамаси, овқатлар ичида «хушҳазм» бўлган мушак сабзи ҳунарини кўрсатмоқда эди. Мен бўлсам, эшик санаб юриб, ҳар хил хашаки овқатларга ўрганиб қолганим учун мошхўрда менинг қорнимда ўз уйида ётгандай тинч, роҳатда эди. Омон тонг отгунча шу хилда югур-югур билан ғингшиб чиқди.

Эрта билан вақтли, ҳовуздан юз-қўлимизни ювиб, хўжайиннинг хизматига ҳозир бўлиб турдик. Лекин Омон бечоранинг анча ранги олинган эди.

Хўжайин бэр қумғонда жийда пўстлоқ солинган чой дамлаб, иккита нон билан олиб чиқди. Чой ўртасида хўжайин бизни гапга солди:

— Хўш, йигитлар, энди нима қилмоқчи бўласизлар? Мана шу қўрғончада сизлардан бошқа яна бир-иккита хизматкорларим бор, улар кеча қирга сомонга кетишган эди. Агар қоламан десаларинг, олди қиш, овқат-озиқларинг бемалол, қишда унчалик иш ҳам бўлмайди, мол-қолга қараб, мана шу ерда гулхан ёқиб, маза қилиб ётасизлар, кийим-бошларингни чақмоқдай қилиб қўяман. Боринги, ҳафтада чойчақангизни ҳам бериб турай, илло бошқа пул важдан уэр...

— Хўп, хўжайин, ўйлашиб кўрамиз,— деди Омон. Хўжайин ичкарига кириб кетгандан кейин Омон икковимиз маслаҳатлашдик. Дарвоқе, хўжайиннинг айтгани тўғри, олди қиш, борадиган, ётадиган маконимиз йўқ. Бундан кўра дуруст жойнинг топилиши ҳам гумон. Мендаги олти танга бир мири билан қиш чиқариш қийин.

Шу ерда қолишга рози бўлдик.

— Бўлмаса,— деди хўжайин,— чўзилиб чой ичишиб ўтирманглар, укалар. Биттанг бу ерда қол, биттанг, ота мерос, бошинг тошдан бўлгур сигирим бор, шуни олиб чиқиб, экиндан бўшаган ернинг уватларида етаклаб юриб боқиб келасан, бу ерда қолганинг битта-яримта меҳмон-излом келса, чой-пойга қараб турасан,— деди.

Омон уйда қолишни ёқтириб қолди. Чунки самоварнинг жағиллаганига қулоқ солиб, меҳмонларнинг гапини тинглаб ўтиришни яхши кўрар эди. Ундан ташқари, бугун кечаси бечора беш-олти марта «қатнаганидан» далага чиқиб, сигир ўтлатиб юриш унга хийла жабр бўлар эди.

Шундай қилиб, сигирни мен боқадиган бўлдим. У уйда қоладиган бўлди. Хўжайин оғилхонадаги ола сигирни кўрсатиб, олиб чиқишни буюрди. Сигир жонивор оғилхонадан олиб чиқишда жуда ювош кўринди. Етаклаб олиб кетдим. Сигир орқамдан эргашиб келарди. Бир оз йўл юриб, тўқайга яқинлашганда сигирнинг қадами сустлашиб қолди. Орқага тортилди. Жонивор чарчаб қолди шекилли, деб ўйлаб, орқасига қўлимдаги хипчин билан бир урарманми, сигир ўзини ерга кўтариб

урди. Кўзлари олайиб кетган, оғзидан кўпик чиқариб дағ-дағ титраб, оёқларини силкитар эди. Жуда ҳам кайфим учиб кетган, нима қилишимни билмасдан сизнинг атрофида парвона бўлиб айланар эдим. Ёрдамга чақирай десам, ҳеч ким йўқ...

Шу аҳволда типирчилаб ётган, теринг сангобда чиргур сиз бирдан ирғиб ўрнидан туриб, думини хола қилиб бир қочиб берди. Қани энди бу ҳаром ўлгур ўзига етказса. Хўжайиннинг ота мерос, қадрдон сизги бўлгани учун кўздан йўқолмасин деб, мен ҳам оёқ-поёқларимга тикан-чўкиртас кирганига қарамасдан, жонимнинг борича уни қувлар эдим. Гўштинг олақарғага хомталаш бўлгур, мен етиб боргунимча ўт чимдиб туради, етиб борганимдан кейин, менга бир қараб қўяди-да, худди сағрисига бўка тушгандай яна ўйноқлаб қочади. Кечгача шу зайлда сиз қувлаб умрим ўтди. Кун бўйи унинг бошбоғини қўлга киргиза олмадим. Ит қувлаган тулкидай ҳолдан тойган эдим. Кун ботишга оққанда бутун кучимни оёғимга тўплаб, астойдил чопиб бошбоғини қўлга киргиздим. Минг силташига қарамасдан маҳкам ушлаб судрай бошладим. Минг машаққатлар билан қўрғонга етказиб оғилхонага боғладим.

Рангим ўчиб кетган бир ҳолатда Омоннинг ёнига келдим. Омон ўзининг муҳаббат қўйган арқон каравотида ёнбошлаб ётар эди. Ҳол-аҳвол сўрадим:

— Ҳа, ишинг қалай, Омон оғайни?

— Э, сўрама ўртоқ,— деди,— бўкиб қолдим.

— Ие, нимага бўкасан?

— Сен кетганингдан кейин хўжайиннинг бир-икки қур ошналари меҳмон бўлиб келишди, уйда десанг, янгаларим тушмагур жуда ҳам пазанда экан, минг турли ноз-неъматларни пишириб чиқариб турибди, ҳали манти, ҳали тандир кабоб, ҳали лағмон, ҳали ҳолвайтар дейсанми, ишқилиб, ноз-неъматларнинг ичига кўмилиб кетдим. Битта-битта чўкилаб қорним ёрилгундай бўлиб кетди. Кечаги сабихўрликнинг бугун ҳиссаси чиқди. Ундан кейин меҳмонлар тарқалишди. Хўжайиннинг уч-тўртта қўшни деҳқонлардан олмаси бор экан, менга чўтни қўлтиқлатиб олдилар, орқаларидан эргашиб юрдим. У қарздор деҳқонниқига борамиз, бу қарздор деҳқонниқига борамиз. Ҳаммаси ҳам: «Қани, бу ёққа, бу ёққа», деб таклиф қилишади. Чўт кўтарганимни кўриб, «бойнинг мирзаси», деб бечоралар мени ҳам сийлашади. Палов дейсанми, шўрва дейсанми,

қўй-чи оғайни, мени гапга солма, жуда оғир бир аҳ-
волда бўлиб, бўкиб ётибман, овқат босди, овқат!

Бу ноз-неъматларнинг кўпини мен фақат отиниги-
на эшитган эдим. Жуда ҳам Омоннинг бахтидан кунла-
шар эдим. Энди қандай бўлса ҳам Омонни лақиллатиш
керак эди. Чунки, эртага эганг ўлгур, тутқалоқлик си-
гирни у ўтлатгани олиб борса, чўт қўлтиқлаб меҳмон-
дорчиликда юрсам, деган фикр бошимдан кетмас эди.

— Хўш, сенинг ишинг қандай?— деб сўради Омон.

— Э, меники ҳам, қўявер, тозаям маза қилдим-да,
бу жонивор сигир шундай ёввош, шундай бир барака
топгур эканки, етаклаб олиб юриб, бир уватга қўяман,
худди қозиққа боғлаб қўйгандай ўша ердан бир қарич
қимирламасдан ўтлайди, ўтлаб турган жойида ўт соб
бўлиб қолса, «нарёққа ўтсам мумкинми», дегандай қи-
либ менга секин қия қараб қўяди. «Ҳа, жониворгина»,
деб етаклаб нарироққа жилдириб қўяман. Шундай қи-
либ, қарасам, сигир эмас, жоннинг роҳати экан, кейин
бир серўтроқ уватга етаклаб олиб бориб қўйдим-да,
ариқ бўйидаги толнинг салқинида маза қилиб уйқуни
урдим. Икки-уч кундан буён бўлган ҳамма ҳордиқла-
рим чиқиб кетди. Яхши ҳам бу ерда қолмаганим, меҳ-
монларга хизмат қилавериб, тоза ҳам чарчаган бўлар
эканман.

Омон ҳам менинг гапимга «пук» учган бўлса ке-
рак, икки гапнинг бирида «ҳаҳа-ҳаҳа» деб қўяр эди.

Кечқурунги овқатга хўжайинникидан айрон-атала
чиқди. Овқатнинг сал «хашаки»роқлигидан таажжуб-
ланиб Омонга қарадим, Омон фаҳмлади шекилли:

— Бу овқат, лекин менга тўғри келади,— деди.—
Бу кунги еган овқатларимнинг ҳаммаси ҳам зўр, ис-
сиқ мижоз овқатлар эди, энди шуни ичиб олсам бас,
шу билан ичимда қалашиб қолган ҳалиги овқатларни
ҳазм қилиб юбораман,— деб ича бошлади.

Мен ҳам:

— Хайр, бизнинг насибамиз ҳам шу экан, куни
бўйи ухлагандан кейин зўр овқатни ҳам кўтармайди,—
дедим-да, ичавердим.

Эрта билан уйқудан туриб хизматга қоим тургани-
мизда, хўжайин яна кечагидай икки нон, бир чойдиш
жйда пўстлоқ чой кўтариб чиқди.

— Хўш, йигитлар,— деди у,— бугун нима қила-
миз. Ким нима иш қилади?

— Хўжайин, бир маслаҳати бўлар,— деди Омон.

Хўжайин ичкарига кириб кетгандан кейин Омон:

— Инсоф ҳам керак, — деди, — бугун сен зиёфатда қол. Мен сигир боқишга бора қолай, лекин сенга айтиб қўядиган бир насиҳатим бор, ука. Хўжайин ҳали меҳмондорчиликка бориш олдидан яримта нонга сузма суртиб чиқариб беради. Сен уни ема. Бунинг маъноси шуки: «Агар меҳмонга олиб боришда тўйдириб олиб бормасам, суқлик қилиб, мени уялтириб қўяди, не қилса таги паст, баднафс очкўз-да», дегани бўлади. Сен хўжайинга раҳмат дегину сузма нонни емагин, — деди.

Мен ҳам унга сигир боқиш тўғрисида баъзи маслаҳатларни бердим.

— Омон, — дедим, — менинг фикримча, арқон каравотингни ола кет. Кеча захда ётавериб, менинг белим оғриб қопти. Ҳозир куз тушиб қолган вақт, айниқса, тўқай ер, захкеш, сигирни ўтлатиб қўясан-да, ўзинг каравотни бир салқин жойга қўйиб, маза қилиб ухлай-версан.

Менинг маслаҳатимга Омон, Омоннинг маслаҳатига мен унадим. Омон бориб оғилхонадан сигирни ечди. Ғулом гардишдан арқон каравотни орқалаб олиб чиқиб кетди. Бир нафасдан кейин ичкаридан хўжайин чиқди.

— Омонбой қани?

— Хўжайин, бугун сигирни у боққани олиб кетди.

— Яхши, яхши, — деди хўжайин, — чойни маза қилиб ичи олдингизми, қани бўлмаса туринг!

Урнимдан турдим, қўлимга кетмон билан болта-тешани берди. Қўрғоннинг орқасига олиб чиқиб, тепаси ер баравар кесилган иккита терак тўнкасини кўрсатиб:

— Қани, бир ғайрат қилиб, мана шу тўнкаларни қовлаб чиқариб беринг, қишда ўзларингиз маза қилиб гулхан қиласизлар. Кеча Омонбой барака топкур ҳам тоза ғайрат кўрсатди-да, бундан ҳам катта икки тўнкани қовлаб чиқарди. Ҳалол йигит экансизлар, барака топкурлар, — деди.

Мен дилимда: «Меҳмонлар келгунча биттасини қовлар эканман-да», деб ўйладим. Тамом ғайрат билан ишга тушиб кетдим. Кун қиёмдан оққанда қўлида яримта ноннинг юзига сузма суртиб хўжайин чиқиб қолди.

— Ҳа, баракалла, азамат, баракалла! Қани, мана буни бир маза қилиб еб олинг.

«Бугун хўжайинникига меҳмонлар келишмайдиганга ўхшайди. Энди чўт қўлтиқлаб қарз қистагани борар эканмиз-да», деб ўйладим.

— Йўқ, хўжайин, қорин тўқ. Ҳеч нима егим кел-

май турибди, — деб сузма суртилган нонни олмадим.

Хўжайин кўп қистаб ҳам ўтирмади:

— Майлинг бўлмаса, сизлар ҳали ёш, ичларингизда мой қайнайдиган йигитларсиз, — деб нонни қайтариб қўрғонга олиб кириб кетди.

«Ё қарз қисташга борамиз, ё меҳмондорчиликка борамиз» деб умидвор эдим. Ҳали кутаман-ҳали кутаман, ҳеч гапнинг дараги йўқ. Меҳмондорчиликка боришнинг ширин хаёлида очлигимга ҳам қарамасдан биринчи тўнкани ковлаб чиқариб, иккинчисининг ҳам бир тарафини очиб қўйдим. Тўнкалар жуда ҳам чатоқ, серилдиз экан. «Энди бўлди», деганингизда тагидан яна битта йўгон илдиз чиқиб қолади.

Кун ботишга яқин иккинчи тўнкани ҳам қулатдим. Жуда тинкадан толган эдим: «Уҳ», деб бориб, ўрнимга чўзилдим. Шу пайтда Омон ҳам келиб қолди. Елкасида каравот, ранги бўздай оқариб кетган, сигирни маҳкам ушлаган, «ҳорма-бор бўл» ҳам қилмасдан каравотни ерга қўйиб, сигирни олиб бориб оғилхонага боғлади.

Ҳар икковимиз бир-биримизни алдаганимиз учун андиша қилар эдик. Омон мени эски кеки юзасидан алдаган экан, мен уни шунчалик қизиқчилик қилиб алдаган эдим. Чамаси, девона сигир кечаги менга қилган «ҳунари»ни икки баравар ошириб Омонга ҳам кўрсатибди. Каравотни қўйиб сигирга қарай деса, биров ўғирлаб кетиши мумкин, сигирни қўйиб каравотга қарай деса, сигир бир зумда кўздан йўқолади. Хуллас, бечора Омон каравотни орқалаб олиб, кун бўйи сигир қувлабди. Елкалари шилиниб кетибди. Оёқларига тиканлар қадалиб тўлибди.

У менга гапирмас эди. Мен бийронлик қилиб, уни юпатдим:

— Шукур қил, оғайни, яхши ҳам каравотинг темир каравот эмас экан.

Бир нафас терсайишиб ўтирдик.

— Кўздак оғайнимиз, Омон! — дедим. — Бундай бир-биримизни алдаб юришимиз яхши эмас. Кел, ҳали ҳам кекни ташлайлик. «Маслаҳатли тўн тор келмас», деганлар. Бир иш бўлса маслаҳат билан қилайлик. Мен ҳам бугун «зиёфат» еявериб жуда ҳам сассиқ кекирдак бўлиб кетдим. Ростини айтсам, хўжайинга «мирза»лик қилишдан ҳам бўларим бўлди.

— Дуруст, — деди Омон. — Кел, ука, шаҳарга тушиб кетайлик, ахир очдан ўлмасмиз. Бу хўжайининг

жуда худо урган одам кўринади... Бугун кечаси бир амаллаб қочамиз.

— Қуруқдан қуруғ-а!

— Ҳа, бўлмаса нима қилар эдинг, том тешиб, тим урармидик.

— Муздини чиқариб кетсак бўлар эди.

Бояги, мен домланикида, эшонникида юравериб хийли қўли эгриликка ўрганиб қолганман. Эгаси йўқ мол афандиники, деган маъқул гапга кўникиб кетганман. Омонни йўлдан чиқариб, бойнинг бирорта молини ўлжа қилиб кетиш пайида эдим.

Узоқ тортишувлардан кейин Омон ҳам кўнди. Бизни икки кундан буён саргардон қилган тентак сигирни сўйиб, унинг гўштини кўтарганимизча олиб, шуни сотиб тирикчилик қилмоқчи бўлдик.

Кечки овқатга хўжайин ширқовоқ қилдирган экан, олиб чиқиб олдимизга қўйди ва қовоқнинг мўъжиза эканини мақтаб-мақтаб, буни ичган киши дўзах бетини кўрмаслиги тўғрисида гапириб кетди.

Овқатдан кейин хўжайин дарвозани қулфлаб ичкарига кириб кетди. Биз яна жойимизда ётиб уйқуга кетдик...

Ярим кечадан ўтганда Омон уйғотди. Икковлашиб оёқ учи билан оғилхонага кирдик. Мен не қилса ҳам эшак сўйиб корафта бўлиб қолган саллоҳ. Жинни сигирни йиқитиб оёғини бойладик. Омон ёнидан пичоқни олиб берди. Пичоқни бир-икки ёнимга қайрадим-да, «бисмилло оллоху акбар», деб сигирнинг бўзига пичоқ тортиб юбордим.

Наридан-бери ичак-човоғини ағдариб ташлаб, терисини шилиб, энг яхши жойларидан, суяксиз қилиб, уч пудча гўштни оғилхонадан кунжара солиб қўйилган қопни бўшатиб, ўша қопга тўлдирдик. Мен тўнка бўлиб турдим. Омон томга чиқди. Аввал қопдаги гўштни, ундан кейин арқон билан мени тортиб олмоқчи бўлди.

Ой ботиб, кеча қоронғилашиб қолган. Жуда авайлаб, тусмол билан ҳаракат қиламиз. Омон томда. Лекин менинг кўнглимга сал шубҳа келиб қолди. «Балки бу гал ростакам қилиб мендан ўчини олар, ўзи кетиб қолар-да, мен бу ерда хумчага тушган сичқондай қамалиб қоларман», деб ўйладим-да, дарров қопдаги гўштни бўшатиб ичига ўзим тушиб олдим. Қопнинг лабига битта кесак ўраб, арқонни маҳкам қилиб, боғлаб, «торт», дедим. Омон зўр билан тортиб олди. Мен ўша

пайтларда уч пуддан ортиқ келмас эдим. Омон мени гўшт деб ўйлади. Дарҳақиқат, менинг фикрим тўғри чиқди. Қопни тортиб олгандан кейин пастга қараб:

— Қўлга тушдинг-ку, қани энди хўжайинга жавоб бериб кўр, ҳа, номард!— деди-да, инқиллаб-синқиллаб, секин авайлаб, қопни арқон билан кўчага туширди. Ўзи томнинг пастроқ жойини мўлжаллаб сакраб тушди-да, қопни кўтара жўнаб қолди.

Шундай қилиб, бир бутун сигир гўшtidан бир чайнам ҳам бизга насиб бўлмади. Шунча оворагарчилик бошимизга юк бўлди.

Омоннинг орқасида жуда секинлик билан нафас олиб борар эдим. Йўлда «ух» деб қопни ерга қўйиб, бир-икки жойда дам ҳам олди. Билмайман, қайси қишлоққадир кириб борар эдик. Мен қопнинг ичида бўлсам ҳам, кун ёришаётганлигини сезар эдим. Йўлдан бир ит чиқиб қолди. Омонни талади, қишлоқнинг ҳар томонидан вовиллашиб бошқа итлар етиб келди. Омонни ўраб олиб атрофида турар эдилар. Итлардан бири келиб қопни тишлади. Итнинг тиши қоп, кийим-бош аралаш бўксамга ханжар ургандай ботган эди. Чидаб туролмадим:

— Вой-дод, Омон, юқориноқ кўтариб ол!— деб қичқириб юборганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Омон сигир гўшти тилга кирганлигидан қўрқиб кетиб, қопни ташлаб юборди. Ана шунда бир қоп гўштдай ерга шилқиллаб тушдим.

— Бу сенмисан, гўштмисан? Гўшт бўлсанг, ўзинг қани, ўзинг бўлсанг гўшт қани?

Омон довдираб, нима деяётганини ҳам билмас эди. Қопдан чиқдим. Икки киши бўлиб қолганимизни кўрган итлар аста-секин чекина бошладилар.

— Қани юравер, бердисини кейин айтаман.

Омон хомуш эди. Бир-биримизга қарамай тонг азонда қишлоқ йўлида кетиб борар эдик.

IV бўлим

Омон шунчалик дарғазаб эдики, жон оғритгани жондор қидирар эди. Кўча четида ўсиб ётган олчалардан қамчи дастасидай биттасини шартта синдириб, даси ясаб берган пичоқча билан новданинг учини, тагини кесиб, таёқча ясаб олди. «Тагин шу таёқча билан мени савалаб қолмасин», деган хавотирда мен ҳам

ўзимга уникадан йўғонроқ таёқ тайёрламоқчи бўлдим. Битта ўрик кўчатини синдириб:

— Оғайни, пичоқчангни бериб тур, шуни текислаб олай,— дедим.

— Пичоқни ҳаром қиласан, нас босган,— деди Омон.

— Мен нас босган бўлдимми? Сен билан шунча юрдим, бирор марта чўмилганингни кўрганам йўқ! Юзқўлингни ҳам ўлгунча эринчоқлик билан гиёванлардек сесканиб аранг ювасан. Қўлтигингга қўл урсанг, бир кафт бит чиқади. Мана мен ўтган ҳафта Каласда ярим соатча чўмилдим. Кўйлак-иштонларимни ҳам отқулоқ ўтдан совун қилиб тозалаб ювдим. Сен нас бўлмай, мен насми?

— Бўпти,— деди Омон.— Нас бўлмасанг педирсан, орқа этагингда намоз ўқиса ҳам бўлаверадиган пелардан.

— Сенчалик шумқадам болани умримда кўрмаганман.

Орамиздаги жанжал кучайиб борар эди. Омон менадан гина қилганча бор эди. Чунки у гўштни сотиб, гуппи тиктирмоқчи, чақмоқи телпак олмоқчи экан.

— Қуруқдан-қуруқ шўппайиб шаҳарга тушиб кетаверамизми, кўрган-билган не дейди, шунча вақт санқиб юриб, икки бармоғини бурнимга тиқиб бораманми, ўзинг ўлгунча нас босган пес деганимча бор бола экансан, сен билан бирлашганимдан буён ишим ўнғалганини билмайман. Сен йўлиқмаганингда ҳов анов пулга тўқли олган бўлардим, ҳалигача тўқлим — қўй, қўйим — бия, биям туя бўларди,— деб мени койирди.

— Бунинг маслаҳати ҳали ҳам осон,— дедим.— Дорбозга шогирд тушсанг, духобадан шим қилиб беради. Ҳаммомга ўт қаловчи — гўлохликни ўргансанг, эртаю кеч ўт олдидан жилмайсан, гуппи билан чақмоқи телпакнинг ҳам кераги бўлмайди. Қўй, бия, туя, бу гаплар энди ортиқча зийнат, бекорчи ташвиш, ем-хашакни қаердан топасан? Унинг устига ҳовлинг кичик. Бу ҳайвонлар учун катта сарой қуришинг керак. Ҳали ҳам бу машмашаларни хаёлингдан чиқар-да, ҳар шанба куни билан чоршанба мол бозорга бор. Ҳимматингни баланд тут. Бозорни ўз оғилхонанг деб ўйла, бутун шу ҳайвонлар ўзимники деб дилингда ўтказ. Буларга ҳам қаноат қилмай. кўнглинг фил истаб қолгудай бўлса, Юпатовнинг от ўйинхонаси қочиб кетгани йўқ. Билет олиб кўришга, албатта, сенда нақд ақча бўлмайди.

Ўзингни эҳтиёт қилиб ташқаридан, тахта тирқишидан ёки ўша атрофдаги биронта дарахтга чиқиб кўришинг мумкин. Аммо ҳали айтгандай қоровулнинг илон қамчисидан эҳтиёт бўл. Қани, юр, узун гапга фурсат йўқ, шаҳарга тушиб сени кутиб ётган бунча дов-дастгоҳ, иззат-давлатларни томоша қил, — дедим.

Омон, отаси ҳам қилиши мумкин бўлмаган бу маъқул ва жўяли маслаҳатни, палағда тухум ютгандай ўқчиб, ижирганиб тинглади. Энг охирида зардаси қайнаб кетди:

— Сендай оғайнидан менга ҳаром ўлган сигирнинг елини яхши эди, нима қилса ҳам совунгар пул тўлаб олар эди-ку. Хайр. Совуқ дийдорингни қиёматда ҳам кўрмай,— деди-да, келган йўлига қараб қайтиб кета бошлади.

Қаерга ҳам борар эди? Йўл қайтса, сигири сўйилган бейнинг одамлари уни тутиб олиб, миршабга топширади, умри Сибирда ўтиб кетади. Бари бир, тентираб, ҳалаканинг итидай санқиб шаҳарга қайтади. Бу жиҳатдан кўнглим тинч, қорним тўқ эди. Орқасидан қичқирдим:

— Мулла Омонбой, шаҳардаги қўшчи-кулончи, сайис, мирохўр, бою боёнлар, ошна-оғайниларингизга хат-патингиз йўқми, Орифхўжа эшон, Мақсудхон дума, Ғулмухон қозиларга¹ номингиздан салом айтиб қўяйми?

Омон чурқ этмай борар эди. Орамиздаги жанжал пуч ёнғоққа арзимайдиган бўлса ҳам, ҳар иккаламиздаги ўжарлик ўзимизга етарли эди: қайтиб келишга у ор қилар эди, мен бўлсам отдан тушсам ҳам эгардан тушмас эдим. Мен кимман, ахир. Омон қўсқига бўйсуниб кетавераманми!

Хўш, энди ўзимизга навбат, ўзгинамиз, яъни мен нима қиламан, қаерга бораман?

Бу вилоятлардан умидим узилган, кимсан, Кўктерак, Эшонбозор, Қоплонбек, Шаробхона каби шаҳри азимларда (кўп воқеаларни ушбу саргузаштда ёзганим йўқ) қилмаган ишим қолмаган, етти иқлимда номим ёмонликка ёйилган, мазкур мамлакат ва вилоятларга қайтишим мумкин эмас. Оиламизга — онамнинг олди-га борай десам, уст-бошим юнун, оёғим яланг, ҳаммом тушган бўталоқдай шир яланғочман. Онам шўрлик-

---

¹ Революциядан илгари Тошкентнинг кўзга кўринган бойлари — шаҳарнинг «мўътабарлари».

нинг бева-камбағал рўзгорига жодидай жағ билан бо-ришим ўзимга ҳам ўнғайсиз, уларнинг ҳам менга кўз-лари учиб турмаган бўлса керак. Аммо, бари бир, ме-нинг олдимда битта йўл бор эди, холос, у ҳам бўлса шаҳар. Ундан ташқари ҳали баён қилганимдай, саёҳат қилинган ерлардан ҳадигим зўр.

Омон билан тотувчилик вақтларда, менга бир иш ўргатган эди. У ҳам бўлса, «тўдага ур» фалсафаси. Қишлоқдан-ку бадарғаман, чумчуқдек жоним билан шаҳарга тушиб кетсам, «қора пўстакдан бурга қиди-риш қийин» дегандай, шаҳардан мени ким ҳам топиб ола қолади?

Шаҳар.

Шаҳар. Савдогарлар, миршаблар, гадойлар шаҳари. Селдан сўнг лойқаланиб оққан дарё. Шу дарёнинг мур-дор тўлқинлари ичида мен шўрлик нима, битта хасчўп-дек ютилиб кетишим мумкин. Аммо мен ўзим эса ша-ҳарни астойдил ёмон кўраман. Кўкнорининг исириқ солган декчасидай бадбўй шаҳарда мен димиқиб кета-ман. Яна ўша мустаҳаб қилмаган, ёғ босган башаралар, узун-узун расталарнинг дўкончаларида газчўп ушлаб, харидор кутган ялқов бойваччалар, чарви еган мушук-дек кўзи ялтироқ ҳаннотлар, оқсоқ лайлакнинг сояси-дай аранг-аранг судралувчи бир тўда тиланчилар, улар-булар, хулласи, мен шаҳарни ёмон кўраман.

Атторликни айланиб чиққандан кейин бир қозоқ-нинг боласи:

— Дада, бу дўкондорлар нима иш қиладилар?— деб дадасидан сўраган экан:

— Эй, ўғлим, булар бозор куни халқни алдайди-лар, бегим куни бир-бирларини алдайдилар,— деб жа-воб берган экан дадаси. Бир оз камситиб айтибди. Бу-лар ҳар куни, ҳар соат халқни алдайдилар.

Нима қиламан, осмон узоқ, ер қаттиқ. Қиличини кўтариб қиш келаётир. Мен ахир кўчиб кетган қиш-лоқнинг тандири эмасман-ку, қишин-ёзин оғзимни очиб, эснаб ўтирсам. Бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак. Ёз кунлари жазиллатиб товондан узадиган қизгин йўлларга кеч кузакнинг салқин ивишиғи туш-ган, тупроқ оғирлашган, чанг кўтарилмайди, сувлар тип-тиниқ. Баъзи совуқроқ тонгларда шабнам ҳам ту-шади, ариқларнинг чети кўкка теккан сигирнинг қай-моғидай юпқа ширава боғлайди. Бева онамни, етимча сингилларимни кўп ўйлайман, ичим ачишади.

Нега мен бундай ношуд бола бўлдим, кимга бўлса

ҳам шогирдми, югурдакми бўлиш керак, бирор нима топиб онамга қарашиб юборишим керак-ку, дейман. Утинаман, ўз-ўзимни койийман, баъзан-баъзан йиғлаб қўяман. Аммо шу ҳолда уйга қайтиш қийин.

Омоннинг ўчиб кетган қораси орқасидан термилиб, ўзимнинг юқоридаги гўдак фалсафаларимни мулоҳаза қилар эдим. Ер совуқ, оёғимни обжувазнинг пойкўпидай бирисини олиб, бирисини қўймоқдаман. Кечаси билан Омон бечора икковимиз ўз ташвишимиз билан овора бўлиб кетиб, совуқни унча сезмаган эканмиз.

Узоқдан карвон қўнғироғининг овози эшитилди. Қўнғироқ жаранги, кимсасиз қоронғилиқда меҳрибон оҳанг билан дилга далда бериб, уфқда эриб кетар эди.

Нили саҳролардан карвон ўтган чоғ

Унга пешвоз чиқар ҳаттоки саҳар.

«Гул тонг», деб, «гул тонг» деб урган қўнғироқ

Бахтли келажакдан беради хабар.

Карвон яқинлашиб етиб келди. Ун беш чоғлик туя, уларни бешта-бешта тиркаб, етаклаб эшак минган чол, бир ёш йигит келарди. Туяларга ортилган хашаклар, туяларнинг тумшуғи, чолларнинг соқол-мўйловлари ғира-шира қиров боғлаган. Мен бирданига карвонга яқинлашиб:

— Йўл бўлсин, акалар? — дедим. Тўсатдан, томдан тараша тушгандай бу сўрашиш карвонни чўчитиб юборди.

«Алай бўлсин!» деб берилиши лозим бўлган одатдаги жавоб ўрнига олдинда эшак минган чол етаклаган ит менга ташланди. Яхши ҳақ чол шаҳарга ўрганмаган итни адашиб кетишидан қўрқиб, эшакнинг қанжигасига боғлаб олган экан, бўлмаса пок титиғимни чиңарар экан. Маълумки, итдан юрак олдириб қўйганман. Ярим соатгина илгари қоп ичида туриб итлар билан учрашган эдим. Сағримдаги тишнинг алами ҳали тарқалгани йўқ.

— Нима қилиб бу ерда турибсан, чироғим, яхшиликка бўлсин эди, — деди чол.

— Шаҳарга тушмоқчи эдим, янглишиб қишлоқдан барзақт чиқиб қолибман, йўлдош кутиб турган эдим, бахтимга сизлар келиб қолдингиз, — дедим.

— Ҳов анави қирнинг устида ҳам бировинг кетаёштипти, ўзларинг неча киши айтақўй, чироғим, итни ешайми, йўқми? — деди чол.

— Қизиқ одам экансиз, мен итни ёқтирмайман. Қирда кетаётган кишини бўлса танймайман. Қўй оғзидан чўп олмаган худонинг бандасиман. Йўлдош бўлишдан ҳазар қилсангиз, нима ҳам қилардим. Зорим бор, зўрим йўқ, ўзим орқангиздан сизни қора тортиб кетавераман, — дедим.

— Вой-вой, — деди чол, — чакакликкина мол кўринасан, қирдаги киши нега сени сўкиб кетаётибди бўлмаса?

— Сўкса сўкаверсин, мен эшитмагандан кейин оғзига келганини ўтласин.

— Танймайман дегин?

Ичимдан зил кетдим. Нима дейишимни билмай қолдим. Индамасдан эргаша бердим. Кейиндаги туя етаклаганлар ҳам менга шубҳа билан қарай бошладилар. Ўртага тушган бу совуқчиликни устимдан кўтариш учун гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб, чолга гап отдим:

— Мана шу ёруғ юлдузнинг оти нима, отахон?

— Ҳи, ҳи, қув бола кўринасан, юлдуз отини билиб ядачилик¹ қилармидинг? — деди-да, бошини осмонга кўтариб, шарқ томондан ярқираб чиққан юлдузга қаради:

— Мана буми? Бу юлдузни «Зухро» дейдилар, асли бир камбағал кишининг қизи экан. Ота-онаси ўлгандан сўнг, подшо бунга совчи қўйдирибди. Зухро қиз: «Ўзимнинг севганим бор, шунга тегаман», дебди. Подшо қизнинг севганини топтириб дорга осибди. Дорнинг ёғочи узун, жуда-жуда баланд экан. Қиз кечаси келиб севган йигити осилган дор ёғочига тирмашиб чиқаверипти, чиқаверипти, бошига етибди, ундан у ёғи осмонга бир қадам йўл экан. «Бир кунмас, бир кун, ерда зўравон подшолар йўқолса қайтиб тушарман», депти-ю, кўкка чиқиб кетибди. Ана ўшандан буён ҳар куни тонготарда кўкдан ерга мўралаб қўяркан. Бу юлдуз тонг қидирганларнинг манглайига чиқади, ухлаб ётганлар буни кўролмайдилар...

Чол қўли билан осмонда турли шакллар чиза бошлади:

— Ҳув анов, шимолдагиси, Олтинқозиқ юлдузи. У юлдуз осмоннинг ўқи бўлади. Шунга қараб юрган киши, йўлдан адашмайди. Мана бу тўкилган тутдай чўвилиб кетган ёруғлиқ Сомончининг йўли. Мана шу

---

¹ Гўё юлдузга қараб ёмғир ёғдира оладиган сеҳргар киши.

йўлнинг остида ота-боболаримиз минг-минг йилдан бери қатнаб келган. Мана мен ҳам шу йўлдан қатнайвериб қартайдим. Тушундингми, ядачи бола?

Гаплашиб кетсанг йўл қисқаради, дегандай шаҳарнинг Чигатой дарвозасига келганимизни сезмай қолибмиз. Олдиндаги нортуя бўйнига осилган қўнғироқ данғир-дунғир чалиниб борар эди. Шаҳарнинг тор кўчаларида янграган қўнғироқ овози деворларга урилиб майдаланар, ерга тўкилар эди.

Тўхтажонбойнинг масжидига яқинлашганда, қудуқнинг қолипи сингари мезанадан ярим белини чиқариб кучанаётган манқа сўфининг:

— Ҳайна хананхола... Ҳайна хананхола... — деган овози эшитилди. Беш кунлик бевафо умрида бундай хушқироат овозни ҳатто ўз жинслари ўртасида ҳам эшитмаган чолнинг ити чўчиб кетди, сўфига жўровоз бўлиб увламоққа бошлади. Чол қўлидаги таёқ билан итни бир туртиб тўхтатди.

— Бунинг нима деб бақираётибди, ўғлим?

— Шўрликка худо икки дардни бирдан берган экан, ҳам манқа, ҳам сўфи, ҳозир мезанадан тушолмай бақириб ётибди, — деб ҳазиллашдим.

Оёқ кийимлар сотиладиган вофурушлик растасига келганда чол билан хушлашиб ажрашдик. Чолнинг ити ҳам менга ўхшаш растадан қўрқар экан. У думини чотига қисиб, эшакнинг пинжига суқилиб, олазарак бўлиб кетар эди. Жуда раҳмим келди. Бу раста ичида ҳар қадамда эснаб, керишиб, нос чекиб турган қоровулларнинг «кимсан?» деяверишидан зерикиб, қассобликка бурилдим. Қассоб бозорида бир катта қора кўпак бир қанча итларни эргаштириб изғиб юрар эди. Мени кўриши билан ириллай бошлади. Узр айтиб, совунгарчиликка бурилдим. Бу ернинг итларида ҳам худди шундай муомала — чопсам қувлайди, тўхтасам — теваракка давра қуради. Қадамни илдамроқ ташлаб эски хотин ҳаммомнинг ёнидан кулоллик орқали Каппонга қараб йўл солдим. Қаерга кетаётибман — ўзим ҳам билмайман, мени кўр тақдир етаклар эди.

Бу йил ит йили эканми, билмайман. Кулолликда ҳам мени итлар тинчитмади.

Дуруст, қассоб бозорининг итлари-ку, мени без тергани келган, деб қизганиши мумкин эди. Совун бозоридагилар қириндилардан иборат ризқларига шерик бўлади, деб ўйлагандирлар. Хўш, кулолликнинг итлари

нимани қизғанади? Мен қуруқ, бўш хумни, ошсиз сопол товоқни ёки сув тегмаган қувурни еб қўяманми?

Энсам қотиб йўлимдан кетиб боравердим. Маҳкама бозорининг бошига, Ҳасти Уккоша деган мачит рўпарасига чиқдим. Уккоша дегани бир одамнинг исми экан. Бу одам араблар бизнинг Урта Осиёни босиб олганларида лашкарбоши бўлиб келиб, шу ерда ота-боболаримизнинг ўқига учиб ўдган экан. Кейин араб ҳокимлари унинг қабри устига мачит кўтариб, нишонлаган эканлар. «Отангни ўлдирганга онангни бер», деган муросасоз мақол юзасидан шаҳарларимизни вайрон қилган, ота-боболаримизни ўлдирган, халқимизни ёлпасига қул қилувчилардан бири бўлган Уккошанинг мозори бу замонга келиб зиёратгоҳ бўлиб қолган эди. Мозор тагидан чиқадиган сизот сувлардан пайдо бўлган бир булоқ ҳам бор эди.

Бу мозорга ва булоққа халқнинг ихлоси жуда баланд эди. «Бу мозорга сиғинган, бу булоқ сувидан ичган ёки чўмилган киши пес бўлса тузалади, шол бўлса юради. Кўр бўлса кўзи очилади», деб ишонар эдилар.

Ҳасти Уккошадан кунботар томонга кетаверсангиз, чала новвойликка чиқар эдингиз.

«Оғзи қаро аломат, ичи қизил қиёмат — уни топинг дилбарим», бу ҳамма биладиган оддий топишмоқ, яъни тандир.

Катта-катта тандирларда алангаланиб ўт ёнмоқда эди. Кўкси очиқ бўз яктак кийган, чаккасини боғлаган кишилар, тез-тез лахча чўғли тандирларнинг ичига кириб-чиқиб, иссиқ нон узмоқда эдилар. Гўё қуёш қорхонасида тўлин ой ясалмоқда эди. Қизил мағиз, лоларанг бўлиб пишган нонларнинг юзи офтобдан ҳам иссиқ эди.

Қани энди жилдираб оқаётган шу ариқнинг лабига ўтириб олсангу, шу нондан бир саватини олдингга қўйиб қўйсалар, ҳеч қандай такаллуф бўлмаса, сувга ботириб еяверсанг, еяверсанг. Саватдан нон узилмаса, ариқдан сув. Тўйдим деганимда, ўрнингдан туриб бир керишиб қўйсанг, ҳеч ким сендан пул сўрамаса. Кейин новвойга: «Раҳмат, ака!» десанг-да, йўлингга кетаверсанг.

Аммо бундай пайтларда биздай камсуқумларни ноннинг саховатли ҳидигина тўйдира оларди. Исиниш баҳонаси билан новвойхонанинг эшиги олдида ноннинг ҳидини ҳидлаб турар эдим.

Елкасига рўмол ташлаб, сағри ковушини чарви ёғи

буриб ялтиратган олтмишлардан ошган, лекин бир оз букчайган чол келиб бир рўмол нон олди. У остонадан чўйча туриб, менинг уст-бошимга бир қур синчиклаб қаради-да: «Ҳим-м. Отанг айлансин, болам, мана шу нонни кўтариб элтиб бермайсанми?» — деди.

«Хўп», деб қўлидан тугунни олдим. Орқаладим. У олдин, мен кетин кета бошладик. Чол оёқ остида учраган қоғозларними, латталарними ҳассасининг учи билан аввал бир титкилаб текшириб, кейин ердан олиб девор ковакларига тиқиб кетар эди. Орқамда иссиқ нонлар. «Менга улардан бир бурда тегадими ё йўқми, ёки китоб ортилган эшакдай бебахра қолавераманми?» деб ўйлайман. Чоли тушмагур шунча нонни нима қилади, ё тўйи бормикин, тўйга бўлса — бу нон кам, рўзғорга деса — кўп. Бу одам каллайи саҳарлаб, товуқ қўноқдан тушмасдан қаёққа етаклаб кетаётибди? Нарироққа бориб, жарликка бурилдик, сув ёқалаб борар эдик. Чол майин овсзли, жуда ҳам хушгап чиқиб қолди:

— Нима қилиб тонг азонда тентираб юрибсан, болам? Нима йўқотган эдинг?

— Даладан тушдим, ота.

— Ҳа, шундай бўлади, болам. Тошкентнинг тарихини еган чумчуқ Маккатуллодан қайтиб учиб келади. Ота-онанг борми?

Гапни чўзиб ўтирмаслик учун «ўлиб кетганлар», деб қўя қолдим.

— Шунақа бўлади. Ота-она деган мўрт келади. Ҳай, зарарсиз. «Яхши бузоқ икки онани эмибди», дегандек, ўзинг эпчил бўлсанг, ота топиб оласан. Отаки топилади, она деган ўз оёғи билан келади. Ишқилиб, катта Чорсудан омон-эсон ўтиб олибсан. Марра сеники. Ёмонлар кўпайиб кетган. Ҳа, шунақа. Оёқ яланг экансан, болам. Ундай деса, Маллахоннинг туяси ҳам оёқ яланглигича сўйилиб, шулон ошига тушиб кетган, югурик оёққа кавуш топилиб қолар. Аввал оёқ омон бўлсин-чи. Ҳа, шунақа!

Мана, уруш бошланганига ҳам бир йилдан ошди, шундан буён ҳамма нарсанинг нархи ошиб кетди, шундан буён пойабзалнинг ҳам нархи кўтарилиб қолди, шунақа, болам. Пошшолар тинч яшаса, хотини талоқ бўладигандай, оқ пошшомизни айтаман-да, тинчгина юрт сўраб, моржнини еб, ёмонларни дорга осиб, маржалар билан айш-ишрат қилиб ётавермайдими? Нимаси етишмайди, фуқароси бўлса хом гўштдай итоатли,

миршабу полескалар қиличдай. «Ғус» деса, тап-тайёр, ҳар беш вақт намозда эшону уламолар ҳақиға дуо қилишиб турибди, пулга зориқмайди. Жумлаи бою боёнлар мададда. Тағин нима керак? Уруш қилиб, ҳалойиқни қириб, кесакка ҳоким бўладими? — чол ўз-ўзича жавраб, саннаб борар эди.

Мен индамадим. Орадан бир оз жимлик ўтди. Ҳн-ўн беш қадамдан кейин чол ғинғиллаб ашула айта бошлади:

— Отаси ўлмаган ким бор,
Онаси ўлмаган ким бор.

Бировнинг юртига бориб,
Мусофир бўлмаган ким бор?

Ҳай, машойихларнинг садагалари кетай. Отам раҳматли икки ҳаж қилган эдилар. Мени ҳам ўзлари билан кейинги гал олиб бордилар. Биз ҳам эй мусофирчиликларни бошдан ўтказганмиз, болам. Киши мусофир бўлмагунча мусулмон бўлмайди, деган эканлар, азизлар. Ҳа, шунақа бўлади. Ўзинг қайси қишлоқдан бўласан?

— Учқўрғондан, — дедим энсам қотиб.

— Шунақа дегин, болам, мен учрамаганимда онангни учқўрғондан кўрар экансан. Домла-помлага борганмисан?

— «Сўфи Оллоёр»нинг¹ ярмисида қочганман.

— Ҳа, шунақа. Бай-бай, гапнинг айни қизғин жойида қочган экансан. «Жаҳаннам»дан қочган экансан-да, а, болам?

— Ҳа, шунақа.

Чол «Сўфи Оллоёр» китобининг «жаҳаннам қасида-си»ни куйлай бошлади:

Жаҳаннам узра бир кўприк эрур, оҳ,
Ушал кўприк сирот отлиқ гузаргоҳ.

Қиличдин тез эрур, қилдин ингичка.
Пушаймонлар ўшал кун тушгай ичга.

---

¹ Эски мактабда савод чиққандан сўнг ўқитиладиган китоб. Каттақўрғонлик Сўфи Оллоёр деган шоир асари (XVII аср.)

Чолнинг қўлидан бир амаллаб қутулиш пайдан бўлиб:

— Ота,— дедим,— нонингизни бир оз ушлаб туриинг, сув ичиб олай, чанқаб кетдим.

Чол сесканиб, чўчиб кетди:

— А?— деди.— Сув ичаман? Ичингда мой қайнаётибдими, ё қази-қарта едингми? Юравер, баччағар, ҳозир чой ичасан, э, тавба-ей, эгим жимирлашиб кетди-я. Саратонда қўл ювишга эринасан киши-ю, кеч кузакда, тагин азонлаб, наҳорга, муздек қавс сувини ичар эмиш-а. Э, тавба-ей, ота-онанг ғозмиди, ҳароми? Шунақаям бўладими?

Чол мени койиб жавраб кетмоқда эди. Жар ёқасида хароба бир уйнинг эшигига келиб бурилди. Мен ҳадиксираб эшик олдида тўхтадим. Чол орқасига қаради.

— Ҳа, нега қоракашлик қилаётирсан, шунақа бўлади, болам, киравер.

Яна шубҳаландим.

— Ия!— деди чол.— Нега бузоқдек бақраясан? Бу ер кушхона эмас. Мадраса, мадраса. Шунақа бўлади. Чала қолган саводинг шу ерда чиқади.

Қўрқа-писа таваккал қилиб тутундан қорайиб кетган пастак эшикдан энгашиб ичкари кирдим.

Ҳаммаёқ ачимсиқ, кўзни ачитадиған ҳидга тўлган эди. Юқорида миёна рўзгорнинг самовари, ўртача бир кир самовар қайнаб турар эди. Ердан икки қаричча кўтарилган сўричада олти киши давра қуриб ўтирибди. Ўртада манқалдонда олов, олов атрофида синиқ-мертик чойнаклардан уч-тўрттаси терилган. Кўчада аллақачон қуёш чиққан бўлишига қарамай, бу ердаги шипаси қорайган еттинчи чироқ пилпиллаб ёнмоқда. Кўча томонга очилган туйнукларга ёпиштирилган ёғлик қоғозлардан сарғиш нур гира-шира кирмоқда. Таралмаган сариқ соқоли юзини босган, қўш кўзойнакли, ўрта ёшли бир киши чироқ ёнида қалин бир китобни очиб ўтирибди. Қолганлари ҳар хил шаклда ўтириб уни қуршаб тингламоқдалар. Биз кириб боришимиз билан манқалдондаги чўғни оташқурак билан тутиб ўтирган, ҳожи дўппилик пучуқ бир киши қувониб кетди.

— Ана, Ҳожи бобомнинг ўзлари ҳам келиб қолдилар. Ўзларидан сўраб қўя қоламиз.

Китоб ўқиётган бошини кўтарди:

— Ҳожи бобо, китобдаги бир масалага шубҳа қилиб қолдик. Абу Муслими соҳибқирон билан Насири

Сайёри Беор дашти Хуросонда жанг қилганда ул жанобнинг бошларига-ку, Насири Сайёр тўқсон олти минг ботмонлик гурзигарон билан урган эди. Шунда ул жаноб тиззагача ерга ботган эдиларми ёки белгачами? Бултурги ўқиган нусхамизда тиззагача дейилган эди. Бу йилгисида белгача деб ёзилган.

— Тиззагача дегани тўғри,— деди Ҳожи бобо,— дунки қоидаи паҳлавонлик уч зарб бўлади. Биринчи зарбда тиззагача, иккинчи зарбда белгача, учинчи зарбда елгагача. Наузанбиллоҳ, бир зарбда ул сакбачча жанобни белларигача ерга ботирган бўлса, иккинчи зарбда қулоқларигача ботириб, зўравонлик Язид билан Марвонихарда¹ қолар эди. Ҳа, шунақа.

— Фикри соҳиби хона, албатта маъқуласт²,— деди даврадагилардан қотмача келган қора бир киши.

Булар «Жангномаи Абу Муслими соҳибқирон»ни ўқимоқда эканлар. Ҳожи бобо нонни мендан олиб, самовар тагидаги бир сандиққа тахлади. Саккизта нонни бир патнисга қўйиб, ҳар қайси ноннинг устига бир кафтдан майиз, жийда солди. Кўтариб келиб, ҳар қайси одамнинг олдига тўйларда тўққиз-тўққиз тортилгандай биттадан қўйиб келди, ўзи ҳам даврага кирди. Мен ҳали ҳам серрайганимча устунга суяниб турар өдим.

— Ҳей,— деди Ҳожи бобо,— деворга суяб қўйган куракдек нега серрайиб турибсан, амакиларингга салом бериб, бу ёққа чиқ, болам, ҳа шундай бўлади.

— Ассалому алайкум!— деб тортиниброқ юқори чиқдим. Ҳожи бобо ёнидан жой берди. Ҳалиги нонлардан биттасини менинг олдимга қўйди. Чой қўйиб берди.

— Нонни ушат, чойни ич, қўмақайлик қилмай яқши чайнаб ея бер, болам. Ҳаммаси ўзингники, ҳа, шунақа.

Бу ердагилар ҳеч қандай такаллуфни билмас эдилар. Ҳар ким ўз чойнагидан чой ичар, ўз нони билан майизини еяр, бир-бировига олинг-олинг йўқ эди. Ҳалиги форс тилида гапирган, кўк саллали қотма, қора киши Ҳожи бободан сўради:

— Соҳиб, ин бача кист?³

— Новвойликдан топиб олдим, шаҳримиздаги етим-есирларни кам санаб, ўзини ҳам шуларга қўши

¹ Шарқ адабиётида афсонавий рицарлар.

² «Уй эгасининг фикри тўғри».

³ «Бу бола ким?»

моқчи бўлган бир бепадар. Оёқ-қўли эпчил, тили бурро, жағи бутун кўринади, хизматларингни қилиб юрар, — деди.

— Жуда маъқул, балли-балли, Ҳожи бобо.

Ҳамма Ҳожи бобони олқишлади.

Бу ер кўкнорихона — така эди. Демак, мен бу ерда гиёҳвандларнинг чой ташувчиси, чилим солувчиси, Ҳожи бобонинг югурдаги, фарроши бўлиб қолар эканман. Жой иссиқ, эрмак тўлиб ётибди. Ахир, бу шўрлик одамларнинг қай бириси эрмакдан қолишади. Нону чой ўз қўлимда, сал фурсатда бир-икки танга пул жамғарсам бўлади. Демак, Тошкентнинг қаттиқ киши, менинг учун чанада шувгандай тез ўтиб кетади. Ундан ташқари мен шу аҳволда онамнинг олдига боролмаб эдим. Қўлим бир оз пул-мул кўрсин, бирор нима орттириб уйга кириб борай дедим.

Чой ҳали тугалмаган ҳам эди, қотма, қора киши ўрнидан турмоқчи бўлди.

— Имрўз бозор. соҳиб, дўкона барвақт кушодан лозимаст, ба ман ижозат¹.

— Хўп-хўп, боринг, кечки обиёвғонга келарсиз, албатта?

— Албатта.

Мен боя диққат қилмаган эканман, у тумшуғи осмонга қараган кавушини кияётганда юзига қарадим. Икки қошининг ўртасида бухор тангадай қизили бор эди. У чиқиб кетди. Мен Ҳожи бободан сўрадим:

— Бобо, бу киши ким, ўзи қаерлик?

— Ҳи,— деди Ҳожи бобо,— энг аввал, ҳи, мен бобогина эмасман, балки Ҳожи бобоман, ҳароми. Ҳароми? Иккинчидан, сен палисамистр эмассанки, бу ерга келувчиларнинг ким, ота-онасининг оти нима, касби қандай, ўзи қаерлик, ҳисоб бериб ўтирсам. Бу мусулмон ҳинди бўлади, болам. Пишавур шаҳридан, ўзи ҳиндининг саррофи. Унча-мунча судхўрлик ҳам қилиб туради. Шунақа. Ҳар қачонки ҳиндининг пули бир лакдан ошса, тиллани қиздириб манглайига босади-ю, қизил нишон қилади. Бунинг пули лак-лак, шаҳри Тошкентнинг қанчаки савдогари бор, ҳаммаси қўрқади, буни кўрганда дағиллайди, ҳаммаси бундан қарздор, болам, ҳа, шунақа. Тур. Чилим сол. Кечгача яхши хизмат қилиб мени тинчлатсанг, кавуш топтириб бераман.

---

¹ Бугун бозор куни, тезроқ бориб дўконни очишим керак.

Бу ер менга жуда ҳам фором келиб қолди. Хизматни аямадим. Ҳожи бобо ҳар гапга бир мақол ўқийдиган эзмароқ табиатли киши бўлса ҳам қўли анчагина очиқ, бахиллиги йўқ, хусусан, ҳисобга нўноқроқ одам эди. Чунончи, у олти нарсани кетма-кет санамоқчи бўлса, тўртдан кейин янглишиб кетар, дарров мени чақирар, бу жиҳати менга, хусусан, ёқар эди. Сарроф ҳинди менинг севганларимдан биттаси эди. У келганда, айтиқса, менинг оёғим олти, қўлим саккизта бўлиб хизмат қилар эдим. Бунга сабаб икки нарса эди: биринчидан, у Ҳиндистоннинг ажойиб-ғаройиботларидан ҳикоя қилар эди. Чунончи, марварид кўчаларда сочилиб ётади. Ҳинд болалари, кўнгалагига марварид, ёқут солиб ётади, нон дарахтда пишади, одамлари беш юз ёшга кирганда мўйлови чиқади. Ҳаммасидан шуниси қизиқки, ёру хотин яланғоч юради. Қиш бўлмайди, қўй текин, она-болали фил тўрт танга ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Бу гапларнинг бир қисмини мен чалакам-чатти болалардан эшитганим бор эди. Ич-ичимдан Ҳиндистонга бора олиш ҳаваси булоқдай қайнаб тошар, «оҳ гўзал Ҳиндистон», деб қўяр эдим.

Иккинчидан, сарроф ҳинди жуда сахий эди. У Тошкентнинг йирик, дона-дона носини эмас, фақат Бухоронинг хокиносини чекар эди. Мен қаердан бўлмасин ўша носни топиб, унга келтириб қўяр эдим. У:

— Баракалла, баракалла,— деб қўлимга нос пулидан ташқари уч мири, бир танга чойчақа берар эди. Бозор кунлари кечқурун такагга бир халта тилла, танқадарни кўтариб келар, энг аввал менга битта аччиқ чой буюрар, сўнгра бир бурчакка ўтириб пул санар эди. Кўпинча саноқнинг ярмига борганда мудраб қолар, чўчиб-чўчиб уйғониб, чилим сўрар, паға-паға тутун тарқатиб, яна саноққа тушар эди. Шундай пайтларда мен тепасида туриб, унинг давлатини ёмон кўздан сақлар эдим, уйқуси тиниб яна саноққа тушганда, билмадим, мўлжалдан кам келгани учунми:

«Мошоолло!» деб қўяр эди.

Хуллас калом, мен ҳинди саррофни ёқтирар эдим.

Ҳожи бобо билан сарроф ҳиндидан ташқари бу ерга келувчиларнинг ҳаммаси ҳам унча қўрс эмас, афюндан сўнгги пинакни ҳисобламаганда ҳаммалари ҳам хушгап, хушмуомала одамлар эди. Дунёда бўлиб турган ва бўладиган ҳангомалардан суҳбатлар бўлар эди. Китоб ўқиларди: унинг намунаси юқорида кўрсатиб ўтилди.

Мен бу ерга келганимнинг учинчи ҳафтаси уруш бошланганига ҳам бир йилу икки ойга яқинлашиб қолган эди. Урушнинг совуқ таъсири кўкнорихона — таъяга ҳам кириб келган эди. Гиёҳвандлар ҳам сиёсатдан гапиришадиган бўлиб қолган эдилар.

— Николаю фаранг бир томон. Гермон деган бир томон, тоза урушаётган эмиш. Гермон дегани олтита томонида кўзи бор, қанотли бир тоифа эмиш. Оқ пошшонинг бир талай шаҳарларини ер билан яксон қилган эмиш. Айниқса, ўрмаловчи бир тўп чиқарган эмиш, бу тўпи аждар наслидан эмиш. Гермонга фақат Абу Муслим, Қаҳрамони қотил, Халифани Румдай соҳибқиронлар бас келмаса, бошқаси бас келолмас эмиш. Оқ пошшонинг аскарлари ўртасидан ола чиқиб: «Урушмаймиз, урушса пошшо билан вазирлар уруша берсин», деб турган эмиш. Шу бебош аскарларнинг бошида Мастеровой деган бир полвон турган эмиш...

Урушнинг қизиб бораётгани тўғрисида, саёҳат қилиб юрган қишлоқларимда ҳам қулоғимга чалинган эди, шаҳарга тушганимдан буён бу гап аниқ эканини билдим.

Шундай қилиб, сиёсат тўғрисида бораётган гап нима сабабдандир тўсатдан паррандабозликка айланиб кетар, ким қандай қилиб тўтини «аҳмоқ» дейишга ўргатганини, ким зағчани чакидахўр қилганини, ким товўққа қичқиришни машқ берганини, олатўганоқ оғзидан тухум қилишини сўзлай бошлайдилар. Бир нафасда бу гап ҳам ўзгариб, «ер нега қимирлайди» баҳси бошланар эди. Хуллас, мен учун бу ер шикоят қиларли даражада зериктирувчи жой эмас эди.

Хизматларим Ҳожи бобога маъқул тушди. У ҳам ваъдасининг устидан чиқди. Ўша пайтларда Тошкентда калишлар, кавушларнинг нархи ошиб кетган эди. Оч-яланғоч косиб, камбағалларнинг топгани опорка бўлиб, ҳамма опоркага ўзини урган эди. Опорка дегани урушда ўлган солдатларнинг этигининг соғи эмас, паст бош қисми бўлиб, қайсидир пулга ўч, жонкуяр ҳарбий идора буларни йиғар экан. Бу гапни Тошкентдан туриб эшитган аллақайси бой: «Киройи фуқаропарварлик бундай бўлади», деб скорий поездга тушиб, урушнинг орқасига борган экан. Бир эмас, саккиз вагонни нақд пулга харид қилиб Тошкентга келтирибди. Ана шуни энди майда-майдалаб, ўн жуфт, йигирма жуфтидан якка қўл ямоқчиларга сотар экан. Ямоқчилар уни сеплаб, фуқарони қимматбаҳо калиш, кавуш ташвишидан

қутултирар эканлар. Ҳожи бобом шу опоркадан муз-болтадайининг биттасини менга олиб берди.

Пайшанба, жума кунлари айниқса така гавжум бўлар эди. Такянинг доимий йигирма-йигирма беш такжой мижозларидан ташқари жўра-жўра бўлиб солма ош қилиб ейдиганлар, «иштақа очиш учун», «дилхушлик учун» бир-икки чилим, наша ҳам чекадиган ёш-яланглар келар эдилар. Булардан кўп қисми майда ҳунарманд, косиб йигитлар бўлиб, аҳён-аҳён бойвачча болалар ҳам кўриниб қолар эди.

Одат бўйича, ҳар чоршанба куни эрталабдан намозгаргача Ҳожи бобо менга дам берар эди. Шу куни Ҳожи бобонинг баъзи бозор-ўчар ишларига ёрдам бериб, қолган вақтлар ўз ихтиёрим билан бозор айланар эдим.

Ҳар ҳафта чоршанба куни кечгача менинг «ҳордиқ» куним — жумам ҳисобланар эди. Эрта билан Ҳожи бобо қўлимга ярим танга уч мири жума пули бериб:

— Ма, болам, ўйнаб кел, барвақт қайт. Боққолнинг маймунидек ким кўринганга ажува бўлиб юрма, почтачининг отидек ҳар бир дўконнинг олдида тўхтаб, ағрайма, кассобликка кириб қолган бегона итдек кўринган билан ёқалашма. Ҳайитда қандолат бозорга тушган қишлоқидек баднафс бўлма, кўринган нарсани олиб ея берма. Ҳа, шундай бўлсин, болам, шундай бўлсин.

— Дарвоқе, ма, мана бу бир мирига Хўжа рўшнойидаги уста Толиб совунгардан бир қадоқ шам ола кел, ҳидлаб ол, сассиқ бўлмасин. Эрта жумаҳшанби, арвоҳларга ёқамиз. Сассиқ бўлса арвоҳлар ранжийди. Боравер, болам, боравер.

— Ҳа, тўхта-чи, тамаки саройга ҳам туш, мана бу тўққиз пулни ол, ўша ерда бухоролик дўкондор бор, бу пулга бухоро толқони носидан ола кел ҳинди амакингга, — деди.

— Пулни қўя беринг, носга ўзимда пул бор.

— Ҳм, — деди Ҳожи бобо, — «ҳар кужо пул аст онжо дил кушо». Ҳинди сарроф билан ўрталарингдан қил ўтмаслигини биламан. Ҳиндига деганда пулни ҳам кераги йўқ. «Оладиған қўлим берадиған», деганлар. Шундай бўлади. Ҳу, жавдирамай кўзинг қурсин. Бора қол. Ирғай қамчинга ўхшайсан-а, озодсан. Озодликка не етсин.

Ҳожи бобо тагин орқамдан алланималар деб жавраб қолди. Мен шаталоқ отганча кўчага кетдим.

Бугун чоршанба — бозор кун. Тўғри Мажжомининг орқасидаги ялангликка, қовун бозорига югурдим. Кеч куз бўлгани учун қовун-тарвуз демаганингиз тоғ-тоғ бўлиб уюлиб ётар эди. Мешкоблар ҳаммаёққа сув селиб, салқин қилиб қўйган эди. Уч-тўрт жойига ғарам-ғарам ҳўл бедалар уйиб ташланган. Четан-четан қовун олиб келган деҳқонлар аравадан отни чиқариб арава шотисининг соясига газ бўйи оқуруғ қовунларни, ҳумчадек келадиган сарғиш, қизғиш қирқмаларни, думига пичоқ қўйиш билан тарсиллаб неча бўлакка ажралиб кетадиган қизилуруғ шакарпалакларни уйиб ташлаганлар. Қувадан, Марғилондан, Фарғонадан, Олтиариқдан четан-четан анор олиб келган деҳқонлар ҳам аравани лайлак қилиб, ҳар биттаси ҳандалакдек каттакон анорларни уйиб қўйибди.

Ўзим тенги битта саёқни топиб: «Ҳой бола, отинг нима?» — дедим.

— Нима ишинг бор эди: отим Отабой, — деди.

— Битта қовун олсам шерик бўласанми?

— Шерик бўлардиму пулим йўқ.

— Пулинг бўлмаса, бозорда нима қилиб юрибсан?

— Қовун туширадиганларга ёрдамлашаман, сапча, туйнак беришади.

— Йўлингдан қолма, сен менга тўғри келмас экансан.

Қичкина битта қизилуруғни бир пақирга сотиб олиб, ёриб ея бошладим. Ўз бошингча ўз пулингга олиб, ўзинг ёриб еган қовунга не етсин. Ўзим эркакларнинг орасида яшасам ҳам, тақя деган жойга ҳўл мева кирмас эди. Афюн, таряк егувчи, кўкнор ичувчи кишилар ҳўл мевадан мушук сувдан ҳазар қилгандай ҳазар қилар эдилар. Кунлардан бир кун Ҳожи бобога қўярца-қўймай битта шафтоли артиб берганимда, озгина татиб кўриб:

— Ҳу, ҳароми, бунинг нима, шафтоли-шафтоли деганинг шуми? Шафтоли деган нарса думалоқ сув бўлар экан-ку! Жунжиб яетдим-а! — деб қўлимга қайтиб берган эди.

Шунақа, гиёҳбонлар тақяларга ҳўл мева, совуқ сув, олича, олҳирот, кўксултон, анор, сут, қатиқни сира йўлатишмасди. Бу меваларнинг ўзи у ёқда турсин, отини эшитганда сесканиб кетишарди.

Қовунни маза қилиб еб олдим. Энди икки донагина анор ҳам олай деб, мўйсафид бир фарғоналик деҳқонга

бир мири пул узатдим. Чол бўйи-бастимга синчиклаб қараб:

— Анор егинг келдими, болам, пулингни чўнтагингга солиб қўя бер, ҳали бай очганим йўқ, бай очишдан илгари чакана савдо қилмайман,— деди-да, иккита катта анорни олиб менга узатди.— Бирини ўзинг е, бирини укаларингга олиб бор, дуо қилсаларинг бўлди. Мозор босиб келган анор.

Чолга жуда ҳурматим ошиб кетди. Анча яхши гаплар гапирмоқчи эдим, бу гапларимни биттагина маъюслик билан айтган, «раҳмат, ота» деган сўз билан тамомлаб қўя қолдим. Белбоғимни устимдан боғлаб, анорни қўйнимга солиб олдим.

Қовун бозордан чиқиб ёски каппон олдидан ўтиб кетаётиб бутун ёски шаҳар бозоридаги қоровулларнинг бошлиғи Раҳматулло саркорга кўзим тушиб қолди.

— Ие, ука,— деди у,— катта йигит бўлиб қолибсан-ку! Мирза акам омон-эсон юрибдиларми?

— У киши ўлиб кетганлар.

— Эй аттанг, ҳа, майли, худо раҳмат қилсин. Онанг омонмилар? Нечта бола қолдиларинг?

— Онам соғ-саломатлар, мен, яна учта синглим бор.

— Бай-бай, ёш қолибсанлару.

У қўйини ковлаб битта ориқ бедага олиб берди.

— Ма, буни тўрга солиб боқ, ўткир сайроқи чиқади.

«Раҳмат», деб уни ҳам қўйнимга солиб қўйдим.

— Олазарак бўлиб турибман, ука, йигитчилик қурсин, басма-бас ўйнаб Қорабой тожикнинг бели чиқиб кетди, аравага солиб мошфуруш табибникига олиб кетишган эди. Келмай турибди. Шунга хавотир олиб турибман.

— Нима қилиб бели чиқди?

— Атторликдаги бойваччалар билан катта қанор тўла йигирма пуддан ортиқ кўзмунчоқни аравадан ёлғиз ўзи кўтариб саройга олиб кирамаң, деб белини чиқариб қўйибди. Бойваччалар билан бас ўйнаб бўладими? Нима қилса ҳамки, камбағални майиб қилиш пайдан.

Ёски шаҳардаги қоровулларнинг аксарияти тожиклардан бўлар эди. Булар расталарни пойлар эдилар, кўчаларга сув сепар эдилар ва савдогарларнинг, ҳанотларнинг, дўкандорларнинг арава-арава келадиган юқларини ортиб-тушириб берар эдилар.

Раҳматулло саркор эл-юрт ўртасида обрўга эга. Дегани-деган, сулҳ-салоҳлик кишиларнинг бири эди.

— Бўш бўлганигда ҳовлига кел, укаларинг билан ўйнаб кетасан,— деди Раҳматулло саркор.

Хайрлашиб маҳкама томон йўл олдим. Кўмир саройига қараб кетаётганимда қулоғимга карнай-сурнай овози эшитилиб қолди. Ёш-яланг болалар ўша томонга югуриб борар эди. Чорсунинг ўртасида иккита тахта аравада Юпатовнинг циркчилари тўхтаб жар солар эдилар. Бир араванинг устида иккита сурнайчи, битта карнайчи, битта дўмбирачи. Ҳар хил қалпоқлар кийган, бетларини бўяб, узун-узун қизил бурун қўйган, сариқ-сариқ папила сочли, ой, юлдуз нусха олабайроқ тўнли масхарабозлар, бир қарич келадиган қизил лабларини тиржайтириб, ҳар хил масхарабозлик кўрсатмоқдалар.

Биттаси тухумни оғзидан ютиб қулоғидан олади, биттаси бурнининг катагидан лента суғурипти.

Иккинчи аравада бир рус хотин тўрт-бешта лайча кучукларга кичкина кийим-бошлар кийгизиб:

«Люблю, люблю, Мамажон,
Люблю, Мамажон.
Акушкадан қараган,
Люблю Мамажон.
Истаконда чой ичган
Люблю, Мамажон». —

ашуласига ўйнатяпти.

Учинчи араванинг устида битта чала яланғоч хотин почаларига пистон қадаган иштонини кўз-кўз қилиб турли мақомларда қўл-оёқларини ўйнатяпти. Битта полвон икки пудлик қадоқ тошлардан тўрттасини бирин-кетин осмонга ирғитиб илиб олиб ўйнатяпти. Бир киши давранинг ўртасида гижинглаган отни олдинги оёғини кўтартириб салом бердирапти.

Ҳаммага таниш бўлган Рафиқ масхарабоз:

— Ҳой, билганлар билсин, билмаганлар бошқаларга айтсин. Сартия халқининг эски таниш Юпатовбой ва у кишининг қизлари Майрамхон кўмир саройига от ўйини қурдилар. Билетлар бир миридан биттангагача. Кеп қолинг, армонда қоласиз! — деб қичқиради эди.

Сурнайчи-карнайчиларнинг олдида биринчи қаторда томоша қилиб турар эдим. Шу тобда анор егим кеб қолди. Қўйнимдаги анордан биттасини олиб, ёри-

ғидан иккига ажратиб икки қўлим билан сиқиб том иштаға билан ейишга тушдим. Серсув қайанорнинг шарбатлари энгагимдан тирқираб оқиб кетмоқда. Нима учундир карнай-сурнайнинг овози аввалгидек шаҳдам эмас, виқиллаб чиқар эди. Пуфлай бериб лунжи пуффакдек шишиб кетган кекса кўса сурнайчи «ғийқ» этиб сурнайни тўхтатди-да, елкасидаги рўмолни олиб оғзини, лунжини артди.

— Ҳой қизталоқ бола! — деди.

Кимни чақираётган экан, деб аланглаб қарадим.

— Сенга айтяпман, — деди у мени кўрсатиб, — даврадан чиқ, анорингни бошқа ёққа бориб е!

Мен билмас эканман, карнайчи билан сурнайчининг олдида анор, кўксултон, олхўри, тоғолча, сузмақурт каби нордон нарсаларни еб бўлмас экан. Буни кўрган карнайчи-сурнайчиларнинг оғзидан сўлакайи оқиб, пуфлай олмай қолар эканлар.

Битта масхарабоз келиб, мени туртиб даврадан чиқариб юборди.

Уйин ҳам тугаб қолган эди. Жўнаб қолдим.

Сочим ўсиб, елкамга тушиб кетгани учун олдирмоқчи эдим. Маҳкама мачитининг тагида кўчага эски бир кир қизил лунги осиб қўйган сартарошхонанинг эшигига бориб тўхтадим. (Сартарошхоналар маълум бўлсин учун кўчага вивеска ўрнига лунги осиб қўйиларди.) Сартарошхонада уч-тўрт киши бор эди. Биттасининг икки чаккасига иккитадан тўртта зулук солиб қўйилган эди. Бир кишининг икки чаккасида қориқ. Қориқ дегани ҳўкиз ёки сигирнинг шохидан ичини ўйиб ташлаб икки томони тешик қилинган бир асбоб. Бу билан сартарош бош оғриғи кишиларнинг чаккаларини тилиб, устига қориқ қўйиб қон олар эди. Икки чаккасига қориқ қўйилган киши баайни ҳўкизга ўхшарди. Бу икков пастаккина эшакка — скамейкага ўтириб бошларини қуйи солган ҳолда ихрар эдилар. Мўйсафид сартарошнинг ўзи бир кишининг жағ тилини суғуриш билан овора эди. Чолнинг кўзи менга тушиб қолди.

— Ҳа, бола, соч олдирмоқчимисан? Бир пақир туради. Пулинг борми?

— Ҳа, бор.

— Бўлмаса, қараб турма, маҳкаманинг ҳовузида яхшилаб ишқалаб сочингни ивитиб кел.

Сартарошлар ҳамма иш қўлидан келадиган «доно» кишилар эди. Улар соч-соқолни қириб қўйишдан, со-

қол-мўйлов бўяшдан ташқари табиблик ҳам қилар эдилар. Хафақон — бош оғриқ бўлганларнинг томиридан қон олиш, зулук солиш, қориқ қўйиш, тиш суғуриш, сурги дори бериш ҳам буларнинг вазифасига кирар эди. Айниқса, болаларни хатна қилиш сердаромад ишлардан ҳисобланар эди.

Бизга ўхшаган ёш-яланглар сочимизни олдирмоқчи бўлганимизда, бошимизни ҳўллаб ишқалаб ўтиришга ҳафсалалари келмай, сочимизни ивитиб келишни ўзимизга буюрар эдилар. Маҳкама ҳовузига кириб бошимни ҳўллаб, қиртишлаб ишқалай бошладим. Обдан меъёрига етди деганда, сартарошхонага бордим. Уста тиш оғригининг тишини суғуриб бўлган эди. У бечора бир чеккада вой-войлаб қон тупуриб ўтирар эди.

Уста яна банд. Бир мўйсафид кишининг мўйлови-ни қайчилаб қўймоқда эди. Кўзи билан менга «ўтириб тур» дегандек, бир курсичани кўрсатди.

— Бошингни ишқалаб тур, сочинг қуриб қолмасин!

Навбат менга келди. Уста бир кир қизил лунгини бўйнимга солди. Бошимга қўл тегизиб: «Яхши ивитабсан-ку, баччағар!» — деди-да, сопол обдастадан қўлига сув солиб узукли қўллари билан бошимни ишқалай кетди. Худди теримни шилиб олгудай бўлди. Айниқса, сартарошхонанинг қашқа пашшасини айтинг. Шилинг поча-оёқларимни шунақа узиб чақадикки, дод, деб юборасан киши.

Кейин уста шапалоқдай пакки устара билан чаккамдан иш бошлади. Устарани ҳар бир тортганда бошимдан арра юргизаётгандек, ўрнимдан ирғиб-ирғиб тушар эдим: Уста: «Қандай бесабр боласан, жим ўтир!» — деб койиб қўяр эди. Бошимдан бир-икки жойини қирқиб ҳам олди шекилли, пахта ёпиштириб борар эди.

Соч олдириш қиёмига етай деганда саррочлик — рғар-жабдуқ растаси томондан қийғос тўполон овоз кўтарилиб қолди. Бутун оломон ўша томонга югуриб жета бошлади. Мен ҳам лунгини ирғитиб ўрнимдан қўзғалдим. Уста баримдан ушлаб:

— Пулимни бериб кет, бу ер Салмон покнинг дастгоҳлари, у кишини алдаб бўлмайди, болам, кал бўлиш, бошга мойхўрак тошиш, темирўтки — ҳаммаси Салмон покнинг ҳақларини еганликдан бўлади, — деди.

— Устара, қайроқ, лунгининг ифлослигидан эмасми,— дедим.

— Тил теккизма, шум бола!

Сартарошнинг ҳақи — бир пақирни бериб, шоша-пиша оломон кетидан сарроқлик томонга югурдим. Бир томони сарроқлик, бир томони саҳоб — китоб бозор, бир томони вофурушлик — оёқ кийим бозори, бир томони ноғора бозор, бир томони пичоқчилик, наMAT бозор, жиққамушт оломон билан тўлган эди. Одамларнинг биқини тагидан, оралиқлардан ўтиб, якка чорбозорнинг ўртасидаги ялангликка сирғалиб борар эдим. Бозор ўртасидан ўтадиган жанггоҳ сувининг кўприги устига келганимда:

— «Олиб чиқишди, олиб чиқишди, ана бадбахт Ҳожи, қўшмачи Ҳожи!» — деб бақирган овозлар эшитила бошлади. Кўзим ноғора бозорининг даҳанасига тушди. У ерда қўш табақали, кўк мойга бўялган бағдодий эшикдан бир неча норгул йигитлар хипчадан келган қушсурат фўрум, қора соқол-мўйловли, хитой жужунидан бешмат камзул кийган, белига пуштиранг шойидан белбоғ боғлаган, соатининг тилла занжири кўкрагининг ўнгидан чапига қараб салқи осилган, амиркон маҳси-кавушли, чамандагул дўппили қирқ ёшлардаги бир кишини судраб чиқар эди.

Ҳовли ўз замонасининг машҳур яллагиларидан бўлган Ойша яллагининг ҳовлиси бўлиб, бу фўрум киши унинг эри — Раҳмат ҳожи эди. Халқ уни «қўшмачиликда» айблаб, оломон қилиб ўлдирмоқчи эди.

Судраб чиққан йигитлардан тўрттаси уни чалпак қилиб кўтардилар. Кейин силтаб-силтаб тортиб, ноғора бозорнинг оқовадан ботқоқланган кўчасига бир қоп дондек ирғитиб юбордилар. Ҳожи ерга жуда зарб билан тушган бўлишига қарамасдан ўрнидан қўзғалиб тура олди. Оломонга ўнг қўлини кўтариб:

— Ҳой мусулмонлар, ҳой халойиқ! — дея олди холос.

Ўттиз ёшлар чамасидаги қора тўридан келган яғриндор бир қассоб йигит кела, бир калла уриб орқасига чархпалак қилиб йиқитди. «Ур, номард қўшмачини!» деган овоз ҳаммаёқдан кўтарилди.

Оломон Ҳожининг оёғидан судраб чорраҳанинг ўртасидаги майдонга олиб тушди. Ҳазабга келган халойиқни ҳеч қандай қудрат тўхтата олмас эди. Ҳожига қўли ета олган ёки ета олмаган ҳар бир мусулмон ишқилиб бирор мушт уришними, бирор марта тепишни-

ми, савоб деб билар эди. Арининг инига чўп суққандай чуввос тўполон ичида ҳеч ким ҳеч кимни танимас эди. Ҳамманинг диққати ўртада ётган Ҳожининг ўлак-сиди эди.

Ҳожининг бутун кийим-бошлари лойга, қон-қушга беланиб кетган, пошнаи этикларнинг зарбидан ўйилган кўзлари, эзилиб кетган жағлари таниб бўлмас ҳолга қелган, баданида соғ жойи қолмаган, жонини аллақачон ҳаққа топшириб, бир халта гўштга айланган эди. Шундай бўлса ҳам оломоннинг ғазаби ҳали таскин топмаган, уруш давом қилар эди.

Мочаловнинг яёв, отлиқ миршаблари, атроф-атрофдан келиб халқни тарқатмоқчи, ҳуштаклар чалиб тартибга чақирмоқчи, осмонга ўқ узиб халойиқни чўчитмоқчи бўлса ҳам бефойда эди.

Ярим соатдан мўлроқ вақт ўтгандан кейин халойиқ ўз-ўзидан тарқала бошлади. Унда-бунда қолган тўп-тўп одамлар бир-бирларидан ўсмоқчилаб, ҳеч гапдан хабарлари йўқдай:

— Ўзи нима гап, кимни оломон қилишди? — деб сурштирган бўлар эдилар.

Ваҳоланки, текшириб кўрганда, биринчи муштни урган киши шуларнинг ўзи бўлиб чиқар эди.

Асли воқеа бундай бўлган экан: Раҳмат ҳожи шу йил ёзда Фарғонага саёҳатга борибди. Ҳаммага у ўзини бой киши деб таништирибди, уйланмоқчи бўлганлигини арз қилибди. Шунда уни марғилонлик бир қосибнинг Латифахон деган, эри ўлган қизига уйлантириб қўйишибди. Бир неча кун Марғилонда тургандан кейин хотинини кўч-кўрони билан Тошкентга олиб келибди. Латифахонни ўз уйига олиб бормасдан илгари катта хотини Ойша яллачига ялиниб-ёлбориб:

— Жон хотин, йигитчилик, бир аҳмоқлик қилиб шу ишни қиларга қилиб қўйдим, беш-олти кун орзуим қонгунча турганимдан кейин яхшилик билан юртига жўнатиб юбораман. Унгача сен менинг «синглим» бўлиб тур, мени шарманда қилма, ундан кейин то ўлгунимча бир итинг бўлиб хизматингни қилишга тайёрман. Майли, улгуржиноқ пул топсанг, иккинчи боришда сени ҳам ҳажга олиб бораман. Дунёларни томоша қилиб гуноҳларимиздан пок бўлиб қайтамиз. Жон хотин, шарманда қилма, оёқ ювган сувингга чой қайнатиб берсанг ҳам ичаман, — деб илтижо қилибди.

Ойша яллачи бу сўзларга пўк учиб, «хўб» деб қўя қолибди. Кейин Раҳмат ҳожи марғилонлик хотинни уйига етаклаб олиб келибди. Бу ерда ҳам кичкина бир

маълум ош қилиб берибди. Орадан кунлар ўтибди, ойлар ўтибди. «Янги ёрни кўрганда, эскидан кечмоқ керак» деганларидек, Ойша яллагига қиё қарамай қўйибди. Ҳатто Латифахоннинг олдида уни камситиб, ҳар хил ифлос хизматларни ҳам буюрадиган бўлиб қолибди.

Бу муомалалар албатта секин-секин Ойша яллачнинг сабр косасини тўлдирди борибди. Кунлардан бир кун эри Раҳмат ҳожи уйда йўғида у Латифахонни олдида чақириб:

— Менга бир оз қулоқ беринг, Ойимпошша, сиз ўзингиз шундай соддамисиз ёки марғилонликларнинг ҳаммаси шундай содда бўладими? Келганингизга уч ойдан ошди, ҳали ҳам ҳеч балони сезганингиз йўқми? Ҳожи акангиз менинг акам эмас, эрим бўлади, сиз менга келинони эмас, кундош бўласиз. Бу уйнинг бутун рўзгор ҳаражати менинг елкамда, эрингизни бойвачча қилиб қутуртириб қўйган ҳам мен бўламан. Мен Тошканнинг донғи чиққан яллачисиман. Тўйларда, ҳашамларда шогирдларим Саври яллачи, Фотма яллачи, Рисол яллачилар билан бирга бориб тонг азонгача ўйнаб, ялла айтиб, муқом қилиб, хушомадгўйларга ўзига ярашув жавоб бериб, бойваччага бойвачча қилиқ, косиббаччага косибча қилиқ кўрсатиб, юзимизни ерга суриб тилангандай бўлиб беш сўм-ўн сўм орттириб келаман. Ана шу яллачиликнинг пулидан эргинамиз Раҳмат ҳожи бунчалик эррайим бўлиб юрибди. Наҳотки шуни сезмаган бўлсангиз.

«Шериклик ошни ит ичмас» деганлар, айланай, пошшахон. Мен-ку эрсираб кетаётганим йўқ. Агар истасам, қадамимда юзтаси топилади. Не-не данғиллама меҳмонхоналар Ойшахонга мунтазир. Пешонаму икки бетим, энгаким ёпиштириладирган ўн сўмлик тиллоларга тўлиб кетади¹. Битта қийғир бўйин қиливи билан осмондаги қушни овлайман. Менинг учун гап пулда ҳам эмас. Эрда ҳам эмас. Сиз ёш экансиз, сизга раҳмим келяпти. Гапингизга қараганда ҳамиятли, ҳимоятли, беш вақт намозни қанда қилмайдиган мусулмон бир косибнинг қизи экансиз. Ҳожи сизни ҳаром қилмоқчи. Ҳожи сизни Тошканнинг катта пулдор бойваччаларига қўшмоқчи. Бир кечалигингиз учун у эллик сўм оладими, юз сўм оладими — унинг иши.

Ўзингиз марғилонликсиз, Фарғонадаги сой бўйини

---

¹ Тўй-базмларда яллачиларнинг бети, юзига бойлар олтин танга ёпиштириб, «мукофот»лар эдилар.

билсангиз керак. Сизни ҳам Ҳожи акангиз «сой бўйи» қизларига айлантириб қўймоқчи. Ҳушёр бўлинг, Латифахон, оппоққинам. Яна ихтиёр ўзингизда,— депти.

Ойша яллагининг бу сўзларини Латифахон ҳангманг бўлиб тинглапти. Юзлари бўздай оқариб, юпқа лаблари титраб кетибди.

Сўз тамом бўлиши билан у кар қилинган беданадай довдираб, ўрнидан турибди. Ўз уйига кириб ярим соатлардан кейин бошида паранжи, қўлтиғида бўхча билан чиқиб келибди:

— Раҳмат, Ойша опа, ақлимни киргиздингиз, кўр эканман, ман энди Марғилонга кетаман. Нимаики қилган бўлсам, билиб ўтган, билмай ўтган гуноҳларим учун кечиринг. Мен юртим — Марғилонга кетдим.

Иккалалари ўпишиб, қучоқлашиб, кўз ёши қилиб хайрлашибди.

Орадан беш-олти минут ўтар-ўтмас Раҳмат ҳожи уйга қайтиб келади. Латифани тополмай, Ойшадан сўрайди.

— Латифа қани?

— Латифа сени ташлаб Марғилонга кетди. Уша ердан туриб сендан талоқ хати сўрар экан. Мен кундош билан турулмаيمان,— дебди Ойша яллачи.

— Сен айтиб қўйганмидинг?

— Мен-ку, айтганим йўқ. Аммо эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди. Мингга одам кириб чиқадиган эшигимиз бор, биттаси эмас-биттаси айтгандир.

— Иш расво бўлибди. Кетганига қанча бўлди?

— Беш минут ҳам бўлгани йўқ. Ҳали ҳам илдам юрсанг, орқасидан етиб оласан. Марғилон паранжилик, қўлтиғида бўхчалик хотин ўтдими, деб сўрасанг, ҳамма айтиб беради.

Ҳожи ҳеч қаёққа қарамасдан алпонг-талпонг кўчага чиқиб кетибди. У суриштира-суриштира қассоб бозорнинг этагида Латифахоннинг орқасидан етибди.

— Тўхта, Латифа!

— Тўхтамайман, қўшмачи!

— Нима деяпсан, манжалақи?

— Қўшмачи деяпман. Минг лаънат, Ҳожи деган исмингга, шўрлик пешонам қурсин. Дод! Мусулмонлар!!

Булар сан-манга бориб қолишибди. Ўткинчилар, қассоблар буларни ўраб олишибди. Ишнинг чатоқлигини пайқаган Ҳожи уйга қараб қочибди. Ўртада қол-

Гафур Гулом, А. Деҳотий, С. Айнӣ, 1935 йил, Тошкент.

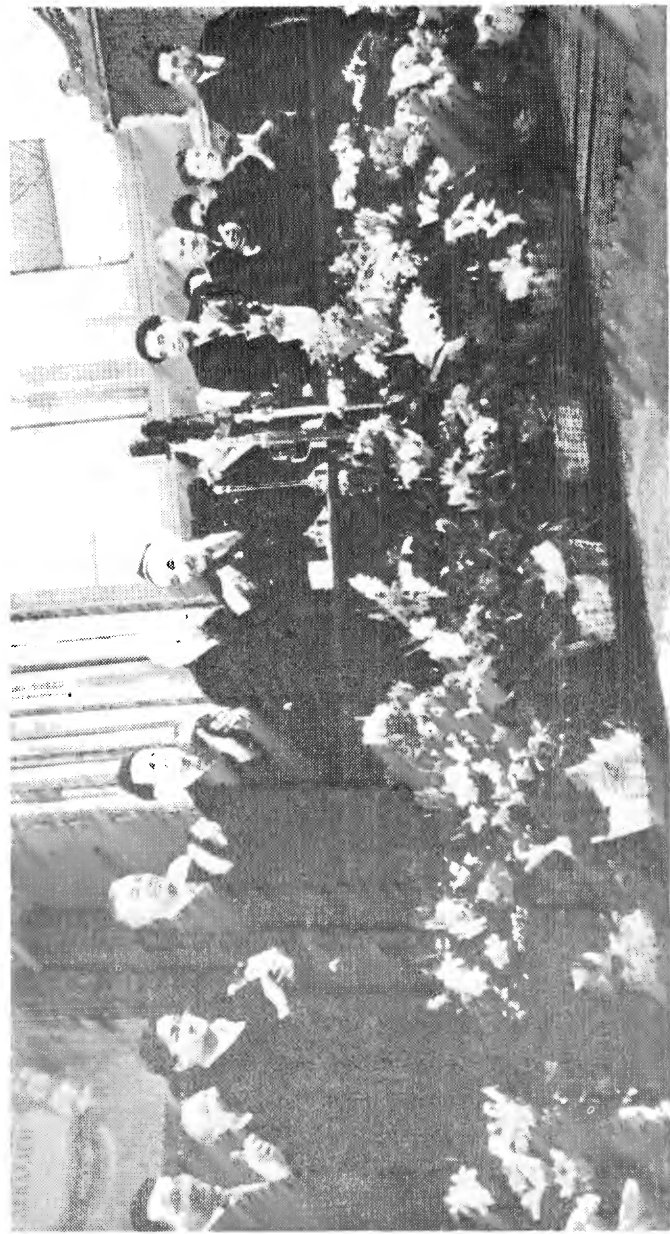

Гафур Гулом Н. Островский номидаги пионерлар саройида. 1953 йил, Тошкент.

Ғафур Ғулом ва К. Симонов. 1958 йил, Тошкент.

Узбек адабиёти ва санъати декадаси. Москва, 1959 йил.

Чингиз Айтматов, Меҳти Хусайн, Ғ. Мустафин, Ойбек, Борис Рюриков,
С. Раҳимов, Ғ. Ғуллом, Тугалбой Сиддиқбеков, Б. Кербобоев,
Аали Тўқомбоев, 1962 йил.

Ғафур Ғулом, Яшпй, Сарвар Азимов. 1963 йил, Тошкент.

Гафур Гулом ва Шайхзода, 1963 йил.

Ғафур Ғулом оила аъзолари. (Уғли Улуғ, қизи Тошхон, ўғли Мирзаабдулқодир,
рафиқаси Муҳаррамхоним, қизи Олмос, ўғли Хондамир ва Музаффар Хайруллаев)
1978 йил, Тошкент.

ган Латифахон воқеани тўпланган кишиларга оқизмай-томизмай ҳикоя қилиб берибди.

Бир йилдан ошиқ охири кўринмаган урушнинг кундалик ваҳимасидан асабийлашиб қолган халойиққа баҳона топилган эди. Оломонга оломон қўшилди. Растаю бозор одамларга лиқ тўлди. Ойша яллаганининг уйдан Раҳмат ҳожини олиб чиқиб оломон қилингани юқорида баён қилиб ўтилди.

Миршаблар Ҳожининг ўлигини майиз саройга олиб кириб, устига бўйра ташлаб қўйдилар. Полиция бошлиғи Мочалов ва унинг югурдаклари қанча изғисалар ҳам Раҳмат ҳожининг аниқ қотилини, бирор гувоҳини тополмадилар.

Латифахон қаерга кетди, уни ҳам билмас эдилар.

* * *

Кун намозгарга яқинлашиб қолгани учун бозор-рас-таларда одам сийраклашиб қолган. Мен ҳам Ҳожи бобонинг буйруғини бажариб бир қадоқ эмас, бир қадоғу чорак яхши шам, бир мирига ҳинди саррофга атаб толқон нос олдим. Яна ўша ердаги ғариб-ғураболарга мендан бозорлик бўлсин учун уч пақирга ярим қадоқ пашмак ҳолва олиб, такага қараб кета бошладим.

Худди тандир бозорнинг оғзи, Бадалмат думанинг ҳаммомига келганда рўпарамдан Расулмат ғўзафурушнинг ўғли, ўз маҳаллам, қадрдон дўстим Туроббой чиқиб қолди.

— Ҳа-ҳа-ҳа,— деб қучоқлашиб кетди.— Вой-бўй, тирикмисан, хумпар, Тошкентга қачон келдинг? Онанг бечора сани ўлди деб аза очмоқчи бўлиб турувди. Шунанга меҳринг қаттиқ боламисан?

— Гапларинг тўппа-тўғри, ўртоқ, лекин уст-бошимни кўриб турибсан. Шу аҳволда қандай қилиб уйга кириб бораман. Келганимга бир ҳафтача бўлди (ёлғонни худонинг ўзи кечирсин). Хўжайиним қўли очиқ, сахий одам кўринади. Яна бирор ҳафталарнинг ичида уст-бошларимни тузатиб ололсам, уч-тўрт танга пул орттирсам, укаларимга уни-буни олиб борсам, дейман. Лекин сендан битта илтимосим шуки, мени кўриб қолганингни ҳеч кимга айтиб юрма. Келгуси ҳафтага албатта ўзим бораман. Жон ўртоқ. Онам, укаларимнинг аҳволи қалай? Маҳаллада нима янгиликлар бор?

— Онанг, укаларинг яхши,— деди Туроббой,— тоғанг

қарашиб турибди. Маҳаллада нима ҳам янги гап бўлар эди. Салимбой сўфи отанинг эркак эчкиси туғди. Ҳуснибий лахтақфурушликдан синди. Мачитдаги олача жойнамозни ўғирлашиб кетишди. Кўп одамлар: «Ис-мат девонанинг чопони шундан», деб ўйлашапти. Зиёд оча кўр бўлиб қолди. Лапарининг ёнига яна лапар қўшилди.

Хом терини пйласанг ултон бўлур,
Нафсини тийган киши султон бўлур.

Шунга ўхшаган бўлар-бўлмас гаплар-да, оғайни. Дадамнинг ишлари яхши. Ғўзанинг нархи ошиб кетган. Бир қалла кунжара икки тангага чиқди. Қолган гапларни маҳаллага борганда эшитасан.

Бир ҳафта кутаман, майли. Келар шу бугун маҳаллага бормасанг, кўрганимни ҳаммага айтиб юбораман. Энг аввал ойнингга, ундан кейин ўртоқларга айтиб шармандангни чиқараман. Дарвоқе, хўжайиннинг ким, нима иш қилади?

— Уни ҳозир айтмайман.

— Бачча, тушдингми?

— Тур-эй, отангнинг гўрига... Ўзинг бачча бўла қол, қош-кўзинг келишган. Дорбозга шогирд тушдим.

— Дорбозга шогирд тушган бўлсанг, духоба шиминг йўқ-ку.— Иккаламиз хахолашиб кулишдик.

— Айтгандек Омон қаёқда?— деб сўрадим.

— Икки ойча бурун бир аҳволда бўлиб қайтиб келган эди. У келиб сенинг тўғрингда тоза ҳам бўлар-бўлмас гапларни гапирди. Бари бир, ҳеч ким ишонгани йўқ, «худо урсин, каломулло урсин», деб қасам ичса ҳам ишонмадик. Ҳозир унинг иши йирик. Абдулла қорақошга шогирд тушган, уйига сув ташиб, от боқиб юрибди. Оёғида Абдулла акам берган эски хром этик, белида саллоти камар, Пиёнбозорга хўжайиннинг олдига ош ҳам олиб бориб туради. Ўрисча сўкишларни ўргашиб олган. Дадаси Турсунбой аканинг дўкони босиб қолган эди, йигит-яланглар ҳашар қилишиб, тузатишиб бердик.

— Яхши, яхши. Қолганини ўзим борганимда билиб оларман. Ҳозир шошиб турибман,— дедим.

Қўлтиғимдаги беданани олиб Туроббойга узатдим.

— Ма, ўртоқ, мана буни тўрқовоққа ташлаб қўй, жуда ўткир сайроқи чиқади. Тумшуғини қара, парини қара, маржонини қара.

Туроббой беданани қўлига олиб қулоғига гувиллаган бўлди. Яна бир марта текшириб кўриб:

— Ие, бунинг макиён-ку!— деди.

— Шунча далада юриб макиён билан туллакни мен ажратмай, сен ажратасанми, аблаҳ!— дедим, лекин кўнглимда шубҳа бор эди.

Уткинчи бир йигитни тўхтатиб:

— Мулла ака, шуни кўриб беринг, шундан сайроқи чиқади, йўқми?— дедик.

У йигит беданани қўлига олиб кулди:

— Ҳа, бунинг болаларидан сайроқи чиқса чиқар, лекин ўзидан чиқмайди,— деди.

Демак, макиён экан. Сирни бой бермай, Туроббойга:

— Бўпти, олиб кетавер, ошга босарсан,— дедим.

Туроббой макиённи қўйнига солди. Хайрлашиб ажралишдик.

Ҳожи бобо, унга иқтидо қилиб турган гиёҳвандлар намозаср ўқиб турганларида такага кириб бордим. Дарров шамни, ҳолвани, носвойни, анорни бир чеккага қўйиб, чилимнинг сувини янгилаб, сархонасини тозаладим. Самовар, чойнақларни артиб, куракча билан кулларини олиб челака солдим, елкамда сочиқ, қўлимда супурги, ҳеч нима кўрмагандай, хизматда қсим турганимда намоз тамом бўлди.

Ҳожи бобо:

— Ҳа, етим тойлоғим, қайси гўрларда бесару сэмон йўқолиб кетдинг. Етимнинг отаси кўп деганлар. Ҳа, шунақа. Битта-яримта ота топилиб қолдимми? Ҳу, мулойим шупурги бўлмай, гермоннинг ўқига учиб кет!

— Зовол вақтида қарғаманг!— деди гиёҳвандлардан биттаси.

— Ўзбошимча-да, ўзбошимча!— деди Ҳожи бобо.

— Хўш, бозорда нима аломат-қиёматларни кўрдинг?

— Ойша яллаганинг эри Раҳмат ҳожини халойиқ оломон қилиб ўлдириб юборди, Ҳожи бобо,— дедим.

— Ие!— деди Ҳожи бобо.— Ўзи ҳам кўзга яқин, хушрўй бесоқоллардан эди. Ҳай, майли, худо раҳмат қилсин. Халқ оломон қилган бўлса, «шаҳиди аъло» қаторида кетади. Бундайларга дўзах ўти ҳаром, ҳам.. шунақа.

— Қани батафсилроқ гапириб бер-чи? Ие, сочингани ҳам олдирибсан. Эрон подшоси Аҳмадали кал под-

шога ўхшаб қолибсан. Суратини кўрганман. Хўш, гапир!

Мен биттага ўнта қўшиб тамом ваҳима аралаш оломон воқеасини сўзлаб бердим. Менинг гапимда ярим пошшо эски шаҳарга икки лак аскар туширди. Етмиш бир марта халойиққа қараб ўқ отилди, деган гаплар ҳам бор эди. Тўққизта хотин боласини чала ташлади. Кўкалдош мадрасасининг битта мезанаси қийшайиб қолди, саррочликни Мочаловнинг миршаблари талади. Хотин ҳаммомда чўмилаётган хотинлар ҳаммаси додлаб кўчага ялангоч чиқди, деган гаплар ҳам бор эди.

Бир соатдан мўлроқ гапирдим.

Шу ҳикоя сабаб бўлди-ю, Ҳожи бобо менинг гуноҳимни унутиб юборди. Ҳикоя вақтида секин-секин кечки кайф учун йиғилган тарёкийлар ўн-ўн икки кишига борган эди. Ҳинди саррф намозасрдан сал ўтар-ўтмас саройдан қайтган эди. Бугун унинг чеҳраси очиқ. Менинг ҳикояларимни тушунса-тушунмаса «мошоолломошоолло» деб эшитиб ўтирар эди. Бир неча тарёкийлар менинг ҳикояларимдан ўзларидан кетай деб қолдилар, баъзилари ҳозиргина еган афюнлари эсларида йўқ, яна устама афюн еб олдилар. Келувчиларнинг баъзилари оломон воқеасидан хабардор ҳам эдилар. Улар ҳам менинг гапимни тасдиқлаб, ёнига қўшимча қилар эдилар.

Кўкнорилар жамоатчилиги айбни гоҳ яллачига, гоҳ Раҳмат ҳожининг ўзига, гоҳ марғилонлик хотин Латифахонга, гоҳ бетизгин, бебош оломонга, гоҳ Мочалов ва миршабларнинг бепарволигига қўяр эдилар.

— Тўғри,— деди қўш кўзойнакли мулла уста Мирсалим,— баъзан англашилмовчиликлар ҳам бўлиб туради. Чунончи, ўтган йили Занги ота сайилида шундай бир воқеа бўлди: сумбуланинг ўрталари, жума куни эди. Ҳазрати пирим Занги отанинг сайилгоҳига Майманаю Майсарадан, Ироқу Бадаҳшондан, Эрону Турондан, Ҳиндию Рум, Чинимочиндан, яъни жумлайи жаҳондан зиёратчилар йиғилган, Тошкантимизнинг эса бешикдаги боласигача кўчиб чиққан. Одам боласи мўр-малахдек ер-кўкни босиб кетган.

Намозжумага азон айтилиб қолди. Одамлар катта хонақонинг саҳнини ва унга қўшилган атроф майдонларни шамалоқдек эгаллаб, намозга тайёрланиб турибдилар.

Ҳамма нямга иқтидом қилиб «оллоҳу акбар» де-

йилиши билан, намоздан кечикиброқ қолган бир банда олдинги сафга ўтиб кета туриб ўртароқ сафдаги бир танишининг киссасидан ярмидан кўпи чиқиб, тушиб кетай деб турган бўз ҳамёнига кўзи тушиб қолади. Шу ҳамённи меҳрибончилик билан киссасига ичкарироқ солиб қўймоқ учун қўл уради». Буни қаторда турган яна бир мусулмон кўриб қолиб намозини бузиб: «Дод, мусулмонлар, хонақога кисавур оралади», — деб бақиради ва ҳалиги шўрликнинг ёқасига ёпишиб муштлай бошлайди. Мачитдаги имом бошлиқ ҳамма мусулмонлар ҳам намозларини бузиб, ҳалиги паррихтани дўппослай кетадилар.

«Ҳой, ҳой, тўхтанг, ўзи нима гап», деганга қулоқ соладиган одам йўқ. Ҳаш-паш дегунча ўлакса қилиб, мачитнинг саҳнига олиб чиқадилар, бу ерда ҳам кўзига қон тўлган оломон шўрликни ура кетади, ўлдириб хотиржам бўлгандан кейин:

— Ўзи нима гап, нима қилди, ким бошлаб урди, ким ушлади, кимнинг ҳамёни, деган гаплар чиқа бошлайди.

Кейин ҳамён эгаси ўртага чиқиб:

— Биродарлар, бу менинг дўстим эди, ўғри одам эмас эди. У менга меҳрибонлик қилмоқчи, осилиб қолган ҳамёнимни киссамга солиб қўймоқчи бўлган эди, бечорада гуноҳ йўқ эди, — дегани билан бўлар иш бўлган, энди фойдасиз эди.

— Мана бу тикка жаннатга боради, — деди Ҳожи бобо, — ҳа, шунақа, бесўроқ, беистоқ жаннатга тушиб кетаверади.

— Шариатимиздан айланай, мусулмончилигимиздан айланай, ҳимоятимиздан, ҳамятимиздан айланай, оломондан айланай. Ана шундай мусулмон ҳамятлик оломон бўлганда, ҳаммамиз ҳам эшигимизни баралла очиб ухлай берсак бўлади. Бирорта ўғри ёки қўли эгрининг ҳадди бормикин, бир мусулмоннинг мулкига, номусига таадди қилса. Оломондан ўргилай, — деди гиёҳвандлардан биттаси, — ёмонлар жазосини тортсин.

Энг охири ҳукм — замонанинг бузуқлигидан, пошшоқларнинг нотинчлигидан, фуқаронинг бузилиб беҳаё бўлиб кетганлигидан, ор-номус барбод бўлиб, хотинлар, ёш болалар қўлдан-қўлга мол бўлиб сотилаётганидан, хулласкалом, шариати Мустафонинг оёқ ости бўлиб назардан қолаётганлигидан, охир замон яқинлашиб қолганлигидан, ҳазрати Исо кўндан тушиш вақти келаси ҳафтага қолганлигидан, Халифай Рум то-

монда Добатул арз чиққанлигидан, Хитой томонда якка кўзлик Яъжуж-Маъжужлар хуружга келганлигидан, Эроннинг ярмини ер ютганлигидан, ўзимизнинг Тошкентда, Тупроққўрғондан «бачажиш» чиққан эканлигига келиб тўхтади.

Сўзни келган ерида тўхтатиб, Ҳожи бобо имом бўлган ҳолда намозшом ўқишга қўзғалдилар. Мен унга чойнакларга аччиқ қилиб чойни дамлаб манқалдонга териб қўйдим. Чилимга тамаки босдим, ўртадаги чироқни ёқдим. Катта патнисга ҳар кимнинг ўз насибаси бўлган биттадан обинон, икки чақмоқдан қанд, бир капдан қора майиз қўйиб чиқдим.

Намозшомдан кейин мижозлар ўз ерларига тартиб билан ўтирдилар. Мен ҳар қайсиларининг олдига бир чойнакдан чой, биттадан пиёла, нон, қанд, майизларни қўйиб чиқдим. Ҳожи бобо ҳар кишининг ўз моясига яраша қоғозга ўралган «дори»сини қўлларига бериб чиқди.

Тўртта кўкнорининг олдига битта тоғорачада устига чит рўмол ёпилган эзилган кўкнорини олиб келиб қўйди. Уларга бир патнисда нон, майиз, чой қўйилди. Улфатчилик бошланиб кетди.

Бай-бай-бай, буларнинг гиёҳдан сўнгги хушчақчақ суҳбатларига қулоқ солсангиз. Гиёҳдан илгари бир-бирларига тўнғиз қараш қилиб ўтирган, худо урган зиқна, битта майизнинг ярмини бировга раво кўрмайдиган, ўлганининг кунидан эриниб намоз ўқиган бу маҳлуқлар энди тамом очилиб кетганлар.

Биттаси хаёлидаги боғи бўстонини мақтайди, биттаси давлатини санаб ҳисобига етолмайди, бир-бирини уйига таклиф қиляпти: «Оёғингизнинг тагига қўй сўяман», дейди. Бир-бирларига чой узатишган, нон суриб қўйишган, қорадоридан пашша қанотидайини узиб, бир-бирларига узатишган. Шунчалик меҳрибон, шунчалар хушмуомала, шунчалар мулойим бўлиб кетишганки, асти қўяверасиз.

Мен пойи-пиёда хизмат қилиб турибман. Тиқ этган чойнак бежавоб қолмайди. Ўша замониёқ манқалдондан буруннинг қонидек қуюқ Кузнецов чойлар етказилиб турибди. Мендан, айниқса, ҳинди поччам хурсанд.

— Мошоолло, бачам, мошоолло. Бисёр мамнунам. Имрўз бозор буд, қорам душвор, ҳисобам нотамом, ҳа майлаш, пардо, як қалён биёр (бугун бозор эди, ишим қийин бўлди, ҳисоб қилолганим йўқ, эртага қиларман, чилим келтир).

Сархонага учта чўғ қўйиб яхшилаб пишитдим. Бордан келтирган қоғозга ўроғлиқ носни ҳам олдим.

— Мана соҳиб, қалён ҳам тайёр, се лаҳчайи гули нор.

— Боракалло, боракалло, бачам.

У чилимни «хурр-хурр» қилиб чуқур-чуқур икки-уч тортди, ўзи ҳам зўр, Қаршининг тамакиси эди. Элитди шекилли, ранги ўчиб, кўзини олайтириб, зўрға:

— Об биёр, об биёр,— деди.

Бир пиёла муздек сув олиб келиб бердим. Қўллари қалтираб бир-икки қултум ичган бўлди. Бирпас тепасида турдим, ўзига келди. Қоғозга ўроғлиқ носвойни бердим:

— Ба шумо носи Бухорий ҳам биёварда будам.

— Боракалло, бачам, боракалло!

У сарроф халтасини ковлаб битта ярим сўмлик сўлкавой чиқариб берди.

— Ин мукофот, аз Ҳожи бобо пинҳон кун.

— Хўп.

Чилимни бошқаларга навбат билан тутиб чиқдим. Икки хўроз қичқиргангача суҳбат давом қилди. Ҳожи бобо дўконнинг измини менга топшириб ичкарига кириб кетди. Гиёҳвандлар тарқалди.

Сарроф ҳинди билан қўш кўзойнакли мулла уста Мирсалим одати бўйича такада ётиб қолишди. Мен ҳам чироқни «пуф» этиб ўчириб, ўз жойимга чўзилдим.

Эртаси пайшанба эди. Бугун жума оқшоми, келувчилар кўп бўлади. Барвақт туриб катта самоварга олов ташлаб юборганман. Ҳаммаёқ супирилган, сидирилган — озода. Мулла уста Мирсалим бир бурчакда якка ўзи бомдод намозини ўқиб олди. Узоқ вақт ўтганкетганларнинг, ота-онасининг, энди ўладиганларнинг арвоҳига, шулар орасида ўзининг ҳам арвоҳига фотиҳа ўқиб бўлгандан кейин:

— Чойинг қурғур қайнадими?— деб сўради.

— Жағиллаб қолди.

Янги обинон олиб келишга чиқиш керак эди. Ҳожи бобо дастгоҳни ташлаб чиқиб кетишга ижозат бермайдди. Уста Мирсалимни юборишга андиша қиламан. Ҳайтовур, Ҳожи бобонинг ўзи чиқиб қолди.

— Нонга борганинг йўқдир?

— Пул ташлаб кетмабсиз-ку.

— Ҳа, шунақа.

У ёнчиғини ковлаб, икки танга пул олиб берди.

— Орқа-ўнгини қараб ол, куйган, хомсиз бўлмасин, Озгина ушатиб еб ҳам кўр, хамири ачиган бўлмасин. Нимани қўлингга тутқазсалар, кўзга ургандек кўтариб келаверма. Салмоқлаб кўр, чўғи оғирроғидан ол. Уруш бўлгани билан, нарх-наво ошгани билан, новвойхоналарни ер ютиб кетгани йўқ.

Рўмолчани елкага солиб, новвойликка қараб югурдим. Тонг азон бўлишига қарамасдан бир тўда оч олақура итларни эргаштириб, эски Каппон томондан Маллажинни жавраб келар эди.

— Туя биттанга—қани, биттанга, туя минг танга — мана, минг танга.

У битта лайча кучукни «Пошшоҳон» деб чақириб:

— Ҳамма подшолардан ўзинг дурустсан, ҳеч ким билан уришмайсан, уришган билан ишинг йўқ... — деб гапира кетди.

Менга кўзи тушиб қолди.

— Ҳой, бола, бери кел, «Пошшоҳон» нинг думидан ўп!

Малла девонанинг қилиқларини томоша қиламан, деб анча йўлдан қолдим.

Мен нон олиб такагга қайтиб келганимда Ҳожи бо-бо аллақачон қайнаган самоварнинг тагида уймалашиб юрар, мени ғижиниб кутар эди.

— Ҳа, ҳароми, нон учун Тўйтепага бориб келясанми, мунча ҳаялламасанг? Обке!

Такаяда хўрандалар етти-саккиз кишига етиб қолган эди. Ҳаммасининг моясига яраша егулик-ичгулигини улашиб чиқдик. Ҳамма кайфини қилиб, чой ичишга овора бўлган вақтда мен секин чой, қанд турадиган қутичани очиб, ундан кеча олиб келган пашмак ҳолвани олдим, учга бўлдим. Катта бир бўлагини Ҳожи бобонинг олдига, бир бўлагини ҳинди саррофнинг олдига, бир бўлагини уста Мирсалимнинг олдига қўйдим. Ҳожи бобонинг кўзи ярқираб кетди.

— Буни қаердан олдинг, баччағар? — деди.

— Ўзингиз берган жума пулларни йиғиб юрган эдим, кеча олиб келдим.

— Баракалла, одам бўласан, болам. Ҳар бир нарсани тежаш, бугунингни эртага заҳира қилиб қўйиш яхши фазилат. Шундай қилган одам тез бой бўлиб кетади. Ҳа, шунақа бор, биринг ўн бўлсин.

Сарроф билан уста Мирсалим ҳам гоят мамнун бўлдилар.

Кундузи одатдагича ўтди. Аммо пешиндан кейин

намосасрга яқин бирин-кетин кўп таниш, нотаниш ми-
жоз хўрандалар йиғилишди. Ичларида такага янги
келган косиббақчалар ҳам бор эди. Булар солма ош
қилиб, бир чилим, ярим чилим такбас қилиб кетувчи
ёш-яланглар эди. Булар келганда менинг бозорим жу-
да чаққон бўлиб кетар эди. Булар бир тийин, икки
тийин, беш тийиннинг юзига қарамай, чойга, нонга,
ўтинга, туз, қалампирга ортиқча пул тўлаб кетар эди-
лар. Албатта, мен уларни ўз чўнтагимга қайириб
олар эдим. Бундан ташқари, ошдан, шўрвадан қолган
сзқатлардан «чойхоначи болага», яъни менга насиба
атар эдилар.

Одми кунлар бундай ёғлиқ ош, ёғлиқ шўрвалар
менга қаерда эди? Шундай жума оқшоми ва жума
кунлари таканинг ҳақидан ташқари ўз чўнтагимга
бир сўм, олти тангача ишлаган вақтларим бўлган,
Йигирматалаб қозон қайнагандан кейин, «бир капдан
берса тўйғизади, бир муштдан урса ўлдиради», деган-
дек, тўпланиб қолар экан-да.

Бугун такада яхши савдо бўлган эди. Ҳожи бобо-
нинг қўлига йигирма бир сўм қирқ тийин нақд пул
топширдим. Ҳожи бобонинг оғзи қулоғида. Хуфтон
намозини ўқиб бўлганларидан кейин ҳам такада ет-
ти-саккиз чоғли одам қолган эди. Ҳожи бобо жуда
ечибли кетди. Кеча мен олиб келган шамлардан тўрт-
тасини тўрт бурчакка ёқиб, ҳар қайсисининг тагида
бир калимадан қуръон ўқилган. Бир чеккада мулла
уста Мирсалим қўш қўзойнагини бурнининг устига
қўндириб, кир, бурама болиш устига «Жангномайи
'Абу Муслими соҳибқирон» деган мўътабар бир китоб-
ни қўйиб олган. Гумбурлатиб ўқиб турибди. Қолган
гиёҳвандлар уни давра олиб Абу Муслимнинг қаҳра-
монликлари тўғрисидаги ваҳималарни тингламоқда-
лар. Тасаннолар, офаринлар айтмоқдалар. Уқиш да-
всм этарди.

«Алқисса, андин кейин Маймана томондан, Кў-
ҳи даман этокидан гард паёдо бўлди. Гард аросидан
етмиш икки парокотайи алам, нишонан етмиш икки
минг байроқдори жаррожар, ҳаммалари ҳафт жўш
пўш эрди ва Майсара томондан ҳазрати соҳибқирони
'Абу Муслими Хуросонийнинг паҳлавони гардан ко-
шонлари мисоли садди Искандардек саф боғлаб ту-
рар эрдилар. Ҳазрати соҳибқироннинг олтин чопқон
Зумрад тахтлари узра ливой Муҳаммадий — байроқ
Хуросоний парварафшон бўлиб турар эрди.

Ниқобдор ёғийлар сафидан бир ҳафт жўш кийган паҳлавон аргумоққа маҳмиз бериб майдонга жавлон уриб кирди. Отининг туёғи чачағигача ерга ботар эрди. Етмиш икки ботмонлик гурзийи-гармонини бошидан чарх уриб айлантириб ниқобни юзидан дарбар айлаб айтдиким:

— Эй Абу Муслимий гўсолапараст, эй биёбоний Хуросоний, билсанг билгил, билмасанг мендурман Насри Сайёри беорким, бугун бу маъракаи жангда димоғингдан димор чиқаргаймен.

Ва ҳазрати Абу Муслим ҳам ғайратларига чидай олмай, Кўҳтоғ исмли бўз отларига сувора бўлиб, ул малъуннинг садди роҳини тўсдилар. Ғазабларидан ҳар битта мўйлари кийимларидан ништари обдордай тешиб чиқиб кетган эрди.

Кела Насри Сайёرنинг камар бандидан «Ё Али» деб озот кўтариб, муборак бошларидан етти маротаба айлантириб-айлантириб осмонга отдилар. Ул нопокнинг вужуди бир ош пишгунга қадар кўздан ғойиб бўлиб кетди. Баъдаз муборак қўлларини кўкка қилиб тутиб олдилар. Ерга омон қўйдилар ва дедиларким: «Эй Насри Сайёр, минбаъд Хуросонийлар шаънига бундай беодоблик қилмагайсан».

Насри Сайёр у жанобнинг рикобларини ўпиб, тавба-тазаррулар қилди ва имон келтирди.

Хулласи, бу жангнома шу хилдаги ваҳима гаплар билан тўла эди. Аммо эшитувчилар бу ваҳималарни ғоят ҳаяжон билан тинглар эдилар.

Ҳикоят ушбу ерда тўхтаганда Тиконлимосор маҳаллалик Аҳмадали сўфи кўз ёшларини артиб:

— Киройи мардоналик бу бўлибдур. «Мард майдонда» дегани бу бўлур. Ҳозирги замоннинг урушлари маҳзи номардлик. Бехосдан турган кишини милтиқ билан отмоқ, тинч аҳолининг хонадонига тўп қўймоқ, осмонга хайрипилон чиқармоқ — буларнинг бари номардлик — бу кофирнинг иши, — деди.

Бу гапларни ҳамма «балли-балли», деб тасдиқлади. Ҳинди сарроф ҳам «мошоолло, мошоолло», деб маъқуллади.

Нима десангиз денг, бу ерда яна ойлаб туриб қолиш мени зериктирар эди. Уфқ кўк гумбази билан ўпишган ям-яшил қирларда бўкалакли бузоқдек шаталоқ отиб юрган бир бола келиб-келиб ҳумга қамалган юмрондай бўлиб қолса, албатта, зерикади-да. Бундан ташқари биронта тенгқуринг бўлмаса, сирдошинг

бўлмаса, эшитадиган гаплар сарроф ҳиндининг абоси — кийимидай бўйи бошингдан бир газ ошиқ гаплар.

Зерикар эдим, эрмаклар қидирар эдим. Ҳожи бобонинг кузакда сақлаган туллаклари кеч кузак «чучут» чиқариб қолди. Ҳожи дўппили Султон пучуқ такияда боқиб юрган каклик ғид-ғидлай бошлади, бироқ бу жониворлар ҳам менга ўхшаш бириси оқ Тайтай тоғнинг баланд ёнбағридан, иккинчиси Қўнғироқ тепанинг қуюқ пичанзорларидан ажралган тутқунлар бўлиб, эрмакликка узоқ чидаш беролмас эдилар. Менга эса ҳеч кутилмаганда тўсатдан бўладиган ҳодисалар, чунончи: мўрчанинг қозони ёрилиб, бир-икки киши ўлгандай олам ҳодис воқеалар, ажойибхонанинг йўлбарси бўшаб кетиб, атторликдаги Валиҳожи акага човут солгандай саргузаштлар, ҳеч бўлмаса Ҳиндистон чангалзорларидаги саёҳатлар, арслон билан олишув, қирқ кўзли илонларнинг бўйнини чопиб ташлаш, ўргатилган ёввойи одам, каркидон-тимсоҳларни миниб юриш—мана шунақанги фавқулодда воқеалар ёқар эди.

Бу ерда нима бор: тонг азондан икки товуқ ўтгунча пинакка борган, мусичадан ҳам хароб гиёҳвандлар, уларнинг ўзаро минғир-синғир, пойма-пой тасаввурдан узоқ ҳикоялари. Тагин ҳам ўз тоқатимга ўзим ҳайрон қоламан. Нима қилиб юрибман? Бу ердан тезроқ силжишга мўлжал қилиб қолдим. Аммо икки нарса кўнглимда «ҳали вақт эрта» дегандай бўлар эди. Биринчидан, Ҳиндистон саёҳатига еткудай пул жамғарганим йўқ. Ҳалигача ҳинди саррофнинг саховатидан, Ҳожи бобонинг қўли очиқлигидан, ошхўр косиб бойваччаларнинг мурувватидан, унча-мунча янглиш ҳисоб билан уриб қолганларимдан йиққаним учта беш сўмлик, битта ўн сўмлик тилла, иккита сўлкавой, қолганлари танга, чақалардан иборат. Мен пулим бир меъёрга етиб тиллага алишса бўладиган даражага етганда ҳинди саррофга топшириб йириклаштириб олар эдим. Бу сирни у билар эди, мен билар эдим, худо билар эди. Жамулжами йиғирма етти сўму икки танга пул эди. Олтинларимни яқтак кўйлагимнинг ёқа баҳясининг орасига тиқиб яширганман. Қолганларини Ҳожи бобонинг сопол тупдонига солиб тақядан эллик қадамча нари ариқ лабидаги қари тол тагига кўмганман. Ҳаммаси ҳам пешона тери.

Иккинчидан, Ҳожи бободан жавоб сўрасам, жўнликча бўшатиб юбормайди, чунки хизматларим унга

ёқиб қолган, қўлини совуқ сувга урдирмай қўйганман. Бинобарин, бирорта қилгилик қилиб ҳайдалишим керак. Мен ҳалигача чўл қурбақадай ювош. Ҳожи бобонинг ижозатисиз ўз қавагимдан бошимни чиқарганим йўқ.

Бу ҳафтани миям пишмаган режалар билан банд бўлгани учунми ёки маъюслик, етимлик, уйимни, ошна-оғайниларимни соғинганим учунми жуда ювош, мутъе ва фармонбардор ўтказдим. Ҳар галгидек, шўхшатир «шум бола» бу ерда йўқ эди. Бу ҳолатимдан Ҳожи бобо анчагина ташвишга ҳам тушди шекилли, ҳинди бўлса, ундан бешбаттар.

Сешанба кунини Ҳожи бобо мени меҳрибончилик билан чақириб:

— Болам, бу гап-ку икковимизнинг ўртамизда қолсин, тагин худо уриб анави «қора» си қурғурдан тотиниб-потиниб юрганинг йўқми? — деди.

— Қораси нимаси?

— Биз ейдиган «қорахон» бор-ку, ўшани айтяпман.

— Ўзим гиёҳвандларнинг аҳволини кўриб юрибман, Ҳожи бобо, мен бу заҳарни оғзимга олмайман, тепамда худо бор.

— Баракалла, болам, ҳа, шунақа бўлсин.

Ҳожи бобо елкасидаги рўмол билан кўзини артиб, ёнчиғини ковлаб шапалоқдай битта бир сўмликни қўлимга тутқазди.

— Бу эртага бозорли пулинг, жуда хурсанд қилдинг, болам, ташвишда эдим, тагин бировнинг тўтидек боласини нобуд қилиб қўйдимми деб қўрққан эдим.

Пулни ёнчиққа яшира туриб:

— Бу томондан хавотир олманг, — деб қўйдим.

— Уйнаб-кулиб, таралангни тортиб юравер. Сенга «чурқ» этадиганининг боши ўнта.

Кечаги кайф-суҳбатлардан кейин сарроф ҳинди ҳам Ҳожи бобо сингари меҳрибончилик билан ёнига чақирди:

— Инжо биё, бачам, чи тавр ҳасти, бемор нести? (Бери кел, болам, аҳволинг қалай, касал эмасмисан?)

— Шукур, соғман.

— Ба чи паришон менамойи? (Нега паришон кўринасан?)

— Бо тараддуди саёҳати Ҳиндистон паришонам

(Ҳиндистонга саёҳат қилиш тараддуди билан парижонман), — деб ҳазиллашдим.

Ҳар иккаламиз кулишдик.

— Мошоолло, сафари Ҳиндистон дори? (Ҳиндистонга сафар қилмоқчимисан?).

— Ҳа, шундай.

— Сафар бо машаққат. Ҳиндистон дураст. (Ҳиндистон узоқ йўл, қийин.)

— Ҳимматим баланд.

— Офарин, мошоолло.

Ҳиндининг ҳам ҳиммати тутиб кетиб, сарроф халтадан битта беш сўмлик тилла олиб берди.

— Гир, гир, бачам. Мен оила ва бача надорамки, давлати маро сарф кунанд, ҳақ таоло садақаро дўст дорад. (Мана буни ол, болам, менинг оила, бола-чақам йўқки, шунчалик давлатимни харажат қилишса, худо садақани яхши кўради.)

Бугун ўнг ёнбошим билан турган эканман, олти сўмлик бўлиб қолдим. Ювошликнинг, маъюсликнинг фойдаси шунчалик катта эканлигини билганимда бошдан шунақа қилар эдим. Ярим оқшомгача ўзимдан-ўзим ишшайиб, ичимда давлатларимни санаб, қувноб хизмат қилдим.

Чоршанба куни эрта билан Ҳожи бобо қўлимга икки танга бериб:

— Болам, гир этиб бориб, нон олиб келиб бер, хумларга сув тўлдириб қўй, беданаларнинг донидан, сувидан хабар ол. Кейин санга жавоб, бозорни томоша қилиб, ўйнаб таъбинг ҳоҳлаганда қайтиб кел. Лекин кечга қолма, болам. Ёмон кўп, замон ёмон.

Пулни олиб югуриб бориб нон олиб келиб бердим. Хизматларини бажо келтирдим. Ҳожи бобо қистаб қўймади, бирга ўтириб чой ичишдик. Кейин бозорга қараб равона бўлдим.

Хаста Уккошанинг тагида қаймоқ бозор бўлгучи эди. Бирор товоқ қаймоқ олиб, битта обинон билан еб олиш ҳавас бўлиб қолди. Қаймоқ бозорга кириб у косадан ялаб кўриб «аччиқ» деб, бу косадан ялаб кўриб «сууюқ» деб юрсам, бир бурчакда икки хурма қатиғини ерга қўйиб маҳалладаги оғайнилариимдан тегиримончи Абдулла вавағнинг укаси. Иброҳим полвоннинг ўғли Убай ўтирибди. Тура қучоқлашиб кўришиб кетдик. Утган чоршанба Туроббой билан бўлган суҳбатдан, минг хил сўроқ-истаклардан кейин, ёлғон-яшиқ гаплар билан қутулдим. Эндиги масалага ўтдик.

Мен қаймоқни еб бўлгунча у қатиқни сотадиган бўлди. Кейин кўмир саройга тушиб томоша қиладиган бўлдик. Морозний еймиз, балиқ еймиз. Юпатовнинг от ўйинига кирамиз. Кажавага тушамиз. Дурбин сурат кўрамиз. Ялла қилиб ўйнайдиган бўлдик.

Убай қатиқнинг пулидан ишлатмайдиган бўлди. Узида уч мири бор экан. Қатиқни арзон-гаровга сотиб, тагин пулни ишлатиб қўйса, келинойисидан балога қолар экан. Етмаганини мен қўшадиган бўлдим. Беш тийинга ярим қаймоқдон қаймоқ, икки тийинга битта обинон олиб, бир чеккада чўнқайиб қаймоқ ея бошладим. Убай ҳам қатиқларининг икки хурмасини биттангага сотиб юборди. Катта пул. Ёнимга келиб, қолган қаймоқни у ҳам ейишди.

Чорсунинг оғзига чиқиб Убайнинг хурмаларини Қорабой қассобнинг дўконига қўйдик. Ўзимиз тушови ечилган тойлоқлардай озод эдик.

Бугун бозор куни. Вақт чошгоҳга яқинлашиб қолган. Кўчалар гоятда гавжум эди. Кўмир саройга кираверишда сомон, саксовул, кўмир ортилган туялар қатор бўлиб, бўйинларида жаранг-журунг қўнғироқлари билан йўлни тўсиб турар эди. Туяларнинг бути орасидан ўтиб, баъзиларини чўчитиб, маҳкама ариқнинг кўприги устига келдик. Бир томонда олам-жаҳонни тутатиб, бир ифлос ошхонада балиқ қовураар эдилар. Кир стол устида Сирдарёнинг белдан йўғон лаққа балиғи чўзилиб ётибди. Сузма халтадай очиқ кўзларини пашша талаб ётибди. Бир томонда сахтиёнфурушлар.

Биз булар орасидан ўтиб бордик. Кўмир сарой майдонининг ўртасида кўку оқ брезентлардан қурилган Юпатов от ўйинининг каттакон баҳайбат гумбази турар эди. Унинг олдидаги тахтадан ясалган баланд сўрида карнайчи, сурнайчи, дўмбирачи, бир неча масхарабозлар. Буларнинг орасида Рафиқ масхарабоз ҳам бор. Улар турли ўйинларни кўрсатиб, оломонни от ўйинига чақираар эди.

— Аттагинанг, кўксултоннинг вақти эмас-да, Убай.

— Кўксултон нимага керак бўлиб қолди?

— Сурнайчиларнинг олдига бориб карсиллатиб ёсанг, оғзи калава-калава сув очиб, сурнайини чалолмай қолар экан. Утган ҳафта рўпарасига келиб анор еган эдим худди шундай бўлди.

Иккаламиз кулишдик.

— От ўйинга кирамизми?

— Йўқ, кирмаймиз, — деди Убай.

— Нега?

— Биринчидан, қиммат, иккинчидан, Майрамхўн деган яланғоч чиқармиш, мен яланғоч хотинлардан қўрқаман. Отнинг ўйнашига қизиқмайман. Уйимизда от бор, дадам чавандоз. Ҳар қанча от ўйнатганда бизнинг улоқчилардек ўйнатолмайди. Ўзим минг марта кўрган томошага биттангадан тўлашга аҳмоқ пул йўқ.

— Мен ҳам бир марта кўрганман, бўлади, — дедим.

Рафиқ масхарабоз ёғоч сўрида оғзига арра қипиқ тўлдириб гугурт чақиб «оташ хўр-эй, оташ хўр», деб олов пуркаб турса ҳам кирмайман. Чунки ичкарида ҳам шуни кўрсатади-да.

Морожний егани бордик. Мен қизил морожний олдим. Убай сариғидан. Тўққиз пулликдан олдик. Тарелкага солиб берди, ёғоч қошиқча билан маза қилиб еяётганимда тамом бўлиб қолди.

Кўмир саройидаги почтанинг ёнига дор қурилган экан. Дор ҳали бошланмаган. Лекин атрофда давра қуриб ўтирган одамлар кўп эди. Бу ерда ҳам карнайчи-сурнайчи, дўмбирачи. Иккита қизиқчи ёғоч оёқда алмойи-алжойи ўйинлар қилиб, айланиб юрибди. Шулардан биттасининг кокиллик дўпписидан танийман. Ака Бухор.

Убай билан маҳаллага боргандан кейин биттадан ёғоч оёқ қилиб олишга аҳд қилишдик. Ёғоч оёқда юриш унча қийин эмас экан. Ундан кейин бошинг ҳаммадан баланд, девор-томдан қараб кўни-қўшниларнинг хоҳлаган қизи, келин-кеватларини кўриб кетаверасан.

Убай:

— Қорнимизни тўйғазиб олмаймизми, нўхатшўрак емаймизми? — деди.

— Қўйсанг-чи, ҳозиргина қаймоқ нон едик-ку. Бунинг ўрнига дурбин сураат кўрамыз, — дедим.

Илҳом самоварчининг укаси кал Иброй дурбин сураат кўрсатар эди. Иккита сураат кўриш бир тийиндан. Бизни таниди. Қўшни маҳалла бўлганимиз учун ҳар бештасини бир пақирдан кўрсатишга рози бўлди.

Иккаламыз иккита дурбинни олиб кўра кетдик. Кал Иброй тепамизда мақтаб, тушунтириб турибди:

— Мана бу Фаранг подшоси Қайсари Рум, хотини билан кўча айланиб юргани, мана бу халифаи Рум

Султон Абдулхамид соний. Ана София масжидига намозжума ўқигани келганлари. Извошининг олдида гадоёлар садақа сўраб ўраб олиб турибди. Мана бу Афғон амири Султон Абдурахмон. Мана бу Ҳиндистон маликаси, Фаранг подшосининг қизи, фил саёҳатида чангали Мозандаронни айланиб юрибди. Мана бу Маккатуллода ҳожиларнинг Арофатга чиқиши. Мана бу оқпошшо ҳазратларининг энагалари — Валентина Фёдоровна. Бу киши яқинда ичбуруғидан вафот қилганлар. Эй, сартопо, сартопо, томоша қилаверинг!

Икки пақирдан саккиз тийин тўлаб, ўнтадан йигирмата сурат кўрдик, дунёнинг у чеккасидан бу чеккасига бориб келгандек маза қилдик.

Кўмир саройидан ҳам ҳафсала пир бўлиб, мум бозорга чиққанамизда, маҳкама томондан қаландархонада тупроқ ялаб ётган Миттихон тўрамнинг қаландарлари безанжир айиқлардай, маст туялардай талқин ўқиб, растанни бошларига кўтариб келар эдилар. Биз ҳам эргашиб кетавердик. Қаландарлар Мажжомига қараб кўтарилдилар. Мажжомининг орқасида ғўза бозорга туташ ерда катта бир яланглик бор эди. Бугун шу ялангликда Тошкентнинг, Тошкентнинггина эмас, бутун Урта Осиё музофотининг воизи Кўса маддоҳи ваъз сўзлашни керак экан. Қаландарлар Кўса маддоҳнинг жарчилари экан.

Қаландарлар анчагина йиғилиб қолган халойиқнинг олдида саф бойладилар. Бирортаси ҳам ўтиргани йўқ. Ҳаммалари узун-қисқа ҳассаларига суяниб, «ҳув-ҳув-ҳув», деб тебраниб турар эдилар. Қаердандир ўрталиққа бир курси олиб келиб, унинг устига бир пўстак ташланди. Курси ёнига табуретка келтирилди. Унга бир чойнак чой, пиёла, нон, қанд қўйилди.

Бир нафасдан кейин давра ўртасига малла тўнли, бошида катта оқ салла, жияк ёқа кўйлакли, паст бўйли, семиз, қўлида ҳасса тутган, оқ юзли, соқол-мўйловсиз юзлари буришган саксон ёшлар чамасидаги бир чол келиб чиқди. У қиблага қараб курсига қаландарларга рўпарама-рўпара ўтирди.

Қаландарларнинг олдида яна елкасига оқ ридо ташлаган, енгилгина яктак кийган, шилинг почка кавуш кийган гирдак оқ саллали иккита муллабачча тақлид: бириси қора чўққи соқолли, бириси ёшроқ, икки киши келиб кирди. Улар Кўса маддоҳнинг «дўст тортувчи» шогирдлари эди.

Кўса маддоҳ бир пиёла чой қуйиб томоғини ҳўл-

лаб олгандан кейин ўрнидан туриб, ҳассасини белига қўйиб аста-секин синчиклаб даврани айланиб чиқди.

Биз шу пайтда одамларни йириб-ёриб олдинга ўтиб олган эдик. Кўса маддоҳ қайтиб ўз ўрнига борди. Қўлини юқори кўтарди. Хириллоқ овоз билан давра атрофидагиларга мурожаат қилди:

— Ҳалейиқ, ибтидоий аввал тикка турмай жой-жойларингизга ўлтиринглар. Тик турмоқлик, наузан билло бутпарастларнинг тошдан қилинган худоларига хос хислатдир!

Ҳамма гув этиб ўтирди. Биз ҳам ялпайиб саватдек жойни эгалладик. Ҳалиги иккита муллабачча тақлид «дўст тортувчи» шогирдлар хипча овоз билан маддоҳнинг сўзини:

— Бале... — деб маъқулладилар.

Уларнинг овозини Шайхантовурдан ҳам эшитса бўлар эди. Кўса маддоҳ сўзида давом қилди:

— Бояд маълум бўлғайки, бу ерда жам бўлган издиҳом ўртасида мусофир-мужобирлар, Самарқанду Бухоро, Каттақўрғону Уратепа, Фарғонаю Хўжанд музофотларидан қадам ранжида айлаб Тошкентди фирдавс монандимизга келган мусулмон биродарларимиз бисёрдирлар. Боядки, каминани таниб қўйғайлар. Аслим Бухоронинг Қўзагарон маҳалласидандурман. Исмиб Ҳожи Нажмиддин ибн Салоҳиддин, падари бузрукворимиз ҳам амири Музаффар замонасининг забардаст воизларидан эрдилар. Ун етти насаб билан Мавлоно Ҳусайн воиз Самарқандийга вобаста бўлурмиз. Падар бузрукворимиз олий Темурийлардан Ҳусайн Бойқаро замонас ида нашъу намо топиб, умргузаронлик қилибдурлар. Зиҳи замонаи шаръий. Зиҳи замонаи шаръий. (Ажойиб амну омон ва шарият барқ урган замонлар эди у замонлар.)

Китоби «Ахлоқи муҳсинин» у жанобнинг таснифларидир. Камина ул ҳазратга ўн еттинчи набира бўлурман. Ҳар ким бунга шак келтирса, юзи қозондай қора бўлиб, дили тандурдай оташларга куйгай, омин! Шогирдлар:

— Омин, куйгай!!! — дейишди.

— Энди масалага гузар қилайлик. Худо ўз каломида уч зотга итоат қилмоқликни бандаларига фарз қилибдур.

— Бирламчи, ҳақ таоло ва таборакнинг ўз зотидурким, кулли мавжудот унинг қудрати билан пайдо бўлибдур ва унинг амри билан жаҳонда барқарордир.

Биз ҳақ субҳонаҳу ва таолога ҳар замон, ҳар соат, ҳар дам ва ҳар дақиқа итоат қилмоққа ўз имонимиз билан мажбурмиз.

Дўст тортувчилар:

— Ҳа, дўст, мажбурмиз, балеее..— деб қичқирдилар.

Қаландарлар буларнинг сўзи срқасидан «ҳақ, ҳо, ҳув», деб талқин ўқидилар.

Кўса маддоҳ уларни бир ишора билан тўхтатиб, сўзида давом қилди:

— Иккиламчи, пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо саллолоҳи алайҳи вассалом расули барҳақ, пайғамбари охир замондурларким, биз у жанобнинг ҳар бир суннатларига ва ҳадисларига бешак-шубҳа амал қилмоғимиз керак. У кишининг руҳи покларига саловатлар бўлсин.

Дўст тортувчилар:

— Ҳай-ҳай, саловотлар бўлсин, омин! — дейишди.

Қаландарлар такбир тушириб кетдилар:

— Салли ало сайидино Муҳаммад.

— Салавотино Муҳаммад.

Кўса маддоҳ яна қўл кўтариб қаландарларни тўхтатиб, хириллаган товуш билан ваъзни давом қилдириб кетди:

— Учламчи, бошимизда турган императори аъзамимиз жаноби оқ пошшо Николай Соний Романов ҳазратларидирким, худо ўз каломида «Ассултон зиллолоҳи фил арз», яъни подшолар худонинг ердаги сояси дебдур. Николай ҳазратлари худойи таолонинг ердаги кўланкасидурлар. Бошимиздан шафқатлари аримасин.

Дўст тортувчилар:

— Кўланкасидурлар, омин, кўланкасидурлар, омин... Қаландарлар:

Султон бидонад ҳоли ман,

Султон ба ман шафқат кунад

Ҳу... ҳу...—

дердилар.

Кўса маддоҳ яна уларни тўхтатиб, сўзида давом қилди:

— Яна у подшоҳи аъзамимиз Николайнинг хонадони олийлари, вазир-вуваролари, аршга қўйилган курсидай баланд тахтлари сиҳат-саломатликда минг йиллар барқарор бўлсин, омин!... — Дўст тортувчилар:

— Омин, омин...

— Акнун ушбу замонага мағриби замин томони-дан олмон деган бир бадбахт душман подшо чиқиб, жаноби император ҳазратларининг тахти салтанатларига, варост заминларига лак-лак ҳафт жўш лашкар, тўпу замбарак, осмону вафур (самолёт) юбориб, кўп ерларни ғабс этиб, халойиқни бесаранжом қилиб, кулфатлар солиб турмоқда эрурким, айниқса, ушбу замонада ҳар бир мусулмонга ўз подшоҳи аъзамига итоат қилмоқ, ҳар бир амр фармонига бўйин эгмоқ фарзи аиндир. Худо ўз каломида улул амру минҳўм, яъни подшоҳларингиз қайси динда бўлса ҳам унга мутъе бўлинглар, дебдур. Алҳамдулиллоҳ рабил оламинки, бизнинг оқ подшоҳимиз ва бутун вазир-вузаро, амири лашкарларимиз китобий динда ҳазрати Масиҳ динидадирлар. Бизга қуръон нозил бўлгандай, ҳазрати Исога ҳам «инжил» нозил бўлибдир. «Инжил» ҳам каломуллодир. Бас, маълумдирким, ҳазрати подшоҳимиз ва хонадони олийлари кофир эмас, аҳли китоблардандирлар.

Маълум бўлурким, ҳазрати подшоҳимизга ўз фуқаролари мусулмонлар аз он жумла бизнинг Туркистон сартиялари ҳам фармонбардор бўлиб, хусусан, ана шу қаттол жанг кунларида ёрдам бермоқлари фарздур.

Ва яна бу ерда мавжуд издиҳомга огоҳлик учун айтурманким, ўз ичимизда бўлган «хуфия»лар, воқеанавислар, мастеровойлар деган бехирад лайта лааллакларнинг, оёқяланг хона бардўшларнинг игво-фасодларига учмасинлар. Ҳар қаердаким, шундай бузуқ фитнажўлар фуқароларни подшоҳимизнинг адолат йўлидан игво йўлига судрамоқчи бўлганларни шаҳар бошлиқларимизга, жаноб полицамистримизга ва уларнинг садоқатли амалдорларига тутиб берсинлар, омин...

Худои таоло ва таборак душманимизни ер билан ғиссон қилсин, игвогарларнинг, фитна-фасодчиларнинг оғзига тош!

Дўст тортувчилар:

— Омин, оғзига тош, омин, оғзига тош... — деб қичқирад эдилар.

Шундан кейин Кўса маддоҳ амри-маъруф, наҳи-мункарга (шариат масалаларига) ўтди:

Мустаҳаб қилишда орқа томонни неча марта ювса савоб, неча марта ювса гуноҳ?

Эрта билан туриб мавушни ўнг оёқдан кийиш керакми, чап оёқдан кийиш керакми?

Ҳалога қайси ният билан кириш керак?

От минган киши эшак минганга салом бериши мумкинми, йўқми?

Оқиб турган сувга ахлат тушса, неча марта юланса ҳалол бўлади?

Ўғри худонинг бандасими, йўқми?

Машиначилар билан сартарошлар ҳам жаннатга кирадими, йўқми?

Картошка ҳалолми, ҳаромми?

Ўруснинг ясси қозонида пиширилган овқатни еса бўладими, йўқми?

— Маддоҳнинг гапларидан музлаган тарракча маза тополганим йўқ. Кетамиз, — дедим Убайга.

У ҳам мени туртиб:

— Мен ҳам ҳеч нарса тушунмаяпман. Нуқул оқ пошшони мақтайди, амалдорларни мақтайди, порамора еганми ўзи, — деди Убай. — Маддоҳларнинг ҳаммадан пул сўраши қизиқ бўлар эди. Пул сўрайдиган жойига етиб қолдими?

— Йўқ. Бу гапда пул сўрамайди. Пулни чўпчак айтганда сўрайди. Мен пул сўрашини жуда яхши биламан. Чунончи, у бир қизиқ эшитилмаган чўпчакни бошлайди-да, бир кутилмаган ерга олиб келиб тўхтади, одамлар ҳаяжонланиб ҳикоянинг бундан бу ёғида қандай воқеалар юз берар экан, деб, типирчилаб кутиб турганда, тўсатдан пул сўраб қолади.

Ҳозир ҳам Кўса маддоҳ шундай қилди. Эшитилмаган бир қизиқ, афсонавий ҳикояни бошлаб, қизиқ бир жойига келганда тўхтатиб қўйди (бу чўпчакни батафсил айтиб ўтириш кўп вақтни олади, шунинг учун уни гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ).

— Ҳой мусулмонлар, — деди Кўса маддоҳ, — биз ҳам аялманд мусулмонларданмиз. Бир неча жўжавурдек жонларнинг қафилини худо бизнинг елкамизга юклаб қўйибдир. Шу ерда ҳозир ва нозир ўтирганлар ҳикоямизнинг давомини тингламоқчи бўлган биродарини шаръийларимиздан фарзанд талабдур, давлат талабдур, хотин талабдур, қарздордур, ҳар мақсадники кўнглида бўлса, худойи таоло тез фурсатда шу мақсадига ноил қилгай, деб етмиш азаматдан худо йўлига етмишта от сўрадим. Ҳай-ҳай, абас гапирдим, абас гапирдим. Мендек бир бечора етмиш отни на қилурман. Менинг ҳожатим учун бир саман от бўлса кифоя. Бир азаматдан бир от сўрадим. Қолган олт-

миш тўққиз сахийдан ярим тиллодан олтмиш тўққизта ярим тиллолик сўрадим.

Ҳой, абас сўрадим, абас сўрадим. Шундай ғулгула, саросима замонда ҳамма муттасил ўз оила ташвиши биланд банд бўлганда ярим тилло сўрамоқ абасдур. Қолган олтмиш тўққиз аҳли суннати валжамоадан бир сўлкавойдан олтмиш тўққиз сўлкавой сўрадим.

Ҳазрати Муҳаммад Мустафо саллолоҳи алайҳи вассалом ўз муборак ҳадисларидан бирида «Ҳайрил умур авсатуҳо», яъни ҳар бир ишнинг ўрта ҳолдагиси яхшидур. Бир сўм сўрамоқ, демак, ўрта миқдордур, ашаддий мусулмонга бир танга садақа қилмоқдан озор етмагай.

Қани, мунтазир бўлмайлик, ҳикоя давом қилсин деганлар, ёнчиқ ковласинлар.

«Дўст тортувчи» икки муллабачча иккита кепчик кўтариб даврани айланиб кетди. Қандайдир бир бойвачча ўртачагина бир отни даврага етаклаб кириб Кўса маддоҳга юганини тутқазди.

— Тақсир, бефарзандман, дуо қилинг.

Кўса маддоҳ худди пайғамбарларга ўхшаган кўзининг ғўлагини оқартириб кўкка қараб қўл очди.

— Омин, ҳой мусулмонлар, сизлар ҳам менга қўшилиб омин денглар, яна бир марта омин...

Ҳаммаёқдан бўғоз-қисир чуввос «омин» овозлари кўтарилди.

— Худоё шу укамнинг кўнгилларида ўйлаган ҳамма ниятлари жаноби кибриёнинг даргоҳида қабул бўлсин. Ҳазрати шеро яздон, йигитлар пири ҳазрати Али камарбандини боғласинлар, худойи таоло ва таборақ тўққиз Ҳасан-Ҳусан ўғил, тўққиз Фотима-Зухро қизга ота қилсин, бошлари тўйдан чиқмасин, омин.

Овозлар ичида «дўст тортувчи» ларнинг чинқирган «омин» овозлари мис баркашни пичоқнинг учи билан қиргандай чийиллаб ажралиб турар эди.

Бойвачча-ку, Кўса маддоҳга от садақа қилди, аммо бу отни Кўса маддоҳ авваллар ҳам миниб юрганини бир неча марта кўрганларини шивир-шивир айтгувчилар ҳам бор эди. Биз бировнинг устидан гап тарқатишни ёмон кўрамыз, гуноҳи айтувчиларнинг бўйнига.

Кепчик кўтариб пул йиғувчилар давра айланиб, тузукроқ кийинган одамларнинг олдида узоқроқ тўхтаб садақа йиғар эдилар. Қанча тушганлигини бил-

майман. Мен Кўса маддоҳга ҳисобчи бўлганимча йўқ.

Мен Кўса маддоҳнинг пул йиғиш тўғрисидаги найрангларини Убайга тушунтириб бермоқда эдим. Бирдан Кўса маддоҳнинг кўзи биз томонга тушиб қолди шекилли:

— Ҳой қаландарлар, ҳой биродарони олий, ана шу икки беодоб баччаларни маъракадан олиб чиқинг, ҳалол ошга тушган пашша бўлмай ўлсинлар, — деб қолди.

Тўртта йўғон қаландар келиб иккитаси менинг қўлимдан, иккитаси Убайнинг қўлтиғидан азот кўтариб, маъракадан чиқариб, бошимизга биттадан мушглаб қассоб бозорнинг даҳанасига улоқтирдилар.

— Жўна-э, итдан туққанлар!

Тағин нима балолар деб гапириб сўкишди.

Мен Убайга:

— Айтмабмидим. Кўса маддоҳ, ваъзига халақит берганларни жуда беобрў қилади деб.

— Бе! — деди Убай. — Сен билан менда обрў нима қилади. Юр.

Кета туриб ўйлаб қолдим. Бир-икки сўм ҳаражат қилиб, бечора онам, укаларимга беш-ўн қадоқ гуруч, мош, бир-икки қадоқ, ёғ, бир оз гўшт, майда-чуйда қилиб Убайдан бериб юборсаммикин, қанақа бўларкин? Тағин онам бечора Убайдан мени қаерда кўрган, қани юр, олиб бор, топи бер, деб тиқилинч қилиб қолса, Убай ўнғайсиз аҳволда қолса, қандай бўлар экан?..

Хулласи, минг хил ҳаёлларга бордим. Энг охири: «Ҳа, энди беш-олти ойдан буён-ку, дом-дараксиз, санқиб юрибман. Нима, маҳалладагилар тирик юргангани билишади. Улар ҳам, мен ҳам қирққа чидаган, қирқ бирига ҳам чидаб қолармиз. Бари бир, келгуси ҳафтагача Ҳожи бобонинг тарбиясида қолмоқчи эмасман, ўшанда биратўла топган-тутганимни ҳаражат қилиб, ортиб-тортиб бора қоларман», — деб ўзимга тасалли бердим.

Кейин битта оқ тангани Убайнинг қўлига тутқазиб:

— Ма, ўртоқ, чойчақа қил, лекин мени кўрганингни ҳозирча ҳеч кимга айтма, ўзим бориб қоламан, — дедим.

Убай билан хайрлашиб ажрашдик.

Вақт охир пешин бўлиб қолган эди. Қорним очган. «Ўладиган дунёда бир гашт суриб қолай», деб

Илҳом самоварчининг самоварига кирдим. Кал Асра аввал мени ҳайдаб юбормоқчи ҳам бўлди:

— Бор-бор, ишингни қил, ўт. Бу ердан бир чой, бир нон, нимчорак қанд — тўрт ярим пақир, сендайлар бу ерда чой ичолмайди. Ўт, ўт, кўрпачага битинг тўкилади.

— Қўя қолинг, жон Асра ака, тўрт ярим пақир тугул бир сўмим ҳам бор, киргизаверинг, мана, ишонмасангиз, — битта сўлкавойни кўрсатиб қўйдим.

— Вой баччағар-эй, тим урдингми, буни қаёқдан слдинг? Ҳа, майли, кира қол, — деди кал Асра.

Ичкарига кириб сўрининг даҳанасига ўтирдим. Бир чойнак чой, бир обинон, ним чорак қанд олиб келиб қўйди. Тўтининг алмойи-алжойи гапларига қулоқ солиб, граммофондан Ҳамроқул Қорининг «Ё ҳаётан-набийи» сини эшитиб, маза қилиб чой ича бошладим.

Бозор қилгани даладан тушган бир ўзбекнинг граммофонни биринчи кўриши экан, ҳайратда қолди. Ичида одам борми, деса кичкинагина қутича, шайтон деса, худо-оллонинг, Муҳаммаднинг отини айтиб турибди. Ҳанг-манг бўлиб аллавақтгача туриб қолди. Граммофоннинг сирини унга тушунтиришга ундан кўра илмсизроқ эдим.

Намозгар бўлиб қолди. Тезроқ такагга боришим керак. Шам олдим, бухор носи олдим, пашмак олдим. Ҳожи бобо билан ҳинди саррофга муносиб бозорликларни қилиб, қийшайиб кириб бордим. Аммо ростини айтиш керак, такадан жуда зериккан эдим. У ердагиларнинг дийдорини кўришга тоқатим қолмаган эди.

Кечаси биринчи ширава қор ёғиб чиқди.

Жуда совқотиб жавраб чиқдим. Азонлаб туриб, еттинчи лампанинг ёруғида Ҳожи бободан телпак билан гуппи сўраб, «Кузнецов» чойдан бўшаган Ҳожи бобо хуфя тарёкиларга афюн ўраб берадиган қоғознинг орқасига ушбу қорхатни ёздим:

«Қорхат бу турур»

Қорни ёғдирган худойимнинг ўзи,
Хат бориб тегсин, кийим-бошнинг сўзи.

Ҳожи бобо, биласиз эгнимда йўқ,
Ўз пулимга олгали қўйнимда йўқ.

Гупписизлик, қўл-оёғим бўлди ланг,
Пилтасиз дўппи кийибман, бош яланг.

Хизматингиздан мудом айрилмадим,
Буйруғингиздан қиё қайрилмадим.

Тонг саҳардан кечгача изғийман,
Худди чўлтоқ бир шипирғи — тўзғийман.

Жон бобо, раҳм айлангиз аҳволима,
Қолмангиз ўлсам қотиб, уволимга.

Бир иложини қилинг, Ҳожи бобо,
Етти марта ҳаж ато қилсин худо, —

деб ёздим, етим шогирдингиз».

Ҳожи бобо уйдан такяга чиққанда хатни унга бердим.

— Бунинг нимаси, болам?

— Билмадим, бир киши бериб кетди. Намангандан хат эмиш.

— Ҳа, шунақа, Маматризодандир. У бу йил кўкнори экмоччи эди, — деди. Хатни мудраб ўтирган сариқ соқолли қўш кўзойнакли кишига берди.

— Буни ўқиб беринг-чи, мулла уста Мрсалим, дўстимдан экан. Тонг азонда кўзим ўтавермайди.

Мулла уста Мирсалим хатни олиб ўқий бошлади:
«Қорхат бу турур».

— Ҳи, шунақа, — деди Ҳожи бобо кўзи қинидан чиқиб кетгундай бўлиб, — ҳай ҳароми, буни сенга ким берди, шартта ушламайсанми, эшакка тескари миндириб, юзига қора суртиб Чорсу айлантирмай-мизми. Ия, муни қаранг-а, кексайган ҳолимда менга ҳазилкашлик қилиб зиёфат югтувчи ким бўлди экан? Ҳу баққолнинг мушугига ўхшаб сипоҳ бўлмай ўл. Қани, ўқийверинг энди, мулла уста Мирсалим, бўлар ич бўпти. — Уста Мирсалим, туртиниб-туртиниб, «Хўш-хўш» деб ўқиб чиқди. Ҳожи бобо хатнинг юқориларини «ҳа, шунақа, ҳа, шундай бўлади», деб тинглаб борган бўлса, «Етти марта ҳаж ато қилсин худо» ни эшитганда кўзига ёш олди. «Етим шогирдингиз» деган имзога келганда ийиб кетди.

— Буни сен ёздингми, баччағар, табъи назминг ҳам бор экан-ку, тўхта, эй, жигаримни эзиб юбординг, — белбоққа қистирган рўмолчасини олиб кўзини

артган ҳолда ўридан турди, уйга кириб кетди. У чиққунча мулла уста Мирсалим назм ишининг қийинчилигини, пири куч эканлигини айтиб мени мақтади. Ҳожи бобо чиқди, қўлида кечаси киядиган, пахта солинган, нимдошгина, бинафша духоба қалпоқ бор эди.

— Мана буни кийиб ол, болам, қани, қўлингни оч, худоё худовандо сен ҳам мендай қариб-қартай! Каррукнинг боласи тухумдан чиқа кўрмасин, чиқди дегани қанот-қуйруқ битди дегани, жонинг соғ бўлса гуппи ҳам бўлиб қолар.

Ҳайтовур, Ҳожи бобонинг дуоси бекор кетмай, уч кундан сўнг, ҳинди сарроф ўзининг эски, кенг, енгсиз ҳиндча тўнани совға қилди. Менга чоракам бир газча узун келгани учун этагидан қирқиб ташладим. Оёғимда опорка, бошимда «намозлик» қалпоқ, эғнимда устидан қайиш билан боғланган кенг ҳиндча тўн — або, ошқовоқ полизнинг гўнгқарға тегишидан қўрқиб ўтказилган қўриқчиси каби аҳли така хизматини астойдил қила бошладим...

Бугун тўқсон тушади, деган кун биринчи ишни кўрсатдим: эрта билан аҳли така йиғилмасдан бурун манқалдоннинг остига қалин кул солиб, устига ўт ёқдим. Ўт тайёр бўлгач, носдан бўшаган битта шишага совуқ сув солиб, оғзини маҳкам ёпдим-да, манқалдондаги кулга кўмдим, олиб бориб даврага қўйдим. Бирин-кетин мижозлар йиғилиб, манқал атрофида нонушта бошланди. Қўш кўзойнакли мулла уста Мирсалимдан тортиб, Султон пучуқ, сарроф ҳинди, Ҳожи бобогача даврада эдилар. Суҳбат яна қизиби, бораётган уруш тўғрисида кетар эди.

— Гермон дегани балои азим экан,— деди уста Мирсалим.

— Баракалло,— деди сарроф.

«Шишадаги сувга иссиқ ўтиб қолгандир», деб ўйладим мен.

— Осмонда учиб юрган эмиш,— деди Султон пучуқ.

— Мошоолло! — деди ҳинди.

«Сув қайнаётгандир», деб ўйладим мен.

— Фарангнинг шаҳарига осмондан тўп ташлади,— деди уста Мирсалим. Шу чоқ шишадаги сув мўрчанинг қозони ёрилгандай даҳшат билан манқалдонда портлади.

Такаяхонани ўт учқунлари билан кул тўзони қоплади. Тўзон пасайганда Ҳожи бобо билан Султон пу-

чуқ аранг тўрт оёқлаб қўзғалиб ўринларидан турмоқда эдилар. Сарроф билан уста Мирсалим беҳуш ётар эдилар. Мен эпчиллик билан беҳушларнинг юзларига сув сепдим. Ҳинди уйғонди. Ҳангу манг бўлган Ҳожи бобо ғўлдираб, Германни ҳам, Николайни ҳам қарғар эди. Уста Мирсалим ҳам ўзига келди, аранг ўрnidан туриб:

— Нима гап?— деди.

— Улинг!— деди Ҳожи бобо,— ҳамма иш сиздан бўлди, ҳукуматнинг ишига аралашманг, демаганмидим.

Султон пучуқ аллақачон такадан чиқиб кетган эди. Ҳаммалари ҳам бу ҳодисанинг нимадан эканини жўёлмас, манқалдондан икки-уч қулоч нарига бориб, бурчак-бурчакка сиқилиб, рўмолча билан юзларидаги кўлни артмоқда эдилар. Ҳамма хомуш эди, энг охир Ҳожи бобо менга қараб:

— Ҳу тустовуққа ўхшаб тумшаймай ўл, нимага қараб турибсан, бор, манқалдонни чиқариб ташла!— деди.

Мен манқалдонни олиб наmatни супураётганимда иккита миршабни етаклаб Султон пучуқ кириб келди, қўлини бигиз қилиб кўрсатиб:

— Тўп шу ерда отилди,— деди, тагин уста Мирсалимни кўрсатиб, — мана шу отди, — деб ҳам қўшди.

Текширув бошланди. Такянинг ҳаммаёғини ахтардилар. Ҳожи бобо билан уста Мирсалимнинг чиллашир билан ўлган аммасини ҳам қолдирмай суриштириб чиқдилар. Паспорт кўрдилар. Икки қадоқ наша, чорак қадоқ афюндан бошқа ҳеч нарса тополмадилар. Кексароқ миршаб нашадан муштумдайини ушатиб шими чўнтагига солганини кўрсам ҳам индамадим. Энг охири кичик, хушмўйлов миршаб:

— Яхши, — деди, — бу ерда тўп отилгани қонунан кўринмади. Бирорта бола мушак-пушак кўмгандир.

Ҳамма менга ялт этиб қаради. Ҳожи бобо соқолини силаб яниб қўйди. Миршаб давом қилди:

— Аммо Ҳожи бобо, сиз биз билан бирга бориб, мана бу афюн билан наша тўғрисида полицмейстер жанобларига қонунан тушунтириб келасиз.

— Оллоҳ рози бўлсин, улуғлар, улуғлар, — деди Ҳожи бобо, — кексайган чоғимда маҳкамага судраманглар, бировнинг омонати эди...

Мулла уста Мирсалим, сарроф, мен ўртага тушдим.

— Қўйинг, улуғ хизматингиз гарданимизга, оллоҳ рози бўлсин! Оқ пошшомизнинг умрлари узоқ бўлсин, — дейишдик. Ҳожи бобо ёнчиғини ковлаб қолди, бир ҳовуч танга-чақа олиб катта миршабга узатди:

— Ургулайлар, оз бўлса ҳам кўпдай кўрасизлар, чойчақа.

Ҳар икки миршаб бир-бири билан кўз уриштирди.

— Яхши, — дейишдилар. — Бундан буён бу иш бўлмасин, бу галча сийладик. Кекса одам экансиз...

— Қуллуқ-қуллуқ, — деб таъзим қилди Ҳожи бобо, миршаблар «мол»ни топшириб кетдилар.

Ҳожи бобо чарчаган кишилардай уҳ тортиб, супа даҳанасига ўтирди:

— Уҳ, бир фалокатдан қутулдим, ҳай шайтонбачча, кеча берган пулим қанча эди?

— Етти сўм танга мири.

— Хайрият, арзон қутулибман! Қани, менга жавоб бергил, бу ҳунар сендан чиқдими?

— Улиб кетай!..

— Бола-мола такагя кирганмиди?

— Пайқаганим йўқ!..

— Ҳи, шунақа, — деди Ҳожи бобо, — устинг битиб, қорнинг тўйиб Эшонхон найрангбознинг такасидай ўйин чиқариб қолдингми, пайқаганим йўқ эмиша, ҳароми!

Ўрнидан туриб самовар ёнидаги оташкуракни кўтариб яғринимга бир-иккини туширди. Одамлар ажратиб қўйдилар. Мен бир бурчакда йиғлар эдим. Шу билан тинчлик ўрнашди. Сарроф бозорга кетди. Уста Мирсалим, аллақайси бойнинг ўғил тўйисига тортиқ қилиш учун ранго-ранг қоғозлардан гул қилишга ўтирди. Ҳожи бобо уйга кириб кетди. Султон пучуқ шу-шу такагя қадам босмайдиган бўлди.

Тўғри, ҳамма иш ўрнига тушган, бироқ менинг устимдаги шубҳа кўтарилмаган эди. Мен эса яна зерикар эдим. Бир кун аҳли така офтоб шувоққа чорпоя қўйиб, сўзлашиб ўтирганда иккита мовмушук уришиб, бўғотдан ағанаб, уларнинг олдига тушди. Худди ажойибхонадан йўлбарс бўшаб човут қилгандай уларнинг ўтакаси ёрилди. Муни қарангки, шу ишни ҳам менадан кўрдилар. Гуноҳинг бўлмай туриб шубҳа остида яшашдан ортиқ азоб йўқ. Кетмоқчи, албатта кетмоқчи бўлдим. Бироқ: «Ҳиндистон йўл харжи» ҳали мўлжалга етмаган эди.

Ҳар галгидай бу пайшанбани ҳан тантанали ўтка-
зиш учун Ҳожи бобонинг ўзи яхши тайёргарлик кў-
риб қўйган эди. Наша, чой-пойлар турадиган, Ҳожи
бобонинг фақат ўзи очадиган тепа пиромондаги кич-
кина ирвит қутичага ярим қадоқ «Кузнецов» нинг
аъло нав оқпар чойи, бир қадоқ пашмак ҳолва, бир
қадоқча Ургутнинг сариқ офтоби майизи ва бошқа
ноз-неъматларни яшириб, қулфлаб, калитини Ҳожи бо-
бо белбоғидаги ҳужранинг калити, дарвозанинг кали-
ти, уйнинг калити, туясандиқнинг калити ва бошқа
калитларга қўшиб қўйди.

Чехрасида мамнунлик бор эди. У ич-ичидан хур-
санд бўлганда ҳисларини минғиллаб ашула айтиб
ифодалар эди. У жуда эриб «Антал ҳоди антал, ҳақ,
лайсал ҳоди илол ҳу» деган, мен тушунмайдиган қў-
шиқни ҳиргойи қилар эди.

Бу гап, энди чоршанба куни кечқурун бўлган эди.
Одатдагича ҳуфтондан кейин қўш кўзойнакли уста
мулла Мирсалим аравакаш отнинг тўқимидек катта
китоби «Садди Боттол Ғозий» дан китобхонлик қи-
либ берди. Яна ўша Ҳиндининг «мошоолло» си. Нав-
батдаги сўлпи умрни ўтказиб, қоида бўйича ёта кет-
дик.

Бу тонгда Ҳожи бобо наврўздан буён ихлос қўйиб
парвариш қилиб юрган, аммо сайрамаган, Уратепадан
совгага келган туллак каклик бирдан «ғид-ғидак» чи-
қариб қолди. Чўчиб ўйғониб кетдим. Бир нафас как-
лик товушини завқ билан эшитиб ётдим. Кейин дик
этиб ўрнимдан туриб ташқарига чиқдим, бет-қўлимни
ювиб катта самоварни қўйиб юбордим. Мулла уста
Мирсалим билан сарроф ҳам ўйғондилар. Қумғонча-
да илиқ сув қилиб бердим. Ювиниб келдилар. Чойнак-
ларни артиб-суртиб самовар тагига тизиб қўйдим.
Ҳаммаёқни супуриб-сидириб ёғ тушса ялагудай қи-
либ, Ҳожи бобонинг чиқишига мунтазир бўлиб тур-
дик.

Ҳожи бобо узоқ куттирмай ичкаридан «Антал ҳо-
ди» ларини минғиллаб, йўталиб-сўталиб чиқиб қолди.

— Ассалему алайкум, боракалло.

— Самовар қайнади, Ҳожи бобо, чой берсангиз
дамлар эдим.

Ҳожи бобо калитлар орасидан ирвит қутининг ка-
литини ажратиб пиромонга қаради. Пиромонда қути-
ча йўқ эди.

— Ия, — деди Ҳожи бобо, — қутини бошингга қў-

йиб ётганмидинг? «Ўзингни эҳтиёт тут, қўшнингни ўғри тутма», деганлар. Боракалло, ўғлим, боракалло.

— Йўқ, Ҳожи бобо, мен бошимга қўйиб ётганим йўқ. Жойида турган эди.

— Нима, нима? — деди Ҳожи бобо. — Уста Мирсалим, сиз кўрганмидингиз?

— Аввал оқшом кўрган эдим, шу лиромонда турган эди.

— Йўқ-ку? — деди йиғламсираб Ҳожи бобо, менга қараб: — Ҳой, ҳароми кўча. яхши ўйлаб кўр, у ёқ-бу ёққа олиб қўйгандирсан? — деб сўради.

— Ҳожи бобожон, мен сизнинг нарсангизга тегмайман. Жойида турган эди.

— Қуш эмаски, қанот боғлаб, учиб кетган бўлса, қурбақа эмаски, бирор телик-тешикка кириб йўқолган бўлса. Топ, падарлаънат. Ўзидан катта одам билан ҳазиллашиш уят бўлади.

— Мен сизга бирор маҳал ҳазил қилиб юрганмидим, Ҳожи бобо.

— Мендан кейин бу ерга биров киргани йўқми?

— Зоғ ҳам учгани йўқ.

Можаро бошланди. Ҳожи бобо такянинг эшигини ёпиб келиб ҳаммаёқни титкилаб чиқди. Кўрпачанинг таги ҳам қолмади, самоварнинг ўтхонаси ҳам қолмади. Кейин, Ҳожи бобо деворга суяниб турган оташкуракни олиб, ягринимга иккини туширди. Бу ишга уста Мирсалим ҳам араллашиб, савалашди.

Мен нимага иқрор бўлишга ҳайрон эдим, йиғлар эдим. Энг охири ҳаммалари чарчадилар. Ҳожи бобо ўз ўрнига ўтириб менга қаради:

— Ҳой падарлаънат, мулоим шупурги. «Етим қўзи асрасанг, оғзи-бурнинг мой этар, етим ўғлон асрасанг, оғзи-бурнинг қон этар» деганлар. Сен ҳароми келгандан буён дўкон-дастгоҳимдан барака кўтарилиб, такяда бирор кун тинчим қолмади. Агар шу қутичани бирор ерга яширган бўлсанг, ҳали ҳам яхшиликча ўрнига қайтар, билиб-билмасликка солиб кета қолайлик. Илло, бола, бўрқингда билиб қўй, қозига чақиртириб, терингга сомон тиқтираман.

Йиғлаб, туриб жавоб бердим:

— Йўқ, Ҳожи бобо, илгарироқ мен сизни қозига чақиртираман. Салкам тўрт ой хизматингизни қилиб, топганим битта опорка билан эски қалпоқ бўлди. Бунинг устига етим деб сийлаб ўтирмай икковлашиб тоза савадингиз. Ҳақ бермадингиз. Бу қайси шарият-

га киради-ю, қайси законда бор. Оқ подшоҳимизнинг даргоҳларини бедарвоза деб биласизми? Йўқ, мен сизни қозига чақиртираман!

Бу гапларимдан кўзи қинидан чиқиб кетай деган Ҳожи бобо ўрнидан ярим туриб:

— Ҳали шунақами? — деди, — тузим кўр қилгур. Ҳали шу гапларни ҳам биламан дегин. Жўна, жўна, Ҳозироқ жўна! Ҳақинг қолган бўлса, қиёматда оласан. Худого солдим.

Жанжалнинг улғайиб кетишидан қўрққан мулла уста Мирсалим:

— Қўйинг, энди, Ҳожи бобо, битувчилик қилайлик, — деди. Кейин менга қараб: — Бола, сен ҳам тилингни тий. Ундан кўра гумонингни айт. Қутичани кечаси келиб ким олган бўлиши мумкин.

Мусофир сарроф бўлса бир чеккага сиқилиб, менинг аҳволимга ачиниб, соқолини силаб йиғлар эди.

— Эй, баччаи бечора. Бадбахт ятим. Ҳожи бобо, ҳама кам будия маг тавон деҳам. Чанд пул мебошад? (Эй, бола бечора. Бахти қаро етим. Ҳамма йўқолган нарсаларнинг товонини мен бераман. Неча пул бўлади?)

— Бас қил-эй, шу мешават-пешаватингни! — деди Ҳожи бобо ҳиндини жеркиб, сўнгра менга юзланиб деди:

— Айт, гумонинг кимда?

— Бировга туҳмат қилиш қийин. Гумоним тунов кун миршаб етаклаб келган пучуқда. У сиз билан уста Мирсалимга ўчакишиб қолган.

— Ҳм, шунақами, — деди Ҳожи бобо, — зимдан текшириб кўрамиз, қочиб қутулолмайди.

Охири жанжал битувчилик билан тинди. Мен бугун кечқурун ҳайдаладиган бўлдим. Уста Мирсалим мен яна бирор шикаст етказмаслигим учун шу ерда кўз-қулоқ бўлиб турадиган бўлди. Ҳожи бобо хизмат ҳақларим учун ойига бир сўмдан тўрт сўм пул, унинг устига қуюқ дуо қиладиган бўлди. Қутича ва унинг ичидаги моллар топилса топилгани, топилмаса худо етказадиган бўлди.

Кечгача одатдагича ихлос билан хизмат қилдим.

Кечқурун кетишга тайёрлана бошладим. Шомдан кейин одатдаги ўзим ётиб-турадиган ерга кўрпачам, ёстиғим тағларини — хазинамни тозалаб, енгсиз тўн-ёқасига тика бошладим. Иккита ўн сўмлик, учта беш

сўмлик тилла. Ҳожибобо берган битта уч сўмлик қоғоз пул, қолганлари бир сўмлик, ярим сўмлик сўлкавой, танга-чақа аралаш эди. Танга-чақаларни тикканим йўқ. Жамулжам қирқ икки сўм олтмиш икки тийин бўлган эди. Катта давлат. Уруш бўлмаганда ўнта қўй олса бўлар эди. Ҳа, майли.

«Семизликни қўй кўтаради», дегандек шунча катта давлатдан ўзим ҳам қўрқар эдим. Пулни ёқа бахясига тикиб битказай деганимда, уста Мирсалим тепамга келиб қолди.

— Нима қилиб ивирсияпсан, болам?

— Ҳайдалишга-ку ҳайдалдим, энди кўчага шу йиртиқ-ямоқ билан чиқаманми. Ҳеч бўлмаса, у ер-бу еримни чатиб олай.

— Паррехтагина бола, — деди уста Мирсалим, — ишқилиб, шу кўзи тор сарроф устингдаги тўнингни тортиб олмаса бўлгани эди. Кўп зиқна одам-да. Бўлмаса, шунча пул-а? Битта сариқ чақани «манг уста, чой ичинг», деб олдимга ташлаганини билмайман. Эртага сен шўрликка варрак қилиб бермоқчи бўлиб дилимга тугиб қўйган эдим, Хитой қоғоз билан қамиш ҳам савил қоладиган бўлди. Ҳа, майли, пешонанг экан.

Юрагим «шув» этиб кетди.

— Ўзи берган тўн-ку, қайтиб сўрармикан?

— Сўрайди у тўнг кўз. Сўрамаганда ҳам Ҳожи бобо берган иш ҳақингни қўлингдан қоқиб олади. (Саррофнинг менга нисбатан жўмардлигини уста Мирсалим билмасди. Сарроф тўнини ҳеч қачон сўрамас, қайтанга ҳайдалганимни билиб яширинча икки сўлкавой бахшиш берган эди.) Уста Мирсалим сўзида давом этди: — Ҳозир ойдин кеча, шомдан эндигина ўтди, ҳали ҳам гап-сўзни чувалаштириб ўтирмай, ҳайрмаъзурни насия қилиб кетавер. Кетаверишинг Ҳожи бобога ҳам маъқул тушади. У камчиқим одамларни ёқтиради.

Бу гап менга сариеғдек ёққан эди.

• Уста Мирсалимнинг бу гапининг тагида пиёзи бор. Мен билар эдимки, Илҳом самоварчи самоварга одамни кўпроқ чақириш учун тўти сақлагандай, Ҳожи бобо уста Мирсалимни тўти қилиб боқар эди. Уста Мирсалимнинг менга қилган «меҳрибон» лиги менинг учун эмас. Ҳожи бободан яна бошқа даъво қилиб ўтирмасин, тезгина кўздан йўқола қолсин демоқчи эди. Шунинг учун мен унга:

— Сизга шу маслахат маъқул бўлса, майли, кетаман, — дедим.

Самовардан қумғонга сув қуйиб — чапиштирдим, ташқарига чиқиб, шу ерда озод бўлиш шарафига бетқўлимни, оёқларимни яхшилаб ювдим.

Ҳора-қурум босган сассиқ такяхонадан ташқарига чиқиб, кўкрагимни тўлдириб нафас олдим. Энди мен пок-покиза, қушдай енгил, кўнглим тонгдай тиниқ. Тўрт томоним қибла. Лекин қаёққа қараб йўл олсам экан?...

Ҳикоялар КУНГИЛСИЗНИНГ «ҚИЛИҒИ»

Бир танча бўлиб гурунглашиб, гўза чувиб ўлтирган қиз-жувонлар қўярда-қўймай Сарвар холадан ўтган гаплардан ҳикоя сўйлатмоқчи бўлдилар. Сарвар ҳола қўлидаги кўсакнинг оғзини ёрар экан, жавоб кутиб тикилган жувонларга қаради-да:

— Қуриб кетсин ўша бемаъни гаплар, ишларингизни қилсаларинг-чи, айланайлар,— деди. Бунга Мукамбарой унамай:

— Улар, хола, нима қилармиш, биз ҳам ўша, сизнинг бошингиздан ўтган гаплардан эшитиб қўйсак, — деди.

Хонпошшо Мукамбаройга қўшилиб:

— Айта қолинг, шунча одамнинг сазасини бекорга ўлдирманг, — деди.

Сарвар хола ўлтирган хотин-қизларга бир тикилиб олди-да:

— Хайр, қани айтсам айтай, — деди, лекин қулоқларингни солиб, жим ўлтирасизлар, биронталаринг қилт этиб сғиз очсаларинг, ҳикоя ўша ерда адойи тамом. Мендан гина қилманглар, хўпми?

— Хўп, қани бошланг.

Сарвар хола ҳикоясини бошлади:

— Дадам ўроқчиликда михчагарлик қилар эди. Ўзи камбағал, ёлғиз қўл одам эди. Ёнига биронта шогирд ёки халфа солиб ишлатишга қурби етмас эди. Онам кўпинча қўни-қўшнилариимизнинг тўй, маърака, уй-рўзгорларидаги юмушларига қарашиб, улардан нон, ош олиб келиб тирикчиликка қарашар эди, мен бўлсам энди ўн еттидан ўн саккизга қадам қўйган навқирон қиз эдим. Бизнинг уй ичимизда мендан кичик иккитагина ўғил укаларим бўлса ҳам, уларнинг қўлидан ҳали ҳеч иш келмас эди. Маҳалламизда биздан уч қўшни нари Қосимбой деган катта пойкўпчи бўлиб, унинг тўрт-беш жойда катта-катта жувозлари, гуручбозорда беш-олтита дўконлари бўлар эди. Булар ҳар ҳафтада вагон-вагон гуручларни Бухоро томонга жўнатиб турар эдилар. Қосимбойнинг қўл остида ками элликлаб гумашталари, хизматкорлари, шаҳардан шаҳарга қатновчи одамлари бор эди. Буларнинг ҳамма ҳисоб-китобларини тўғрилайдиган бойнинг ўттиз бешлар чамасидаги Ғанибойвачча деган ўғли бор эди.

Мен кундан-кун ўсдим. Ўғил укаларим ҳам улғайиб, бўйлари чўзила бошлади. Дадам бечоранинг бошида янги умидлар, мени эрга бериш, укаларимни суннат қилиш каби орзу-ҳаваслар уйғона бошлади.

Қиз маъно бировнинг хасми, қачон бўлса ҳам ўз тенги чиқса, ўраб-чирмаб олиб кетади. Лекин ўғил боланинг иши қийин. Уни суннат қилиш, уйлантириш — ҳаммасига ҳам ота-она жавобгар. Дадамнинг миясида ҳам мени эрга беришдан илгари укаларимнинг қўлларини «ҳалоллаб» олиш ташвиши каттароқ эди. Чунки

катта укам ўн иккига, кичиги ўнга кириб қолганларидан маҳалла-кўйдаги кишилар ҳам дадамни кўрганда, нуқул шу тўғрида сўз очиб, уялтирар эканлар. Баъзилари:

— Раҳматқул ака, тўйни қачон қиламиз? Қачон сабзи тўғраймиз?— десалар, баъзилари биронта сотиладиган нарсани дадамга рўкач қилиб:

— Раҳматқул ака, сиз шуни олиб қўйинг, мана, яқинда, худо хоҳласа, бошингизда тўйингиз бор. Бирор эгилингизга яраб қолади, — деяр эканлар.

Ҳатто бир куни маҳалланинг сўфиси:

— Раҳматқул, домламизнинг елкалари ҳам қичиб қолган эмиш. «Қачон тўй бўлади?» деб сўрамоқдалар. Бу йил куздан қолмас, иншообло, — деб дадамни мулзам қилар эканлар.

Дадам халқнинг таъна-тавбасидан зерикиб, бир кун онам билан маслаҳат қилдилар. Қандай бўлса ҳам бир ўнқовини топиб, киши кўргандай орзу-ҳавасли тўй ўтказиш ниятида эдилар.

Отам билан онам ўйлаб-ўйлаб, охири Қосимбойвачадан бирор юз эллик сўм қарз олишни маъқул кўрдилар.

Шу билан дадам эртасига бомдоддан чиққандан сўнг тўғри Қосимбойваччанинг ҳовлисига бориб қарз сўрамоқчи бўлибди.

Қосимбойвачча аввалига: «Қўлимда нақд оқчам йўқ, берганим билан вақтида узолмасдан уяладиган бўлманг. Сиз билан биз ёнма-ён қўшни, тағин ўртамизга совуқчилик тушиб, нари-бери гапга қолмайлик», деб турли шартлар билан векселга қўл қўйдириб, юз эллик сўм бермоқчи бўлибди. Бу пулнинг юз сўми нақд оқча, қолганига ўз жувозидан гуруч берар экан, дадам юз эллик сўмга қар ойга беш сўм ижара тўлаши лозим экан.

Шу билан уйимизда хурсандчилик пайдо бўлди. Ҳамманинг оғзида «тўй-тўй», қавм-қариндошларимиз «муборак бўлсин»га кела бошладилар. Ўн беш кунга қолмай дадам ўғилларининг қўлини «қалоллаб» олди.

Сарвар хола сўзини шу ерга етказганида қиз-жувонларга қараб:

— Бўлди, қоқиндиқлар, менинг бошимдан ўтгани шу, — деди.

Қиз-жувонлар чувиллашиб:

— Улар, дадангизнинг тўйи қурсин, бизга унинг нима қизиги бор. Қолганини айтинг. Гапнинг мойлиги

келганда тўхтатманг-да, холажон,— дейишди. Сарвар хола жилмайиб туриб сўзга бошлади:

— Орадан бир неча кун ўтди. Бир кун бойнинг уйида хизмат қилиб юрадиган Шафоат амма деган оқсоч онамдан: «Ишларимга озроқ боқишиб юборсин», деб мени сўраб олиб чиқиб кетди. Мен чиқдим. Дадамнинг бойдан қарзлари бўлганидан, бойнинг уйида бўладиган бутун мовлиятларда чиқиб, хизмат қиладиган бўлиб қолдим. Бора-бора: «Кимсан, бойбувангдан қочасанми!» дейишиб Қосимбойдан қочмайдиган қилишди. Мен бойнинг уй юмушларини қилишга кўп чиқар эдим. Бир кун бойнинг катта хотини мендан койиб:

— Сарвар, агар бизнинг уйдагиларнинг ҳаммасидан ҳам қоча берадиган бўлсанг, бизнинг уйга чиқма, наҳотки биттаю битта Ғанибойваччадан қочсанг, худога шукур, у кичкина одам эмас. Сендайларга зор ҳам эмас,— деди.

Мен бойнинг ўғли Ғанибойваччага салом бериб кўриндим. Уялганимдан қора терга тушиб, ерга термилар эдим. Ғанибойвачча менга жуда қаттиқ тикилиб кулди-да:

— Ҳа, Сарвархон, омонмисиз, баракалла-баракалла, катта қиз,— деб чиқиб кетди. Ғанибойваччанинг хотини Зумрад келин ойи машҳур бойлардан Иноят-қожихоннинг қизи бўлиб, унча айтатурган чиройли эмас эди. Ғанибойвачча унга кўп ҳам иқи суюб қарамас эди. Шу важҳдан Ғанибойвачча ким кўринган кишиларнинг хотин-қизларига олайиб юрар эди. Мен Ғанибойваччага кўринганимни онамга айтганимда, онам койиб:

— Ғанибойваччанинг кошки нияти соғ бўлса, дадаси топганини кўча-кўйда созуриб юради, чакки қилибсан, қизим,— деди.

Хайр, бир кун яна Қосимбойнинг уйига меҳмонлар келадиган бўлганидан, оқсоч мени чақириб кетди. Мен уларнинг келди-кетдисининг кўплигидан зерикиб, чиқмай деган эдим ҳам-ку, бироқ дадам бечоранинг юз-хотирини қилиб чиқишга мажбур бўлдим. Мен чиққаннимда, бойнинг уйига ҳеч қандай меҳмон келишининг асари бўлмай, уйда ҳатто бойнинг хотинлари ҳам, келинлари ҳам йўқ эдилар. Оқсоч мени алдаб олиб чиққан экан. Шафоат амма менга илжайиб:

— Оппоқ оймлар билан келинлари нах кўч-кўронлари билан қудаларининг уйига зиёфатга кетишди. Абдуфаттоҳ Ғулжадан қайтган экан, бу кун у ерга

ҳамма йиғилган. Бойбобонг ҳам ўша ерда. Бугун сен билан мен ёлғиз уйнинг бекасимиз, ҳе-ҳе-ҳе.

Мен майда-чуйдани суриштириб ўлтирмай, ҳовли юзаларини супуриш-сидиришга бошладим. Қозон-товоқларни ювдим, Шафоат амма бу пайтларда уй ичларини йиғиштириб юрар эди. Мен ариқ лабида самоварнинг кулини тўкар эдим. Шафоат амма бойнинг кичик хотинининг уйидан:

— Сарвар, ҳай Сарвар, опанг айлансин, бориб келин ойнининг уйини сен йиғиштириб қўя қол, кошки у оймхоним ўлгурлар бировга ўз юklarини ортмоқчилаб юрмасалар,— деди.

Мен «хўп» дедим-да, супургини кўтариб, Ғанибойваччанинг хотинининг уйига кирдим. Тўғридан ҳам, уй йиғиштирилмаган, келиннинг бутун пардоз-андоз буюмлари, ечган кийим-кечаклари ер билан битта бўлиб, уй юзасида чочилиб ётар эди. Ҳатто ўринлари ҳам йиғилмаган эди. Менинг ёшлигим, нодонлигим қурсин, кўнглимга шу пайтда бир пардоз қилиш келиб қолиб, келиннинг ойнасининг ёнига келиб қолиб, упаэлик, сурмалари билан қош-кўзларимни пардоз қилмоққа бошладим. Шафоат амма уйнинг эшигини очиб, келиб менга қаради-да, кемшик тишларини иржайтириб:

— Ҳа, қиз ўлмагур, ҳеч ким йўғида пардоз-андозингни қилиб қол, тагин эр олиб қочиб кетмасин,— деб эшикни ёпиб чиқиб кетди.

Мен унинг орқасидан кулиб қолдим. Шу тобда бирдан уй ичидан:

— Сарвар,— деган товуш эшитдим. Юрагим урмоққа бошлади. Атрофга кўз югуртириб, ҳеч кимни топа олмадим. Тагин:

— Сарвар, пардоз қилмасанг ҳам чиройлисан,— деди ҳалиги овоз. Ялт этиб қарасам, Ғанибойвачча тахмондан зардиволни қайириб, менга жилмайиб турар эди. Мен, «войдод» деб эшик томонга югурдим. Қарасам, эшик орқасидан занжирланган эди.

Шафоат амма билан Ғанибойвачча бирикиб, мени шундай қўлга туширмоқчи бўлганларини пайқадим. Қочиб қутулишга бирорта эшик қидирар эдим. Ғанибойвачча тахмондан туша келиб, қўлимни маҳкам ушлади.

— Сарвар, бари бир, қочиб қутула олмайсан. Ўзинг яхши биласанки, мен хотинимга кўнгилисизман. Мен сени ўзимга хотин қилиб оламан,— деди.

Бу чоқда, у ўз сўзларини бўғилиб-бўғилиб, ютоқиб сўзлар эди. Мен йиғладим. Ҳеч иложим қолмади.

Сарвар хола ўз сўзини шу ерга келтирганда бир уҳ тортиб қўйди ва кўзига ёш олиб:

— Юзимга совуқ сув сешиб, Шафоат амма ўзимга келтирганда, Ғанибойвачча йўқ, мен бир пуллик одам бўлган эдим,— деди.

Бутун бир танча хотинлар бир-бирларига қарашиб олдилар-да:

— Келинг, хола, садағайи кўз ёшингиз кетсин, ўтган ишдан туш яхши, қолганини гапиринг, кейин нима бўлди,— дедилар.

— Қоқиндиқлар, кейин нима бўлар эди, — деди Сарвар хола,— дадамнинг бойдан оқча олганига бир йилча бўлган бўлса ҳам бир тийин тўлай олгани йўқ эди. Вой нотариусдан одам билан келиб, уйимизни ҳатлатди. Маҳалла-кўйнинг нархи билан ҳовлимизни бой ўзига бир юз етмиш беш сўмга қолдирди. Бойнинг дадамдаги ҳақи ижараси билан икки юз ўттиз беш сўм бўлар экан. Қолган олтмиш сўм пулни дадамга закотга ушатди. Биз ўз уйимизни бойга топшириб, кўчларимизни ортмоқлаб, мана шу ерга келиб қолдик. Дадам мени бир қошиқ оби ёвғон билан ҳозирги эрим Саъди халфага эрга берди. Шундан сўнг, куёв, қайин ота чорикорлик қилиб, бизни боқмоққа бошладилар. Биз ҳам қўни-қўшинининг хизматини қилиб, уларга қарашар эдик.

Мана ҳозир бўлса, отам-онам ўлиб кетдилар. Саъди акангиз ер ислоҳотида Қосимбойнинг ерини эгаллаб, мол-мулкни бўлди. Укаларим поччасининг ёнида ёрдамчи. Қосимбой ўлиб, Ғанибойвачча шаҳарда оёқ чўткалар эмиш, ери ҳукумат томонидан бўлашиб берилган, деб эшитган бўлсам ҳам, аллазамонлардан буён кўрганим йўқ,— деб Сарвар хола сўзини тугатди.

Бутун хотинлар Сарвар холанинг ҳикояси устида гапира-гапира бир қанча ғўзани чувиб қўйганларини билмай қолдилар.

Мен аямнинг ёнбошига суяниб, пиш-пиш уйқуга кетган эдим.

- Зулфия, нега бир дарсга кеч қолдингиз?
  - Боғимизга меҳмонлар келган эди.
  - Боғда ҳозир нима ҳам бор, ҳеч нима пишмаган, тушмаган бўлса?
  - Вой ўлай, олдин пишадиган чиллаки шафтоличи? Қип-қизил анордек нишона кўрсатган.
  - Шунақами, қани юринг, дарсга кирамиз.
  - Ҳозир нима дарс?
  - Табиийёт.
  - Вой ўлсин, адабиёт эмасми?
  - Йўқ, у тўртинчи соатда.
- Булар дарсга кириб кетдилар. Синф бўлмаси қандай бахтли. Зулфиялар, Қумринисолар, Ойнисалар унинг қучоғида...
- Пўлатжон, кечаги рапортни ёзиб тайёрладингизми?
  - Мен ҳозир ёза бошлайман.
  - Соат 9 яримга етказиш керак эди-ку.
  - Эрта билан тобим келишмай кечроқ қолдим.
  - Нега ундай бўлди?
  - Шамоллаган бўлсам керак.
  - Йигит кишига кўйлакчан юриш ярашмайди. Ёза бошлангиз, идорадан киши келиб қолса уяламиз.

* * *

Ешликнинг шундай-шундай ҳикоялари, дostonлари бўлади. Йиллар, ойлар ўтади. Гоҳо бировларнинг сир сақланган драмалари, катта-кичикнинг энг севган эрмаги, баъзан ҳамманинг эрмак қоллари ўзгаларнинг сирлари бўлиб сақланади.

Зулфия — Пўлатжон. Улар икки йилдан бери хат олиб, хат беришадилар.

Пўлатжон ёзганда:

«Гулим, булбулим Зулфия!

Яна бир марта айтаман, мен сени севаман. Биз бирга турмуш қурамыз. Мен сени ҳеч кимда бўлмаган иш, тоза севги билан севаман. Агар бизнинг турмуш қуришимиз сенинг ўқувчилик даврингда бўлса, ишонтира оламанки, бу унга халал бермас. Балки мен сенга ёрдамчи бўларман. Ҳозиргидан кўра юқорироқ мактабларда ёшлигимизнинг жуда баҳор кезларида бирга боғланган бир даста лоладай бирга-бирга ўқирмиз. Бизнинг баравар келган бу истагимизга ҳеч ким қарши кела олмас. Тўғриси, сен ҳам ҳозирги камбағал яшашдан дурустгина ҳаётга кўчасан.

Қизарма!

Биздан келгуси учун соғлом туёқлар бўлади. Биз хурсанд оиланинг онгли ота-оналари бўламиз»,— деб ёзади Пўлатжон.

Шу сўзлар, шу сўзлардан бойланган гулдасталар Пўлатжоннинг ҳар галги муҳаббат хатида ёзиладилар. Ҳатто почтальон қизчанинг нўноқлиги билан мактаб мудираси томонидан ушланган конверт, Зулфияга қарата Пўлатжондан юборилган ҳар галги сўзларнинг такрори эди.

Зулфия ҳам ёзади. Ул ҳам ҳеч кимга айтмаган, ҳатто ойнага қараб ўзига айтса, ўзи чўчийдиган сўзларни ёзади:

«Пўлатжон!

Хатингизни олдим. Биров билиб қолмасин, деб жавоб ёзиб бўлгунча энтикиб ўлиб бўлдим.

Тўғри, мен ҳам сизни... Фақат отам менинг сизга боришимга жиндек кўнмас эмиш. «Пўлатжон катта одамларнинг боласи, биз камбағал одамлармиз», дея эмиш. Тунов кунги бир хатингизда: «Сиз комсомолка-сиз, рўйхатдан ўтсак бўлди», деган эдингиз. Бу маслаҳатга мен рози. Фақат турмуш маросими сиз айтганча тездан бўлмасдан, бир неча вақтлардан сўнг бўлса экан, дея эдим. Негаки, ҳозир айна дарсларимизнинг гуриллаб турган вақти, ячейкадан иш берганлар, ишламасам бўлмайди. Тагин ўзингиз биласиз»,— деб ёзади Зулфия.

* * *

Пўлатжон янги киши, янги турмуш кишиси. Ул ҳар нарсада янгилик қидиради. Топиб-тутиб келган нарсаларини «янгича» сарф қилишни истади. Зулфия, ҳар қанча янги замон гули бўлиб, ўсиб-унган

бўлса ҳам, бари бир, ул эски оилада туғилган. Шунинг учун Зулфияда Пўлатжон қидирган «янгилик» топилмайди. Зулфиянинг «ёқимсиз» қилиқларини кўрганда Пўлатжон:

— Мен сени яхши танимас эканман, яхши танишмаган эканмиз, Зулфия! Бари бир, ўзингни-ўзинг тарбиялай олмасанг, турмушимизнинг охири хунук бўлади,— дейди.

Мана, яқинда Зулфиянинг Пўлатжон билан бир турмуш қурганига икки йил тўлади. Тездан уларнинг болалари бўлади. Зулфиянинг кўркемлигини йўқотиб юзига тушган доғлар ҳам оғироеқ эканини сўйлайдилар. Аслида Зулфия, эрга чиққан кунидан бошлаб оёғи «оғирлашган», мактабга сийрак қатнаб, ячейка мажлисларига, ячейкадан берилган ишларга қайрилиб қаролмаган эди. «Хотин бошингиз билан ўқиб шаҳар олиб берар эдингизми?»— деса қайнанаси, «Бир тўда бўйдоқ комсомоллар ичида ишлашингга мен рози эмас!» деб Пўлатжон айтар эди. Зулфия энди аллақачонлар севган ячейкаси, мактаби, кўнгил қўйиб ишлаган ишларидан бир сувала хамирдек ажратилган эди. Пўлатжон ишга кетганда, кун бўйи турмуш икки-чирлари билан уйда ўралиб қолади Зулфия.

Пўлатжоннинг онаси художўйгина, мулойим хотин. У ўз келинининг ўзига ўхшаган оқ юз, обрўли бўлишини истайди. У қариндош-уруғларнинг уйида бўладиган мовлиятларга Зулфиянинг дастурхонда кулча, бир бутун нимта билан олдига тушиб, кимсан, Пўлатжоннинг хотини, Хайринисо амманинг келини бўлиб боришини тилайди. Кези келганда, арзимаган нарсаларни баҳона қилиб, Зулфияни чақиб олади.

— Ўғлим бечоранинг сиздан куйганича бор, кимсан, Азизхўжа бойнинг келини бўлсангиз, ахир, нима қилармиш, сиз ҳам мундоқ оёқ бошлиқ бўла қолсангиз?! Ахир, яқинда бола онаси бўласиз, қизим!— дейди.

Пўлатжон билан Зулфиянинг турмушлари шундай кўнгилсиз, кундан-кунга муҳаббатлари совиб бормоқда. Қарс икки қўлдан чиқади. Зулфия қандай севсин, эркаланганда — жеркиш, ялиниб-ёлворганда — силташ олади Пўлатжондан

Йигитлар шундайдирлар. Уларнинг кўнгли бақатерак япроғидек икки юзли, каптар боласидек ўйнаб туради. Уларнинг муҳаббати жала кўпигидек бир нафасли, қаландардек ҳар эшикни қоқиб юради. Гул ўз

ерида кўп кўркам, севиб узадилар, мақтаб кўкраклариди кездирадилар. Сўлиб сарғайганда қўққисдан оёқ остига ташлайдилар.

* * *

Зулфиянинг биттаю биттаси, арзандаси, ёлғиз сўйлашадигани, эрмаги Солиҳ. У Солиҳни жуда севади. Пўлатжон алланарсалардан ранжиб, ҳафталарча уйга қайтмаганда, олти ойлик ўғилчаси Солиҳнинг кичкинагина жилмайиши, онаси Зулфияни жуда қувонтиради. Бағрига босганда бутун қайғуларини унутади. Атиги Солиҳ деб ярим кечаларда юлдуз санаб чиқади. Зулфия қувнаб ўсган эди, йиғлаб яшайди энди. Йўқ, йиғлаганда овутиб яшайди ҳозир.

Пўлатжон «ўғлим бор» деб балки ичдан қувонар. Аҳён-аҳёнда бир келиб қолса :

— Кишига ухлашга эрк бермайсан. Болангнинг овозини ўчир! Эмиз!— деб Зулфияни жеркийди.

* * *

Мана бугун Пўлатжон эшикдан очиқ юз, ширин сўз, бундан икки йиллар илгариги ўйноқи кўзлари билан қайтган эди. Солиҳжон ҳам биринчи мартаба Пўлатжоннинг қўлларида талпиниб, икки жуфт илиқ ўпишлар билан сийланган эди. Негадир, Пўлатжоннинг оғзидан яна бир мартаба ширин гапларни эшитди Зулфиянинг қулоқлари. Зулфия мамнун қарашлар билан эрига термилиб, хўрсиниб олди. Бу чоқ нариги айвонча лабида бир жуфт мусича ку-кулашар эдилар. Хайринисо амма ҳам ўғли Пўлатжоннинг бошида парвона эди. Пўлатжон Зулфияга тўлиқ бир кўз тикиб, уйга имлаб қош учирди. Икков кириб кетдилар. Зулфия тиззасига Солиҳни қўйиб, эрининг гапига қулоқ осди.

Пўлатжон ён чўнтагидан қоғоз солинган кармонни олиб, тўрт букланган бир қоғозни очар экан, тиниқ овоз билан :

— Зулфия,— деди,— биз икки йил бўйида турмушнинг турли оғирликларини бирга тортиб, умр ўтказиб келдик...

Зулфиянинг кўз олдилари туманланиб, ерга тикилдилар, Пўлатжоннинг бошланғич сўзларидан хунук маънолар чиқарганлардир балки.

— Орада тўтидек ўғилчага ҳам эга бўлдик. Кечи-

расан, баъзан мен сенга оғир муомалаларда ҳам бўлдим.

Солиҳ Пўлатжонга қараб кулар, талпинар, алланималарни ғувиллаб сўйламоқчи бўлар эди. Зулфиянинг кўзларидан оққан ёшлар қайғули бетларидан ариқчалар очиб, гиламга думаландилар.

— Мен, ўртоқларимнинг ёрдами билан, бир амаллаб округимизга келган разверстка бўйича Москвага ўқишга жўнамоқчиман. У ерда энг ози тўрт йиллар бўлсам керак, бу муддатда албатта сен...

Пўлатжон сўзини тугатмади. Зулфия жиддий, фақат асабийлашган оҳанг билан:

— Пўлатжон!— деди.— Биз илгариги ваъдаларга кўра бирга ўқирмиз. Бизни бир-биримиздан ҳеч ким ажратолмас.

Пўлатжон жим қолди, лекин бирдан сесканиб, деди:

— Тўғри, фақат у тилакларимизга боламиз халақит беради. Мусофир юртида оила қуриб туриш бир талай қийинчиликларга, ноқулайликларга сабаб бўлади. Бари бир, сен мenden ажралиб қолганингда ҳам, боланг билан ўзингга етарли миқдорда нафақа олиб турасан.

Зулфия ёшли кўзлари билан Пўлатжонга қараб:

— Уятсиз, алдамчи!— деди.

Уйни, Солиҳжоннинг «адда, дадда»сини ҳисобга олмаганда, жимлик чулғаган эди. Пўлатжон қўлидаги рўйхат — шуъбанинг талоқ варақасини Зулфияга узатди.

Уч ойдан кейин Зулфия Пўлатжондан хат олди:

«Зулфия!

Кечирасан, студентлик ҳаёти ўзингга маълум, олган оқчам билан бир ўзим кечина олмайман. Бинобарин, Солиҳнинг оқча (нафақа)сини ҳам шу чоққача юбора олмадим. Бундан бу ёққа ҳам юборишга иқтидорим йўқ. Сенга ишонч бўлсин деб мактабдан олган справкани юбордим. Сенга ва Солиҳга салом билан: Пўлатжон».

— Вой ўлсин, ойи, зангори ипакдан бир қатим ҳам қолмабди, баргларига нима тикаман?

— Гўлос тика қол.

— Улар, баргга гўлос келишмайди-ку.

— Мунча ликонглаб ўлиб бўлмасанг, бозорга тушинг келаётганга ўхшайди-я, қиз ўлгур.

— Йўқ... ахир, бўлмагандан кейин нима қилай?

...Қизларнинг кўнгли — чевар қўллар ироқи дўппига гулбеор гунчаларини чатир экан, қайси бахтли йигит бошида яшнашини ўзидан ўтказармикан?

Қизлар қўли бўз йигитлар бошини воситалар билан силайди. Фақат ўзлари риёкор, муғамбир. Улар бизнинг кўзлардан буралиб қочадилар, ишва билан яширинадилар.

Чорсилар, қийиқлар баҳонаси билан қизларнинг оқ билаклари ўспиринлар белига чулғонмайдими, беқасам тўнларининг уч иплик жияклари-чи, қизлар тикмаганми уларни! Йигитлар елкасида кўркем қизларнинг биллур бармоқларидай қўруқ улар.

Мукаррама қизил бахмал дўппига гулбеор гунчаларини чатди. Энг охириги саннахни нуқрадай тишлари билан узар экан, бир хўрсиниб қўйди. Узун, гаж-жак киприклари бир кўтарилиб, қалдирғоч қанотидай қайрилма қошлари билан апоқ-чапоқ бўлди-да, бир пасайиб, пастки қобоқларига ўгурмадай тизилди...

— Ойи, ҳай ойи, қайчингиз қаерда?

— Қутичамнинг ичида.

...Тол барглари оқшом шаббодасидан аста сизкинади, «шитир» этар япроқлар, балки Мукаррама отинга: «Ҳорманг, дўндиқ қиз», деганларидир.

Ошхона тарафда уймалашиб юрган Зулайҳо хола эшик томонга қаради-да:

— Мукаррама, қара-чи, биров эшикдан мўралаётибди,— деди.

Мукаррама сал тузатиниб, йўлак эшигига борди. Унда иккита номаълум хотинлар ёв қараши билан,

бир-бирларини туртиб, Мукаррамаой билан кўришдилар. Мукаррама қизлар одатича елкасини тутди. Хотинлардан қарироғи Мукаррамани сўзга солмоқчи бўлиб:

— Айлана қолай, биз Қўнғироқ полвуннинг уйини қидириб юрибмиз, шу яқин орада бўлса, дарак берсангиз,— деди.

— Қайси Қўнғироқ полвун, биздан бир гузар нарида Зумрад хола деган бир парихон бор, бу ўртада унақанги киши йўқ-ку,— деди Мукаррама. Сўзга ўрта ёшроқ бегона хотин аралашди:

— Вой ўлсин. Бизлар адашиб келиб қолибмиз-да, отинчахон.

— Бу кимнинг уйи?

Мукаррама жавоб беришга эндигина оғзини жуфтлаган эди, Зулайҳо хола:

— Мукаррам, улар ким экан? Гаплари бўлса бу ёққа келиб сўйлай қолсинлар,— деди. Мукаррама ёш хотиннинг бандагига қўл юбориб:

— Юринг ичкарига, хола,— деб қистай бошлади.

Ҳар икки бегона хотин бир-бировларига қарашиб олдилар-да:

— Йўқ, айланай бийрон қиз, ишимиз зарур эди,— деб хайрлашиб, эшикка чиқиб кетдилар. Мукаррама уларнинг орқасидан тор кўчадан то катта кўчагача кузатиб қолди. Зулайҳо хола Мукаррамадан:

— Нима экан? Нима ишлари бор экан?— деб сўради.

— Полвун қидириб юрган хотинлар экан.

— Вой ўлсинлар, анаш англагани юрган йўловчилардир,— деди-да, Мукаррамага қараб илжайиб қўйди. Мукаррама билиб-билмасликка солиб, юзини четга ўгирди.

...Қизлар тўй кунлари йиғлармиш, совчи келса қувонади-ку, қизлар кўчага чиққанда нега атлас кияди—буни хотинлар кўрсин, бу воқеалар бўз бўйдоқлар қулоғига илишсин, деб. Хиналар муҳаббат кўкламида қизлар қўлини ўпиш учун ердан бош кўтаради. Йигитларнинг баҳордай қувноқ лаблари қизлардан ўпиш сўраса, «уят» дейдилар, уятсиз кексалар.

Зулайҳо хола Мукаррамани ер-кўкка ишонмайди. Биттаю битта қизимнинг номи булғанмасин, мендан кетгандан кейин, топишгани билан қўша қарисин», дейди.

Зулайҳо хола ёлгончи. «Қизимнинг номи булған-

Масин» деганига Мукаррама рози. «Қоғоздаги қандай асрайман», деганига Мукаррама ишонади. Фақат: «Топишгани билан қўша қарисин», дегани ёлғон: бунга Мукаррама ишонмайди. Агар Зулайҳо хола: «Гапим бевурд бўлмасин», деса, Мукаррамани Ибайга берсин. Мукаррама Ибай билан аллақачоноқ топишган. Бир талай вақтдан бери бир-бировларини севадилар, Мукаррама Ибай билан қўша қаришни орзу қилади. Ҳар битта нина урганда, Ибай эсига келиб туради.

Ойисининг ҳар гапи ёлғон. Мукаррама бояги хотинларни танимайдими? Уларнинг бири Ибайнинг қўшниси, бири Ибайнинг келинойиси эканини билмайдими? Ҳаммасини билади. Уларнинг нима учун келганларини ҳам билди. Лекин ҳеч кимга айтмайди. Ибай ҳам: «Ҳеч кимга айтма», деган, буларнинг сўзлари шундай бўлган.

Ибай бир кун унга жуда рост гапни гапирган эди, у: «Мукаррама, сизнинг хат билмаганингиз жуда ёмон-да, бўлмаса хат билан мен сизга анча гапларни ўргатар эдим», деган эди. Бу гап тўғри, Мукаррама хат билмаганига жуда ўкинади. Онаси Зулайҳо хола бекордан-бекорга уни «Мукаррама отин», деб чақиради. Бунга Мукаррама жуда ўкинади. У қандай қилсин, отаси камбағал косиб бўлса, топгани уй-рўзгорга етмаса, онасининг ёнида дўппи тикиб отасига ёрдамлашмаса бўлмаса.

Айниқса, Ибайнинг бир гапи Мукарраманинг ҳеч эсидан чиқмайди. У: «Мукаррама, ота-онангизнинг олдига бир-икки маротаба совчи юбораман. Берсалар, берганлари, бўлмаса бошқа иш қиламиз», деган эди.

«Нима иш экан-а, у? Отам билан онам ранжимайдиган бўлсалар бўлдику-я», деб ўйлайди Мукаррама...

* * *

...Илк саҳар. Тонгдан дарак йўқ. Қуруқ, ёқимли шабада. Чоллар саҳарда туриб, ўтган умрларини қидирар эмишлар. Бомдодга кетарда айтган ашулалари ҳам ўша йигитликда айтиб тугатилмаган юрак дардлари эмиш. Шунинг учун мунгли, заволли бир қалтираш билан шаби ялдодан, навқирон субҳидан ҳикоя қилар эмиш...

Хўрозлар жуда пок бир қуш. Саҳар «қуқ-қу-қу» лари ақлларга пухталиқ, дилларга севинч, билакларга

куч бағишлайди. Улар ҳар саҳар «ҳақ» қуш орқали узоқ қариндошларига салом юборар эмиш...

Зуҳро юлдузи ҳам саҳарни жуда севар эмиш. Узга юлдузларнинг қисташларига қарамай, ҳаммадан кейин саҳарни олиб, сўнг ботар эмиш.

Карвонларга энг унумли йўл саҳарда. Уларни узоқ манзилларига Зуҳро юлдузи кузатиб қўяди. Зуҳро юлдузининг юраги карвон туясининг қўнғироғи билан барабар урар эмиш.

Гудок...

Гудок кишиларнинг саҳар айғоқлиги, тўғриси, иқтидор наъраси. Қодирлар тинглайди биринчи гудокни. Қовоғи қалинлар роҳатда бўладилар бу чоқда.

Поезд ҳам ўзига етган тинимсиз. У узлуксиз ишлайди. У ҳар саҳар, бир зафар, миллионларнинг унумли сафаридан нидо қилади.

Шилдир этиб икки табақали эшикнинг ванжири тушди.

— Энди келдингизми?

— Икки соатча бўлди. Қани, юра берингиз.

— Сал тўхтанг.

— Ҳа, яна маслаҳат айнидими?

— Йўқ, юкларимни оламан.

— Ҳеч нима керак эмас.

— Шунчаки, арзимас майда-чуйда.

— Паранжисиз-а?

— Хўп.

Икки минутдан сўнг икки киши шошилиш юришлар билан олдинма-кетин кета бошлади...

* * *

— Оқ қилдим, бундай етти номусни ерга буккан қиздан кечдим!

— Қўйинг, айланай, қаерда бўлса ҳам соғ бўлсин.

— Худоё Ибай жувонмарг бўлсин, қирққа бормай қирчинидан қирқилсин.

Мукаррама аммасининг уйига меҳмондорчиликма кетганча, Ибай билан қочган. Бу хабарни Зулайҳо хола биринчи эшитганда, аввалига айюҳаннос солиб йиғлади. Ўзини ўтга-чўққа урди. Энг охири, чорасиё қолганидан кейин, ўзини-ўзи юпатиб, қизи Мукарраманни «оқ» қилди. Биров Мукаррама тўғрисида сўйласа, юқоридаги сўзларни қайтарадиган бўлди.

Отаси Шоқир ака ҳам бу хабарни биринчи эшитганда, дунёнинг тўс-тўполонини чиқарган, Ибайлар

нинг уйига бориб бошига кўтарган эди. Ҳеч нима иш чиқара олмаганидан кейин, «дуойи бад» қилиб, ўзини тинчитган эди.

Маҳалла-кўйдагилар бўлса, бу хабар бошлаб эшитилганда ҳамма оғизларидан гуллаб, Шокир акани бош кўтариб юра олмайдиган қилган эдилар. Кейин-кейин Шокир акани яна ўзлари юпатиб:

— Келинг, Машокир, хафа бўлманг, ҳамма айб замонанинг «ножўя» лигида, ҳукуматимизнинг ўзи шундақа ишларга йўл қўйгандан кейин, кимдан гина қиласиз,— деган эдилар.

Баъзилар: «Ибай билан бир очиқ хотинни қочган кунлари эрта билан Ховосда кўрдик», десалар, баъзилар Андижонда Ибайга ўхшаган бир йигитни учратганларини сўйлар эдилар. Ишқилиб, Шокир акадай бир косиб одамга — осмон узоқ, ер қаттиқ. Қаерда кўрганлари билан фойдасиз. Бари бир, бориб қизига ҳимоят бўлолмайди.

* * *

Бу воқеадан сўнг йиллар ўтди. Илгари тери тўнини терс кийиб олган Зулайҳо хола билан Шокир ака аста-аста, биттаю битта арзанда қизларини соғина бошладилар. Гапдан гап уриниб, шу воқеа эсга тушганда эрхотин кўз ёши қилиб:

— Қаерда бўлсалар ҳам соғ бўлсинлар. Бизга бир мундоқ дараклари маълум бўлса бас,— дейдиган бўлдилар. Гоҳ Зулайҳо хола Шокир акага зарда қилиб:

— Мен бошда сизга айтдим. Ибай гулдай бола, дедим. Қизимизга шундан бошқа муносиб йигит йўқ, дедим. Ҳамма ишни сиз қилдингиз,— деб йиғласа, баъзида Шокир ака:

— Сен, аблаҳ, хотин, қизимизнинг тенги Ибай эмас, деб бердирмадинг, кал бўлмаса, кўр бўлмаса, хат-саводли, ҳукумат хизматида, кимсан, мулла Ибай бўлса, деб минг мартаба айтдим. Унамадинг. Энди жаззангни торт,— деб Зулайҳо холага захрасини сочади.

Хулласи, ота-она фарзандлари Мукаррамани бир кўришга муштоқ, ҳаддан зиёд соғинганлар.

Ота-оналар бир жуфт паррехта мусичалар. Улар, тухумларимиз палағда бўлмасин, дейдилар.

Ҳеч қайси эркалаш оқ сут берган она шафқатига тенглашмайди. Оналар ўстириб, ундиргунча тортган машаққатлари учун ҳурмат эгалари. Ҳамма оналар

ҳам келажак бўгин яратувчи. Ҳамма оналар ҳам жамият маъбудалари.

Куз пайтида маҳалла комиссияси Шокир акага бир хат топширди. Шокир ака қўшни боласини чақириб, бу хатнинг ҳақиқатига тушунди. Бу хат Андижон шаҳарида соғ-саломат, эсон-омон турувчи куёви — Ибай билан қизи Мукаррамадан экан. Улар ҳозир бирга-бирга, тотувлик билан яшаб турар эканлар. Мукаррама юкли экан. «Ота-онам олдида туғсам», деяр экан. Тагин: «Ота-онам юзларига оёқ тираб, шундай ишларни қилганимга юзим шувут», деяр экан. Бунинг учун куёв билан Мукаррама узр сўрабдилар. «Бўлар иш бўлди, кечирингиз», дебдилар. Эндиликда Шокир акалардан бир хат бўлса, тездан келар эмишлар...

Шокир ака билан Зулайҳо хола бу хатни йиғлай-йиғлай тинглаган эдилар. Хат тамом бўлгандан кейин, Шокир ака кўзини барига артиб:

— Худо оқ йўл берсин,— деди. Бунга Зулайҳо хола:

— Кошки эди-я, айланай, ҳар уч жонни саломат кўра олсам,— деди.

Ўша куниёқ Андижонга хат ёздирдилар. Орадан ўн беш кунча ўтар-ўтмас Шокир аканинг уйида тўй. Бутун маҳалла-қўйда: «Ибайлар келган эмиш», деган довруқ бўлди. Бундан кейин нима бўлди, билмадим. Бир ҳафтачадан кейин эшикларидан ўтиб кетаётганимда Шафоат гумбазнинг:

— Айланай Зулайҳо, набира қутлуғ бўлсин. Ўғилми, ҳалво? — деганига, Зулайҳо холанинг парти-пияда:

— Қоқиндиқ, қизалоқ,— деганини эшитдим.

1928

Мен уни биринчи марта кино кассаси олдида очередда кўрдим. Яхши билар эдимки, шундай сулув қизлар бизда жуда сийрак бўлади. Унинг кўзлари менга жуда мулойим термилар, гоҳо мендан аразлагандай ишва билан сузилиб кетар эди. У очереда мендан орқароқда бўлганидан, гўё унинг толма нозик вужуди шу машаққатдан ранжигандай кўринар эди. Гавдаларининг оғирлигини гоҳ чап, гоҳ ўнг оёқларига солиб, бир қўли билан толган белини ушлаб, азоб чекиб туришига жуда ачиндим. Шу қизгинани ўзимга ром қилиб, очередь балосидан қутқазилганини жазм қилдим. Мендан олдин турган бир ўспиринчанинг елкасига секин туртдим:

— Ўртоқ, афв этасиз, мен сизнинг орқангизда, ўрнимга эҳтиёт бўлинг, ҳозир келаман, — деб секин қатордан сирғилиб чиқдим. Қизнинг рўпарасида залга қўйилган тувакдаги гулнинг барглари уйнаб қизга тикила бошлади. Қизнинг дайди боқишлари менга тушган эдики, мен ҳам одамларга шипшитмай туриб, чап кўзимни ҳазилкашлик билан қисиб қўйдим. Қиз менга бир хўмрайиб қаради-да, юзини чиртта тескарига бурди. Мен бу чоқ унинг ҳолини таъқиб қилар эдим.

Мен секин бошқа ёққа қараб, кўз қирларимни қизга тиксам, қиз яна менга қаради. Мен тагин бир марта унга қараб ўнг кўзимни қисиб қўйдим. Қиз бу гал аччиқланди. Менга нафрат билан қарай бошладди. Мазмуни, кино кўришдан ҳам безор бўлди шекилли, қатордан чиқиб, эшикка қараб йўл солди. Мен эпиллик қилиб ундан илгарироқ эшикка чиқдим. Катта электр чироғи тагида қизни кута бошладим.

Қиз чиқар-чиқмас яна менга кўзи тушди. Мен бу гал ҳам зерикмай кўз қисишда давом қилдим. Қиз энди ғазабланиб тикка олдимга келди:

— Сиз қандай шармсиз кишисиз, мен ҳозир милиция чақираман. Сиз мени ким деб ўйладингиз?! — деб дўқ ура бошлади.

Парво қилмадим. Қизнинг бетига жуда маъноли вѣ улугворлик билан тикилдим.

— Афв этасиз, сизга нима ёмонлик қилдим? Мендан сизга қандай ҳурматсизлик ва шаккоклик ўтди, жоним? — дедим.

Қиз ўжарлик билан жавоб берди:

— Биладан, сиз йигитлар жуда «пок» бўласиз. Сизнинг адабингизни район милициясигина бера олади. Ким кўрганга кўз қисиб юрасиз-да, тагин «гуноҳим нима» эмиш...

Мен беихтиёр қаҳқаҳа солиб кулиб юбордим. Қиз унга сари гижинар эди. Атрофдаги одамлар ҳам бизнинг можарога аланглай бошлаган эдилар.

— Афв этасиз, дўндиқ қиз, — дедим, — агар мендан кўз қисганим учун хафа бўлган бўлсангиз, бекорга хафа бўлибсиз. Айтинг-чи, шу кўзлар меникими, сизникими?

Қиз жуда жаҳл билан:

— Сизники албатта, бу бетамиз, беҳаё кўзлар меники бўла олмайди, — деди.

— Балли, модомики, шу кўзлар меники экан, очиб юмиш ҳам менинг ихтиёримда. Истасам, чапини, истасам, ўнгини очиб юма оладан. Сизнинг ҳеч қандай даҳлингиз бўлиши мумкин эмас. Балки шу қилиқ менга туғма одат бўлиб қолгандир? Ўзим ҳам эгалик қила олмаган бир ишга сиз қандай қилиб буйруқ бера olasиз? — дедим ва шу баҳона билан кўзларимни пир-пир очиб юмдим.

Қиз хуноб бўлди, чидамади, охири:

— Ажойиб киши, — деди-да, кулиб юборди.

Унинг бу карашмали табассумлари мени мафтун қилди. Қизга яқинроқ бордим.

— Жоним, — дедим, — агар мумкин бўлар экан, зардани қўйсангиз. Биладан, сиз ҳам кинога кирмоқчисиз. Қиз болаларга очеретда туриш ноқулай ҳам номуносиб. Агар ижозат берсангиз, ҳар икковимиз учун билет олсам.

Қиз ўйлаб қолди. Мен ғолиб келганлардай мағрур термилиб, атрофида гиргиттон бўлар эдим. Қиз рози бўлди. Пўрим ҳамёнчасини ковлаб, уч-тўрт тангани санай бошлади:

— Сабр қилинг, бари бир мен сизга ўз ёнимдан билет олиб бера олмайман. Лекин битта уч червонлик ақчам бор, менга шуни майдалаш керак. Сиз менга ҳали берасиз, — деб кассага югурдим. Очеретъ ҳам қелиб

қолган экан, дарров билетни олиб, қизнинг ёнига келдим. Вақтни кутиб залда айлана бошладик. Мен унга бирор стакан чой ёхуд лимонад ичишни таклиф қилдим. Аввалига унамади... Қистоқлаб аранг унатдим. Лимонад ичдик, олма едик. Шу орада қўнғироқ урилди, ичкарига кирдик.

Кино муҳаббатдан баҳс қиладиган бўлганидан жуда дуруст, айниқса менга фором эди. Олдинги тўрт пардада ошиқ бечора кўп азоб-уқубатлар тортар эди. Парда ўрталарида кинода кўрганларимиздан музокара қилишар эдик. У менга кўпроқ фожиалар кўришни ёқтирганини айтди. Мен унга кулгини ёқтирганимни айтдим. Сўз орасида:

— Кино — ибрат. Мумкин бўлар экан, кинода кўрган воқеаларнинг фойдали томонларини турмушга кўчириш керак, — дедим. Қиз бу фикримни маъқуллади. Охирги олтинчи пардада ошиқ ўз маъшуқасига етишиб, ўпишмоқда эдилар. Бу пайтда менинг қўлим қўшни стулдаги қизнинг белига ўтиб, уни ўзимга тортар эдим. Қиз менинг ёт қўлимни туртиб ташлаб, бундай ерда шу қилиқнинг ярамаслигини айтиб койиди. Мен: «Кино — ибрат, деганимда, «маъқул», деган эдингиз-ку», — дедим. У ёқдан-бу ёқдан гапириб уни юпатдим. Узр айтдим, ярашдик.

Кино тамом бўлганда соат ўн иккилардан ошиб қолган эди. Қизни кузатиб қўйишни илтимос қилдим. Кўнди, йўл-йўлакай сўзлашиб кетдик.

У ҳозир доялик курсида ўқир экан. Акаси Госстрахда хизматда, отаси чол, онаси ўлган экан. Оти Адолат экан. Мен жуда шўх йигит эмишман. Мендай зукко йигитни умрида биринчи марта кўраётган эмиш. Мен ҳийлакор эмишман. Унинг ўзи ҳам шўх одамларни ёқтирар эмиш...

Хуллас, мен унга жуда ёқар эмишман.

Қиз шу гапларни сўзлаганда менга қаймоқдай ёқар эди. Баъзи гапларини ичимда «нафсиламр» деб тинглар эдим. Ади-бади айтишиб, қизнинг уйига етиб борганимизни ҳам билмай қолибмиз.

Шу воқеадан кейин мен у билан киноларга борадиган бўлиб қолдим. Бир кун акаси билан таништирди. Бир ҳафтадан мўл кўришмасак соғинишадиган, орачора хат ҳам ёзишадиган бўлдик.

Тўғриси, бир кун гапдан гап уриниб, бир-бировимиз билан турмуш қуришга сўз беришдик. Бир-биримиздан ранжимай, тўй кунларини сабрсизлик билан кута бошладик...

Мен бугун идорада кечаги мажлис қарорини хуноб бўлиб кўчириб ўтирар эдим. Соат учга яқинлашиб, хизмат вақти ҳам тугаллаб қолган эди. Эшикдан ёшгина, сўлимгина бир қиз келиб:

— Умаров шу ердамилар?— деб сўради. Билдимки, мени излаб юрибди. Ўзимга улуғворлик бериб, гўё ишга шўнғиб кетганлардай сиполик билан ўтиравердим.

Қиз олдимга келди:

— Афв этасиз. Боқижон Умаров сиз бўласизми?— деб сўради.

— Келинг, хизмат?— дедим. Қиз менга жилмайиб қаради-да:

— Агар мумкин бўлса, менга ижтимоий аҳволимнинг деҳқонлиги, камбағал бир кишининг қизи эканлигим тўғрисида бир справка ёздириб берсангиз,— деди.

Мен мот бўлиб, дилимда: «Бу ер-ку солиқ идораси, мен шу ерда ишлайман, солиқ идорасидан ёт бир кишининг ижтимоий аҳволи тўғрисида унга справка бериш мумкинми?»— деб ўйлар эдим.

Аввалига иккиландим, кейин шундай бир дилбарнинг сўзини икки қилмаслик учун:

— Бугун иш вақти тугади, мумкин бўлса эртага келсангиз,— дедим.

Қиз ҳам мўмингина экан, унади. Бурилиб чиқиб кетаётган эди, мен ишларимни йиғиштириб, папкамни қўлтиқлаб, орқасидан етиб олдим.

Унга у ёқ-бу ёқдан, справканинг нимага керак бўлиб қолганидан сўроқлар бериб, жавобларини тинглаб бордим. Орадан беш минутча ўтар-ўтмас, менга унинг истараси иссиқ кўриниб, унга томон кўнглим анчагина сув ичиб қолди. Бошқа дунёлардан гапга солдим. Ҳаммасига ҳам жўялик жавоблар берар эди. Унинг бу қадар бурролиги менга жуда маъқул бўлди.

— Эртага келинг, ишингизни тўғрилаб бераман,— деб яна таъкидладим.

Эртасига келди. Йўқ нарсаларни баҳона қилиб бугун ҳам справка бермадим. Лекин бу қиз менинг унашгандай бўлиб қолган қизимдан анчагина яхшироқ кўринар эди. Адолатга сўз бериб қўйганимдан кўп ўкиннар эдим.

Бир ҳафтагача алдаб, бир куни кинога таклиф қил-

дим, унади. Адолат билан бўлган муомалаларнинг кўпини унга ҳам ишлатдим. Кинодан сўнг уйига элтиб қўйдим. Орадан бир неча кунлар ўтди. Адолат эсдан чиқа бошлади. Бир кун гапдан гап чиқиб, у менга бутун сирларини айтиб солди.

У бизнинг идорага ўзича келмай, Адолат томонидан, менинг хулқим, одатим, бошқа хотин-қизларга қандай қарашим тўғрисида синамоқ учун келган экан...

Бошимдан қайноқ сув қуйилгандай ганграб қолдим.

Шарманда бўлдим.

Синалдим.

Синадилар ахир...

— Пул топиб, ақл топмагансиз, дадаси,— деса:

— Йўқ, хотин, сен билмайсан, бутун кун қидириб, шундан пухтароғини топа олмадим. Сиркорлигини қара. Бунақа бўёқ Ирвитда ҳам йўқ. Кўринишга аммо кўримсиз, сен билан менга нечоғли чиниққан бўлсин, дедим.

Бутун жанжал битта тунука патнис устида.

Нишонбой ака дунё кўрган киши. Жўжабирдай жон. У ҳар нарсани олганда, бугун-эртадан кўра болачақаларига мерос бўлиб қолишини ўйлайди. У зийнати ёқтирмайди. Болаларига кийим-кечак олганда ҳам базозликдан кўра, эски бозорни маъқул кўради. Учраса саллотивор, бўлмаса ғазинадан чиққан кажинни буюмларни олади. Арзонроқ нимаики кўринса, «Ахири бир кун коримга ярайди-ку», деб харид қилади. Унинг бисотида қирқ шамли бутхона қандили, катта чўян қумғон, Маллахон замонасидан қолган манқалдон, беш газдан мўлроқ дорбозларнинг арқони, уч пудлик гир, кавушнинг бир пой қолипи сингари кундалик оддий турмушда жуда кам учрайдиган нарсалар топилади.

Нишонбой ака буларнинг ҳар биттасини кўзининг оқу қорасидай эътибор билан сақлайди. Ҳар биттасини бир мулк деб ҳисоблайди.

Айниқса, Николай замонасидан қолган буюмларни миқтиликда, тепса-тебранмас, музболталиқда мақтайди. Уйдаги иккита олма гулли пиёлани кўрганда:

— Хотин, бун қара, баччағар Николайнинг моли хўп маҳкам бўлар эди-да, овозини, жаранглашини қара, жонон-а, жонон,— дейди. Кафтига ўтқазиб, бирикки чертиб-чертиб қўяди.

Соатни жуда арзимаган баҳога олди. Вазорда соатни кўтариб юрган «хозяйка» хотинни кўрганда: «Бечора, очлик-тўқлик, зарур бўлгандир. Бўлмаса шундай бир мулкни қўлдан чиқариб бўладими?»— деб дилидан ўтказиб, «хозяйка»га раҳми келган эди.

— Сеники, хозяйка, меники мусурмонга сийлов ясайди,— деб савдолашаётганда: «Агар шу баҳога берса, занжирининг пули, бир жуфт қадоқ тоши билан соатнинг ўзи сув текин», деб ўйлаган эди.

Дарҳақиқат, Нишонбой ака соатни жуда текинга олди. Атиги икки сўм қирқ тийин, ўйлаш керак: икки сўм қирқ тийинга — шу арзимаган баҳога каттакон бир мулк — юриб турган каккули соат!

Нишонбой ака соатни уйга келтириб, икки тахмоннинг ўртасига қоқди. Занжирини тўғрилаб кунга қаради: «Тахминан қиём бўлган бўлса керак, бу замонда тўп отмасаки, вақтни билсанг», деб ғўнғирлаб милларини ўн иккига келтириб, соатни юргизди. Бу тобда соатдан осмон ранг тўтиёйи, кичкина тўтиқуш ўзидан кичик эшикчасидан чиқиб ўн икки мартаба каккулаб юбормасинми! Нишонбой ака болалардай қувониб кетди. Олдида ҳеч ким бўлмаганидан куйинди. «Кўрса-чи марди худо бу ажойиб мулкни», деб изтиробланди. Соат кафтгирининг ҳар бориб келиши Нишонбой аканинг юрак тепиши билан ўлчанар эди.

Нишонбой ака ўша куни бу арзон баҳоли нав харид молнинг иштиёқида кун кеч бўлганини ҳам билмай қолди. Ётар олдида соатга муҳаббат билан бир қаради-да:

— Тўхта, ўзимизда мезон туриб, мизожимиз меъерини билмаганимиз яхши бўлмас,— деди. Чап қўли билан ўнг қўлининг билагидан ушлаб, томир уришини соат юриши билан ўлчамоқчи бўлди.

У тажрибакор ҳақимлардан: «Тандуруст кишининг томир тепиши ҳар дақиқага олтмишдан етмиш бешгача бўлғай», деб эшитган эди. Бироқ Нишонбой аканинг томир тепиши биринчи санаганда бир юз беш, иккинчи санаганда тўқсон саккизта чиққан эди. «Ё Баҳоваддин балогардон,— деди Нишонбой ака,— ё соат расмана соатлардан бир ярим ҳисса суст юради, ёки менинг сиҳатим эътидолда эмас. Бу янги мулкнинг хурсандлигига томир тепишим паришон, ҳар ҳолда, соатнинг каккуси олти қичқирганда уйғонсам, бомдод намозига жамоатдан қолмасам керак», деб уйқуга кетди.

...Катта бир масжид эмиш, унинг баланд минораси эмиш, пештоқига катта бир соат илинган эмиш, соатнинг қадоқлари пештоқдан ерга чўзилган эмиш, бу соат марҳум Нишонбой акадан масжидга вақф қилинган эмиш. Соли ошпаз билан Карим қори бу соатга рашк билан қарар эмишлар, ўртага Вали кириб қолган

эмиш-да, «бу соат динга хилоф, тепасида биби Марямнинг сурати бор», дер эмиш, бамаслаҳат соатни илинган ердан пастга тушириб, биби Марямни бўйнидан пичоқ билан чизиб, шаръан ҳалоллаб олган эмишлар, шу пайтда соатни сотган хозайка хотин келиб қолган эмиш-да, Нишонбой акани қучоқлаб ўпар эмиш. «Маники фаришта, бу соатни сенга ҳудай берди», дер эмиш. Нишонбой ака ҳам фариштани қучоқлаб, ўпиб йиғлар эмиш. Иннайкейин, шу тобда бир муфсидиш бўлган эмиш-да, Нишонбой аканинг таҳорати кетган эмиш, соатнинг биби Марями жонли бўлиб қолган эмиш-да, занжирдан осилиб ерга тушган эмиш, биби Марям оёғидан бир пой кафшини ечиб Нишонбой акага «Менинг кафшим сизнинг кафшингизга адаш бўлибди», — дер эмиш, шу пайтда катта бир говмиш сигир келиб қолган эмиш-да, Нишонбой аканинг оғзи-бурнини ялар эмиш, тили жуда иссиқ эмиш, сигирнинг нафаси Нишонбой акани бўғиб юборган эмиш. Сигирни «Хўш, жонивор», деб ҳайдаётганда осмондан яна бир фаришта битта чинни коса шарбат кўтариб учиб кетаётган эмиш, шарбатдан Нишонбой аканинг оғзига бир қултумча ағдарган эмиш, шарбат шўр эмиш..

Нишонбой ака шарбатга тамшаниб туриб уйғониб қолди. Уйлаб қараса, соатнинг иштиёқи билан ётар олдида носни туфлаш ҳам эсидан чиққан экан. Не кўз билан кўрсин, соат тўхтаб қолибдир. Хотинини туртиб уйғотди:

— Чироқни ёқ, аблаҳ, қара-чи, соат нимага чиқилламайди, жойидами?

Эр-хотин туриб соатга қарадилар. Соат «қазойи осмоний»га учраган, милларининг кўрсатувиغا қараганда булар ухлагандан ярим соатлар ўтар-ўтмас тўхтаган экан.

Нишонбой аканинг фиғони фалакка чиқди. Гоҳ хотинининг уйқуси қаттиқлигидан, гоҳ мол сотган «хозайка»дан койиб, соатни ўрнатган еридан олиб, устабузармонликка тушди.

Эр-хотин саҳаргача бу муаммо мурватларга уннасалар ҳам соатни юргизиш қийин бўлди. Нишонбой ака чарчади. Соатни беозор токчага ётқизиб, хотини Бувайдага қаради ва:

— Онаси, биласанми, — деди, — ҳозирги молларнинг ҳаммаси мўрт, қадимги пухта моллар қаёқда дейсан.

Ҳафсалалари пир бўлиб, ҳар икков хайрли кеча-

нинг қолган тушларини кўриш учун уйқуга кетдилар.

Нишонбой аканинг қолган тушлари, қаммаси деярли бузилган буюмлар устида эди.

Нишонбой ака намоздан қайтганда соатни кечаси ўрнатилган жойида, юриб турган ҳолда кўрди. Тааж-жубланди. Хотинидан сўради. Хотин ўртанча ўғлидан койиб:

— Салим тузатди, шунчалик, қўй, бузасан, даданг келса уришади, десам ҳам қулоқ солмай, у ёғини ағдариб, бу ёғини ағдариб шундай қилди,— деди.

Нишонбой ака ичидан севинса ҳам, юзида ўғлига қарши оталик зўравонлигини кўрсатиш учун:

— Салим, ҳай Салим, буни нима қилдинг?

— Тузатдим, дада.

— Сенга ким ўргатди буни?

— Рус домламиз.

— Рус домланг,— деди Нишонбой ака.— Сенларнинг мактабингда шундақа темир-терсакни ўқитмаса, бисмилло ўргатармиди, йўқол кўзимдан, зумраша,— деди ва орқасига қараб кулиб қўйди.

Мен уни жуда ёш вақтларимдан буён танийман. Ўлгунча юраксиз эканини ҳам биламан. Бир кун маҳалламизга ҳовли кўрадиган доктор келди. Аҳмад-седоб бу овозани эшитиши билан юраги қинидан чиқиб, беҳуш бўлиб қолибди. Бетига сув пуркаб ўзига келтирибдилар. Сабаби: уйда кир ўраси йўқ экан.

Аҳмад-седоб инқилобгача вофуруш эди. Сўнгги пайтларда дўкон-дастгоҳини йиғиштириб, чорбозорчи бўлди. У қўл келган нарсанинг ҳаммаси билан савдо қилади. Фойдагарлик қайси молнинг устида яхши бўлса, ўшанга қараб оғади. Бир вақтлар ширавор нарсаларнинг бозори чаққон бўлди. У дарров атторивор буюмларни йиғиштириб, дастмоёга новвот, қанд, парварда харид қилди. Шираворликнинг бозори ўлган эди, тайёр кўйлак-иштон, пахталик шим, ёвлиқлар билан савдо қила бошлади. Ҳамма нарсаларга ҳам харидор топилмаганда, «Шароити иймон», тасбеҳ, ҳурмо ва дуо ёзилган қоғозлар билан қишлоқма-қишлоқ юрди. Умрининг охириги пайтларида яна атторивор маблағлар билан кун кечирди.

У ўз касбининг ҳар паллада ўзгариб туришига қарамай, харидорни ўзига оғдиришга эпчил. Ширавор нарсалар билан савдо қилаётганда:

— Лабингизни лабингизга пайванд қилади. Тобингизни меъёрига келтирса пул беринг. Қандаша хўр, азамат!— дейди.

Тайёр кийим-кечаклар билан олди-сотди қилганда, мабодо сиз бирорта нарсанинг баҳосини сўраб қолсангиз, балога қоласиз. Масалан, бирорта деҳқон келиб:

— Мана бу шиминг неча пул?— деб қолса бўлди. Харидорни ерга ўтқазади. Қўлидаги шимга иштонбоғ тақади. Сўровчининг оёғидан маҳсисини тортади. Шимни кийдиради. Агар жуссасига мос келса:

— Ұлманг, киройи мол олгандай бўласиз, сизга жуда ўтирди, чоклари ҳам икки қайтадан тикилган, пухта. Бир умр тепкилаб кийганда ҳам, асл мол-да, тамом бўлмайди. Хайр, сизга насиб қилган экан, яхшиликка буюрсин,— дейди.

Харидор нарх сўрайди. Аҳмад-седоб унга бир қараб олади-да:

— Энди гап пулда эмас. Моли ҳозирги моллардан эмас, янгангизнинг бисотида, қадимдан қолган эди. Атайлаб ўзимга тиктирган эдим, сал тор келди. Сиз ўзимизники — етти сўм берасиз,— дейди. Харидор мўчиб шимни еча бошласа, қўлини ушлаб тўхтатади-да:

— Хайр, хайр, қани, шошманг, сиз қанча берасиз?— дейди. Хулласи, харидорнинг у ёғидан ўтиб, бу ёғидан ўтиб шимни сотади.

«Шароити иймон», тасбеҳ, дуо қоғозлари сотганда ҳам у жуда бийрон.

— Маккадан келган, атиги икки дона эди, биттасини ноиложликдан сотаман,— дейди тасбеҳни кўрсатиб.— Энди ҳам босилсин-чи, қадрига етган мусулмонга сотаман,— дейди «Шароити иймон»ни сўралса.— Шағамдони шариф, чоруқи шариф, мисвоқи шариф,— дейди палахса-палахса суратли дуо қоғоз сотганда.

Атторивор буюмларга харидор бўлсангиз, у битта ойнами, тароқми, сақичми — нима бўлса ҳам, сизга яхши мол эканини мақтай-мақтай нарх айтади. Сиз камига сўрасангиз, қўлингиздан молни тортиб олади-да, жаҳл билан:

— Юр-юр, ука, кооперативга бор. Кошки, у ердан бундоқ нарса топа олсанг. Сени одам деб жўялик нарх айтган эдим,— дейди.

Аҳмад-седоб кооператив билан ҳеч чиқиша олмайди. Юрагида кооперативга қарши рақобат ўти гуриллайди. Кундан-кунга қишлоқларда очилаётган кооперативларни, уларга қатор уймалашган деҳқонларни кўриб, одамлардан инсоф кетди, деб дилидан ўтказди. Агар бирор киши унинг олдида кооперативдан сўз очса:

— Эчкини ўз оёғидан, қўйни ҳам ўз оёғидан осадилар. Сенга икки йўл: биттаси ўнг, биттаси сўл. Ўнг йўл қолиб, сўл йўл билан кооперативдан савдо қилсанг, жазосини кўра берасан. Унинг бутун моли биздан олинган налогдан,— дейди.

Уни ҳар доим елкага кўтарган хуржуни билан атроф қишлоқларда бозор кунлари кўриш мумкин. Жума — Жумабозорда, шанба — Ярмаркада, якшанба — Эски Тошкент қишлоғида, душанба — Тўйтепада, сешанба — Қовунчи, чоршанба — Чиноз, пайшанба — Телов ва ҳоказо.

* * *

Биз Жумабозорга яқин қишлоқда Муҳаммаджон деган ўртоғимизнинг ерига чиқдик. Атрофни айланиб зерикканимиздан сўнг, ўртоқлар билан қишлоқ бозорини томоша қилгани чиқишни маъқул кўрдик.

Бозор деҳқонлар билан тўла эди. Кооперативларда одам сиғишмайди. Муҳаммаджон ака сигирга арқон олмоқ учун бизни бир самоварга ўтказиб, ўзи кооперативга кетди. Орадан беш минутча вақт ўтгандан сўнг, кооператив олдида тўполон кўтарилди. Одамлар ўша томонга қараб югура бошладилар. Муҳаммаджон ака ўша тарафдан чопиб бизнинг олдимизга келди-да, ҳовлиқиб:

— Бизнинг қўшни Кўканни худо уриб қолибди. Кооперативдан гугурт оламан деган экан, пулини кисавурга олдирибди,— деди.

Биз ҳаммамиз самовардан одамлар гужғон ўйнаган ерга югурдик, деҳқонлар Кўканни ўртага олиб суриштиришмоқда эдилар.

Бир хуржун кўтарган, ўрта ёшли, чўққисоқол киши эмиш, кооперативнинг олдида Кўканнинг ёнига суркалиб турган эканмиш, бир айланиб қараса пули йўқ эмиш...

Одамлар Кўкандан кайфиятни билгандан сўнг тарқала бошладилар.

Яна орадан беш минутлар ўтар-ўтмас мол бозорда тўполон чиқиб қолди. Кисавур ушланди. Деҳқонлар отличми-яёв кисавурни ўртага олиб, оломон қилар эдилар. Биз ҳам югуриб бориб, орага суқилдик: кисавур ўлим олдида. Ерга чўзилиб ётган, отларнинг оёқлари, атрофдан келган тош, ғишт кесаклар...

Бирдан қай кўзим билан кўрай: чорбозорчи Аҳмад-седоб!

Елкасидаги хуржуни ерга тушиб, ичкаридаги нарсалар атрофга сочилган, айниқса, икки-учта тароқ

эгаси чорбозорчининг ҳолига тишларини иржайтириб кулар эди.

«Энди шу касбни тошган экансан, жазонгни тортибсан», деб кўнгилдан ўтказдим. Милициялар келиб, одамларни тарқатдилар, кисавурни ўлимдан қутқариб, шаҳар касалхонасига жўнатдилар. Биз ҳам бафуржа Муҳаммаджон аканинг қўрғонига қайтдик. Кечқурун Кўкан бир тарвуз кўтариб чиқди. Шунда биз:

— Қанча, қанча пул олдирдингиз?— деб сўрасак:

— Айланайинлар, икки хурма сут сотган эдим, мири кам уч тенками, мири кам тўрт тенками, ҳайтовур, эсимда жўқ,— деб жавоб берди...

1929

1979 йилнинг (биздан эллик йил сўнг) баҳор кезларидаги бир куни болалар уйининг ўқувчилари 1929 йилдаёқ Чирчиқ лабига солинган азот заводига экскурсияга чиққанлар.

Бу кеча ўша ердаги ишчиларнинг умумий ётоқхоналарида қўнмоқчилар.

Болалардан бир туркуми келиб, ўз мураббияларидан тарихий бир ҳикоя эшитишни илтимос қилдилар. Мураббия кўнди. Кечки машғулотдан сўнг, болалар ётоқхоналарига кирдилар. Ҳаммалари гавжум бўлишиб, мураббиядан ҳикоя кутдилар. Мураббия ҳам ваъдага мувофиқ ҳикоя бошламоқчи бўлди.

— Укаларим, — деди мураббия, — ҳаммаларингиз ҳам чарчадингиз. Менинг сизга айтадиган ҳикоям ҳам ҳордиқни чиқарадиган ҳангомача тарзида бўлади.

Ўқувчилар маъқул топдилар.

Мураббия ҳикоясини бошлади:

— Бундан олтмиш йиллар илгари социализм қуриш учун жуда қизгин курашлар борар эди. Ҳар тарафда синфий кураш алангаланар эди. Капиталист унсурлар, бойлар, руҳонийлар ва уларнинг болалари бизнинг ҳаддан зиёда суръат билан бормоқда бўлган оғир қурилишларимизни кўра олмас эдилар. Ҳар қандай тасодифдан фойдаланиб бизга зарба бермоқчи бўлар эдилар. Кўпинча улар бизнинг ижтимоий ташкилотларимизга ҳам кириб олишга муваффақ бўлиб, батрак, камбағал деҳқон, ишчиларнинг манфаатига зид бўлган ҳаракатларда бўлар эдилар.

Ўқувчилар мураббияларининг сўзини тинглаб, сукутдалар.

— Бундан роса эллик йил бурун «Ҳ» қишлоқлик камбағал бир деҳқон қишлоқнинг бозоридан ўтиб борар эди. Унинг йўли «Ҳ» қишлоқ чорвадорлар ширкатининг кооперативи ёнидан ўтди. Кооператив мудирини Аширқул деҳқонни чақириб, тўсатдан:

— Қани Аширқул ака, уч сўм олтмиш тийин чиқавинг,— деди. Аширқул ҳайрон бўлиб сабабини сўрамоқчи бўлган эди, кооператив мудирини оғзини қоқиб:

— Қўяверинг, биз сиздан бекорга пул олмаймиз. Сизга жуда қимматбаҳо бир буюм берамиз,— деди. Мудирининг сўзига дўкон ёрдамчилари ҳам қўшилиб:

— Оббо содда одам-эй, сиз бераверинг, куйсангиз, биз кафил,— дедилар.

Аширқул иккиланиб уч сўм олтмиш тийин чиқазиб берди. Кооператив мудирини пулни олгандан кейин маъноли қилиб:

— Энди, Аширқул ака, сизнинг пулингизга бир турқи, сиз кўрмаган ем берамиз. Бу ем марказдан камбағал деҳқонларнинг иш ҳайвонларига аталиб келган. Биз шу ерни тажриба қилмоқчимиз. Олиб бориб ҳўкизингизга берасиз, маза қилади,— деди.

— Хайр, барака топинглар, укаларим,— деди Аширқул ака миннатдорлик билан. Қопни очди. Қайроқтошга ўхшаш, оқ билан зангори аралаш олачалпоқ рангли, палакса-палакса нарсани тортиб қопга солдилар. Аширқул бу муаммо буюмни орқалаб, ҳўкизини хурсанд қилиш учун овулга борди.

Нима эканини суриштирмай, ҳўкизга солди. Фақат терингга сомон тиқилгур ҳўкиз тумшуғи билан бир-икки туртиб, емакдан бош тортиди.

Мураббия ҳикоясини шу ерда тўхтатиб, болаларга қаради.

— Укаларим,— деди мураббия,— ҳикоянинг давомида бир талай сизга ёт бўлган сўзлар эшитилди, масалан: «Терингга сомон тиқилгур», «Ҳаром ўлгур»га ўхшаш, бу сўз замонасининг жумлалари бўлганидан мени кечирасизлар.

Болалар маъқул кўрдилар. Мураббия сўзида давом қилди:

— Аширқул ҳўкизнинг тепасида туриб, емнинг яхшилиги, тўқ тутадиган эканини мақтаса ҳам, ҳўкиз унамас эди. На илож қилсин?

«Ёпирай, бу ўзи қандай мўъжиза ем бўлса экан, уч сўм олтмиш тийинга ўтдай куймасам яхши эди», деб бир юмалогини олиб текшира бошлади Аширқул ака. Не кўз билан кўрсин, бу мўъжиза ем ёмғирда қолиб, ивиган, хамир бўлган, моғорлаб, қотиб, қайроқтошдай бўлиб қолган ун экан. Аширқул гарангсиди.

«Кооператив улуғлари мен билан ҳазилкаш эмас

эдилар-ку?» деб қопни кўтарганича яна кооперативга борди.

— Ота-онанг тўйингни кўргурлар, бу қандай ем эди, сизларнинг сўзингизга кириб, ҳўкизимга уятли бўлдим, пулни қайтаринг, шоввозлар,— деди Аширқул. Кооператив мудир сирнинг ошкора бўлуvidан қўрқиб, Аширқулни кооперативнинг ичкарисига олқб кирди. Бу воқеани ҳеч кимга айтмасликни илтимос қилди. Очередсиз чой, совун, майда-чуйдалар берди.

Дўкон мудир Аширқулни дўкон эшигидан кузатиб қўйишда елкасига қоқиб:

— Энди, Аширқул, ака, агар ҳўкиз бегона одамнинг ҳўкизи бўлмаганда қорнига пичоқ урар эдим, қандай қилайки, сизники-да,— деди.

Аширқул ака ҳам соқолини серкиллади:

— Тўғри айтасиз, ҳайвони безабон-да, ҳаром ўлгур, олдига солинган буюм тошми, кесакми, заҳри маргми, суриштирмай ея берганда, бунчалик гап-сўз бўлмас эди,— деб уйига жўнади.

Аширқул аканинг кооперативда бўлган бу воқеадан виждони сиқилди. Бу хиёнатни яшириб кетишга газабланди. Тикка бориб жинойат қидирув шуъбасига хабар берди. Уша куниёқ кооперативдаги бутун хизматчилар қамоққа олиндилар.

Ун беш кундан сўнг, буларга ўша қишлоқда намунали очиқ суд бўлди. Суднинг айбномасида шундай ёзилган эди:

«Х» қишлоқ чорвадорлар кооперативига марказдан икки вагон — икки минг пуддан зиёдроқ унни деҳқонларга тарқатиш учун юборилган. Пуди икки сўм ўттиз тийиндан — беш минг сўмдан ошиқ бўлар эди. Бу унинг келганига бир ойдан ортиқ вақт ўтган бўлса ҳам, кооператив мудир ва хизматчилари бўшатиб олмаганлар. Ун очиқ ҳавода — ёмғир, қорлар остида қолиб кетган.

Энг охири, кооперативдагилар ўз жинойатларини яшириш учун бир сўм эллик тийиндан ўн етти нафар ишчи ёллаб қайроқтошдай қотиб қолган бу унни ушатира бошлаганлар ва деҳқонларга ем ўрнида тарқатмоқчи бўлганлар.

Деҳқонлар, кооперативда шунча ун нобуд бўлиб ётган ҳолда, хусусийлардан бир пуд унни беш сўмдан сотиб олганлар.

Кооператив хизматчиларининг бу қилмишлари мут-

лақо синфий душманлик ва кўра-била туриб жиноят-жорликдир».

Суд мажлисига Аширқул ака ва унинг ҳўкизи гувоҳ қаторида чақирилган эди. Аширқул ака кооперативдан олган ўша уннинг намунасини келтирди. Тажриба учун ҳўкизнинг олдига солдилар. Ҳўкиз ўз гувоҳлигида собит қолди. Унни емади.

Суд айбдорлар устидан ўз ҳукмини чиқарди. Улар жазо қонунлари мажмуасининг оғир моддалари билан жазоландилар.

Мураббиянинг ҳикояси тамом бўлди. Уқувчилар бу ажиб ҳикоя устида сўйлаша-сўйлаша уйқуга кетдилар.

Халойиқ жанобнинг шаъниларига «Омий эшон» деган лақаб билан бўҳтон қилсалар ҳам, бу абас. Чунки, Азиз эшон, Эт эмас эшон каби қутби замонларнинг ҳужраларида илми ҳол ва илми қолдан камоянбағи ҳосил қилган эдилар.

Бирор ерда бирор нарса ўқилиб унинг ичидан мабо-до «вашшамси» деган сўз чиқса бўлди. У жаноб дар-ров: «Бу оят каминага ишоратдир. Вой мендай рўй сиёҳнинг ҳолига...» деб кўзларидан пашқатор ёшлари-ни жорий қилар эдилар.

Қанча замон риёзат тортиб, минглаб мурид-мухлис орттирган эдилар. Уларнинг бир учи Марғилондан, бир учи Уш, Узган, Жалолободга борар эди.

Шамсиддинхон эшон чиллага ўтирганда атрофидан назри ниёз ёмғирдай ёғиларди. У киши ҳадяларга қараб:

Ризқеки, муқаддараст, аз ҳақ,
Бешак, бирасад, чи изтиробаст, э дил,—

байтини тараннум қилар эдилар.

Ўртанча ўғил унаштирилган, кичик ўғил бўйи чўзилиб, кўнгли хотин тусай бошлаган. Икки гапнинг бирида: «Ҳажга кетаман», деб хотин олиш рамзини қилади. Яъни: «Нон пишгунча, кулча куйиб кетади», ишораси билан шама қилади. Бугун баъдаз намози бомдод Шамсиддинхон эшон кенжатой ўғлига қараб:

— Мулла Абулқосим махсум,— деб илтифот қилди,— биз иншоолло, куни эрта элатиялардаги мурид-мухлисларга амри маъруф, наҳий анилмункар қилиш учун юриш қиламиз, кўнглингиз тинч бўлсин.

Абулқосим тилини кувача қилиб юзини четга ўгирди, яъни уялиб бурилди.

Шамсиддинхон эшон бир неча забардаст сўфийлар

билан қишлоқма-қишлоқ, шаҳарма-шаҳар мурид овлагани чиқиб кетди. Кун юрдилар, тун юрдилар.

Унум кўп бўлди.

Пеш тушган маблағларни пеш ҳовлига жўнатиб турдилар. Ун учинчи кун деганда, Аравси деган қишлоққа бориб тушдилар. Бунда Шамсиддин эшоннинг Дадақўзи деган ошпаз бир муриди бўлар эди.

Қўл берган эшон — пешвоси йўқлаб келганига боши осмонга етган Дадақўзи ҳаддан зиёд ешилиб кетди. Бисотидаги бутун топган-таянган нарсаларини эшоннинг олдига тўкиб солди.

Мусаффо ҳаво, тоза сув, тўкин оби ёвғон, қўш қўлик сартопо иззат-ҳурматларга ғарқ бўлиб кетган эшон, Дадақўзининг камбағалгина рўзғорига кутилмаган қадрли қўноқ бўлиб, ҳафта бўйи қўр тўкиб чўкиб олди. Эшонга Дадақўзининг ўзи, хотини, ёши ўн еттиларда, қадди камолга етган Рокия деган қизи ҳам хизмат қилиб чарчадилар. Олтинчи кун деганда, Дадақўзи эшонга шилпилдоқ қилди. Эшон ва муридлар меъеридан юқори иштаҳа билан шилпилдоқни едилар. Қўл артиб, дастурхон йиғиштириш вақти келди.

— Омин,— деди эшон, ҳамма баравар фотиҳага қўл кўтарди.— Қўлингизни очинг, Дадақўзи, худойим бераверсин, теварақдан келаверсин, қирқ минг қўйни қирдан берсин, саксон мингни сойдан берсин, қозигини қоқиб берсин, умрингиз дардсиз ўтса ҳам, дастурхонингиз мардсиз ўтмасин, омин, оллоҳу акбар.

Сўфи «иншоолло, иншоолло», деб турмоқда эди. Дадақўзи ўрнидан туриб эшонга қуллуқ қилди. Эшон кўрпачани қайириб ёнбошига тортди ва узала тушиб, яна сўз бошлади:

— Охун, сизга маълум бир маслаҳат бор,— деди.

— Бошимизнинг устига, айланай пирим, сўйласинлар,— деди охун.

— Оппоқ хўжамдан башорат топинг, мен сизни ўзимга қуда қилмоқчиман.

— Муборак бўлсин, қуллуқ қилинг, охун. Бай-бай, қандай илтифот,— дедилар сўфилар.

Дадақўзи шубҳада қолди.

— Нега ўйлайсиз,— деди эшон,— қизингизни кенжатоё ўғлимизга.

— Бошимизнинг устига, бир қиз эмас, ўн қивимизни ҳам назр қилдик,— деди охун.

— Балли, балли, қимматингизга балли,— дедилар сўфилар.

Фотиҳа ўқилди. Шўрли Рокия ўзидан сўралмай, мулла Абулқосим махсумга унаштирилди. Тўйни шу ойнинг охирларига қилмоқчи бўлдилар.

Эшон яна бир ҳафталарча Дадақўзининг қўрғонида турди. Бу муддатда у Дадақўзи ва хотинлари «қудақудағай», Рокия қизни «кенжатоё келин», деб чақирар эди. Рокия қиз ҳам «қайната»дан уялиб, ўзини четга тортадиган бўлиб қолди.

Дадақўзи шу дамлардан фойдаланиб қолиш учун, анча замонлардан буён чиллашир бўлиб ётган онаси Сарвар кампирни эшонга ўқитиб олди.

Каттадан-кичикнинг оғзида гап: «Шамсиддинхон эшон яна уйланар эмиш, хотини навқирондай қиз эмиш...»

«Ҳа-ҳу» дегунча ойнинг оёқлари келиб, тўй кунлари яқинлашди.

Шамсиддинхон эшон солхўрда, замон кўрган бир киши. Бундай тўйлардан ўн-ўн бештасини бошидан ўтказган. Ўзи беш уйланди, уч келин кўрди, икки қиз узатди. Шундай бўлгандан кейин, гарчанд оладиган хотини қиз бўлса ҳам, тўй унча шукуҳли бўлмас эди.

Тўй куни атрофдан мурид-мухлислар тўёна, назр билан келдилар. Субҳи сабоҳдан тортиб, шоми ғарибонгача катта хонақоҳда жаҳр-зикр бўлди. Шамсиддинхон эшон ҳаддан зиёда ғайратга минган, долдай қадди ломдай тўғри бўлаёзган. Мачит тўла қавмларга ваҳми қиёматдан тасаввуф қилар эди.

Бутун расми русмлар, урф-одатлар тугади. Эшон ва келин чимилдиққа кириб ўтирдилар. Келин уйғур одатига хилоф бўлса ҳам эшонга мувофиқ бўлсин учун, паранжида эди. Эшон саллани олиб ёстиққа қўйди. Қалтираган қўллари келиннинг чиммат ўрнига тутиб келган дока рўмолига ёпишди.

— Уялманг, энди сиз менинг кенжа хотинимсиз.

— Қўйшангиз-ши, айнанай пийим-ей.

— Бошқа хотинларим сизга кундош эмас, она бўладилар. Мен уларнинг тўрттасини сўфи қилиб чиқариб қўяман.

— Шадағалайи бўлай, шаҳай туйиб қўллайига шув қўяман...

Келин тушмугур «р» ўрнига «й», «с» ўрнига «ш», «ш» ўрнига ҳуштак чалиб, куёв билан суҳбат қилар эди. Эшон чидамади. Бирваракай келиннинг юзидаги докани ёпишиб тортиб олди. Келин: «Шошилманг, пи-

рим», демоқчи бўлса керак, қаторасига келган иккита «ш»нинг ўрнига битта ҳуштак билан ишни тугатди.

Эшон докани тортиб олиши билан, ҳайҳот — на кўзи билан кўрсин, Рокия қиз ўрнида ийланмаган жиқ тери, саксонлардан ошиб, оғзида тиш боласи қолмаган мукка кампир. Бир вақт эшон дам солган Дадақўзининг онаси чиллашир Сарвар амма.

Эшон алдайман, деб алданганини фаҳмлади. Ташқарига чиқай деса, мурид-мухлисларидан нам тортди. Саҳаргача тўла қабзият билан «келин» билан суҳбатлашди. Эрта билан қараса, Дадақўзи йўқ, кечаси жўнаб қолган экан.

Эшон, эл-юрт олдида обрў кетмасин, деб Сарвар аммани сўфи хотин қилиб, чиқазиб қўйди.

«Сен алдасанг, мен алдай олмайманми?» — деб эшонга осийлик қилган Дадақўзини орқаворотдан «оқ» қилди.

Ҷишнинг узоқ кечалари, одам бекорчиликдан зерикади. Чор-ночор ўзингга бир эрмак қидирасан. Букун кеч мен жуда зерикдим, қилишга ҳеч иш тополмадим. Чучутнинг¹ қошиғини йўнай деган эдим, ўрдак бўтакиси² жийиб қолибди. Ҳўкизларга кунжара майдалашга ҳафсала келмади. «Салим ота ҳам ёлғиздир» дедим-да, олдига чиқдим.

Салим отанинг меҳмонхонасига катта гулхан қилинган, атрофига бир талай менинг сингари йигит-яланглар йиғилганлар. Салим ота уларнинг ўртасида «гули» бўлиб ўтирибди.

— Ўртаглар тўлсин, бобо деҳқонлар.

— Кел, бола деҳқон,— деб кулишдилар, мен ҳам қурга кириб, остимга битта тўнкани қўйиб ўтирдим.

— Ҳа,— деди йигитлар,— қани, Салим ота ҳикоянгизни тугатинг,

— Ҳўп,— деди Салим ота, чўпдан оташкурак ясаб, битта чўғни олди-да, чилимга босди, чекди...— Шу билан йигитлар, Сайидазимбой мени отбоқар қилиб қўйди. Мен бу чоқларда йигирма бир-йигирма икки ёшларимда эдим. Менинг қўлимда учта зулукдай қора улоқчи, битта йўрға, иккита бир пар саман извош оти бор эди. Булар фақат бойнинг ўзигагина хизмат қиладиганлари бўлиб, қолган хизмат отлари алоҳида сайисларнинг қўлида бўлар эди.

Ҳар жума бояги учта улоқчи отни супуриб-сидириб тайёр қилиб қўяр эдим. Отлардан энг чопқири Чағиркўз, миёна чопқири Тўпчоқ, одоғиси Қамишқулоқ исмида эди. Бой бир ерга борадиган бўлса, мен орқасидан борар эдим. Бой ҳар жума улоққа борар эди.

¹ Чучут — лунжга солиб бедана чақирадиган, ўзи ҳам бедананинг «чу-чут, чу-чут» деган мода овозини берадиган бир ҳуштак қурол. Бунинг ярмисига ўрдакнинг жиғилдони ямалади.

² Бўтака — док турадиган жой, жиғилдон. (Автор эскартишлари.)

Бир кун бой йўқ эди. Бойнинг катта хотинлари ҳам аллақайси ерга, бирор маврид билан кетган эдилар. Уйда фақат бойнинг кичик хотини қолган эди. Мен отларнинг тагида ем-хашагига қараб, ўрмалашиб юрган эдим. Ҳовли тарафдаги эшик очилиб, оқсоч чиқди ва ичкарига чақирди.

— Салимбой, сизни кичик ойингиз чақириб ётади, бир кириб чиқинг, — деди.

— Хўп, — дедим. Мен ичкарига кириб бордим. Ҳовлидан кичик хотиннинг уйига кирдим. Уй олтин шамдон, икки тахмон бахмал, шоҳи, атлас кўрпа-кўрпачалар, токчалар тўла хитой чиннилар, яна бир қанча менинг ақлимга сиғмайдиган бойликлар билан безатилган, бир ғазна ҳолини олган эди. Мен шу қўсқилигим билан юқорига чиқишга ийманар эдим. Ўртароқда, ерга балаңд қилиб ўрин солинган, унда бойнинг кичик хотини ётибди. Устида қизил бахмал кўрпа, ёғнида сариқ атлас кўйлак. Бўғриқиб, сариқ мойдек сўлқиллаб ётади.

Кавш ечадиган ердан туриб, унга қарашим.

— Баҳай, ойи, хизмат?

Кичик хотин сузилиб қаради:

— Келдингизми, Салимбой, оқсоч ўлгурнинг қўлида куч йўқ. Сал тобим қочган эди, унга шундай, бағримни эзиб қўйишни буюрган эдим, ҳеч уддасидан чиқа олмади, шунга сизни чақирдим.

Мен бир оз хадиксирадим. Юқорига чиқиб-чиқмасликка иккиланиб турдим. Хотин яна менга қаради:

— Ҳа, нимага қараб турасиз, Салимбой?

— Ҳозирми?

Хотин кулди:

— Йўқ, эртага! Ҳозир бўлмаса сизни нега чақиртирдим?!

Мен даҳлиз лабига ўтириб, этигимни ечдим. Юқорига чиқиб, хотиннинг буйруғига қулоқ солиб турдим. Хотин ағдарилди ва бағрини кўрсатиб уқалашга буюрди. Не миқдор эзиб, мулойимлик билан уни уқалаб қўйдим ва вазифамни битказиб ташқарига, ўз ишимга чиқиб кетдим. Ҳар замонда шундай кичик ойим учинганда, кириб уқалаб қўядиган бўлдим.

...Бу жума ҳеч кутилмаганда, бой менга отни эгарлашни буюрди. Мен ҳар уч улоқчи отларни қашлаб, тозалаб сувдан чиққандай қилиб, эгарлаб қўйган эдим. Бир нафаснинг ичида отни тайёрладим ва бойнинг амрига қулоқ солиб турдим. Бой келиб отга минди.

Менга ҳам орқасидан боришни буюрди. Мен Қамишқулоқни миниб, орқасидан кетдим. Қаерга боришимизни билмас эдим.

Биз ҳар жума Қўйлиқ томонга чиқар эдик. Бу гал Қоплонбек тарафга қараб йўл олдик. Қорасаройдан ўтганимиздан сўнг, учта отлиқ йўловчи бойваччалар бизга қўшилдилар. Кетдик, ярим соатлардан сўнг Золариқ деган бир ерга етдик. Бунда, Мастон бўзагар деган бир хотин работ қурган экан. Катта самовар қурибди. Бўзаси доим қайнаб турар экан. Унча-мунча қимор ҳам ўйнатар экан. Атрофида битта-иккита ўтовлар. Биз боришимиз билан доврұқ бўлиб кетди. Бойни кутиб олиш учун Мастон бўзагарнинг ўзи чиқди. Жуда ҳам катта, семиз, фақат ёш бир хотин экан. Бояги бойваччалар билан, бойни алоҳида бир ўтовга қўндирди. Мен ҳар беш отни қўриқлаб ташқарида қолдим. Мастон бўзагар ўз қўли билан меҳмонга бўза ташир эди. Бойларга аталиб бўлакча ош буюртирилган экан, пишди, едилар. Орада тагин бир соатлар ўтгандан кейин, бояги бойваччалар қиморхонага чиқиб кетдилар. Мастон бўзагар билан бир ўтовда қолдилар. Ҳали чиқарлар дейман, чиқмайдилар, ҳали кутаман — дарак йўқ. Кун кеч бўлиб бораётир. Жуда зерикиб, ўтовга яқинлашдим. Мўраламоқчи бўлдим. Қулоғимга бировнинг инграган овози эшитилди. Секин бориб ўтовнинг четидан қардим. Ниҳоят, не кўзим билан кўрай, Сайидазимбой чумчуқдай гавдаси билан, Мастон бўзагарнинг бағрини уқалаб ётир...

Бойнинг кичик хотини менга нима сабабдан уқалатганини англадим. Ана шу ўзи, йигитлар, — деб Салим ота сўзини тугатди.

Йигитлар ўртасида бу ҳикоя устида ҳангома бошланди.

— Ота, — деди Тошбоқи, — аввал бойнинг хотинини уқалар экансиз. Ҳозир бойдан ер ислоҳотида олинган ерингизнинг бағрини уқаламоқдамиз. Бой нимани уқалаб ётган экан?

— Бойми, бой ҳозир ернинг қаърида, — деди Салим ота.

Мулла Шошқол домланинг бешта бўйи етган, қадди баркамол, сайдовутдай-сайдовутдай қизлари бўлса ҳам, биттагина ўғилнинг гадойи эди. Эр-хотин ҳар кеч худо бир фарзанди солиҳ ато қилишини сўрар эдилар.

«Ўғил туғилса, Зангиотага қўчқор сўямиз»,— дедилар, бўлмади. «Ўғлимиз бўлса, оти «Худойберган» бўлсин»,— дедилар, бўлмади.

«Бир ўғил фарзанди солиҳ кўрсат, боши Баҳоваддин балогардонга назр»,— дедилар, бўлмади. Ахири эр-хотин Абдумалик эшонга қўл бердилар. Хотин етти кеча-кундуз эшоннинг остонасини супурди, иннайкейин, эшоннинг «нафаси» билан бўйида бўлиб, тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат деганда, чеҳрасидан «нури имон» балқиб турган бир ўғил — фарзанд туғди. Эр-хотин эшонга ҳурматан боланинг исмини «Остонақул» қўйдилар.

Замонлар ўтди. Мулла Остонақул улғайди. Бола Шошқол домладан кўра Абдумалик эшонга ўхшаш, ланж ва тор пешона, ясси башара, чаман феъл эди.

Остонақул бешта опалари ўртасида арзанда эди. Шошқол домла ўғлини бошқа устозга берса, уриб-сўкишидан чўчиб, ўзи тарбия қила бошлади. Мулла Остонақулдаги зеҳн «бурролиги» етти йилда ҳам «Ҳафтияк»нинг «сасси»сидан нари ўтишга йўл қўймади.

Яна йиллар ўтди. Остонақул йигит бўлди. Ҳар отанинг вазифаси бўлгани каби Шошқол домла ўз ўғлини бир касбга солиб қўйиши керак эди. Домла ўзи мулла-вачча бўлиб, домла-имом бўлиб, боёнлардай фароғатда умргузаронлик қила олмагани учун, ўғлини савдогар қилишга ният қилиб қўйган эди. Опалари, эналари ҳам мулла Остонақулни эркалаганда: «Ўлмаса, магазинчи бўлади, кўпас қалъачи бўлади», деб талтайтирар эдилар.

Кунларнинг саодатли бир фурсатида мулла Шошқол домла ўғли Остонақулни ёнига чақирди.

— Ҳғлим,— деди у,— сиз эртадан бошлаб касб-корга тушасиз, мен сиз учун мана шу молни харид қилдим. Олиб бориб, бозорга сотинг, таннархи икки сўмдан, сиз икки ярим сўм, ўн бир-ўн икки тангадан сотсангиз ҳам майли, оздан кўпаяди. Худо кушойишингизни берсин, омин оллоҳу акбар.

Ҳғлининг қўлига тўрт дона чачвон (чиммат) тутқазди.

Остонақул эртасига каллайи саҳарлаб яна қайтадан ота-она, опаларидан фотиҳа олиб, бозорга жўнади.

У энг аввал ярмаркага чиқди, ундан каппонга кирди, ундан от бозорига, қўй бозорига, хулласи, кирмаган бозори қолмади. Вақт пешиндан оққан бўлса ҳам, бирорта азамат: «Ука, нима кўтариб юрибсан, сотасанми, қанчадан?»— деб сўрамади. Мулла Остонақулнинг ҳаддан зиёд қорни очди. Намозгар ҳаддида бозор касодлигидан аразлаб, уйига қараб жўнади.

Толеъ агар ёр бўлса, шпша сандон синдурур,
Агар бахт ёр бўлмаса, атала дандон синдурур.

Қоқ ёғоч бозорнинг олдига келганда, рўпарадан битта оқ намат кўтарган киши чиқиб қолди. Ҳзи чўқ-қисоқол, қирра бурун, кўзлари ичига ботган киши эди.

— Яхши йигит,— деди,— қўлтигингиздаги нима?

— Чиммат.

— Сотасизми, жонидан?

— Ҳовва.

— Қанчадан?

— Ҳч сўмдан.

— Қани кўрайлик-чи.— Харидор ҳар тўрт чимматни бирин-бирин кўриб чиқди. Мулла Остонақулга қаради:— Энди ука,— деди,— мен ҳам олибсотарман, мана шу қўлтигимда кўрганингиз наматни сотмоқчи бўлиб юрибман. Бир неча харидор чиқса ҳам нархи келишмади, сотмадим. Эсизки, нақд пул бўлганда ҳам-масини айтганингизга бериб олар эдим.

Остонақул умидсизланди.

— Наматингизни неча пулга сотмадингиз?

— Ҳн тўрт сўмга,— деди-да, хайрлашиб кета бошлади.

«Битта яхши намат эллик сўмга довур бор, буники жуда арзон, чимматга бир амаллаб айирбош қиламан, зоелик тортмайман», деган фикр Остонақулнинг миясидан яшин тезлигида ўтди.

— Ҳой, ака, — деди у, — бу ёққа қаранг.

— Нима дейсиз?

— Бўлмаса чачвон билан айирбош қиламиз.

Кетувчи киши орқасига қайтди.

— Унда сизнинг икки сўмингиз етмайди-ку, нима қиламиз, — деди. Остонақул ялинди, ёлворди:

— Бир кўрганда узилишиб кетармиз, — деди. Тўрт чачвонни бирдан «энг олий» наматга алишди. Ҳар икков янги буюмни қўлтиқлаб, йўлга тушиб жўнадилар.

Остонақулнинг қадамлари гўё ўзиники эмас эди. У қандай бўлса ҳам уйга етиб, бу ғаниматни ота-оналарига кўрсатиб хурсанд қилмоқчи эди. Йўл-йўлакай қўлтиғидаги наматга қараб, севинар эди.

Остонақул маҳаллага кириб борганида, бир тўда кишилар кўча бошида гурунглашиб ўтирган эканлар. Ҳаммалари Остонақулга қарадилар.

— Ҳа, махзум, бунчалик илдам, йўл бўлғай, қўлтигингиздаги нима?

— Шундай, бозордан уйга, бу намат.

— Неча пулга олдингиз?

— Ун икки сўм.

— Не миқдор арзон, бир қўлга туширибсиз-да, махзум, қани бир кўрайлик-чи.

Остонақул фаҳр ва ақллилик кўрсатиб, қўлтиғидаги наматни уларга берди, улар мақтай-мақтай наматнинг қатини оча бошладилар.

Остонақул ўзини унутаёзди. Ҳаммалари ҳам ҳайронликда қолдилар. Намат аллақайси бир мусофир кўп қўнадиган чойхонадан чиққан эски намат бўлиб, бутун бадани танчалар, устун ўринлари учун илма-тешик бўлган экан...

Махзуми тушмагур оларда кўрмай олган экан. Кўрувчилар ичаклари узилгунча кулдилар. Мулла Остонақулни мазах қилдилар. Тездан буни бўйинча бозорига элтиб сотмоғини маслаҳат бердилар. Остонақулнинг бутун умидлари бир пул бўлиб, бўйинча бозорига қараб жўнади.

Бўйинча бозорида наматга қайрилиб қарагувчи топилмади. Энг охири, Остонақул бир бўйинчачига ялиниб-ёлвориб, наматни битта ич бўйинчага алишди ва уйга қараб жўнади.

Йўлда Остонақулнинг жуда хўрлиги келиб кетди. Кўзидан милт-милт ёшини оқизиб, эшикка келди. Ичкарига киришга қўрқиб, дарвоза ёнидаги супачада бўйинчани бўйнига илиб, йиғлаб ўтирди. Уғли — мул-

ла Остонақулнинг бунчалик кеч қолганидан хавотир олган Шошқол домла кўчадан хабар олиш учун чиқди. Қараса, йўлакда бўйнида бўйинча ўғилча йиғлаб ўтиради.

— Баҳай, ўғил?

Остонақул бутун бўлган воқеани сўзлади. Шошқол домланинг кўзи қинидан чиқиб кетаёзди. Тутди — сўкди, тутди — сўкди. Бўйинчани қўлига олиб:

— Келтирган бўйинчанг ҳеч бўлмаса отники ҳам эмас, эшак бўйинча, кичиклигини қара, хўтик,— деб ғазаб қилди.

Эртасига «фарзанди солиҳ»ни ўз орқасига солиб етаклаб, бир жувозкашга шогирд бериб келди.

Дарёларнинг ул юзида отим юргану
Қуюшқони сағрисиға ботиб юргану...

Пайкалнинг сўнгги дамлари чайлада яктакни қия қилиб ётмаган киши совуқ ейди.

Тонг. Қуёш Қўнғироқтепа орқасидан буғриқиб қарайди. Унинг биринчи шуълалари энг дароз теракларнинг учларигагина тушади. Остида қуоқ тўфон. Палак япроқлари шабнамли, марварид таққан қизлардай. Қорақўтир қирқма қовунларнинг юзлари терлаган, гўё шафақ латофатидан шармисор бўлибди. Чайла устига ишком бўлиб ёпирилиб тушган сувқовоқлар ана узилай-мана узилай деб, осилиб туради.

Полизнинг бир чеккасиға баланд бир ёғочга ўткавилган тўрқовоқ бир қимирлаб қўйди. Илки саҳар нашьасидаёқ уйғонган хўроз ўз рафиқаларини қуқулаб уйғотди. Улар тўпна-тўппа ерга туша бошладилар.

Чайла аста тебраниди. Қия қилиб ёпилган яктакнинг юқори тарафи очилди. Орасидан ўттизлардан ошаропмас бир деҳқон йигити уйғониб турди. У бошига қўйган турли катта-кичик тугунчалар орасидан нос пишасини пайпаслаб топиб олди ва кафтини тўлгазиб бир отди-да, пайкалнинг узоқ бурчакларига қараб, ўйланиб қолди.

Аҳмадқул ўз оғайнилари ичида улуғи. Уч оғайни қўлларида бўлган икки десат ерларини ҳамжиҳатлик билан ишлайдилар. Бу йил заводга ёзилиб пахта, қолганига бир оз жўхори билан кузги қирқма қовун экканлар. Умуман, унум яхши.

Аҳмадқул ўрин устида ўйланиб ўлтирар экан, яқин ўртадан биров қичқириб чақира бошлади:

— Аҳмадқул, ҳой, Аҳмадқул!

Аҳмадқул «пўп» этиб носини ташлади-да, овоз келган тарафга қаради.

— Беш қадам жойдан ҳайқирғини қара-я... Келавер.

— Уйқуда бўлсанг, уйғотай, деган эдим-да.

— Қорғонларни узсаммикан, деб ўйлаб ўтирибман.

— Бе... Зап эринмагансан-да... Укаларинг ўлганми. «Шуни мундоқ қил», деб бир оғиз айтсанг, оғзингнинг ели. Кечгача дунё тўла иш тайёр. Бугун Турватнинг бозори. Бориб сайил қилиб келамиз.

— Сен, ўртоқ Бўта, жуда вақтсиз жўжалайсан. Айни йиғим-терим вақтида сайилинг нимаси?

— Йиғим-терим эмиш,— деди Бўта киноя билан,— ота-бободан иш қолганми, супрадай еринг бор-ку, ташвишинг мирига беш боғ. Мана, мен ишламасдан очимдан ўлганим йўқ-ку. Давр келганда таралангни қилсанг-чи, лодон.

— Узинг боравер.

Бўта Аҳмадқулни қайтадан қистамади, йўлига қараб кетди.

* * *

Аҳмадқуллар қўрғонининг торгина бир ҳужрасида милт-милт этиб чироқ ёнади. Теримдан қолган кўсақларни уч азамат оғайни ўртага қўйиб чувиб ўлтирадилар. Бир табақали тахта эшик «ғийқ» этиб очилди. Уч оғайни ялт этиб, келувчига қарадилар.

— Ассаломалайкум, ҳорманглар, йигитлар.

— Келинг, Бўтака.

— Сизларники қачон қараса иш экан-да, бу йил кузларинг келиб, битиб қолдиларинг-ку.

— Ишламаса бўладими, Бўтака, ширкатдан, «Бўнакни қайтар» деб, дарвозанинг турмини бузиб ётир,— деди Аҳмадқулнинг кичик укаси.

— Қарз қурсин,— деди Бўта шикоятли оҳанг билан.

— Бемаҳалда нима қилиб юрибсан?— деди Аҳмадқул.

— Шундай гузарга чиққан эдим, самоварда ҳеч ким йўқ. Бари йигит-яланглар Мадиёрнинг қўрғонига кириб, ўқиб ётганмиш. Кирмадим. Одам зерикади. Бу махтови қурғур деҳқонларга бир бало бўлди. Ҳеч бўлмаса, қишда қўйса-чи...

— Сиз билан мени қишда ўқитмаса, ёзда қаердан топиб келади, мана мен ҳам ўқимоқчиман,— деди Аҳмадқулнинг ўртанча укаси.

— Биз иккаламиз ўқиймиз,— деб кулиб қўйди кичиги. Бўта маъноли қилиб Аҳмадқулга бир тикилди:

— Ҳаммаларинг мулла бўлиб кетаверсаларинг, подани ким боқади? Мен билан Аҳмадқулнинг ўқимага-

нимиз ҳам маъқул. Ора-сира омийи бенаволар ҳам бўлиб турсин. Бизнинг дийдамиз қотиб қолган, нима дейсан, Аҳмадқул.

Аҳмадқул индамади. Орани фақат «чирт-чирт» этган кўсак овозигина қоплади. Бир нафасга бўлган сўзсизликни яна Бўта бузди. У ҳамён топганлардай ҳовлиқиш билан Аҳмадқулни бир туртиб:

— Ҳали, Аҳмадқул, хабаринг йўқ. Мен сенинг устингдан катталиқ қилиб қўйдим.

— Қандай катталиқ?

Йигитлар ҳаммаси тўхтаб, Бўтага қарадилар. Бўта мақтаниш аралаш ғурур билан:

— Бешқўрғон йигитлари жўрабўза қилар эканлар. Авваё ўзим қўшилдим. Аҳмадқул ҳам йигит, у ҳам бир тан, дедим. Чиқимидан қочса, ўзим тўлайман, дедим. Сени ҳам улфат қилиб қўйдим. Маъқулми? Қиш бўйи ялла-да, жинни.

— Гап чиқимда эмас-ку...— деди Аҳмадқул.

— Акам бўзага жўра бўлмайди,— деди ўртанчаси.

— Биз ўқишга кетганда қўрғонни пойлайди,— деди кичиги.

— Вой лодонлар-эй,— деди Бўта,— акаларинг сенларнинг қоровулларингми? Ахир, ёз бўйи ишлади, қишда сал кўкрагига шамол тегсин. Ёру жўра орттирсин. Тоқай меҳнат...

— Бормайди...

— Борса, биз хафа бўламиз. Зерикса, курсга олиб чиқамиз.

Бўта ўспиринчаларнинг гапини эламасдан, улуғворлик билан кулди:

— Акаларинг сенларнинг сўзларингдан чиқмайдиган бўлса, бекорга белбоғ бойлаб юрган экан. Катта боши билан курсларинг нимаси, ҳар ким ўзига муносиб ишни қилади-да, нима дейсан, Аҳмадқул?

* * *

Дарёларнинг ул юзида отим юргану, ёр-ёр.

Қуюшқони-я сағрисига-я ботиб юргану, ёр-ёр.

Торгина палоссиз меҳмонхонанинг ўртасига катта-кичик тўнкалардан гулхан ясалган. Бир тўда бадмаст қурама йигитлар гулханни гир айлантириб ўтириб олганлар. Пойма-пой ашулалар. Орада бир чора сигади-ган заранг косалар айланиб юради.

Ташқарида гурс-гурс от юргани эшитилди. Маст йигитлар бир нафасга жим бўлдилар.

— Вой, вой, шу, вой, менинг қўшним ўзи келди, — деди Бўта.

— Ўзими, ўзи-я, штрафни катта пичасан, ҳой сен бий ҳезалакка, — деди учтаси.

Шу чоқда эшикдан тумоғини қоқа-қоқа Аҳмадқул кириб келди.

— Ўртанглар тўлсин, йигитлар.

— Вой, сен жовраб қолибсан, иккита азамат уканг чўпчак терсин, сени вой, — деди Бўта бадмастлик билан.

— Чўпчаксиз ҳам ўтин кўп, — деди Аҳмадқул.

— Қани, ўзинг ҳам даврага кир, ҳой бевурд.

— Штрафингни айт, бий.

— Маъқул, — деди бий, — бийлик — уч манак, ўнг оталик — дам олмас, икки заранг — дам олар¹.

— Кам, шунинг ўзи кам, вой йигит кишига, — деди Бўта.

— Каммас, — деди бий.

Аҳмадқул кеч қолгани учун уч манак, икки заранг дам олмас, икки заранг дам олар бўза ичишга мажбур қилинди. Бўта айтганча, «йигит киши» «ичмайман» демади. Уч манакни осонлик билан ичди. Икки заранг дам олмаснинг бирини зўр билан ичди. Иккинчисининг ярмига борганда кўнгли алланечук бўлиб кетди. Гулханга қараб ичганларининг барисини ташлади. Маст йигитлар ўртасида чуввос кўтарилди:

— Ҳезалак.

— Кўтара олмасанг улфатга қўшилма-да.

Бий ғазабланди. Аҳмадқулга дарра урдилар. Яна штраф, яна навбатма-навбат коса, узлуксиз ичмоқдалар. Нордон, тахир, бўтана оқишоқ зардоби қоринларни қаппайтирмоқда, бошларни қизитмоқда, ўртадаги катта чора бўшар-бўшамас, катта хумдан кир бўз белбоғлар орқали сузиб ўтказмоқдалар.

Ташқарида ҳеч кимдан ҳадиксиз яйдоқ изғириқ ҳукмрон. Ўз зўравонлигини яланғоч дарахтларга кўрсатади.

---

¹ Жўрабўза улфатчилик қондасида улфатлар ўртасидан уч киши улуғ сайланади. Булардан энг мартабалиси жўрабоши — бий бўлади. Қолган иккиси бийнинг вазирлари — ўнг оталик, сўл оталик бўлади. Бутун улфатчилик муддатида ҳамма шуларнинг амрига итоат қилишга мажбур бўлади. (Автор эскартиши.)

Бир хўроз, икки хўроз, уч хўроз қичқириб ўтди. Аллақайларда итларнинг қайғули ҳуришлари...

Сояси юпқароқ йигитлар учиб қолдилар. Қолганлари ярим-ёрти ўтдан чўқилаб, бўтдан чўқилиб алёр айтмоқдалар.

Бўта Аҳмадқулнинг гарданига осилган, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди:

— Вой, ука, мен ғарибман-а, сендан бошқа ҳеч кимим йўқ-а...

— Обидийда қилма, ой йигит,— деб жерикади бий.

— Ҳеч кимим йўқ-а...

Бий яна тетик Бўтага қараб:

— Обидийда қилма, ой йигит,— деб жерикади.

Яна ичадилар, олам-жаҳон ачимсиқ ҳид. Бу ҳам етмаганидай, бир сасиб, бир ёниб ётган гулханни пуфлаб қўядиган эсли киши йўқ. Кўзларни ёшлатадиган аччиқ тутун бурқийди.

Аҳмадқул сузилиб бораётган кўзларини бир марта катта қилиб очди. Бўтанинг қўлини елкасидан олиб ташлади, сандироқлаб ўрнидан турди. Чорданада увушган оёғини уқалаб:

— Ҳой бий, сен мени, сен бий бўладиган бўлсанг, топ менинг ўнг оёғимни, топмайсанми-я, ол керак бўлса, бунисини ҳам, менга оёқ керак эмас, ҳой бий. Мен кегдим,— деди ва эшикка қараб йўл олди.

Аҳмадқулнинг баридан ҳеч ким ушламади. Фақат орқасидан мастлик гўлдирашлари кўтарилди.

— Оти асов эди йигитнинг,— деди бириси.

Меҳмонхона орқасидан отнинг шаталоқ отиб қўзгалгани билинди. Ичкарида яна бадмаст завқ:

— Човига сава, азамат, ҳаром ўлгурни,— деб қолди.

Эрта билан қўрғон дарвозасини Аҳмадқулнинг ўртанча укаси очди. Не кўзи билан кўрсин, тўриқ отнинг устида ҳеч ким йўқ эди. Тизгини ерга тушган. Бўктарги ечиқ, айил бўшаган, дарвоза турмида сувлиқ чайнаб туради. Юраги шув этиб кетди. Отнинг юганидан тутди. Кичик укасини чақирди.

— Миса, бу ёққа қара, акам йўқ. Тўриқ яйдоқ келган...

Ака-ука совуқда ялангбош, ялангоёқ отни текшира бошладилар. Ўнг тарафдаги узангида Аҳмадқулнинг бир пой этиги осилиб келибди.

Ўспиринчалар бир-бирларига қараб, термилиб қол

дилар. Бўғизларига алланечук нарса қадалгандай, сўз-сиз эдилар.

— Бу акамнинг этиги-ку,— деди Миса изтироб билан. Бараварига йиглаб юбордилар. Атроф қўшни деҳқонларга югурдилар. Бир нафасда, «Аҳмадқулни от йиқитган, ўзи йўқ», довруғи оламни босди. Ўн-ўн бешлаб деҳқонлар тўриқ от изидан отлиқма-яёв кета бошладилар. Булар Қўнғироқтепанинг ёнбошига борганларида, кўпчиликнинг шарпасига бир нимага уймаллашиб ётган бир гала қарғалар гурр этиб учди. Олдинги ўнг оёғи оқсоқ сариқ бир кўппак ҳадик олиб қир тепасига қочди.

Йиғилишиб, қарғалар уймалашган ерга бордилар. Унда, от туёғида ичак-рўдалари ағдарилган, афти ангори чўқилган, тимдаланган, боши мажақланган, чопонлари бурда-бурда, ўнг оёғи яланғоч Аҳмадқулнинг бадани — совуган мурдаси ётар эди.

Ёнида синиқ нос шиша, ерга сочилган иккита бир мирили чақа, битта уч мирили танга билан...

(Аппаратни тозалаш муносабати билан)

Ҳаммага маълум ва машҳурдирки, солиқ идоралари ўз ишларини нечоғлиқ пухта ва пишиқлик билан бажарадилар. Ҳар қандай англашилмовчилик ва саргардонликларга йўл қўймаслик учун, ўз аппаратларини ихчамлаганлар. Уларнинг энг кичик шуъбаларида ҳам бир неча ўнлаб хизматчилар — мудирлар, котиблар, агентлар ишлайди. Токи, иши тушиб келган киши ўз ишини қанчалик тезлик ва пухталики билан бажарганлигини билиб қойил бўлиб кетсин.

Аппаратдаги пухталиклардан бир неча намуналар. Масалан: қишлоқларга, солиқ рўйхати учун чиққан агентлардан бири Раҳмат Ҳикмат ўғлининг хўжалигини рўйхатга олди. Қаламнинг куртлиги, пичоқ йўқлиги, ишнинг тигизлиги, қоғознинг ғудурлиги, қишлоқларда ҳадеганда стол-стул топилмай ёзиладиган нарса патнис орқасида ёзилганлиги ва буларнинг устига бир қанча ўзидан бўлмаган сабаблар орқасида Раҳмат Ҳикмат деган сўз аниқроқ ёзилмади, ўқишга қийинлик келтирди. Бундай ҳодисаларда бош идорадаги ихчамланганлар иккиланиб ўтирмай, уларда мавжудиятлар бўлмаса ҳам, ҳар эҳтимолга қарши, бир неча кишиларнинг номларига солиқ варақалари ёза бошладилар. Масалан: Аҳмад Суннат ўғли, Зиннат Раҳмат ўғли, Ҳикмат Неъмат ўғли, Баракат Фалакат ўғли, Аҳмад Савлат ўғли ва ҳоказо...

Шунинг сингари бир солиқ рўйхатларини тузувчи агент қишлоқнинг оти бўлган «Қўшқўрғон» сўзини аниқроқ ёзмади. Солиқ идоралари яна иккиланиб ўтирмай, бир неча қишлоқларга солиқ варақалари ёза бошладилар, масалан: Қўшқўрғон, Гўштқўрғон, Эсхирмон, Мисқумғон, Бўштўғон, Мушйўғон ва бошқа қишлоқлар.

Бу тажриба гоят маъқул бўлгани каби, солиқларнинг биридан бўлмаса биридан унишига имконият туғдиради.

Бекобод қишлоғига чиққан солиқ рўйхатчиларидан бири муштумзўр Ибай Зафаровга индивидуал солиқ солинмоқни лозим топиб рўйхатга олди. Юқорида айтилганлардай бир қанча ўзидан бўлмаган сабаблар орқасида, солиқ варақаси Бешработ қишлоқлик янги рўзгор Убай Зуфаров номига келди.

Албатта Убай қараб ўтирадимиз? Қишлоқ батракларидан бир нечаларини гувоҳ қилиб, ўзининг якка рўзгор эканини, хўжалиги якка ҳолда солиқ тўлаш қобилиятига эга бўлмаганини, солиқ варақаси унинг номига янглиш ёзилганини бирма-бир баён қилиб ариза ёздириб район ижроқўмига топширди. Замонлар ўтди, солиқ ундирувчилар тиқилинчдан тўхтамадилар.

Убай сўнгги гал район ижроқўмига борганда, «Аризангизни текшириб, чорасини кўриш учун, Бешработ қишлоқ шўросига юбордик», деб жавоб қайтардилар. Убай «чора кўрилишини» кутиб яна бир неча замон сабр қилди.

Бешработ қишлоқ шўросига Убайнинг аризаси устига қизил сиёҳ билан «Чораси кўрилсин» деган резолюция қўйган ҳолда ҳавола қилинган эди.

Бешработ қишлоқ шўросида ҳам иш ҳалқумдан. Аризанинг ҳаммасини ўқиб чиқишга вақт йўқ. Бинобарин, фақат резолюциягина ўқилди ва район ижроқўмидан бўлган буйруққа асосан, иш кўришга мажбур бўлдилар. Қишлоқ шўроси ўз ёнига икки нафар йигитни (милиция ўрнида) олиб, тикка Убайнинг қўрғонига босиб бордилар. Ва ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, қўрғонга кириб тинтув бошладилар.

Убай воқеадан хабарсиз. «Бирор гуноҳ қилган бўлсам керак», деб ҳайрон эди.

Тинтувчиларнинг кўзига ҳеч қандай чора кўринмаган эди шекилли, қайтиб кетдилар ва район шўросидан келган аризанинг устига зангор сиёҳ билан «Ижро қилинди ва ҳеч қандай чораси йўқлиги аниқланди, ахборотингиз учун», деб резолюция қўйдилар. Ариза район шўросига қайтиб борди ва ишга тикилди.

Шу чоққача дом-дараксиз қолиб кетган аризаси тўғрисида Убай анча ранжиган эди. Қайтадан ариза ёздириб, район шўросига борди. Унда Убайга қараб:

— Сиз солиқни тўлайсиз, қишлоқ шўросининг берган маълумотига қараганда чора йўқ экан,— дедилар. Убай ялинди-ёлворди. Қишлоқнинг ўн-ўн беш батраклари тарафидан камбағаллиги, янги рўзғорлиги, солиқ тўлай олмаслиги учун қўйилган қўлларни кўрсатди. Район ижроқўмидагилар ҳайрон қолдилар. Яна «Биздан нима кетаётир», деб ариза устига янгидан: «Сизга қатъий таклиф қилинади, тездан Убай Zufаровнинг чораси кўрилсин», деб резолюция қўйдилар ва қишлоқ шўросига юбордилар.

Бешработ қишлоқ шўросидагилар, район шўросидагиларнинг тўралигидан, қуйи аппаратнинг иши билан ҳисоблашмаганларидан койиди, яна шундай бўлса ҳам «Сазалари ўлмасин» деб, йигитлари билан Убайнинг қўрғонига бордилар. Бу гал жуда диққат билан текширдилар. Ҳатто, товуқ катагигача қолмади. Ярим сотларга чўзилган текширишдан сўнг, бир йигит оғилхонадан туриб қичқира бошлади:

— Ўртоқлар, ҳой ўртоқлар, бу ёққа қаранглар, чора бу ерда экан, мана!

Ҳаммалари югуриб бордилар. Уртага чорани олиб текшира бошладилар.

Қишлоқ шўроси йигитларга қараб:

— Йигитлар,— деди,— отга ўнгариб олингиз.

Убай: «Бу ташландиқ буюм-ку, буларга нимага керак бўлди экан?» деб ҳайрон эди. Йигитлар чорани отга ўнгариб, қишлоқ шўросига келтирдилар. Яна қайта бошдан текширдилар ва район ижроқўмидан келган қоғознинг устига: «Ижро қилинди, Убай Zufаровнинг чораси кўрилди. Чора айтатурган яхши чоралардан эмас. Бир пут, бир ярим пут оқшоқ элтатурган, кунжарадан бўлган эски чора экан, ахборингиз учун бизда сақланади», деб резолюция қўйдилар ва район шўросига юбордилар.

Тасодиф кўп ёмон нарса, қишлоқ шўросининг шунчалик жонкуярлик билан қилган ҳаракатлари ҳавога учди. Убайнинг аризаси устига беқасам тўн кийган резолюциялари билан район шўросини текширишга келган ишчилар бригадасининг қўлига тушди. Улар ариза юзасидан, бошқачароқ чора кўра бошладилар. Шундайки, район шўросидан тортиб, қишлоқ шўросигача, район солиқ идорасидан тортиб, айрим солиқ рўйхатчиларигача чоралари кўрилди. Натижада район шўросининг иш бошқарувчисига «хайф сенга» берилди, қишлоқ шўросининг раиси ётлардан бўлгани аниқла-

ниб, ишдан олинди. Солиқ идорасининг котиби судга берилди. Убай Зуфаров солиқдан озод қилиниб, варақанинг ҳақиқий эгаси Ибай Зафаровдан солиқ ундирилди ва кунжарадан бўлган чора бўлса, эгасининг розилиги билан сансалорлик кўргазмасига хотира учун олинди.

1930

Кечагина ўтқазилган олича кўчати мунча ҳам кеккайиб тебранади. Шаби ялдонинг бўйдоқ шабадаси у билан ишқ ўйнайди. Тола-тола япроқларини силкитиб қочади, сарв қоматларини қитиқлайди.

Ой ҳам буларга ситойишкор — олича қиз кўримли кўринсин, деб қучоқ-қучоқ кумуш нурларини унинг кўксига сочади. Шу кеча шу ғажур кечанинг ҳирсини қўзғатиш учун олича қизнинг соясини икки марта чўвиқроқ кўрсатади.

Чиллаки худди шу бугун, ҳализамон чумак уради. Супага ёпирилиб, тушган ишкомга қаранг, қизара бошламоқда айрим ғунчаларигача...

Остида илондай тўлғаниб ётган шу ниҳол қиз — Ёқутойнинг юз қизиллиги уларга кўчибдир. Даройилар ҳеч бўлмаса шу қизнинг анор бетидан шарм қилиб, чумак уради, уятдан қизаради.

Ой бунда ҳам ишбоши. Ёқутхон билан қатораси ётган кампир Энабувининг жин теккан юзини тоқнинг шапалоқ барглари орқали, олачалпоқ соялар билан беркитмоқчи. Ой даройилар, чиллакилар билан ўчакишиб, «Танҳо қолиб Ёқут қизга термининг, уялинг, кимсиз кечаларда ким кўринганга мақтаниб юрманг», демакчи бўлди.

Ёз шабадаси ўлгунча беҳадик саёқ. Капалакдай беқарор, ҳар нафасда гул танлаб, қаландардай ҳар қадамда бир эшик қоқиб юради.

Шабада энди олича қиздан айниб, Ёқутойга эгачилик қилади. Жингалак ҳилоли жамалакларини тўзғитиб юзига ёпади. Сут дарёсининг қўша зулуклари — қалдирғоч қанотидай қайрилма қошларини чимириб қўяди.

Энабуви бир тўлғаниб, ёстиғини кўксига олди. Бошини сал кўтариб, ҳайҳотдай қўрғончанинг теварак-атрофига кўз юритиб чиқди, ҳар бир кичик соягача синчиклаб қаради. Кўкка қараб чалқанча ётган, ўнг

қўлининг мармар билакларига ярим суялган қиз Еқутойга мушфиқ бир термилиш илғатди-да, меҳрибон ҳасад билан ўзича сўйлана бошлади:

— Акаси тушмагур, ўлгунча бепарво, етилиб турган синглим, муштипар онамни ёлғиз ташлаб кетишга қандай қияман, демаса, етти хуфтонгача сакиллаб юрса, ён-берида қўни-қўшни бўлмаса, худо кўрсатмасин-эй...

Иягини ёстиққа тираб, хира кўзларини бир нуқтага тикиб қолди.

Яна турғун кеча қўйнида муҳаббат можаролари, яна япроқлар орасида сирли шивирлашлар, яна гўзаллик ўзишувлари...

Энабувининг хаёли аллақаяёқларга бориб келди. Пилта саватдан тортиб, эри марҳум Шониёзгача, ипидан тортиб, лачакли бир ярим қари докагача, энг охири ўғли Исани уйлантириб, Еқутни эрга бериш, бир азамат куёв, новдадай келинчакка эга бўлиш... Тотли-тотли ўйлаб мадорсиз кўзлари толди ва уйқуга кетди.

Ой тиккадан оққан, бояги шўх-шотир шабада қўшни боғларга девор ошган. Қўрғончани туманли оғир жимжитлик босган, хас-чўпларгача шитир этмай салмоқли нафас оладилар. Ҳаммаёқ уйқуда.

Қўрғончанинг кунчиқар тарафдаги пахса деворидан «шув» этиб бир-икки кафт шўралаган тупроқ тушди. Орқасидан ялт этиб, бир қаричча бир нима кўринди. Иннайкейин, бурундан паст — оғиз, иякларини қора рўмол билан тангиган бир бош кўтарилди. У жасур, фақат тулкиларча олайиб, бутун қўрғончани кузатиб чиқди. Супачага тикилди. Яна кўтарилди. Пахсага минди. Яна бургутдай чақчайма қўрқувли кўзлари билан теvarакни кузатди. Оғзини ўраган рўмолини пастга туширди-да, ўнг қўлига сиқиб ушлаган пичоқнинг дастасидан кўндаланг тишлади, бутун гавдасини қўрғончанинг ич тарафига олиб, аста сирғалиб эрга тушди. У билан бирга неча кафт шўр тупроқ шувиллаб тушди.

Қора ласдан тўн кийиб, устидан белини боғлаган, ағдарма этикли, новча бу йигит оёқларининг учи билан, қоматини ярим букиб супага қараб юра бошлади. Пичоқни яна қўлига олди.. Уйқу. Айниқса, ёзнинг қисқа кечаларидаги вазмин уйқу. Қуни бўйи иссиқдан паноҳ топа олмаган ҳар бир жонли-жонсиз кечанинг салқин қўйнида барқ уриб ухлайди: «ҳа» дегали гал бермай турган хира пашшалардан тортиб, йўртмачоқ

чигирткаларгача, толдан теракка, теракдан ариқ ла-
бига қурт-қумурсқа қидириб безорижон қиладиган
чумчуқлардан тортиб, кун-узун кун ёнбошини ялаб
кеч қилган Латиф аканинг ҳўкизигача талвасасиз ух-
лайди.

Ҳатто ҳалигина шабада билан ишқ ўйнамоқда бўл-
ган олича кўчатигача япроқларини шивирлатиб, уйқуга
кетган.

Шу сокин кечанинг ҳаловатини бузиб, бировлар-
нинг қўрғонида уймалашиб юрган бу йигит ким
экан-а?..

Ёқутой аввалига: «Босинқирадим», деб ўйлади. Ус-
ти зил-замбар, икки билаги кучли панжалар орасида
сиқилган, юзига тикандай бир нима қадалади. Зўр
ҳаллослаш, иссиқ нафас уни бўғиб юборгандай бўлади.
Кўзини очди: давангидай бир йигит, оғзида тескари
тишлаган ялтироқ пичоқ...

Ёқутой «дод» демоқчи, онасини уйғотмоқчи бўлди.
Фақат кучли қўллар унга моне бўлдилар. Оғзини жир-
канч қўллари билан қоплади. Бечора иложсиз ўзидан
кетди.

...У ўзига келганда, бояги йигитдан ном-нишон қол-
маган эди. Уни аллалаб тебратган табиат, эркалаб ух-
латган совуқ ел ва ой ҳам аллақачон ғойиб бўлган.
Ҳаммаёқни қоронғи зулмат қоплаган. Бутун қўрғонча
шипшийдам, ўғри ургандай ваҳимали эди.

Энабуви иягини ёстиққа тираган, бурнидан нафас
олиб кемшик оғзидан пуф-пуфлаб нафас чиқариб, ух-
лаб ётар эди.

Ёқутой ўз расволигига аччиқ-аччиқ, юмма-юмма
йиғлади. Онасини уйғотиб, ўз ҳолини сартопо сўйла-
моқчи бўлди.

— Ойи, ҳай ойи, худоё уйқунгиз қурсин. Ахир,
мендан хабар олсангиз-чи...

Энабуви талмовсираб кўзини очди, телба-телба:

— Э... нима, нега йиғлайсан, қиз ўлгур? — деди.

Ёқутой яна жаҳлидан қайтди. «Ҳозирча айтмай»,
деди.

— Ахир, мен қўрқаётирман, акам ҳали ҳам келга-
ни йўқ, қуриб кетсин...

Энабуви қизини эламади.

— Ёлалигинг қурсин, Ёқут, ахир аканг ўлгур кел-
маган бўлса, мен уйғоқман-ку, ёлғиз қўйиб кўзимга
уйқу келадими, ҳаммаёқ осойиши баркамол, ухлай бер,
қизим.

Ёқутой газабланди. Бутун вужудини қоплаган титроқни:

— Тагин кўзимга уйқу келадими, ҳаммаёқ осойиши баркамол эмиш-а...— деб айтилиб битмаган, изтиробди жумла билан таскилатмоқчи бўлди.

* * *

Энабувилар аллақачон боғдан кўчиб тушганлар. Букун бир неча кундирки, ҳаммаёқда тўй тараддуди. Ёқутойни Низомжонга тўй қилмоқчилар.

Укки. Унинг бир челақ лиммо-лим тиниқ сувга узилиб тушган шафтолидай қорачиги бир кенгайиб, бир торайиб турган, қараганда дилни ғаш қиладиган қаҳрабо кўзлари Энабувигга жуда газаб билан термилади. Энабувининг қўли унинг кўкрагига ҳар бир яқинлашганда, манфур чиғиллаб қанотларини ёяди. Усиқ тирноқли панжаларини даҳшат билан очиб, парларига қарши ҳужумдан ўзини мудофаа қилмоқчи бўлади. Ғараз-гина билан тўлган теварак юзидаги адоватдан томоқларига қайрилиб тушган ништардай тумшуқларини Энабувининг қўлларига забт билан санчмоқчи ва ўчини олмоқчи бўлади.

Фақат Энабуви жуда эҳтиёткор, уккининг оёқларини бириктириб боғлаб, бошини путига қистирган. Энг нозик, энг ҳилоли луҳ парларини юлиб олмоқда.

Энабуви юлинган парларни бир тарафга тўплаб, уккини бўшатди-да, аламлиган, юмдаланган кўкрагини тумшуқлари билан тузатмоқда бўлган уккига қараб, ўзича сўйлана бошлади:

— Ҳу-у, кўзингни ел есин, бир даста парингни Ёқут опангдан аяйсанми, буларни мен ёвга олиб бораманми, Ёқут опангни куёви бошига санчадиган жиға қиламиз. Олтин чочган, зумрад кўзли жиға бўлади-я, сенинг бу бир сиқим увинтўда паринг, менинг битта-ю-битта арзанда куёвим — Низомжоннинг бошига чиқади-я, шунини ҳам аясанг, сени нега ардоқлаб боқдим? Ҳу-у, хўмраймай ўл. Ма, охираат опингга мана буни е,— деди-да, чангалда турган яримта ўпкани олиб улоқтирди.

Фақат укки ўпкага қарамас, Энабувигга ўпка қилар, етти йиллик хусуматдорлардай, гоҳ у кўзини, гоҳ бу кўзини юмиб, юзини чиртта-чиртта ўгириб, Энабувигга зуғум билан қарар эди.

Қўш сурнайлар узоқларнинг достонини мунгли-мунгли чалиб ўтди. Бўз айғирлар чиғаниб, келин-кеватли араваларни тортди, гулдирос билан кимўзар ўйнадилар. Янгалар чилдирма қизитиб «ёр-ёр» айтдилар, Ёқутойнинг остонаси «тилло»дан бўлишини сўрадилар. Гулханлардан шод бетлар нақш олмага айланди. Торғишмачоқлардан беллар қайишди.

«Бор борича, йўқ ҳолича» дегандай, миянагина гўшанга қурилди. Холамоёйи, ходимхолаларнинг «туғди-туғдилари», узлуксиз ҳангомалар билан тонг отди. Келинсалом қилдилар, ҳеч нима-ҳеч нима қолмади—унутмадилар...

...Фақат-фақат бу расм-русм, бу қувончли таҳлика ва тарадудлардан Ёқутойнинг ичи илимайди, холос. Ҳар қанча кўрик қилганлари билан Ёқутойнинг кўриги — юз ёруғлиги бадбахт бир кечанинг жимжит қўйнида ўғирланган. Унинг жоду кўзларини шамғалат қилиб туриб, умр бўйича саодатнинг сабаби бўлган бир қийматли муюмини ўғирлаганлар. Тиниқ, қўзичоқ баррасидай жимирлаб турган ҳовузга тушган бир бурда кесақдай, унинг энг ҳеракли нарсаси ўша тиниқ ойдинли кечанинг бағрида зим-зиё йўқ бўлиб кетган. У топишмас, мангуга келмасга йўқолган.

Ёқутойни Низомжон не-не умидлар билан кутган эди. Ёқутойнинг бўлса юзи шувут, у сочи оқаргунча онасининг бошига ёстиқ бўлиб қолишга рози. Сири ошкор бўлиб, ҳамманинг таъна-тавбасига қолишга сира чидолмайди.

У гуноҳкор. Асрий чирик бир анъана, кўҳна бир ғурур, сийқа бир шараф қаршисида айбсиз гуноҳкор.

«Шу бир галгина мени кечирсалар эди,— дейди.— Умрим борича Низомжоннинг чўриси бўлиб * қолар эдим,— дейди ич-ичидан.— Кечирмаслар... кечирмаслар...»

Бизда Ёқутойлар, Низомжонлар камми? Бир нафасли нафс ҳаловати, бир дамли хаёлдай субутсиз бир ҳолат учун энг қаттол жиноятларга иртикоб қилғувчилар, ўша орқали бутун турмушни тасаввур этувчилар, «ҳамияти диния»си қўзғалиб, гуноҳсиз маъсумаларга чексиз оғирлик юкловчилар бизда камми?

Уша учун қурбон бўлган, қиймаланган, кекирдак-кача тилинган Ёқутойлар, арзимас пучак номус учун,

ваҳшийланган бўзчи «ботир»лар — Низомжонлар бизда камми?

Ёқутойни кечирмаслар, негаки, Низомжон йигитликнинг шаъни-шукуҳи деб «ўша»ни ўйлайди. Унга энг кичиклигидан шундай деб уқтирганлар. У «ўша» орқали кўкрак кўтариб юрмоқчи. Низомжоннинг кўнгли қоронғи кечаларнинг қора пардаларини йиртиб, субҳ этагини лоладай қизартириб, балқиб чиққувчи ўспирин қуёшдай, умрида битта бўлган ширин эрталарнинг хаёлида. Шуларни кутиб чарчаган. У бели белбоғли, боши дўппили, обрў ва номус отасининг ўғли.

Эшик орқасида «тўқис-туғаллик» кутиб, ғужанак бўлиб ўтирган янгаларнинг бирданига тарвузлари қўлтиқларидан тушиб кетди. Саври амма нима гап эканини аниқ пайқаш учун, дока рўмолини қулоғининг орқасига ўтказди. Олма хола юзини тирнаб, тиззасига мушглади. Уй ичидан шиддатли, ғайратли, лекин талвасали, шахдам ғўлдираш билан Низомжон сўйлар эди:

— Айт, ит қизи, ўйнашинг ким?

— ...

— Тилка-порангни чиқараман, айт, сатанг қизи — сатанг, бузуқ боласи — бузуқ, айт дейман сенга? Шу кунларга қолишингни ўйламадингми? Нимага жавоб бермайсан? Бари бир, менинг қўлимдан соғ қутулмайсан, мен сени ўзимнинг покиза уйимда тирик қўймайман. Айт, кимга анкар бўлган эдинг, ҳай ўтмас муюм, сени сотиб олганинг ким, ҳай эшакмунчоқ?

Уй ичидан бўғилганлик, хириллаш, дўппослаш, тепки овозлари эшитилди. Бутун хотин-халажлар, янгалар дув йиғилиб кирдилар. Ёқутойни Низомжоннинг қўлидан ўлар ҳолатда қутқазиб олдилар.

Низомжонни судраб эшикка чиқардилар.

Тўй азага айланди. Хотинлар тўп-тўп бўлиб шивирлаша бошладилар. Шу ондаёқ Ёқутойнинг ота уйига даракчи кетди. Унга: «Қизингизнинг эри минг талоқ қўйибдир, қиз ўстирганга минг лаънат, шундай қиз боққунча, сигир боқса, ташвиши камроқ бўлар эди», деб айтишни таъкидладилар.

Ҳамманинг боши қуйи. Душманлар шод, дўстлар ғамгин бўлдилар. Низомжонни онаси ҳар дамда бир келиб, Ёқутойни юмма талар, қайин отаси йўлак эшикдан туриб ўдағайлар, буларни янгалар босиб қўяр эдилар. Минг азобу уқубат, қайғу ва ҳасрат, ўлимдан қаттиқ уят билан, бу толесиз кечанинг ёлғон тонги ёриди.

Ҳали ялқов хўрозлар уйғонмаган, қовоғи қалин сўфилардек қотиб ухлар эди. Ҳар икки янга, Ёқутой учовлари «остонаси тилло» уйдан паранжиларини қийшиқ ёшинтирилиб қайдалдилар.

Йўл-йўлакай сўзсиз кетар эдилар. Фақат ўртасидаги жувон — Ёқутой уйқусизлик, калтак зарби билан ганграб, бари ўралашиб туртинар ва ора-чора пиқ-пиқ йиғлар эди...

Булар катта жоменинг кенг саҳнидан ўтиб кетаётганларида, чинакам тонг отиб, қуёш ҳам аста кўтарила бошлаган, уларнинг сояларини ўзларидан уч марта чўзиқроқ кўрсатар эди...

* * *

Замонлар ўтди. Боғдаги олича кўчати кетмон дастадан йўғонроқ гавдага эга бўлди. У бу йил бешинчи маротаба гуллаб, бешинчи маротаба меваларини тўкиб солган.

Олдинги тўрт йилда, бир кечадаги сўроққа жавоб бера олмагани, бир дамла истакка ўзида бўлмаган гуноҳ учун, уводадай бир кавакка хўрланиб тиқилган Ёқутой, сўнгги бир йилда яна сарв қоматларини тиклаб, илгариги қадди баркамолига қувиб борган эди. Маҳалланинг эски дастурхончиси, қадрдон Саври амма (ҳозир маҳалла вакиласи)нинг ёрдами билан паранжисини ташлаган, энг аввал дўппи артелига, иннайкейин, пайпоқ тўқиш фабрикасига қатнаб ишламоқда. Бу кезларда ипак заводидаги бир ишчи йигит билан сўз бириктириб, унга турмушга чиққан. Ҳозир ҳар икковлари бирга-бирга қувнаб-яшнамоқдалар.

Букун Ёқутой атайлаб онасининг боғига оличахўрликка келган. Олича ўзи яхши-да, нордон, айниқса, сал боши қоронғиларга...

Ҳа, дарвоқе, эри:

— Ишқилиб, туғадиганинг қиз бўлсину сенга ўхшасин-да, Ёқут,— деса:

— Қўйинг, сиз ҳам ёлғиз қўлсиз, ўғил бўлсину сизга ўхшасин,— дер эмиш Ёқутой.

Эски гаплар эсига тушганда:

— Ёзуриб кетсин, ўтган ишдан туш яхши, у гаплар соялардай ўтиб кетди,— деб қўлармиш Энабуви.

1930

(Мусулмончилик архивдан)

Офтоб қўнғир сигирнинг сағрисига барқ уриб тушиб туради. Сигир жуда эринчоқлик билан кавш қайтаради. Усиқ киприклари орасидан катта, жигарранг, сузгун кўзлари аранг кўринади. Чочвоқли думлари билан қуймичига қўнган пашшаларни ҳайдайди. Узун тиллари билан чакич босилгандай тароватсиз бурунларини ялайди. Олдидан бирор шарпа ўтар-ўтмас тамагир, мусиқасиз овозлари билан мўнграйди.

Отхонанинг тарновига иккита мусича қўнган, кукулашади. Парт-парт уришади.

Отхонага қарши солинган ўн бир ёғочли айвоннинг лабида Мулла Дилкаш жазлиқ ямаб ўтирарди. Юқорида ўрта яшар хотин пўстакка ётиб, ёнбошига бурма болиш қўйган. Уртароқда санамарастадай бир жувон даст ойнага қараб ўсма қўяди.

Булар Мулла Дилкашнинг қўш хотинлари.

Мулла Дилкаш жазлиққа забт билан бигизни санчди ва тери тикишнинг учини лаби билан ҳўллаб, ҳимариб, ястаниб ётган катта хотинига аччиқ билан сўзлай бошлади:

— Сендан шу сигир аълороқ, у ҳеч бўлмаганда кавш қайтаради. Сен-чи, сен бўлсанг, чайнаб берганда ҳам миннат билан ютасан.

Ёнбошлаб ётган хотин ўрнидан ярим турди.

— А, нима дейсиз, мендан сигир аълороқми, агар мендан сигир аъло бўлса, мана бу суюклигингиздан шу паррехта мусича аъло. Негаки у ҳеч бўлмаса, бўтакасида бўтқа сақлайди. Бунингиз бўлса нонуштани еб, тушлигини пойлайди. Худо кўтарсин, ҳафтада қайнар қозону чакса унсиз қўш танурни.

— Ношукурчилик қилма, аблаҳ!— деди Мулла Дилкаш.— Сенинг касофатингга қолиб, бозор-ўчардан

кечикдим. Шу жазлиқ деган буюмни ямаб, саллани ювиб қўйганинда, олам соф, сен йўқ, мен йўқ, тирикликми, бир гўрми, кетар эдим, бунчалик адий-бадий бўлмас эди.

— Вой, мен нимага ямар эканман! Суюк хотин — хотину куюк хотин — хотин эмасми, қачон қараса ўсма-тасма, ҳеч бўлмаса гўри кафан, салла-чопонни ювсин, — деди катта хотин.

Суюк хотин зарда билан ойнани ерга урди. Бир тақа қошига ўсма қўйган, қўлида пилик, уввос тортиб йиғлади:

— Отам ўлсин, мени кундош устига бермай! Ҳар куни жанжал, наҳотки, бир кун мундоқ рўшнолик бўлмаса...

Мулла Дилкаш исми хулқига мос тушган бир киши. Қишлоқма-қишлоқ чорбозорчилик қилиб юриб, дунёнинг пасти баландини кўп кўрган. Кўп кишилар билан дилкашлик қилган. Иккинчи хотинга уйлангандан сўнг, яна маишатга берилиб кетди. Икки гапнинг ўртасида: «Давлати бор одам ҳафтада бир уйланса қани энди...» деб қўяди ва учинчи бир хотин тўғрисида қатъийроқ фикр юргизади. Фақат кўпчиликнинг таъна-маломатидан қўрқади. Бунинг учун қандай бўлса ҳам катта хотиндан қутулиш керак.

Бу кунги жанжал учинчи хотин муаммоси учун замин ҳозирлаш эди.

Мулла Дилкаш қўшхотин билан юқоридаги жанжалдан сўнг, ўйлай бошлади: «Уйланасанми, Мулла Дилкаш? Ҳазрати Баҳоваддин руҳига қасам бўлсин-ким, уйланаман. Бас, бу ғавғодан нима фойда? Бирор пири комилни топиб, маслаҳат сўра, ишнинг бўладиган томонини кўзла!..»

Мулла Дилкаш тикиб ўтирган жазлиқни ярим-ёрти айвон ўртасига улоқтирди. Салла-чопонини кийиб кўчага чиқди.

Нима қилиш керак, кимдан маслаҳат сўраш керак? Мулла Дилкаш кўп ўйламади. Тўрт хотин олиб ҳаммасини қўйган, сўнгги кезларда Кесакқўрғон мадрасасининг бир ҳужрасида сўққабош, қаландарона кун кечириб юрган Мулла Абдулбоқи Марғилонийнинг олдига жўнади.

Мулла Дилкашнинг бахтига Мулла Абдулбоқи ҳужрада экан. Узоқ суҳбатлашдилар. Мулла Абдулбоқи ўз ҳаётида кўрган бутун аччиқ-чучукларини Мулла Дилкашга ҳикоя қилди. Мулла Дилкаш ҳам ўз бошига

тушган бутун савдоларини бир-бир баён қилди. Уч хотин олишга халқдан бўладиган таъна-тавбадан қўрққанини айтди ва Мулла Абдулбоқидан пешволик сўради. Мулла Абдулбоқи бир нафас муроқабага борганидан сўнг, Мулла Дилкашга қараб:

— Бўтам, бу мушкулингизнинг иложи ҳийлайи шаръийдир, гарчанд, шариатда тўрттагача хотин олишга ижозат бор, лекин узрингиз бор учун, энг мувофиғи ҳийлайи шаръийдир,— деди.

— Қани, эшитайлик,— деди Мулла Дилкаш.

— Сиз хотинингизни бир амаллаб эмасиз.

— Эмаман?!

— Балли, бўтам, хотинингизни бир илож қилиб, билиб-билмасликка солиб эмасиз.

— Хайр, ундан кейин нима бўлади?— деди Мулла Дилкаш.

— Ҳеч нима бўлмайди, фақат бу иш шариатда қандай бўлди экан, деб хотинингиз билан менинг олдимга бошлашиб келасиз. Мен шунда қолганини айтаман.

— Хайр, қилиб кўрайлик-чи,— деди Мулла Дилкаш ишониб-ишонмай ва Мулла Абдулбоқи Марғилонийнинг олдидан хайр-хўшлашиб уйига жўнади.

Уша куниёқ Мулла Дилкаш пайт пойлади. Гарчи, навбат иккинчи хотин билан бўлса ҳам, катгаси билан қўнди. Тун яримдан оққан эди. Хотин ухлади. Мулла Дилкаш апил-тапил алаҳсираган башара билан хотинини юхтоплик билан эма бошлади. Хотин уйғонди. На кўзи билан кўрсинки, эри Мулла Дилкаш тайлоқдай бўлиб, эмиб ётибди.

— Ҳой, соқолинг кўксингга тўкилгур,— деди хотин,— бу қандай қилиқ? Сени нима жин урди?

Мулла Дилкаш яна бепарволик билан чўзиб-чўзиб эмишда давом қилди. Хотин чидамади. Қоқ яғринини мўлжаллаб бирни туширди. Мулла Дилкаш уйқусираган бўлиб, оғзини эмчакдан олди.

— Нега урасан?

— Сени ўлдирса арзийди.

— Кичик хотин, кундошинг мени шундай беҳурмат қилмаган эди.

— Сен уни эммайсан-да.

— Нима?!

— Ўл!

— Нега қарғайсан?

- Нега эмасан?
- Қачон эмдим?
- Ҳозир.
- Ёлгон гапирма.
- Тўрт боланинг ҳурмати.

Мулла Дилкаш дарров туриб истиғфор айтди:

— Хотин,— деди у,— бу иш шариятда қандай бўлар экан?

— Билмадим.

— Эртага бирорта мулладан сўрамасак бўлмас.

— Қайдам...

Эртасига эрта билан эр-хотин етаклашиб, Мулла Абдулбоқи Марғилонийнинг ҳужрасига бордилар; расми-русм ва таъзим-тавозедан сўнг:

— Тақсир,— деди Мулла Дилкаш,— биздан жуда катта гуноҳ содир бўлди. Шунга сиздан фатво сўраб келдик.

— Қани, айтинг, бўтам?

— Мана бу киши бизнинг аёлимиз бўладилар, бугун кечаси мен уйқусираб, эмиб қўйибман, шунга...

Мулла Абдулбоқи ярим газ миқдори ўрнидан ирғиб тушди.

— Эмиб қўйибсиз?!

— Ҳов, тақсир!

— Шундайми, ҳамшира?

— Рост, айланай...

Мулла Абдулбоқи соқолини қўли билан таради.

— Тавба, кўп чакки бўлибди-ку. Энди сиз эр-хотин эмас, она-бола бўлибсиз.

Мулла Дилкаш ташвишли чеҳра билан сўради:

— Она-бола бўлибсиз?!

— Балли, бўтам, сиз ўғил, бу киши сизнинг онангиз, ризоий оқ сут берган онангиз бўладилар.

Мулла Дилкаш хотинига қаради, хотин Мулла Дилкашга қаради.

— Тақсир, бошқа иложи йўқми?

— Онангиз бўладилар, дедим-ку, бошқа қандай илож, шарият ҳукми шу, қўзичоқларим.

— Илоё, мен ўлай!— деди хотин.

— Бас,— деди Мулла Дилкаш, мусулмон диёнатида, номаҳрам олдида овоз чиқаргани учун.

Мулла Абдулбоқи Марғилонийнинг бу қилган «хизмати» учун ақча тўладилар ва янги «она-болалар» ҳужрадан чиқдилар. Мадрасанинг эшигидан чиқарда Мулла Дилкаш хотинига қараб:

— Она,— деди,— ўзингиз бош бўлиб, яна бирон-та хотин олиб берасиз-да, икки хотинга ўрганган киши...

— Улинг илоё, онангиз нимаси, ҳеч бўлмаса «опа» денг,— деди бечора содда хотин.

«Манам наққош будам, айби ман хўб ошкора буд,
Табиби кардаам, нуқсони маро хок мепўшад».

«Гулистон» ва «Бўстон» китобининг муаллифи ўз китобининг чиройли ҳикоячаларидан бирида юқоридаги байтни келтирган. Шундайки, илгари вақтларда наққошлик билан умргузаронлик қилувчи бир киши ўз касб-корини йиғиштириб, табиблик қила бошлабди. Ундан бунинг сабабини сўралганда, юқоридаги байт билан, яъни мен наққош эдим, менинг ижодим рўйирост, ҳар кимнинг кўз олдида жилваланар, унда бўлган айблар яққол кўринар эди. Энди табиблик қилмоқдаманким, айбларим кишиларнинг кўз олдида ошкора бўлмаяжак ва уларни тупроқ яширажак (тузалсалар — юз ёруғлигим, тузалмасалар ўлажаклар), демишдир. Биз ҳикоя қилмоқчи бўлганимиз ҳаками ҳозиқ ва Луқмони замон бўлган домла Ҳубби ибн Абдулмалик ҳазратлари илгари гарчанд наққош бўлиб ўтмаган бўлсалар ҳам, гўристонликдан юзларини этаклари билан яшириб ўтар эдилар. Яъни, ўзларининг шифоёқ қўлларида жон ба ҳақ таслим қилган ўликлардан уялар эдилар.

Тақсирнинг шуҳратлари илми тибда бўлгани каби, илми рамзда ҳам кишилар ўртасида тарқалган эди. Бирор мажлисда у ҳазратдан сўз очилса, ҳар ихлосли банда ҳам у киши тўғрисида билганини сўйлар ва тингловчисини ҳайрат дарёсига шўнғитиб юборар эди. Мен ҳам кўпчилик қатори у Луқмони соний (иккинчи Луқмон) тўғрисида уч амри воқеани биламан. Булардан бирисини кишилардан эшитдим, иккинчисини ўз кўзим билан кўрдим ва учинчисини у кишининг дўконлари — УРО тарафидан тингилганда, китоблари орасидан топилган бир қоғозда ўқидим.

Эшитганим шундай эди. Кунлардан бир куни аллақайси бир эшоннинг кенжатоё заифаси иситма аралаш диққинафаслик касалига йўлиқибди. Оилада бўладиган турли-туман туркана дорилар фойда бермагач, ноилож табиби ҳозиқ домла Ҳуббини чақириб

келтирилибди. Эшон ўз хотинининг сўлим юзини ва оҳу кўзини номаҳрамга кўрсатишдан, хусусан, унинг мармардай салиқали билагини томир кўриш мажбурияти билан табибга тутқазишдан бўйин товлаб, табибдан орқаворатдан дармон бермоқликни илтимос қилибди. Табиб унга: «Агар билак ушлаш мумкин бўлмаса, билагига бир қатим ипак боғлансин ва бир учи менга берилсин», дебди, табибнинг сўрови бажарилибди, табиб ўзидан икки қулоч нарида исмат пардада яширинган хотиннинг томир уришини бир тола ипак орқали пайқаб, унга лозимий дори-дармонларни берибди. Хотин бу дорилар истеъмолидан шифо топибди. Бу воқеадан сўнг, эшон оиласида домла Ҳубби ибни Маликка ихлос кучайиб, хусусан, кенжатой хотинким, ўз ҳаётидан умид узган эди, ўз халоскорини «отахон» деб тутибди.

Хотин сўнгги пайтларда табиб «отахон»нинг ҳужрасига борар ва унга ихлос билан хизмат камарини белига боғлаган экан. Табибнинг ҳам бу хотинга меҳрибонлиги чандон ва чандон ортиб, хотиннинг етмиш икки томири ва уч юз олтмиш суякларининг айрим бўғинларида бўлган хоҳ эски ва хоҳ янги дардларини йўқотишга қўшиш қилибди. Натижада, хотиннинг ўн икки йилдан буён кўнглида қора доғ бўлиб ётган бефарзандлик дарди ҳам йўқолиб, худойи таоло унга бир фарзанди солиҳ ато қилибди. Эшон бу ишлардан сўнг дунёларга сиғмай ўз ўғлининг отини Ҳубби ибн Абдумалик табибга ҳурматан Маликберди қўйибди.

Табибнинг бу ишини кўплар, тажрибанинг зўрлиги ва рамзининг ўткирлигидан, деб таъбир қиладилар.

Иккинчи амри воқеани ўз кўзим билан кўрганман, бу шундай эди. Бир минг тўққиз юз йигирма учинчи йил рамазон ойининг баҳорда келган пайтлари. Боворлар кундузлари жимжит, асрдан сўнг қайнайди. Қозон-қозон нишолда, гижда нон, нўхатли мавиз, хурмойи, мисрий ва ранг-баранг, рамазон ойига махсус мева-чевалар истакларни чорлаб туради. Аттюрларнинг «лапка»лари олдида бухорий сақич, эроний хина, тошканивор попукли иштонбоғ, чанговуз, қизил, сариқ лакларга бўялган тунука сурнайчи ва хўрозқандлар арафа яқинлашганлигидан хабар бериб туради.

Аттюрлик растасидан қассобликка бораверишда, бешик бозорининг муюшида Луқмон домла Ҳубби ибни Маликнинг ҳам дўкончалари жойлашган.

Агарда растанинг муқобил беткайдан туриб қара-

сангиз, дўконча бутун маҳобати билан кўзингизга акс этади, саноққа сиғмас бўз, тик, чит, қовоз ва ҳар хил матолардан тикилган халтачаларда «нав-банав» дорилар, тунука қутичалар, сопол кўза, шиша қумғон, ҳовонча, шода-шода турли ноёб гиёҳлар — буларнинг ҳаммаси дўконнинг зийнатлари...

Дўконча олдида бир халта зарчўба, бир тунука қутида занжабил малҳам, бир ёғоч идишда гулқанд, яна бир банкачада қора мураббо турадики, банканинг қорнига жалий қалам билан «Маъжуни жилолий» деб ёзилгандир. Дўкончанинг ўнг ёнбошида катта мис карнай тўнкарилган. Табиб дўконига бунинг қандай алоқаси бор, деган чучмалликда қолмангизким, сурнайчилар, саҳарликдаги машқдан бўшагач, «кўтариб юрамизми», деб шу ерга карнайларини қўйиб кетадилар.

Дўконча ичида олдида битта курсича қўйиб, бир қўли билан «Тибби Юсуф» китобини варақлаб, яна бир қўли билан чўян ҳовончага қайроқ дастани солиб, дори янчиб Луқмон домла Ҳубби ўлтирмоқдалар. Диққат билан қараб тура берсангиз, табибнинг кавшангани, тамшанганининг фарқига борасиз. Бу сизга қизиқ кўринади, ёпирай, табиб рўза тутмаганими, деган ҳаёлга борасиз. Ҳайҳот, асло ва сад асло бу фикри ботилга бормангизким, кеча тайёрланган гулқанднинг шифоёблик даражасини ўлчамоқда, ё бўлма-са ҳавончага неча бор қайроқ урилганини санамоқдадир. Чунки, «Фалон дору мунча ва фалон дору мунча мартаба янчилганда тайёр бўлади», деб тиб китобларида ёзилгандир.

Мен табиб олдида келиб етганимда, у чеҳрасидан заъфар ранги бурқиб турган бир кишининг томирини ушлаб, фикрга чўмган эди. Томир кўрсатувчининг бармоқларида бўлган лак, қорагул ва мум асарлари унинг маҳсидўз косиб эканидан дарак берар эди. Мен табибнинг мулоҳазасига халақит бермаслик учун, осойишталик билан дўкончанинг лабига чўнқайдим. Табиб бир нафасдан сўнг, у ёқ-бу ёғига қараб:

— Кўзингиз ҳам тинадими? — деб сўради.

— Ҳовва, тақсир.

— Жиндек қабзиятингиз ҳам бор кўринади?

— Ховва, тақсир.

— Бай-бай-бай, қон олиш керак,— деди табиб,— баъзан икки мартаба исҳол қилиб ташлайсиз, рўза тутдингизми?

— Ҳовва, тақсир.

— Агарда дармонингиз жойида бўлса уч кун сидирга ўта рўза тутсангиз, меъдангиздаги хилт ва жигарингиздаги сафродан ҳам мусаффо бўлар эдингиз, Кўп ғализ овқатларни зовталаб еган кўринасиз.

— Рўзачилик-да, тақсир, ифтор билан саҳарда тўйиб олмаса, толиқади киши.

— Нима, қон олайми?

— Фойдаси бўлса бўлди-да, тақсир.

— Кўрмагандай бўлиб кетасиз, — деди табиб ва чўнтагини ковлаб, бир латтага тугилган ништарни чиқарди. Ништарнинг занглаган тиғида ҳали қуриб битмаган қоннинг излари бор эди.

— Чап билагингизни очинг.

Бемор бедармон бўз чопоннинг энгидан қўлини чиқариб, сескантирарлик даражада сур-оқариб кетган билагини табибга чўзди. Билакда мадорсиз кўк томирлар бўртиб кўринар эди. Табиб беморга панжасини туғишга — мушт қилишга ва юзини тескари ўгиришга буюрди. Ништар тирсак бўғинларидан ўтган йўғон қон томирга бир элликча ботирилди. Ништар суғурилганда, томирдан қора қон фонтани отилди. Қон обдаста жўмрагидан келгандай отилиб, билак тубига қўйилган сопол косага оқар ва унда жигардай қотар эди. Табиб қонни менга кўрсатиб:

— Куйиб кетибди, унниқиб кетибди, тағин ҳам қаддини кўтариб юрган экан-да, бечора... — дер эди.

Беморнинг юзларида ивир-ғивир юрган қизилликлар оқара бошламоқда, сариқ пешонасидан совуқ ва йирик тер доналари бўртмоқда. Лаблари елимланиб бир-бирига ёпишмоқда, кўзларининг қорачиқлари торашиб, нафаси сусаймоқда эди. Товоқ қонга тўлиб, унинг синиқ четларидан тошиб ҳам чиқа бошлаганда, табиб беморга муштини ёзишга буюрди. Фақат бемор муштини ёза олмаслик даражасига борган, қонсираб ҳушидан кетган эди. Табиб беморнинг қўлини ёзди. Жароҳат ўрнига қов (куйдирган пахта) қўйди. Беморнинг кафтлари ўлик панжасидай оппоқ ва ҳаракатсиз эди. Бемор дўкон тўрига ётқизилди, табиб унинг бурнига сирка искатиб, гарданини уқалар, ҳадеб елпитар эди.

Ярим соатлардан сўнг, бемор ўзига келди. Фақат ўрнидан тура олмади, менинг унга раҳмим келиб, қўлтиғига кирдим, у табибга назр берди, табиб сурғи

Бориб, юқорида айтган сўзларини яна бир марта таъкидлади.

Бемор қалтираган ва қақшаган овоз билан:

— Ука, умрингиздан барака топинг, уйим шу яқин орада, сал ёрдамлашиб, мени қўйиб келинг, — деб мендан илтимос қилди. Унинг товуши ер тубидан келгандай суств ва паст эди.

Қўлтиқлаб уйига олиб бориб қўйдим...

Ёлғон арафа кунини мен бир зарурат билан яна атторликка тушдим. Табиб дўкони олдида катта йиғин — издиҳом тўпланган эди. Бир чеккага суқилиб воқеани тингладим. Табиб, бир косибдан қон оламан деб, унинг қонини заҳарлаб (заражение крови билан) ўлдирибди. Билдимки, гап мен шоҳиди бўлган воқеа устида. УРО ва соғлиқни сақлаш инспектори томонидан унинг дўкони хатланмоқда экан...

Мен ичкарига суқилдим. УРО ва инспекторга, бу воқеани ўз кўзим билан кўрганлигим, керак бўлган вақтда гувоҳ қилиб чақиришлари мумкин эканлиги тўғрисида хизматимни таклиф қилдим. Қабул қилиб адресимни ёзиб олдилар. Мен хатлашда иштирок қилдим, дори-дармонларни, бир чеккага ташиб печатладик, курси устидаги «Табиб Юсуф» китоби ҳам печатланган эди, шу китобни олиб ичини очган эдик, бир хат топдим, секин ўқий бошладим, унда қуйидагилар ёзилган эди:

«Ун еттинчи боб зотилжанб марази баёнотидадир. Мараз бисёр ташна бўладир, сув ичмоқ истайдир, бунинг иложи шудирким, Ҳиндистондаги Кашмир дарёси қирғоғида «зим-зим» деган бир гиёҳ ўсадир, шуни офтобда қуритиб дошқозонда уч кун қайнатилгай ва шунинг сувига етти мисқол ҳалилаи занг қўшиб беморга ичирилгай. Иншоолло, сиҳат топгай...»

Бу дори Ҳиндистондан келтирилгунча касалнинг йигирмаси ўтиб, қирқи яқинлашмоғи аниқ эди.

Луқмон қамоққа олинди.

Мусулмонлик бешта шарт билан барқарор.

У шариатнинг шу бешта шартидан уч яримтасини сидқи ихлос билан бажарса ҳам, бир яримтасига қолганда дол қолар эди, яъни, дунёдаги динлар ўртасида ислом динидан бақувват бир дин йўқ, бу динда бўлган одамлар тўғридан-тўғри жаннатга борадилар, ҳайф, юз ҳайф бошқа диндаги кофирларнинг ўтган умрларигаким, улар бу дунёи бевафодан кўзларини юмган кунларидан бошлабоқ дўзахнинг оташфишон тубига отиладилар. У ерда уларни бир умр уқубат ва қийноқ кутиб ётади, деб ишонар ва «Иннаддина индаллоҳ ил-ислом»¹ ҳадисига имон келтирар эди. Бу билан ислом динининг шартини ўрнига келтирар эди.

Гарчанд, намозда ўқиладиган турлича узун-қисқа арабий сўзларнинг маъносини билмаса ва уларни ўқишда тили каловланиб қолса ҳам, ҳар куни беш вақт — ўттиз икки ракаат намозини тарк қилмай, думалаб-сумалаб шариатнинг иккинчи мажбуриятидан ҳам ўзини озод қилар эди.

Дунёнинг нафис ва дилхарош музыкаларидан бўлган ноғора ва унга жўровоз бўлган карнайнинг саҳардаги мусулмон шаҳарларнинг қалбига таъсир қиладиган оҳанги унинг энг севган нарсаси эди. Ва шундай ёқимли музыка ваҳждан йилнинг ҳар ўн икки ойининг ҳам моҳи рамазон бўлмаганидан ўкинар, шу музыка иштиёқида бир ой — ўттиз кун рўзанинг қандай қилиб ўтиб кетганини ҳам билмай қолар эди. Кундуз кунлари ҳеч нима емай, ичмай, чекмай оқшомгача борар; оқшом, шом намозидан сўнг лоҳас бўлганча ея бошлар эди. Сўнгра яқин маҳаллалардаги масжидларга бориб, қори болаларнинг жаранглама овоз-

---

¹ Тангрининг олдида ислом динигина барҳақ, деган сўз. (Автор эскартиши.)

ларини тинглар эди. (Йўл-йўлакай бир йил рўзада унинг бошидан ўтган бир ҳодисани баён қилиб кетишни лозим топдик, токи ҳикоямиз бошқа тарафларга бурилиб кетса, шундай ноёб бир пайт эсдан чиқиши мумкин.)

Бу воқеа рамазоннинг йигирма еттинчи куни, яъни лайлатулқадр ўтадиган кечаси воқе бўлди. Ўз маҳалласининг масжидида жуда тез, чиллаки қилиб таравиҳ ўқиб бўлгач, қори кўриш учун бошқа маҳалла масжидларини айлана бошлади. Худди Ботқоқсой маҳалласига борганда, бир қорининг овози уни эркисизча ўзига тортди. Масжидга кириб борди. Одамлар кўп, саҳнида ўттизинчи чироқлар ёқилган, дўнгдай-дўнгдай катта самоварлар қўйилган, масжид айвонида дастурхонлар ёзилган. Йигит-ялангларнинг қўллари қўлларига тегмай хизмат қилиб юрмоқдалар. Қари-қартаглар қорижоннинг орқасидан қуръон тинглайдилар.

У энг илгари масжид айвонида ўтириб, бир бурда обишон билан бир ялам нишолда ва бир ҳўплам чой ичиб, умумий қоида бўйича меҳмон бўлди. Сўнг астагина салланинг печини тушириб, олдиндаги қаторга ўтди ва қорижоннинг имоматига иқтидо қилиб, қуръонни тинглай бошлади. Қорижон ола-була Бухоро беқасамидан дўндиққина тўн кийган. Бошида жажмондайгина қилиб ўралган ипак салла, оёғида сағри гулчинли буковой амиркондан мирзойи қолипда тикилган маҳси, қадди барваста ва тўлагина келган бир бола эди. Қорижоннинг овозидан бўйга етган қизларнинг бош қўйган ёстиқларининг ҳиди келар эди. У ўзининг умрида минглаб қорижонларнинг ўқиган қуръонларини тинглаган бўлса ҳам, бунчалик ёқимли ва кишининг аллақандай юрак қилларини жафокаш, фақат момик қўллари билан аямай тирнагучи сўлим бир овозни тингламаган эди. У қорижонларнинг орқасида ўқиган таравиҳнинг биринчи ракаатидаёқ беҳоллана бошлади. Хусусан, рукуъга борганда унинг кўзлари қорижоннинг силлиқ ва тўлқинланиб турган сиртларига эркисизча термилар эди.

Унинг бутун гавдаси ва шу гавдадаги аъзоларнинг ҳар биттаси ҳам қорижоннинг фидойи жонлари бўлиш учун тайёр эди. Чунончи, қулоғи қорижоннинг мусиқавий овозида, бурни қорижоннинг суртиб келгани ва фаришталарга махсус ис чиқариб турган қалампир мойида, кўзи ҳам бояги айтганимизча ўз керакли ўр-

нида, оғзи бўлса қақраб кетган, тамшанмоқда, ақли ва шуури қорижонга қарши бир сезги оташи билан қовурилмоқда, қалби чопиб келган ёки пастликдан юқорига кўтарилган чилимкашларники сингари ҳансиrow аралаш тартибсиз, бироқ безовталаб теинмоқда эди...

У иккинчи ракаатни тугата олмади.

Рукуъга боргандаёқ... таҳорати бузилиб, намози фосид бўлди. Кишиларга пайқатмай туриб сафдан чиқди, кавушини кийиб, масжидни тарк қилди ва тўғри бошқа масжидларга қорижонларни кўришга ҳам бурилмай, ҳаммомга кетди...

Шу билан, у шариатнинг учинчи шарти бўлган рўзани ҳам бақадриҳол — жон борича ўз ўрнига қўйиб келар эди.

Энди келамиз тўртинчи шартгаким, закот эди. У бу шартни тўла-тўкис ўрнига қўя олмас ва шу важдан бу тўғридаги ғайратини ва шундан келадиган савобни ҳам яримта ҳисоблар эди. Чунончи: ўзи ёлғиз қўл кавушдўз. Йиллик даромади неча тангадан неча тангага кўтарилиб ёки тушиб, неча танга холис фойда-ку, неча танга нўмай зиён бўлганини дуруст ҳисоблай олмас ва ҳар йили рамазонда боёнлар закот улашганда ёхуд бирор ҳийлаи шаръий билан бу мажбуриятни гарданларидан соқит қилганда у ҳам бир иложини қилиб шундан халос бўлар ва кўпинча шу қилган ишидан кўнгли тўлмас, шунинг учун ҳам: «Худонинг ўзи кечирсин: ҳамма буюрганини ўрнига қўямиз-ку, шу закотига қолганда сал густоҳмиз-да, ярим-ёрти бўлиб қолади», деб дилидан ўтказар эди. Унинг закоти ҳар йили бир жуфт тўққизинчи укфа кавушдан иборат бўлиб, арафа кунларига тақаб битказар ва қўлтиғига қисиб, тўғри маҳалла имомининг олдига борар, кавушни имомга бериб:

— Тақсир, даромадим ўзингизга маълум, аёл-мандман, каттароқ беришни кўтармайди. Шу кавушни олиб, яъни закотим учун қабул қилиб, дуонгизда йўқлаб қўйсангиз,— деб шикасталик кўрсатар эди. Домла-имом ҳам ўн тангага кўрга берса индамай оладиган бу кавушдан юзида ивир-ғивир севиниш ва миннатдорлик белгилари кўрсатиб:

— Ҳой, Бадалмат сўфи, бу замонда шуни ҳам айтинг-да, худо сизникини бошқаларга қараганда яна кўпроқ ижобатга олади, — деб кавушни ёнига тортар ва қўлини кўтариб ками чорак соат Бадал ака тушун-

майдиган, лекин жаннатдаги ғилмон болаларнинг бағбақаларидай майин, кўнглига фором келадиган, арабий дуоларни тизиб ташлар эди.

Шу билан Бадал ака шариатнинг тўртинчи шартидан ҳам ярмини бажарган ҳисобланар эди. Энди қолган бешинчи шарт ҳаж эди. Ана шунга қолганда, Бадал ака гарчанд кўнглида туганмас ва лаҳча чўғдай иштиёқ сақласа ҳам ҳалигача муяссар бўла олмаган эди.

У ёшлигидан буён ҳаж қилиб келганлардан, турли-турли мажлисларда ўқилган ва айтилган китоб сўзларидан Маккатублонинг чандон-чандон таъриф ва тавсифларини эшитиб келар ва бу тўғрида ўзича хийла тасаввурларга ҳам эга эди. Масалан:

...Аввало мингбошидан паспорт олиб, оташ аравага тушасан, ўн беш кун деганда Дарёи шўрнинг лабига етасан. Ана шунда ҳожибоши сенга сув попури учун чипта олиб беради. Тун юрасан-кун юрасан, офтоб сувдан чиқиб сувга ботади. Беш куни комил деганда халифайи Румнинг қизилбошлар шаҳарига чиқасан, тагин оташ аравага миниб бедовлар (бадавий)нинг юртига борасан. Бедовлар ўзлари пайғамбар авлод бўлсалар ҳам, худонинг ғазаб қилган бандалари бўлади. Уларнинг бу ҳолга тушиб қолувларига ҳазрати Алининг дуойи бади сабаб бўлган. Улар ҳазрати Алининг туяси ўтлаб юрганда тутиб олиб сўйган эканлар, ана шунга Шоҳимардоннинг ғазаблари келиб, «Илоё иловандо устларинг пўшак, остларинг тўшак кўрмасин, қўлларинг ўғирликдан чиқмасин» деб қармаган эканлар. Ана шунинг учун бедовлар шир яланғоч, қора куюнди халқ бўлиб, ҳожиларнинг карвонларини талаш билан умр ўткадилар. Хўш... бедовлар шаҳридан туяга миначан, яъни туянинг устига кажава ортилган бўлиб, шу кажавага тушиб, қум дарёсидан босиб ўтасан. Толеинг ёр бўлиб, пирлар мадаккор бўлса, бедовларни ғафлат босиб, ўн икки кун деганда Маккатублога кириб борасан. Бўлмаса, ора йўлда бедовлар босқин қилиб, карвонни талайдилар, молингни оладилар, ўзингни шундай қутлуғ йўлда ўлдириб, шаҳид қилиб кетадилар. Бу ўлимнинг савоби етти ҳаж қилган билан баробар бўлади. Маккатублога боргандан сўнг лунги ўрайсан. Шаҳарнинг ўртасида қоратош — ҳашар ул-асвод бор, шунга юз суртасан. Ённайкеин, Арафот деган тоққа чиқиб, шайтон ул-аллайҳ ул-лаънага тош отасан. Чанқасанг, Замзам де-

ган қудуқдан теп-текинга табаррук сув ичасан. Оч қолсанг — хурмо ейсан. Бай-бай, бу хурмогинани айтинг-а, ҳаммасидан, ўзимизнинг Хўжанд туршагидан ҳам етти мартаба мазаллиқ бўлади-ку, савоби етмиш иккита хур қизнинг никоҳидан ҳам зиёда бўлади. Ана шу хурмони еган кишининг оғзини фаришталар ҳидлар эмиш, хурмонинг данаги сақланган уйда, жин-ажинанинг уруғи ҳам қолмас эмиш. Шу билан туда қиласан, суда қиласан, борганингадаги машаққатлар билан орқангга қайтасан. Худди қайтиб, омон-эсон яна ўша Дарёи шўрдан чиққанингдан сўнг юртингга сим қоқасан (телеграм берасан), ўлмаи икки пут, иссиқ жон саломат бўлса, кимсан, фалончи ҳожи афанди бўлиб ўз шаҳарингга етиб келасан.

Ана шу «фалончи ҳожи афандим» бўлишнинг ўзида гап катта...

Бадал ака замон-замонлардан, йил-йиллардан бери ана шу номни олиш, «Бадалмат сўфи ибни Назармат сўфи ўғиллари ҳожий ул-ҳарамайн афанди жаннатмакон» бўлиш кўйида юрган йўли, қилган иши, хулласи, фикр-зикрини йўқотган.

Бир кун ҳеч таниш бўлмаган бир бойвачча келиб, Бадалмат акага кавуш буюрмоқчи бўлди. Шунда бояги бойвачча камоли танимаганликдан Бадал акага:

— Ҳожи ака, энди кавуш не миқдор силлиқ қолипда бўлсин-да, — деб, уни «ҳожи ака» исми билан ундагани учун кавушни эл-юртга қараганда ярим сўм арзон ва оро бериб, муддатидан ҳам бир ҳафта илгари битказиб берди.

Бултур кузақда Бадалмат аканинг яшаган маҳалласидан ҳажга кетган Ашур баққол, ҳадегунча, бинойидек ҳожи бўлиб қайтди. Ҳозир уни ҳеч ким Ашур баққол демайди. Бадалмат аканинг ўзи ҳам у билан тўқнашганда, ундан илгарироқ салом бериб:

— Ҳой, ҳормасинлар, ҳожи афандим, — деб илтифот қилади ва ичидан бўлса Ашур баққолга қарши ҳасад қилади. Ўзи билан таққос қилиб кўради-да, ўзининг Ашур баққолдан батавфиқликда садҳазар чандон зиёда эканини ўйлайди.

— Хўш, — дейди, — менинг ундан қай ерим кам. Ашур-ку, ҳажга бормасдан илгари худонинг энг ёмон бандаси эди. Фосиқ, моли мардумхўр эди. Чунончи: у (Ашур демоқчи) икки мартаба (бир марта маҳалланинг тобутхонасида, бир марта масжиднинг жилов-

хонасида) бесоқол билан ушланган, садҳазор бор шукур, Бадалмат ҳали бир марта қўлга тушган эмас...

Ашур, Зуннунхўжанинг етимларига васий бўлман, деб икки юз сўлковойини паққос еб кетди. Бадални ҳали ҳеч ким васий ҳам қилгани йўқ, у етим ҳақини егани ҳам йўқ. Ашурбаққолчиликда қадоқ тошнинг тубини эговлаб, бир қадоқ ўрнига чорак кам бир қадоқ мол тортиб, фуқаронинг ҳақига зомини қиёмат бўлар эди. Бадалмат бўлса баққол эмас. Битта-яримта киши ёнидан чарм бериб, пойафзал буюрганда унча-мунча резги-пезгиларини олиб қолади, ҳа, энди буни худонинг ўзи кечирсин...

Ашур ҳожи бўлмасдан илгари боши саждага тегмаган, аҳён-аҳёнда оғайнилардан уялиб намоз ўқиб қўйса ҳам, хўжа кўрсин учун, бетаҳорат ўқир эди. Бадалмат ундай эмас...

Хуллас, Ашур ҳожи билан ўзи ўртасида фикр юргизиб, тафовутларни сарҳисоб қилади-да, ўзини Ашурдан юқори қўяди ва шу ондаёқ фикрига қилт этиб, ҳажга борганларнинг ҳамма гуноҳлари япроқдай тўкилиб, онадан туғма, бегуноҳ бўлиб қолишлари тушади. Ашурнинг ҳар қанча гуноҳи бўлса ҳам, ҳожи бўлганидан сўнг қолмаган. У худонинг қўзичоқдай ювош ва бегуноҳ бандаси, у ҳожи афандим-а... Бадалмат бўлса, эҳҳ, кекирдакдан гуноҳга ботиб ётибди, тагин уялмасдан Ашур ҳожи устида шундай ноўрин хаёлларга бориб, бир гуноҳини ўн қилмоқда... Дарров истиғфор айтади, Ашур ҳожи тўғрисидаги фикрлари учун худодан афв сўрайди.

Бадалмат Ашур ҳожи тўғрисидаги хаёлларнинг очикдан-очик гуноҳ эканига ўзи ҳар гал иқроп қилади. Нега ҳам иқроп қилмасинки, Ашур ҳожи ҳар қанча ёмон бўлгани билан Бадалматнинг ҳалқумини қалоллашга сабаб бўлган киши.

Ашур ҳаждан қайтганда Бадалматга деб, атайин, хурмо данагидан қилинган тасбеҳ, олти дона хурмонинг ўзгинаси (Бадалмат бир ой рўзада шу олти хурмони бўлиб-бўлиб оғзини очди), ўн қатрача келадиган роби Замзам келтирмаганми? Хўш... Ашур ҳожи ўзининг қандай машаққатлар билан ҳаж қилгани тўғрисида Бадалматга батафсил ҳикоя қилиб, уни хурсанд қилмаганми? Бадалмат Ашур ҳожининг ҳикоясидан сўнг ҳажга бориш йўлларининг билмаган жойларини ўрганиб олмаганми? Ашур ҳожининг Бадалмат гардашида шунчалик ҳақлари бўла туриб, Бадалмат Ашур

ҳожи тўғрисида шундай бўлмагур ҳаёли фосидларга бориб ўтирса, бундан катта гуноҳ, бундан катта уяг бўладими?... Йўқ!

Ва шундан сўнг Бадалмат Ашур ҳожи тўғрисида ҳеч нима ўйламай, унга чуқур ва садоқат сақлаб юра бошлайди, чунки:

— Ашурмат ҳожи афандим!

* * *

Бадалматнинг «ҳожий ул-ҳарамайн» бўлиш тўғрисидаги иштиёқлари сўнгги йилларда яна гуриллаб кетди. Бадалмат кўкрагида йиллар узунлигида тасмадай чўзилиб келган муддао, энг охири ҳал бўлишга яқинлашиб бораётгандай эди. Бадалматнинг ҳожи бўлиш тўғрисидаги ўз тилакларига ишона бошлашининг сабаби, унинг иқтисодий дурустланиб қолганидан эди.

Тўғри-да, Бадалматнинг хўжалиги сўнгги йилларда анча ўсди, у ёлғиз қўл косибликдан халфа-шогирд-ли, кичкина бўлса ҳам корхона хўжайини бўлиб олган ва бунинг натижаси ўлароқ кишилар билан бўладиган муомаласи ҳам ўзгача тушган, чунончи, сал бўлса ҳам давлатга эга, тўни силлиқ, оғзи катта, мушти зўр, маҳалла-кўйнинг марди бообрўси саналган кишилар билан — ширин; халфа, шогирд, қўли ёлчиб пул кўрмаган йигит-яланг, тўни эски, паррехта кишилар билан — аччиқ, қўпол тўқнашувларда бўла бошлаган эди.

Бир мусулмонга бажарилуви мажбурий бўлган ва юқорида зикр қилинган шариатнинг беш мажбуриятидан баъзилари Бадалмат тарафидан унутилаёзган бўлсалар, баъзилари кучайиб кетганлар. Чунончи; у, корхонасида ишловчи халфа, шогирдларга иш кўрсатаман ёки бирор ишни ярамас қилиб қўйганлари учун койийман, деб аксар вақт намозни унутар ва бунинг учун биттагина «Ҳа, энди худонинг ўзи кечирсин» билан кифояланар, закотни бўлса бир жуфт кавушдан бош-оёқ сарпогача кўтариб, ҳатто бунинг ёнига найдай олақўчқорни қурбонлик қилиш каби тўқистугаллик билан бажарар эди.

Бадалматга бунчалик давлатнинг келиб қолиши, ўзи кутмаганда бўлди. Бу тўғридаги тафсилот, гарчанд, узоқ вақт олиб, узоқ тарафларга борадиган бўлса ҳам ҳикоя қилишни лозим кўрилди.

Бир тарафи Муҳити кабирдан, иккинчи тарафи

Ғарбий Европанинг энг охирги давлати бўлган Португалия (Пуртгиз) гача, Африканинг жимжит Саҳройи кабиридан, Сибирианинг совуқ тундраларигача, Хиндистондаги бир деҳқон оиласидан, Олтой тоғларининг ёнбағирларидаги бир чўпоннинг хўжалигигача, Сибирия қирларидан бутун умри қайиқда ўтувчи, балиқ овчилари бўлган хунхузларнинг елканларигача зарбидан титраган жаҳонгирлик уруши бир нафасга тўхтагандай бўлди. Қон билан бўялган хандақлар ва оташ пускуриб ётган фронтларда жон чекишиб ётган солдатлар орқаларига айландилар ва ўзларини бу урушга тортган, мажбуран ўқ ёмғири тубига йўллаган хўжайинларига қарши бир марта «Етар!» довуғини солдилар.

Хўжайинлар тарафидан аҳмоқ қилинган қуроолларини хўжайинларнинг ўзларига қарши айлантдилар. Жаҳонгирлик урушининг fronti, қисман, урушга қарши уруш ва шу жаҳонгирлик урушидан манфаатдор бўлганларга қарши юришга айланди.

Жаҳонгирлик урушига сарф қилинган муюмларнинг тахминий ҳисобини иқтисод олимлари тубандагича кўрсатадилар:

...Жаҳонгирлик урушида исроф қилинган овқат-озиқ ва кийим-бошлар билан тинчликда яшаган бир юз эллик миллион халқни бир юз ўн бир йил боқса бўлар эди. Жаҳонгирлик урушида ёндирилган ўқ-дориларнинг барисини бир ерга йиғиб, бирданига портлатилса, қуёш оила (система) сидан ўзига каттагина ўрин олиб турган ер куррасининг миҳвар (ўқ) ини ўзгартирса бўлар эди. Жаҳонгирлик урушида ҳалок бўлганларнинг ўзигина ўн беш миллиондан ошиқроқдир.

Маълумдирки, чор Россияси ҳам жаҳонгирлик урушига бир тан иштирок қилди. Рус капиталининг манфаати учун ўн миллиондан зиёда ишчи ва деҳқон болалари солдатликка олиндилар. Шаҳарларда бўлган фабрика ва заводлар ўзларининг расмана маҳсулотларини йиғиштириб, урушга керак бўладиган қуроол-яроғ ишлаш корхоналарига айландилар.

Ана шу жаҳонгирлик уруши бўлиб турган майдонларда ўлган миллион-миллион солдатларнинг кийим-бошларидан фойдаланиш кимнингдир эсига келган экан!

Бадалмат маҳалласидан бир масжид нарида урушгача ва уруш вақтларида ҳам каттагина давлатга эга — икки-учталаб ҳаммоми, тўрт-бешталаб қўра ва са-

ройлари бўлган Юсуфжонбой турар эди. 1917 йилнинг бошларида Юсуфжонбой қаерга ишлатишни ўйлаб кўрмаган ҳолда, бирор фойдаси бўлиб қолар умиди билан Москва тарафдаги бир купецнинг тавсияси бўйича ўн уч вагон опоркани арзимаган баҳога сотиб олди.

(Опорка деганимиз — этикнинг қўнжи тарафи эмас, бош қисмидир. Ўлган солдатларнинг оёқларидаги этикларини ечиб олиб, қўнжини кесганлар-да, бош тарафини кераксизга чиқарганлар, опорка ана шу улоқтирилган қисми.)

Опоркалар Тошкент вокзалига келиб етди. Бой ҳали бу опоркалардан қандай қилиб фойдаланишнинг йўлини ҳал қилмаганидан ойларча талаб қилиб олмади. Вокзал бошлиқлари опоркаларни бир очиқ складга тўктириб, Юсуфжонбойга неча қайтадан олиб кетиши тўғрисида чақириқ қоғози юборсалар ҳам, бой бепарво эди. Бойнинг кўпроқ фикри опоркалардан ҳаммомни иситиш учун фойдаланиш, чармнинг олови ўткир, ёниши давомлигина бўлганидан, буни ёқиш фикрида эди.

Опоркалар вокзалда ойлаб ётди. Вокзал юк кўтарувчиларидан бири, оёқ яланглик азобидан қутулиш учун опоркалар ичидан бир жуфт дурустгинасини топиб оёғига илиб олди. Буни кўриб бошқа ҳаммоллар ҳам шундай қилдилар. Булардан бошқалар ҳам ўргандилар. Орадан сал ўтмай, оёқ кийимидан қийналган вокзал атрофидаги камбағалларнинг мурожаат қиладиган бирдан-бир ўринлари очиқ складда ётган Юсуфжонбойнинг опоркалари бўлди.

Вокзал бошлиқлари сўнги дафъа ўлароқ Юсуфжонбойга: «Тездан опоркаларингизни олиб кетмасангиз, биз жавобгар эмас, чунки кишилар кийиш учун ташиб кетмоқдалар. Буз шунчалик қўпол ва арзимас буюм учун ёпиқ склад бера олмаймиз ва бирорта муттасил қоровул қўйишдан ҳам ожизмиз», деган қоғозни юбордилар.

Ана шундан сўнггина Юсуфжонбой, бу ўлик молдан қандай қилиб яхши ва мўмай фойда олиш тўғрисида маъқул фикрга келиб қолди. Бир неча куннинг ичидаёқ опоркалар шаҳар ичига, Юсуфжонбойнинг аллақайси қўрасига ташилди.

Вақт зиқ.

Большевиклар Керенский ҳукумати қўлидан мамлакатни тортиб олиш учун жон чекмоқдалар. Қиш

қаттиқ. Бошқа саной фабрикалар сингари оёқ кийими, айниқса, резинка фабрикалари ишламайди. Калишлар йўқ.

Ҳар қулай фурсатдан чойчақа чиқазишга ўрганиб қолган Юсуфжонбой энди ишга тушмаса, қачон тушсин?

Опоркалар энди фуруш бўлмаса қачон бўлсин?

Юсуфжонбой косиблар ичида ботавфиқ, киши ҳақидан қўрқадиган, деб Бадалматни топди. Уни чақиртириб келиб, опоркалар тўғрисидаги фикрини сўйлади.

Бадалмат биринчи тажриба учун опоркалардан ўн жуфт олиб бориб, уларнинг лаб-лунжларини кесиб, сеплаб калиш шаклида бўлган кавушлар тикди ва бозорга чиқариб сотди.

Харидор бор. Фойдагарлик яхши.

Натижани Юсуфжонбойга сўйлади. Юсуфжонбой опоркаларни ишга солиш устида Бадалмат билан шундай бир шартга келди: хом мол ва маблағ топа олмай қолган косиблардан йигирма, ўттизтасини йиғиб бир корхона очадилар. Бу корхонага Бадалмат бошлиқ бўлади. Опоркадан қилинган кавушлар орқали келадиган умумий фойдани учдан бири Бадалматга қолиб, икки ҳиссасини Юсуфжонбой олади.

Бу шартга Юсуфжонбой ҳам кўнди. Ҳафта-ўн кун ўтмай, сеплама кавушлар «фабрика»си ҳам ишга тушиб кетган эди.

Солдат этикларнинг чарми оддий этикларга нисбатан пухта ва уларнинг ичида кийилиш муддати икки кундан бошлаб бир йилгача бўлган янги ва эски, турлича опоркалар бўлиб, айниқса резинка калишнинг номи ўчиб кетган шундай оғир йилларда жуда ҳам қўл — ҳаридоргир эди. Сеплама кавуш корхонаси сал фурсатда теварак-атрофга донг чиқариб кетди. У Тошкентдан бошқа шаҳарларга ҳам хизмат қила бошлади.

Гарчанд, бу опоркаларнинг ўн уч вагони бой тарафидан ҳатто текин, деярли даражада арзонга олинган ва уни сеплаш учун косиббаччаларнинг меҳнатлари бой ва Бадалмат тарафидан жуда арзимаган ҳақ билан эксплуатация қилинса ҳам, харидори кўпайган сайин нархи ҳам хўжайинлар тарафидан кўтарилиб борар эди. У ҳафтадан бу ҳафтага янги баҳо қўйилиб турар эди ва шу орқасидан катта хўжайин Юсуфжонбой билан кичик хўжайин Бадалматга етти ухлаб туш-

ларига кирмаган мўмай фойдалар тилсими заррин дарё каби оқар эди. Бадалмат қўл остидаги йигирма-ўттиз чоғли косиббаччалар устидан, ўзи қўлини совуқ сувга урмаган ҳолда хўжайинлик қиларди. Янги-янги давлатларга биров кучи билан ғарқ бўлиб борар эди. Эсга тушганда айтган яхши, деганларидай, яна кичик бир воқеани айтиб ўтиш зарур бўлиб қолди.

«Юсуфжонбой ва Бадалмат биродароннинг сеплама кавуш ширкатлари» корхонасида хизматда бўлган косиббаччалардан бириси аллақайси кун бир жуфт опоркани олиб, ичига қолип урмоқчи бўлди. Қолип опорка ичидаги нимагадир тақалиб ичкарига қанча зовталанган билан ҳам кирмас эди.

Косиббачча қолипни олиб, опорка ичини қўли билан текшира бошлаганда қўли қотиб-қовжираб кетган ва каттагина бир нарсага тегди. Нима эканига қизиқиб, бу ёққа суғуриб олиб қараса, тўпиғидан узилган оёқ панжаси экан.

Бутун корхона ичига бир ваҳима чўкди. Бадалматни чақирдилар. У ҳам кутилмаган буюмдан қўрқув-титроқ босиб, анқайиб қолди. Дарров домла-имомдан маслаҳат сўрадилар. Домла: «Кимнинг оёғи бўлса-бўлсин, балки ғазотда юрган, дини исломни қўриқ-лайман, деб шаҳид ўлган мусулмон солдатининг оёғи бўлиши мумкин, бинобарин, жаноза ўқиб, кафанлаб кўмилсин», деган маслаҳатни берди. Шундай қилдилар: бир парча латтага ўраб, жаноза ўқиб ерга кўмдилар. Лекин буни топган косиббачча қўрқиб, икки ҳафта касал бўлиб олди.

Бадалмат бу ишни ҳеч кимга ошкора қилмасликни косиббаччалардан илтимос қилди. Негаки, бу иш оламга ошкора бўла қолса, мусулмонлар кавушдан ҳазар қилиб, Юсуфжон ва Бадалмат учун бозорнинг касод бўлиб қолиши мумкин эди.

Корхонада яна эскича иш давом қилар эди. Сўнги ойларда этик опоркалари ичидан кесилган, ёхуд узилган оёқ чиқиш ҳодисаси яна такрор бўлган бўлса ҳам, косиббаччалар бунга ўрганиб, кўниқиб қолганларидан, эски қоида бўйича латтага ўраб, жаноза ўқиб кўмар эдилар...

Ана шундай қилиб, Бадалматнинг давлати — хўжалиги кундан-кунга кўтарилиб бормоқда, қўли улгуржи-улгуржи пулларни кўрмоқда ва дили ҳам ҳажга бориш учун бўлган алангали иштиёқ билан, кундан-кунга қаттиқроқ ишонч билан урмоқда эди.

Орадан қатор йиллар ўтди. Бошқалар каби мен ҳам Бадалматнинг кейинги яшаши тўғрисидаги маълумотга эга бўлмадим. Яна тўғриси, унинг орқасидан текшириб юришга ўзимда ортиқча вақт тополмадим. «Ҳожи афандим» бўлиш тўғрисидаги алангали ниятларнинг юзага чиқиб-чиқмаганлиги ҳам маълум эмас эди.

Ялтанинг топ-тоза ҳаволарини диққинафас бўлган яримта ўпкаларга шимира-шимира, йил бўйи йиғилиб қолган ҳордиқларнинг чигалларини ёзиб, олдимизда турган эндиги йилларнинг вазифаларига кўкрак кериш учун Ўзбекистонга қайтмоқда эдик.

Бир келганда кўриб қолган яхши, деб Шўролар ҳукуматининг узилмас бўлақларидан бўлган Украина жумҳуриятининг баъзи шаҳарларини ҳам саёҳат қилиш ниятимизда бор эди. Шунинг учун Ялтадан тўғри Қора денгиз орқали «Абхазия» пароходи билан Адас (Одесса) шаҳрига тушдик.

Ҳар бир вокзал, ҳар бир юртда бўлгани каби, Адас портида ҳам киракаш извош ва автомобиллар, юкларингизни ўз ихтиёрингизга қўймай ва қаерга эканини ҳам суриштирмай юлиб-юлқиб кўтариб кетадиган ҳам-моллар бор эди. Биз пароход зинасидан қирғоққа биринчи қадамимизни қўйган онимиздаёқ рўпарамизга эски турк фаси кийган, бурни ёшлигидаги аллақайси гуноҳининг бараварига чириб кетган, қадди букик, олтмиш ёшлардан ошган бир чол ҳаммол чиқди.

У биз билан димоқ аралаш манқаланиб русча сўзлашар эди. Кира тўғрисида ҳали келишиб етмаганимиз ҳолда, чамадонларимизни кўтариб, шаҳар ичига юра бошлади. Биз ҳам унинг орқасидан чор-ночор кетдик.

Менинг ўз ҳаётимда Адасда биринчи бўлишим. Бу чолни ҳам, табиий биринчи топқир кўраётирман. Бироқ унинг қарилигига қарамай, шам шуълаларидай порлаб турган кўзлари менга жуда иссиқ ва танишдай кўринди.

Ажабо, бу ким? Кимнинг кўзига ўхшайди бу кўз? Йўқ. Мен янглишмоқдаман. Дунёда икки томчи сувдай бир-бировига ўхшайдиган кишилар жуда кўп, кўзлар ҳам шунинг сингари.

Ҳаммол кўтарган юкларига нисбатан деярли тез даражада кетар эди. Мен ва ўртоғим ундан икки қадам орқада, ўртоғимга қараб, ўзаро одатда сўалашадиганимиз очиқ овоз билан:

— Бу киши суриштирмайди ҳам, бизни қаерга олиб кетаётир? — дедим.

Ҳаммол орқасига қаради. Ўртоғим жавоб бериши лозим бўлган бу саволга манқаланиб, оҳанги бузилган ўзбек тили билан жавоб берди:

— Қўрқма, ёвга олиб бормайман. Номерга борасанми?

Мен ва ўртоғим бу гапдан ҳайронликда қолдик. Ўртоғим ҳовлиқиб сўрай бошлади:

— Ия, сиз мусулмонми?

— Йўқ.

Мен ўртоғимнинг шошиб сўраган бу саволини тузатдим:

— Яъни ўзбекми?

— Йўқ.

— Туркми?

— Йўқ.

— Ким бўлмаса? — деди ўртоғим.

— Чулчут, — деди чол дағаллик билан. Биз унинг ғарчанд оҳанги келмаса ҳам, сўз тузишидан ўзбек эканига ишона бошладик.

Чолдан ортиқ бирор ўзга савол сўрамай, бу кишининг ким экани тўғрисида ўртоғим билан музокаралашиб, номерга келганимизни билмай қолибмиз.

— Мана, Одессанинг энг яхши номери, шу ерга тушсаларинг бўлади, — деди чол.

Номер контораси билан гаплашиб, ўзимизга бир хона олдик. Чол биз билан хонанинг ичигача кирди, юкларни бир бурчакка қўйиб, хизмат ҳақини кутиб турди.

— Шундай қилиб, боббй, чулчутман, денг?

Чол кулди.

— Мен сизни танигандай бўламану, лекин билмадим, қаерда кўрган эканман, — дедим қайтадан.

Чолнинг энсаси қотди. Ўз-ўзига гўнғиллаб гапира бошлади:

— Эҳ-ҳе, Бадалмат, толеинг жойида, бу шахри ўзимда сени ҳам танийдиган зумраша чиқиб қолди, — ва овозини равшанлатиб гапира бошлади, — танисанг, танирсан. Арафотнинг бошида, Дажланинг лабида,

бедовнинг чўлида Бадалмат ҳожини кимлар кўрмади-ку, кимлар танимади.

— Бадалмат сўфи ака!— дедим ҳовлиқиб.

Чолнинг кўзлари париллаб кетди.

— Сен кимсан?

— Ҳамшаҳарингиз. Сиз Бадалмат кавушдўз эмасмисиз, бурнингиз қани?

Чол ҳақоратли назар билан менга қаради ва кўкрагига қотиб кетган бармоқлари билан уриб:

— Кўп яхши танидинг. Бадалмат кавушдўз бурун эгаси ўлган. Бу кўрганинг Бадалмат ҳожи бурунсиздир, — деди.

Чолнинг тубига ўриндиқ қўйдик, ечиниш ҳам эсимиздан чиқиб кетди. У гарчанд ўжарлик қилса ҳам, пул бериш ваъдаси билан гапга солдик. У сўз жиҳатига жуда бахилланиб қолган, илгари ўз шаҳаридаги касибчилик корхонасига ким кирса, «Аҳмад Замчин соҳибкирон»ни ўқиб бериб зериктирадиган Бадалмат сўфи ўрнига чўрт сўзли бир чол келиб босган эди.

У жуда қисқа қилиб ҳикоя қилар эди:

— Дарёи Шўр (Қора денгиз)дан омон-эсон ўтдим. Халфай Румнинг қизилбошлар шаҳарига ҳам бордим. Бедовларнинг чўлидан ҳам соғ ўтдим. Бироқ, бу Макка деганининг ўзи қип-яланғоч чўл экан. Халқнинг қиладиган касби корининг тайини йўқ. Бутун ризқи рўзим ҳожиларнинг устига. Ҳаж қилишни чиқарган одам ҳам: «Араб тўқ бўлсин-ку, Макка обод бўлсин, мусофирлар ўлса, ўла берсин», деган экан-да. Кимни кўрсанг: «Қани бер», дейди. Битта қора тош экан, лаклак одам шуни бориб ўпади. Юз-кўзини суртади. Бурунни ҳам ўша ерда қолдирдик. Суриштирамай ўпа берибман. Ҳафта ўтмай баданимга қизилча тошиб кетди. Қутлуқ дард, дедим...

«Ҳожи бўлдим»га мағрур қайта берибман. Йўл кира учун қолган-қутган пул-пучакни чўлда босқинчилар олди. Гадойлик қилдим, ямоқчилик қилдим. Ана шу ерга етиб келдим пўрт учдим. Қизилчаси қурғур қора тошдан юққан ёмон яра экан. Бурун чўкди...

Мана уч-тўрт йил бўлиб қолди, портда ҳаммоллик қиламан. Топганим дори-дармонга кетади. Шаҳримга қайтишга ҳам иштиёқим йўқ. Чунки, умрим тугалиб, соғлиғим ва буд-шудим тамомланиб, бугун-эрта «ҳажим қабул бўлай» деб турибди. Энди, ука, шаҳарга

борсаларинг, кўрдик, бор экан, деб гап чуватиб юрмаларинг, чунки у ерда ҳамма мени ўлган, деб ўйлайди, — деди чол жуда умидсизлик билан. Биз ҳам унга айтмасликка ваъда бердик. Юк кўтаргани учун ҳақини тўлаб хайрлашдик.

Тўғридан ҳам, Бадалмат сўфининг «ҳажи» охириги умрида, Макка эмас, Одесса портида «қабул бўлган» эди.

Одесса, 1931 йил

Бу гал ҳам ўтган галдаги сингари бўлди.

Албатта, уят эмас, насл қолдириш учун кураш, яшамоқ учун курашдирки, бу табиат қонуни. Энг оддий ҳужайрадан тортиб, фили маҳмудгача насл қолдирмоқчи. Ҳар қайсиси ҳам жўфай бўлиб яшамоқни истайди. Ана шу юзадан мен ҳам уйланиш учун қўни-қўшинининг қоғоздаги қантдай қилиб асраб ўтирганлари қизларига совчи юбора бошладим — оғиз солдирдим.

Ҳар ким ўз айбини билгиси келса, бирорта қизга совчи юборсин экан, бириси: «Ўпоқ», дебдир, бириси: «Сўпоқ», дебдир, бириси: «Йигитнинг димоғида сассиғи бор», деса, яна уттаси: «Кўрпа кўтарди мусофирга бературган қизимиз йўқ», деган жавоб-бажавобни бериб, кампирнинг дилига озор берибдир. Жуда ҳам жавоб тополмаганлари: «Вой айланай, қизимиз ҳали ёш, эрга бериш ниятимиз йўқ», деб жўнатибдилар. Хулласи, илки баҳордан катта қовун пишиғигача уч жуфт кавушнинг жағи урилса ҳам, мен «бахти сиёҳ»нинг пешонаси очилиб, бирор муносиб ерга унашолмадик. Кампирнинг бу тўғридаги мулоҳазаси «Осмони никоҳ эрга тушгани йўқ» дан нарига ўтмайди.

Бир кун мен айвонча лабида ўтириб, бошимни икки қўлим орасига олиб, кампирнинг қанча жойга борганин, кимдан қандай жавоб олганин, хулласи, муваффақиятсизликларини тинглар эдим. Кампир қатнай бериб тинкадан қолибдирми, қиз эгаларининг гапларидан хўрлиги келибдирми, ҳайтовур, жуда ҳам юрак өзгувчи бир оҳанг билан:

— Ахир, сен қурғурнинг кўча-кўйда қилатурган кори бадингдан хабардор бўлмасам, худога шукур, тагинг кўрган, вотинг асил, кимсан, фалончи мирза бўлиб юрган йигит бўлсанг, бир балойинг борми, нега тақдиринг қургур тошдан битиб кетди, мен ҳам кўзим очиқлиқда орзу-ҳавас кўргим, бир бошингни

икки қилиб, гўримда тинч ётгим келади... — деб сўйлар ва докафаранг лачагининг бурчига, бутун қотган вужудини сиқиб келтиргани бир-икки қатра заҳарзаққум ёшини артар эди. Чидаб тура олмадим.

— Буви, — дедим, — садагайи обидийда кетсин, фуқаро қизини бермаса, ачасининг бошини боқтирсин, бундан кейин сиз овора бўлиб эшик санаб юрманг, хотин керак бўлса, ўзим қидириб топаман, битта келин бўлса олиб берарман.

Хўрсиниб ўрнимдан турдим, кўчага чиқиб кетдим.

Ана шу кундан бошлаб, менинг кўча дайдилигим бошланди.

* * *

Мен бирорта қизга ёки бирорта кишининг қўлтигида кетиб борувчи хотинга, танисам-танимасам таъзим қилсам, илжайиб илтифот кўрсатсам, таажжуб қилинмасин. Чунки, мен бу ишни уларга холис, кўнглимда ҳеч қандай эгрилик сақламай, фақат ўзимга бир эш сайлаш ниятида қиламан.

Кийим-бошим гарду ғуборсиз, дўппимнинг ҳам оҳори кетган эмас, мийгим ҳалигина қирдирилган. Камчилик — ботинкамнинг хиралигида эдики, мен бунинг олдини олиб, чўткалатмоқда эдим.

Бир чаман, бир офат, ҳусн мамлакатада нодираи даврон, санамараста бир қиз ўрта яшар, соқоли мошғуруч кишининг ёнбошида борар эди.

Унинг гўзаллиги тўғрисида шоир қандай чиройли бир шеър ёзибдирки, байт:

Кўзларингдан кўп ғизоллар доғдир,
Лабларинг олуча бутган боғдир.
Кўкрагинг олмаси пишган чоғдир,
Бир кўришдан ҳар касал ҳам соғдир,
Мунча ҳам товус хироминг бор, ука?

Сочларингдан хом ипак шармандадир,
Бўйларингга сарви осо бандадир,
Сақлай ишқинг токи жоним тандадир,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадир,
Амр қил, қандай мароминг бор, ука?

Қиз билан ёнидаги кишини бир-бировларига таққос қилиб туриб, ота-бола эканларига зеҳним етди.

Отасининг барвасталиги, қизил юз, саломат, уст-бош жиҳатидан мукамаллигини кўриб, «Уришини кўриб — бўзини ол, дадасини кўриб — қизини ол», деган мақол эсимга тушди. «Менинг қидириб юрган қизим шу», дедим ва танимаганим ҳолда дадасига хушмулозимат билан бир салом ва қизига мулойим бир табасум ҳадя қилдим. Дадаси саломга алик олди ва мени бошдан-оёқ кўздан кечириб, йўлида давом қилди.

Бир оёғим чўткачида банд бўлганидан буларни таъқиб қила олмаганимга ўкиниб қолдим. Уша кунги умр боди ҳавога учди. Эртасига ҳам мақтарли бир машғулот билан банд бўлдим, деб айта олмайман. Чунки, бу икки кунда у гўзал дилбарни изладим. Учинчи кун деганда: қўққисдан кўзимнинг изсиз қадамлари унинг икки қоши ўртасидан жой олди. У ёғ бозордаги якка боққолдан сурма харид қилиб турар эди. Ёнида тунов кунги киши йўқ эди. Ҳеч қандай ҳадиксиз тикка олдига бордим ва камоли тавозе билан унга қуюқ қилиб: «Эсонмисиз?» — дедим. У ҳам: «Эсонмисиз?» — деб жавоб қайтарди.

— Яхши қиз, — дедим, — дадангиз кўринмайдилар, ҳайтовур, ўзлари соғмилар?

— Шукур, — деди. — Ўзингиз қалайсиз?

Унинг бунчалик одамшавандалиги унга қарши меҳрибонлигимни яна кучайтириб юборган эди. Унинг овози игна ва патниси янги бўлган граммафондай ёқимли эди.

— Йўл бўлсин?

— Шундай, бир кўчага чиқиб келай, деб эдим, қаерга боришимни ҳам билмай турибман, бу шаҳарда таниш-билишимиз ҳам йўқ, — деди юз нозу карашмалар билан қиз. Дарров муссфир эканини англадим.

— Танишингиз бўлмаса — мана биз таниш-да, — дедим. — Бу шаҳарда мусофир бўлмаган ким бор, қани бўшмисиз, шаҳаримизнинг пасту баландини жиндак томоша қилдирай.

Қизи тушмагур шундай мулойим табиат эди.

— Хўп, — деди.

Аввалига ёнма-ён, ундан кейин қўл ушлашиб, ундан кейин қўлтиқлашиб шаҳарни айлана бошладик. Иккита супрадай оқ танганинг баҳридан кечиб, бир тиликдан қовун олиб едик.

У мендан, мен ундан мамнун бўлиб, эртасига кўришмоқ учун ваъдани бир жойга қўйиб, ажралишдик. Уша кунги кечқурун унинг дадасини учратдим. Бу гал

у менинг кўзимга «келажак қайнатам» бўлганиданми, ҳайтовур, жуда иссиқ ва нуруний кўринган эди. Саломлашдик. Ҳатто ботирчилик билан олдига бориб, қўлини олдим, соғлигини сўрадим. Эгилиб-букилиб, тавозе билан ажралишдик.

Эртасига қиз билан ваъда ўрнида учрашдик, яна шаҳар айлана бошладик. Андак-андак гапларимизга муҳаббат шакарларини сепа бошладик.

Қизнинг ўзи-ку, бир сари эмишку-я, аммо унинг дадаси мени чандон яхши кўрар эмиш. «Бай-бай, ана йигиту ана хушмулозиматлик. Бу шаҳарда бундай меҳмондўст, яхши йигитни учратмадим, ҳар кимга худо кувёв берса, шундайини берса», деяр эмиш...

Учинчи кун қизни уйимга олиб бориб, кампирнинг кўригидан ўтказдим, кампирнинг қувониб кетганини қўяверасиз.

— Вой онагининг бўйларингдан қоқиндиқ. Бир-бировларингга толпечакдай муносиб келиб турибсанлар-а, худо ҳар икковларингни бир-бировларингдан жудо қилмасин, ҳа, ишқилиб, чинакам тақдир бўлган бўлсин, — дер эди.

«Қаллиқчам»ни ўтқазгани жой тополмайди, соясига кўрпача солади.

Кампир, ҳар қалай, азиз меҳмонга ҳам мунчалик эшилиб кетмаган эди, ўлимлик бисотини кавлаб, аллақандай тўй-маъракаларда енгга тўлдириб келган бир кафт-бир кафт ранго-ранг карамель, парварда, «соқоллик»ларни тўкин қилиб юборди. Дадам билан онамнинг тўйида катта бувам тарафидан қўшилган, онамнинг кўз қорачиғида сақланатурган ирвит қутичасининг аллақайси бурчагидан, оқ докачага тугиб ташланган, бир-икки чайнам сақични олиб, «келин» га минг мақтовлар билан бера бошлади.

— Олинг, ойпош, мана буни дадаси раҳматлик Бухоройи шарифдан келтирган эдилар, мозор босиб келган табаррук сақич.

Ишқилиб, кампир шўрликнинг севинчига чек бўлмади.

Орадан яна икки-уч кун ўтиб, қиз билан бу шаҳарда биз бормаган бир ўрин қолган бўлса, у ҳам ЗАГС эди. Дадаси билан иноқлигимизни-ку қўя берасиз.

Бир кун қиз билан шаҳарнинг обод боғларидан бирида — мажнунтолнинг попук новдалари остига қўйилган зангори скамейкада, электр. фонарларининг шуълаларидан буқиниб бир-бировимизнинг пинжимиз-

га чунонам сингиб кетган эдикки, шапқўр бир йўловчи бизни, бирорта семиз киши, деб ўйлар эди.

Бир йигитнинг бир қизга айта олатургани қанчалик юрак қўшиқлари бўлса айтган эди. Булар олдида қизнинг қалби танбурдан «Роҳат» эшитгандай, сурудларга ғарқ бўлди, деб ўйлаган эдим. Афсуски, у ўн биринчи боласини ҳам кўмиб келган бир мотамзада кампирнинг хўрсиниши билан уҳ тортди.

Бир-бировимизга чирмашиб кетган билак занжирлари бўшашиб ешилдилар.

Вужудимни бир титраш билан таажжуб чўлғаб олди.

— Жоним,— дедим,— сизнинг катта бир ҳасратингиз бўлса керак, мунча хўрсиниш бежиз бўлмаса керак?

Қиз аввалига ийманди. Қистадим.

— Энди шуки, дадамнинг бутун умидлари сиздан,— деди.— Сизгина бизнинг бошимиздаги фалокатларни бир тараф қила оласиз.

— Мен сиз ва дадангиз ҳурмати учун ҳар қандай фидокорликни қилишга тайёрман, қани, айтинг.

Қиз яна бир уҳ тортди, сўзга бошлади:

— Биз Чимкентдан бўламиз, унда бизнинг ботмон-ботмон ерларимиз, қўра-қўра қўйларимиз, уюрда отларимиз, қўшчи-қўлончиларимиз бор эди, ҳаммасини ташлаб келдик...

Гапнинг маъзига тушуна бошладим.

— Хўш, нега ташлаб келдингиз?

— Ҳаммасидан ҳам қўрғончамиз ўртасига кўмган асил молларимизга ачинаман, унда менинг ҳам кўп-кўп олтин-кумушларим, ипак, бахмал кийим-бошларим бор эди, замона дуруст бўлиб, қайтиб бориб олсак, ҳаммаси ҳам чириб қолади-да. Сизга деб (яъни куёвга) озмунча ҳам сарпо қилмаган эдик.

— Нега ташлаб келдиларингиз, дейман?

— Нега бўлар эди, дадамни қулоқ қилиб қамамоқчи бўлганлари учун-да.

— Қуруқ бош билан қоча бердиларингми?

— Йўғ-э, баъзи нарсаларимизни арзон-гаровга сотиб пул қилдик. Мен, дадам, яна бир яқинимиз учта отга миндик. Қирқтача қўйни олдимизга солиб кечалаб юриб қочдик.

— Яқинингиз каерда қолди?

— У узоқда. Сирдарёнинг бу ёнбошида, Фарҳод тоғининг этагидаги бир яйловда.

— Хўш, мен нима ёрдам қиламан?

— Шу, дадамнинг молларидан яна унча-мунча ажратиб олиш, ҳам дадамни ҳақли қилиш учун-да...

— Яхши гап... ўйлашиб кўрамиз... — Мен чуқур бир мулоҳаза дарёсига шўнғиб кетган эдим.

Муҳаббат ва кураш!

Ё муштумзўрга ёрдам қилиб, унинг давлати ва қизига эга бўлиш орқали синфий курашга ва пролетариат диктатурасига хиёнат қилиш.

Ё айшдан кўра — курашни, муҳаббатдан кўра пролетариат ҳокимиятининг пойдеворлигини илгари қўйиб, муштумзўрнинг синф бўлиб тугалуви учун бардам туриш.

Ё муҳаббат — ё кураш! Сўнггиси мени енгди, мен муштумзўрнинг синф бўлиб тугатилув тарафдори бўлиб қолдим ва бу тўғрисидаги мулоҳазамни баён қилиш учун қизга айланиб қарадим. Қиз мени ташлаб кетиб қолган эди...

Мен елкамдан босиб турган чарчоқликни иргитиб ташладим, йўлим уйга эмас, район шўросининг қулоқлар билан қураш комиссиясига эди.

Бир ҳафта ўтгач, қизни комиссия аъзоларидан бирининг қўлтиғида кўрдим.

Балки, ундан дада ва яқинини қутқариш, қўй, отларни қайтариб беришни илтимос қилатургандир.

Ҳар ҳолда, ўртоғимнинг олдида ҳам бутун салобати билан ё муҳаббат — ё кураш саволи турадиким, сўнггисининг енгшига ишончим зўр.

1931, октябрь

Мадмисанинг бошига келган фалокатларнинг бошланиши Арис станциясидан ўтгандан сўнг бўлди.

Поезд билан сафарга чиққан кишиларнинг бариси ҳам кўргандирларки, вагонларнинг ичида бир неча ерга Вестингауз тормозининг ручкалари қўйилган бўлади. Бу йўғонроқ келган бир ярим метр чамаси узунлигидаги трубадан иборат бўлиб, юқори қисми қизилга бўялган ва бир ручка (тутқи) билан туташтирилган, тутқи билан труба пломбаланган (печатланган) бўлади ва шу трубанинг тепасига кўзга кўринарли қилиб: «Вирор фалокат рўй бериб поездни тўхтатиш керак бўлиб қолса, шу ручкани пастга қараб тортинг», деб ёзилган бўлади.

Мадмиса ўз хонасидаги ўзга йўловчилар билан кечаси соат бирларгача суҳбатлашиб борди. Йўл узоқ, бисотдаги гаплар ҳар қанча кўп бўлгани билан гапириша берсангиз тугайди. Эрмак талаб қилиб қолади киши. Ҳамроҳлар унга шахмат ўйнашни таклиф қилган эдилар, билмаслигини эълон қилди. Картада ҳам биладиган ўйини «парлаб ташлаш — дурак» бўлганлигидан, бу ҳам эрмак ўрнига ўтмади. Чор-ночор ҳаммалари ҳам уйқуни тусаб қолдилар.

Қоронғи ва жимжит кеча. Йўловчиларнинг бариси ҳам уйқуда, ёстиғи паст қўйилган ёхуд ноқулай ёнбошлаб қолган кишиларнинг хурраги, аҳён-аҳёнда йўловчиларни кузатиб юрган проводникларнинг этиги полга урилиб чиққан тарақ-туруқдан бошқа овоз йўқ.

Ташқарида поезд шахт чопмоқда. Из устида тўхтамай айланиб турган вагон ғилдираklarининг «тақ-туқ, туқ-туқ, тақ-туқ» овози поезд тагидан қўполланиб, ўтмасланиб, мунтазам оқмоқда.

Йўловчиларнинг кўкраклари манзилга етиб бориш иштиёқи билан аста кўтарилиб қўймоқда.

Орадан икки соат ўтгандан сўнг, паровоз уч топқир кетма-кет гудок чалиб, юришини секинлатди, ай-

рим вагонлар ҳам унга итоат қилдилар ва юракларида сиқилиб қолган ҳавони чарчаганлардай «ух» деб чўвибгина чиқарди-да, тўхтади.

Ҳали станция узоқ. Тўхталган ер бийдай дала, бунинг устига паровоз фалокат сигналини берди. Уйғоқлар ўртасида ҳаяжон кўтарилди. Бу ҳаяжон уйқудагилар ўртасига чўкиб, юқиб ва борган сайин кенгайиб бормоқда эди. Проводниклар шошган, вагонлар ичида ранго-ранг фонусларни кўтариб чопмоқдалар.

— Катта фалокат бор...

— Босқинчилар составга ҳужум қилибдилар.

— Паровоз одам босибди...

— Изни ўғрилар кўтариб ташлабдилар.

— Қарши тарафдан поезд келмоқда экан, тўқиниш бўлишига сал қолибди...

Йўловчилар ўртасида бир-бировига ҳеч боғланмаган ва ҳеч бириси ҳам тўғри бўлмаган юқоридагидай ваҳималар чўккан эди.

Натижа маълум бўлди. Йўловчилардан кимдир вагон ичидаги Вестингауз тормозининг ручкасини пастга тортиб юборибди. Шўрлик ким экан, қандай фалокат уни поездни тўхтатишга мажбур қилди экан?

Текшириш кетди...

Топдилар. Мадмиса плацкартаси бўйича юқори полкада шунча тўполон ва ҳаяжонлардан бебаҳра оёқларини озод узатган, хурракни башанг қўйиб ухлаб ётар эди. Проводник ва бош кондуктор, бир гуруҳ уймалашган йўловчилар Мадмисани туртиб уйғотдилар. У кўзини очиб, бошига йиғилган оломонга олазарак бўлиб қаради ва хаёлидан: «Мени худо уриб қопти, кисавур шилиб кетибди», деган қўрқув ўтди, дарров чўнтак ва ёнларини пайпаслай бошлади. Ҳаммаёқ жойида. Бас, бу оломон нега йиғилди экан?

— Нега тормозни пастга тортдингиз?— деб сўради бош кондуктор.

— Қандай тормозни?

— Қандай тормозни бўлар эди, нега составни тўхтатдингиз?

— Составни тўхтатдингиз?!— деб саросималик билан кондукторнинг кўзларига тикилди, Мадмиса. Кондуктор штраф дафтарчасини чиқариб, проводникнинг тутиб турган чироғи ёрдамида ёза бошлади.

— Исмингиз?

— Мадмиса.

— Фамилиянгиз?

— Маъдиса.

— Йигирма беш сўм чўзинг!— деб амрона буйруқ берди кондуктор. Мадмисанинг ҳангу манглиги яна ошиб, ҳалигина осойишта бўлмаган уйқунинг илиқ қучоғида бир-бирига боғланиб етмаган тушларни кўриб турган кўзлари бир жуфт ғайни олхўридай қинларидан чиқиб кетаёзди.

— Нега ахир? Йигирма беш сўм бермоқ, менинг гуноҳим нима?

— Гуноҳингизни кейин айтиб берамиз. Сиз ҳозир йигирма беш сўм бераверингиз. Поездни яна ушлаб турманг. Агар қаршилиқ қиладиган бўлсангиз, шахсий гувоҳномангизни бериб, менинг орқамдан юринг, ана шунда биласизки, сабабсиз тормозга қўл тегизишнинг йигирма беш сўмдан ташқари намунали суди ҳам борлигини.

Ўзга йўловчилар ўртага тушдилар. Мадмисадан йигирма беш сўм штрафни тортиб олгандай ундирдилар. Кондуктор пулни олиб квитанция бергач, йўлакка чиқиб ҳуштак берди. Поезд қўзғалиб кетди.

Орадан сал ўтгач, проводник келиб, тормозни илгаридай қилиб, қайтадан пломбалаб қўйди ва Мадмисага қараб, тормозни кўрсатиб:

— Бунга тегиш ярамайди. Бирор фалокат бўлиб қолса, унда йўли бошқа,— деб насиҳат қила бошлади.

Бир жиҳатдан йигирма беш сўмнинг алами, бошқа жиҳатдан кўпчиликдан уялиш орқасида ортиқ Мадмисани уйқу олмади. Айниқса, юқори полкага чиқиб ётганда, яна биринчиси каби, билмасдан тормоз қулогини босиб юбориш эҳтимоли уни қўрқитар, йигирма беш сўм нақд ақчанинг қўлидан чиқувига сабаб бўлган бу ишқал мурватга яна бир қайта йўлагали юраги дов бермас эди. Паст полкадаги ҳамроҳларнинг бирисига илтимос қилиб, жойини алмаштирди ва азонгача мижжа қоқмай шу арзимаган тормоз тутқисини пастга тортиш билан ками йигирма бешта вагонни судраб кетаётган кучли паровознинг тўхтаб қолувига ақл югуртирар ва бу ишга ишонмас эди.

Эрта билан ўзга йўловчилар техниканинг бу шоқобчасини тушунтирдилар.

У Москвада оддий номерлардан бирисида қўнди. Улуғ шаҳар. Бир ерни ёхуд бировни қидириб топиш қийин. Ҳар бир кўринган янгиликка ағрайиб, Москва кўчаларида икки кун юрди. Бу орада рўй берган қизиқ ишларнинг бириси эрта билан адашганча кеч соат

тўққизда, ўшанда ҳам милиция ёрдами билан номерга қайтиши бўлган эди.

Учинчи кун у ўзининг ҳаммомга тушишга майл қилганини сизди. Номер хизматчисидан бу яқин орада қаерда ҳаммом борлигини сўради. Номер хизматчиси номернинг ўзида иссиқ ванна — кичик мўрча борлигини билдириб, керак бўлган тақдирда, тайёр эканини эълон қилди.

Мадмиса номер мўрчасига тушди.

Яхши, покиза, иссиқ. Ваннага сув буради (мурвати бир талай тимирскилаш орқасида топиб олди). Ваннага қуйилган иссиқ сувнинг ҳарорати билан мўрча яна қизиб, роҳатижонга айланиб бормоқда эди. Муддаодагидай чўмилди, ваннага икки қайтадан тушди.

Артинди, кийинди, галстукларини мўрча ойнасида пўрим қилиб боғлаб ҳам олди. Кирларини тугиб, эшикка борди. Фақат... эшик очилмайди...

Тоза уринди. Эшикда бўлган ҳамма муртигардонларни текшириб чиқди. Фалокат... эшик очилмайди. Бир тарафдан мўрчанинг иссиқ ва буғланган ҳавоси димиқтирмоқда.

Чорак соат қийналди — очилмади. Ноилож қолиб, муштларини тугиб, бор кучи билан эшикни ура бошлади ва қичқирди. Номер хизматчилари югургилаб келиб, орқа тарафдан сўраша бошладилар.

— Нима гап, нима фалокат юз берди?

— Ёрдам қилингиз, эшик очилмаётир, бўғилиб ўлаёздим.

Орқа тарафдан аёллар ҳиринглаши эшитилди:

— Нега очилмасин, очилади.

— Ахир, очилмайди, ҳазиллашманг, кишининг устидан қулфлаб қўясиз-да, тагин ундан куласиз.

— Йигит,— деди орқа тарафдан бириси кулги аралаш,— сиз балки ваннадаги истеъмол қилинган сувни бўшатмаган ва жўмракни бураб қўймагандирсиз.

Мадмиса орқасига — мўрча ичига қаради. Дарҳақиқат, жўмракдан сув очиб ётир, ваннада ифлос сув. Ваннанинг тубини очди. Жўмракни бураб қўйди. Қайтиб эшикка келди, итариб кўрди, эшик очиқ.

Эшикнинг очилувини мўрча ичини озода сақлануви учун алоқадор қилиб ишлаган эканлар янги замон усталари, мана сизга техника!

Мадмиса бир жиҳати, мўрчанинг қайноқ ҳавосидан бўғриққан, бир жиҳати, шу оддий нарсанинг ҳам билмовидан номер хизматчиларининг кулишларидан

уялиб, бўртиб кетган ҳолда ўз хонасига бошини ерга солиб кириб кетганича, кечгача ўралиб ётди.

Эртасига у Москвада аллақачонлардан буён ўқиб юрган бир ўртоғини топмоқчи бўлиб қолди. Фақат адресини билмайди.

Нима қилиш керак?

Номер хизматчиларининг бирисидан:

— Бу ерда ўзбек ўқувчилари борми?— деб сўраган эди, «Бор», деган жавобни олди.

— Улар қаерда турадилар?— деб сўраган эди:

— Москвада ўзбеклардан кўпи йўқ. Мен адресний стол эмасманки, ким кўринганнинг турар жойини биллаверсам,— деган ярим дағал муомалага йўлиқди. Бироқ, бу галча ҳам обрў кетса кетар, деган ўй билан:

— А, адресний стол қаерда бўлади?— деб сўнгги сўроғини берди.

— Наҳотки сиз ҳеч нимани билмайсиз, адресний столнинг бўлимчалари шаҳарнинг ҳар муюшида бор. Ана шундоқ кўчага чиққанингизда рўпарадаги будка ҳам унинг бўлимчаси.

Мадмиса кўчага чиқиб, хизматчининг нишон бергани будкага йўлиқди ва қидириб юргани кишининг исмини айтиб, қаерда турувини сўради.

Беш минутга ҳам қолмай битта қоғозни ёзиб бердилар:

«Пролетар район, Ленин кўчаси, 43- уй, 11- қават, 2- корпус, 96- хона».

— Ана энди топиб ол,— деди ўз-ўзига таъна билан Мадмиса.— Бари бир, ўзим тополмайман, бирор киракаш извош бўлса маъқул келар эди.

Шу орада будка олдида бир автомобиль тўхтаб, ичидан бир киши тушди-да, шоферга пул бериб, узоқлашди, демак, киракаш автомобиль.

Мадмиса автомобиль ёнига яқинлашиб, шофер билан гапириша бошлади:

— Пролетар район, Ленин кўчасига қанча оласан?

— Қайтасанми ҳам?

— Бали.

— Узоқ кутмайманми?

— Унчалик узоқ эмас.

— Қани туш бўлмаса, қанча юрганингга қараб тўлай берасан.

— Эҳа,— деди Мадмиса,— юрганингга қараб тўлай берасанки, кўчага ташлаб қўйган кармон борми, ҳозир байини қилмасак, бирпас туриб, фалон пул бе-

расан, деб ўтирсанг, орамизда жанжал чиқса, бунга кимнинг тоби бор. Пухта қил, ўртоқ.

Шофер кулди.

— Хавотирланма, сендан ортиқ олмаймиз, бу таксомотор.

— Таксаси қанчадан?

— Цифри ўн тийин.

— Цифринг нимаси?

— Ажойиб одам,— деди шофер истеҳзо билан,— ахир, мана бу автомат қанча юрганимизни ва қанча кутганимизни ўлчаб туради. Шунга қараб ҳақ тўлайсан-да,— деди автомобиль ёнбошидаги масофа автоматини кўрсатиб. Мадмиса бу автомат ва унинг хўжайини шоферга ишониб-ишонмаслик бир тарзда автомобилга чиқиб ўтирди. Ичидан: «Шопир ранжитмаса бўлгани», деб борар эди. Шофер сўради:

— Нечанчи уй?

— 43.

Бир дамда етиб келдилар. Автомобиль тўхтади. Мадмиса кўкка яғрин бериб ётган бу баланд иморатнинг катта дарвозасидан ичкарига кирди.

«Ҳали ўн биринчи қаватга чиқиш керак-а, бирон юз зинапоя босарман», деган ўй билан зинани қидириб, кўзини жаланглатиб турган эди, иморат эшигида турган дарвозабон унга яқинлашиб сўрай бошлади:

— Нечанчи қаватга чиқасиз?

— Ўн биринчи.

— Бўлмаса нега қараб турасиз, қани, лифтга ўтирмайсизми?

Мадмиса: «Лифт нимаси?»— деб сўрашга ҳам улгура олмади, дарвозабон уни бошлаб, бир кичик ҳужрага қамади. Ҳужрада Мадмисадан ташқари яна бир хотин ҳам бор эди. Мадмиса хотиндан баъзи нарсаларни сўрашга эндигина оғзини жуфтлаган ҳам эдики, хотин ҳужра деворидаги қатор тугмачалардан биринини босди ва муаммо ҳужра Мадмисанинг қўрқув ва таажжубига қарши «виз» этиб юқорига кўтарилиб кетди.

Мадмисанинг юзида бир қари бўз биттанга деярли даражада қалиқ пайдо бўлган эди. Томоғи қуриб, лаблари елимланиб қолган. Хотиндан бир нима сўрашга ҳам тили бормас эди.

Ҳужра тўхтади. Хотин эшикни очиб, чиқиб кета бошлади. Мадмиса хотиннинг барига маҳкам ёпишди.

— Тўхтанг, энди мен нима қиламан?

— Сизга нима керак?

— Ахир, мен ўн биринчи қаватга чиқмоқчиман-ку? Бу ернинг ўзи қаер?

— Бу ҳали саккизинчи қават,— деди хотин,— юқорига чиқиш учун тугмалардан керагини босинг!

— Жон опа, буни билмайман, менга ёрдам қилинг.

— Уйимда эрим касал, мени ушламанг, наҳотки шуни ҳам билмайсиз,— деди-да, хотин ҳужра эшигини ёпиб, жўнаб қолди.

Мадмисани қўрқув аралаш муаммолик ўраб олди ва қалтираган бармоқлари билан тугмалардан рўбарў келган аллақайси бирини босиб юборди. Ҳужра юқорига кўтарилиш ўрнига қуйига қараб, суръат билан тушиб бормоқда эди. Мадмиса шошиб яна бир тугмани босди. Ҳужра ярим йўлда тўхтаб, яна юқорига қараб кўтарилди бошлади.

Қаерга бормоқда? Буниси энди таваккаллик иш эди.

Ҳужранинг тепаси охириги томга етиб, бир нимага тегди-да, пастга тисарилди. Яна кўтарилди, яна бир нимага тегиб тисарилди, яна, яна, яна...

Лифтнинг умумий тугмаси босилган бўлиб, давомли электр токи унга таъсир қилиб турганидан, у шу қабила зовта билан бир қуйи, бир юқорига қараб бориб-келишда давом қилмоқда эди.

Мадмиса яхлит ўлимнинг қайта эканини ортиқ тушунди, бир-икки бор ўн тўртинчи, охириги қават билан ўн иккинчи қават ўртасида бориб-келиб юрган лифтнинг ичида бор кучи билан: «Ёрдам берингиз, ёрдам берингиз!»— дея қичқирди-да, ҳушидан кетиб қолди. Лифт дарвозабони энг илгари лифтнинг бориб келувини, бирорта эрмакталабнинг ўйини бўлса керак, деб ўйлаган бўлса ҳам, давомли бу «ўйин» уни таажжубга солган ва охирини кутиб турмоқда эди. Лифт ичидан ивир-шивир қулоққа эшитилган «ёрдам берингиз»дан сўнг, пастки включателдан лифтни пастга тушириб олди.

Эшикни очдилар. Бояги Мадмиса кўринди, беҳуш ётарди.

Чалқанчасига ётқизиб, сунъий нафас олдирдилар, юзига сув сепдилар, талайдан сўнг йигит ўзига келиб, кўзини очди.

Дарвозабон камоли ҳайрат билан унинг чеҳрасига телмирар эди.

— Сизга нима бўлди?

Мадмиса бир қўлини кўкрагига қўйиб, бошини бир

тарафга таъзим билан қийшайтирди. Жавоб берди.
Дарвозабон сўради:

— Керакли жойга чиқа олдингизми?

Мадмиса бош чайқаб, «йўқ» ишоратини қилди.

— Олиб чиқиб қўяйми?

Мадмиса яна бош чайқаб, «йўқ», деди.

— Кетасизми?

Мадмиса бу гал бошини илгарига чайқаб, «ҳа», ишорасини қилди. Дарвозабон унинг қўлтиғига кириб, кўчага олиб чиқди ва кутиб турган таксомотор (автомобил)га тушишга ёрдам берди. Шофер ҳалигина соғ кириб кетган йўловчининг дабдурустан бу ҳолга тушиб қолганига таажжубланиб, дарвозабонга қаради:

— Нима гап? Нима ҳодиса бўлди?

Дарвозабон тундлик билан шоферга:

— Нима гап бўлар эди, техника-да,— деган жавобни айтди. Шофер дарвозабоннинг «техника-да», деган жавобидан бир нарса англамаган бўлса ҳам, вақтни ўтказмай машинани юргиза бошлади ва Мадмисага қараб:

— Энди қаерга, скорий помошгами?— деб сўради.

Мадмиса ҳалқумига тиқилиб ётган нафасини аранг ютди-да, ернинг остидан келаётгандай секин гўлдираш билан жавоб берди:

— Аввал «Победа» меҳмонхонасига, у ерда мен юкларимни йиғиштириб чиқаман, иннайкейин вокзалга...

Мадмисанинг Москвадан келганига бир ой ўтиб кетгандан сўнг, у эски қадрдоним билан суҳбатлашиш иштиёқида уйига бордим. Янги ишга кирибди. Ишдан энди қайтиб, ювиниб турган экан.

Москва хотираларини сўйлайди:

— Техникани эгалламасанг, афсона бўлуving аниқ экан, мен энди техникани эгаллашга ўз-ўзимга сўз бердим, технический мастерскойга кириб ишламоқдаман, менинг Москвада кулги бўлиб қолувимга техникани билмаслигим айбдор,— деди.

— Тўғри,— дедим мен.

— Онадан қиз туғилганимга гоят-гоят ўкинар эдим. Катта шаршаранинг шоввасидан бир текисда оқиб турган сувларнинг майин тўлқинларига ҳасрат билан телмирар эдим. Қиз кишида ҳатто оқиб турган сувча қадр йўқ. Ҳалигина бизнинг қўрғончада тўлқин урган бу сувлар мана энди қўрғонимизни ўраб олган пахсаларнинг тубидан жилиб, қўшнимизнинг қўрғонига оқиб ўтди. Эҳ, бу сувларнинг йўллари шундай узунки, булутларни, ўз қўйнида сақлаган чўққили тоғлар бағридан тушиб, ерларга бир умр кўклам тўшалган бахмал қирлар, боғлардан ёриб, лаб ташна чўлларни қониқтириб, қуюқ ўрмонларни оралаб бизга келган бу сувлар...

Қиз кишида сувча дармон йўқ. Айниқса, менда.

Эркин сувлар! Қалбим сиздай қадамлагуси келади.

Менга ўз тубидан ўрин бериб соясида парвариш қилган шу толнинг қанчалик шох ва озод новдалари бор. Улар истаса, шўх қуёшнинг беҳаё кўзи олдида жилваланади, истаса, бастакор шаббоданинг паришон музыкаси-ла қўл тутиб ўйнайди, истаса, сокин кечаларнинг рубобий қўйнида ой нурларига зумрад япроқлар орқали ўпиш беради.

Сочларим менинг қоп-қорадир. Шундай қораки, қоронғи кечаларнинг қора дostonлари менинг сочимдан ўрилган, шу қора сочларим меники бўлиш билан қора кунга қолган. Буларнинг тол новдаларидек ранго-ранг ёпинчлари йўқдир.

Уч кунда жадал билан битта дўппи битказаман.

Бечора йигитлар кумушдай жилваланиб, симобдай ялтираган бу дўппиларни мардлик бошига кийганида аллақандай бир гўзал қизнинг уврадай майин, нуқрадай пок бармоқлари бошингизни силагандек завқланарсиз, диққат билан чатилган ҳар чакма аллақайларда сизга ишқ сақлаб ётган бир таннознинг муҳаббат мактубидай кўзларингизда эҳтирос қўзғатар. Мени кўрмоқчи бўларсиз, кўрманг.

Мен бу дўппининг нусхасини толеимдан чиздим, гуллари юрак қонимдан, япроқлари сариқ чеҳрамдан намунадир. Ҳар қатимда кўз ёшлари чатилиб қолгандир. Мени кўрманг, бечора йигитлар. Онадан қиз туғилганимга ғоят-ғоят ўкинаман. Мен эр бўлиб туғила қолсам нима бўлар эди? Тўртта ёш укамни боқиш учун бўлса-да, дадамнинг ёнбошида баб-баравар, ҳатто ошириб кетмон уролсам нима бўлар эди? Бечора дадам мана шу бир парча нонни бизга едириш учун қанчалик чалишади. Илк саҳардан қош қорайгунча бахил табиатнинг тошбағир ерида кесак майдалайди, шудгор юмшатади. Кошки, шу меҳнатларнинг унумини тугал ўзи эгаллай олса эди. Қариган кунларида коранда ишлаш, ер эгаси — хўжайиннинг қош-қовоғига термилиш, ҳар қандай оғирлик ва ҳақоратни фақир оиласи ҳурмати учун кўтариш қандай қийин.

Менинг отамга ёрдамим уч кунда биттагина дўппи. Бундан келадиган фойда нима бўлар эди. Онамнинг чокка кўзи ўтмайди. Оиламизнинг қийналганини кўраман-да, жуда-жуда йигит бўлиб қайтадан туғилгим келади. Эсизки, бу мумкин эмас.

Сувлардай аллақаёқларга оқиб кета олсам, шаббодалардек манзилларга кўча олсам, қушлардек қанотланиб уча олсам, отам чеккан жабру жафоларни кўрмасам, дейман.

Тўғри, менинг сочларим қоп-қорадир. Бироқ совчилар учун сочларим қоралиги кифоя эмас. Мен ўн тўққизга кирдим. Мени эр олса эди. Отамнинг юки енгиллашар эди. Ойнага қарайман, яна ўкинаман. Тўғриси, менинг ҳусним бир эр болага муносибдир. Чунки, мендай чўтир бўлган йигит новдадай толма, сутдай оқ қизга уйлана олади. Лекин ҳар йигит ўз хотинининг мендек хунук бўлувини ҳеч қачон орзу қилмайди. Менинг гўзаллигим атиги қора сочларимдир. «Ёмон отга ёл битар» деганларидек, сочларим менинг жуда узундир. Бироқ буларнинг фақир отамга ва оилага ёрдами тугал йўқдир.

...Мен ҳалигача эр бўлиб туғилмаганимдан ўкинаман. Бироқ бу толеи шўр бўлмаганини энди англадим. Мен ҳалигача хунуклигимдан қайғуриб келдим. Бироқ ҳусннинг шараф билан алоқаси бўлмаганини бу кун энди ўргандим. Отам уйида қайғуда кечирган кунларимга энди куламан. Мен энди бир хотин бўлиш билан бахтиёр, шу хунуклигим билан толели кишиман...

Район давлатга пахта тошпириш планини икки йилдан бери ошиғи билан бажариб келади. Бунга албатта, колхозларни ташкилий хўжалик жиҳатидан мустақкамлаш, меҳнат интизомини тўғри йўлга қўйиш, уни тўғри ҳисобга олиш, колхозчилар ўртасида ударникларни қизиқтириб, уларни рағбатлантириш, колхозларнинг ўз имкониятларидан тўғри ва ўринли фойдалана олишлари ва бошқалар сабабдир.

Бироқ булар билан бирликда яна кучли сабабларнинг биттаси — хотин-қизлар меҳнатига тўғри баҳо бериш ва буни асосли суратда ташкил қилиш ва фойдаланиш бўлди. Бошқа хотин-қизларнинг меҳнатига деярли ҳамма қўл силтаб қараган эди.

«Бе, ўзи нимаю сояси нима бўлар эди? Кетмон чоп олмаса, қўш қайдай олмаса, ариқ торта олмаса, арава мина олмаса, хотин деган нарса, у энди хотин. У чолдеворга кириб гўжасини қайнатсин, дўпписига қатим тортсин. Эр ишига аралашса, аввало ўртадан қаё кўтарилади. Ишлаб турган йигит-яланг андармон бўлиб ишдан қолади, иккинчидан, барака кўтарилади, шунинг учун хотиннинг остона ҳатлаб қирга чиқиши маъқул эмас», дегувчилар ҳам бўлган эди.

Бу фикр аллақанча вақт ўз ҳукмини ўтказма келди. Ҳар қалай, ишда ҳам хотин-қизларни нўноқликда камситиш давом қилиб келди...

Ҳамалнинг сўнгги ёруғларидан фойдаланиб шудгор ўтказилмоқда эди. Хандақ ерларда қўлобланиб қолган сувларда кўклам ашулачиси — қурбақалар чаманларда ин тараддудида юрган қушчалар билан басма-бас ўйнамоқда. Қуёш иссиғи-ла шудгор устидан енгил ва ялқов буғлар кўтарилмоқда эди. Колхоз қўрасида бўлса ҳайдов ишларини бошлаш ва ерларни сифатли ўғитлаш тўғрисида жиддий музокаралар бормоқда эди.

Икки кундан сўнг колхознинг биринчи қўши далага чиқди. Қўш чиққан кеч мажлис чақирилган эди.

...Колхоз қўриқдан янги ерлар очиш, давлатга ўтган йилдагига қараганда кўпроқ пахта бериш мажбуриятини олганлиги сабабли экин майдонларини ўғитлаш керак. Бунинг учун қаердан бўлса ҳам ёрдамчи куч топиш лозимлиги музокара қилинган эди. Кўп ўйладилар. Ҳеч қандай илож йўқ. Ишнинг оғири яна колхозчи эрларнинг бўйнига тушади. Натижада ҳар қўш-

чи, ҳар кетмончи ўз нормасидан сўнг қўшимча ўла-роқ ерни гўнглашда иштирок қилуви мажбур, деб то-пилади. Тажриба қилиб кўра бошлайдилар. Жуда оғир... Чўтир хотиннинг эри ҳар кеч ишдан чарчаб келар, «ғинг» деган гап қулоғига ёқмас, ҳар арзимаган иш учун хотинидан шикоятланар эди. Уни нўноқлик-да, заифликда айбларди.

Чўтир хотин энг сўнг бу камситишларга чидаёл-мади.

У камбағал отасининг рўзғорида йигирма йил оғир юк бўлиб яшади. Энг сўнг бу батрак эрига чиқди. Ун икки йил бирга яшадилар. Бу муддатда эри ислоҳот-дан ер олди. Ўз рўзғорига эга бўлдилар. Уч йил бўл-ди — колхозга қўшилдилар. Қанча сувлар оқди, қан-ча ёмғирли кўкламлар ўтди. Дунёнинг қанчалар чеҳ-раси ўзгарди, қанчалар янгиликлар рўй берди. Шунча ўзгаришлар... Ахир, нега чўтир хотинни камситиш ҳалигача ўзгармайди. Нега уни заифликда, ҳаромто-моқликда, нўноқликда айблайдилар? Наҳотки, шу хўрликларга сабаб табиатнинг ҳар доим такрор қи-лувчи хатоси бўлса! Наҳотки, у онадан қиз туғилгани учун бу ҳақоратларга сазовор бўлса? Қачонгача чи-даш мумкин!..

...Эртаси эрта билан чўтир хотиннинг эри уйғониб, хотинини ўз ёнида кўрмади.

«Рўзғорга тариқча фойдаси тегмайди, яна бунинг устига нонуштани ҳам вақтида тайёрламай аллақай-ларга йўқолади. Хотин деган нарса энди нима қилсанг ҳам хотин экан-да, кошки, шудгорда мени иш кутма-са», деб гўнғирлади чўтир хотиннинг эри. Кутди, хо-тин йўқ. «Кечаги койишдан нафси олинган бўлса аразлаб кетгандир», деб ўйлади. Яна кутди. Нонуш-тасиз колхоз қўрасига қараб кета бошлади. Йўлда яна уч колхозчи ўртоғини учратди. Хотин воқеасини сўз-лаб берди. Улар ҳам бу воқеанинг ўз бошларидан ўт-ганини сўзладилар.

— Нима гап?

— Ҳамма колхозчининг хотини ўрнидан — эри-нинг қучоғидан йўқолган.

Қишлоқ бўйлаб ҳангома кетди. Ахир, қизиқ эмас-ми, бутун қишлоқнинг хотини бир саҳарда йўқ бўлиб қолса? Наҳотки бу қишлоқ «Хотинсизлар» қишлоғи бўлиб қолади? Ҳамма нонушта қилмаган, болалар йиғ-лайди. Сигирлар соғилмаган.

— Нима гап?

— Хотинлар қани?

Шудгор тарафдан келган бир киши бутун хотинларнинг қирда ишлаб турганини сўзлади. Йиғилишиб тенасига бордилар. Иш жойида: хотинлар липа уриб, бир қурлари замбар, бир қурлари қоп билан сой лабига йиғилган гўнглари ерга сочмоқдалар. Бу иш баъзи колхозчиларга жуда кулги туюлди.

— Ол-ҳа, сенларнинг қўлингдан келадиган иш бу эмас,— деди баъзилари.— Бориб чойидишни қайнатинглар, нонушта кечикиб кетди.

Хотинлар қулоқ солмадилар. Эрлар кула-кула чойхонада чой ича бошладилар. Тушки чой ҳам шундай, чойхонада бўлди. Лекин чойхонада чой ичиш, сигир соғиш, болаларни парвариш қилиш эрлар учун жўн тушмади.

— Жуда қийин, бу иш бўлмайди,— дедилар. Ҳақиқатан, қийин эди. Чунки кечки овқатни ҳам эрларнинг ўзлари тайёрлашга мажбур бўлган эдилар.

Кечқурун ишни тамомлаган хотинлар колхоз правлениесига шу қисқа мазмунда рапорт бердилар:

«Ерга солиниши лозим бўлган гўнглари солиниб бўлди. Эртадан чолдеворларнинг тупроқларини қолган ерларга тўка бошлаймиз. Ишларнинг мазмуни билан танишмоқчи бўлсангиз, бизнинг мажлисимизга иштирок қилишингизни сўраймиз.

Хотинлар бригадасининг бошлиғи Чўтир хотин».

Колхоз правлениесига бу рапортни жуда кўп музокара қилдилар. «Қийин иш, жуда қийин», дедилар. Энг охири, хотинлар мажлисига эрларни ҳам чақиришни маъқул топдилар.

Мажлисида нималар бўлди, ким кимни камситди, билмадик. Бироқ колхозчилар ўртасида меҳнатни тақсимлаш шундай ўзгардики, ҳар икки томон бир-бирларини камситмай бошладилар. Чигитни тозалашда, ер ўғитлаш, ўтоқ, чопиқ, терим, кўсак териш, гўзапоя юлиш ишларининг ҳаммасида ҳам хотин-қизларнинг меҳнати баб-баравар бўлиб турди.

Бундан ташқари, колхозда янги ташкил қилинган қуёнчилик, паррандачилик фермаларининг ишлари ҳам тугал аёллар қўли билан бажарила бошлади. Ортиқ айрим рўзғорларда қора қумғон тутилмайди, қора қозон ўз комига хотинларнинг қимматли вақтларини тортмайди. Болалар оналарнинг этагига ёпишиб, оналари учун камситиш, хўрлик келтирмайдилар.

Чунки колхозда умумий овқатланиш йўлга қўйилган, ясли очилган.

Чўтир хотин, хотин бўлиши билан қандай бахтиёр. Чунки у колхоз хотин-қизларининг ғайратга келтиришда саркор бўлди. У ўз бригадасининг ҳар ишда илғорлиги билан мақтана олади. Энди уни на рубобий кечаларнинг сокинлиги, на мажнунтолларнинг шаббодалар билан муҳаббати қийнайди. У ортиқ ҳеч кимдан камситиш тингламайди.

...Колхоз икки йил планини ошиғи билан бажарди. Бу йил учинчи йилнинг илғорлиги учун курашмоқда. Чўтир хотин ҳам бу кўклам билан уч мартаба ўз бригадасида ер ўғитламоқда. У қандай толедирки, унинг кўкрагида самимий ҳур меҳнатнинг қизил нишони порлайди.

Унинг колхози ҳар қачон олдинда... Чўтир хотин— Шарифа опа районда ном чиқарган ударник хотин!

1933, апрель

(Воқеий ҳикоя)

Отамизнинг ўлганига анчагина йил ўтиб кетди. Бу йил ўн еттинчи йилнинг кўкламада онамиздан ҳам ажралиб, шум етим бўлиб қолдик. Биз тўрт етимдан хабар олиб туришга катта онам — онамнинг оналари Рокия биби келиб турибдилар. Бу кишини биз эркалаб Қора буви деб атаيمиз.

Оқшомлари бувим бошлиқ ҳаммамиз олди очиқ айвонда увинтўда кўрпа-ёстиқларга ўралиб, биттагина Ҳратепанинг кир ип шолчаси устида ухлаймиз.

Сентябрь ойларининг охири, илк куз оқшомларидан бири эди. Ҳаво анчагина салқин. Биз етимлар бир-биримизнинг пинжимизга тиқилиб, бир-биримизни иситиб уйқуга кетганмиз. Қаторда энг сўнгги бўлиб, она чумчуқдай Қора бувим ётардилар, у киши саксондан ошиб кетган, носкаш кампир эдилар.

Бу оқшом уч хўроз ўтгандан кейин, Етти қароқчи юлдузи тик келганда гўнғир-гўнғир овоздан уйғониб кетдим. Бувим ким биландир анчагина баланд овозда суҳбатлашмоқда эдилар. Ҳовлимиз, ота-бувадан қолган, анчагина катта бўлиб, тўртбурчак таноби ҳовлилардан эди. Гир атрофи иморат, шимол томонда амакиваччаларимиз туришарди. Лекин улар ёзда боққа кўчиб кетадилар. Ҳозир улар томон бўш.

Буни қаранг-а, бизнинг уйимизга ўғри кепти. Бизни ҳам одам деб йўқлайдиган кишилар бор экан-да дунёда? Эртага ўртоқларимга тоза мақтанадиган бўлдим-да: «Бизнинг уйга ўғри келди». Ғурур билан айтилса бўлади. Лекин ишонишармикан?

Ўғри ўша амакиваччаларнинг тоmidан секин юра келиб, бувимнинг тўғриларига келганда акса уриб юборибди. Бувим эса ёстиқни кўкракларига қўйиб, тил тагидаги нос билан ўйлаб ётар эканлар. Бувим пуф деб носни туфлаб, томга қараб:

— Ҳғригина болам, ҳой, ўғригина болам, ҳойна-ҳой бирор тирикликнинг кўйида томга чиққан кўрина-

сан, ахир касбинг нозик, тумов-пумовингни ёзиб чиқсанг бўлмайдами?— дебдилар.

Ўғри томдан туриб:

— Ахир, бувижон, сиз ҳам бироргина кеча тинчингизни олиб ухласангиз бўлмайдами, бизнинг тирикчилигимизнинг йўлини тўсаверасизми?— дебди.

Мен гап шу ерларга келганда уйғониб кетган бўлсам керак. Қолган гапларни эшитганимча қилиб ёзаман.

— Ҳой, айланай, ўғригина болам, бошимда шундай мусибат турганда кўзимга уйқу келадими? Мана: олти ой бўлди, бирор соат мижжа қоқиб ухлаганим йўқ. Кундуз кунлар гарангдай довдираб юраман. Бирор ерга ўтиб мизғигандай қуш уйқуси қиламан. Кечалари хаёл олиб қочиб кетади.

— Нималарни хаёл сурасиз, бувижон?— Бу гапдан кейин устидаги тўнини турмучлаб бўғотнинг устига ёстиқ қилиб қўйиб, ўғри ҳам ёнбошлаб олди.

— Нималарнинг хаёлини сурардим. Шу тўртта етимнинг эртасини ўйлайман-да, болам. Замонни ўзинг кўриб турибсан, тириклик тошдан қаттиқ, туянинг кўзидай нон анқога шапиғ. Ҳали буларнинг қўлидан иш келмайди. Сўққабашгина аравакаш тоғаларининг топгани ўзининг рўзғоридан ортиб, буларга қут-лоямут бўлиши қийин. Рўзғорда бўлса: кўз кўриб, қўл тутғудай арзигулик буюм қолгани йўқ. Бир чеккадан сотиб еб турибмиз. «Туриб еганга турумтоғ чидамас», деганлар. Эҳ-ҳа, бу болалар қачон улғаяди-ю, қачон ўзининг нонини топиб ейдиган бўлади! Чор-ночор хаёл сурасан, киши. Тағин бу етимларнинг биттагинаси ўғил, учтаси қиз. Энди ўн тўртдан ўн бешга ўтди. Қизлари қурғур, қачон бир ерга элашиб кетади-ю. Ўзи ўраб, ўзи чирмаб оладиган жой чиқмаса, буларга кимнинг ҳам кўзи учиб турибди дейсан? Замон қаттиқ, ўғригина болам, замон қаттиқ!

— Тўғри айтасиз, бувижон,— деди ўғри,— менинг ҳам икки болам, хотиним, битта кампир онам бор, бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак, деганларидек, шуларни боқишим керак. Тўртта чавати нон топиш учун ўзимни ўтга-чўққа, Алининг тиғига ураман. Бўлмаса, ишлай десам билагимда қувват бор, ақлу қушим жойида. Менга ҳозир шу қилиб турган ўғирлик касби ёқади, дейсизми? Туппа-тузук аёлманд косибнинг боласи эдим. Замон чаппасига кетди. Керинска пошшо бўлгандан кейин уруш тўхтайтиди, деган эдилар. Ҳали-

бери тўхтайдиган кўринмайди. Ҳали ҳам замон-замон ўша илиги тўқларники.

— Бирор бошқа касб қилсанг бўлмайдими, болам?— деди кампир.

— Нима касб қилай? Ҳамма касбларнинг ҳам бозори касод. Ота касбим кавушдўзликни қилайми? Аввало шуки, кавуш тикишга на чарм бор, на сирач, на мих, на лок. Масаллиғининг ўзи битиб чиққан кавушдан уч баравар қиммат. Ҳаммолик қилай десам, аввалгидек қоплаб ғалла, қоплаб сабзи-шолғом оладиган бадавлатларнинг тухуми қуриган. Тунов кунини шу маҳалланинг девкор этикдўзларидан Бувадат ота бутун қолипу шону сўзан, бигизларини улгуржисига икки пуд жўхори унга мовоза қилди. Яхши қилди. Унинг этигини киядиган ўзбек, қозоқ, қирғиз деҳқонлари қаёқда дейсиз, қолган эмас. Фақат уларнинг етимларигина шаҳаримизни тўлдириб юрибди. Қайси бурчакка, қайси чордеворга бош суқманг, ўн бешта етим ювуқсиз қўлини чўзиб: «Амаки, нон беринг», дейди. Нон-а, ўзимникига тополмайману! Битта ман эмас, буви, маҳалладаги ҳамма касибларнинг аҳволи шунақа. Пичоқчилар ҳам, бўзчилар ҳам, кўнчилар ҳам, борингки, мактаб домлаларию муллаваччаларнинг ҳам ранги пано. Бир қошиқ обиёвғонга зор. Санқиб юрибди.

— Ҳув, худоё уруши бошига етсин. Қиёмат қойим дегани шудир-да, а, ўғригина болам-а. Ҳа, майли, шу етимларнинг ҳам пешонасига ёзгани бордир. Хўш, энди ўзингдан сўрай. Ахир ноиложликдан-ку шу ҳаром йўлга қадам босибсан, ўзига тўқроқ, бадавлатроқ одамларникига борсанг бўлмайдими? Мана шу маҳаллада Карим қори деган читфуруш бор. Одилхўжабой деган пудратчи бор. Матёқуб деган кўнчи бор. Буларнинг давлати-ку мил-мил. Бешикдаги боласи ҳам четига байт ёзилган чинни косада ош ичади. Шулларнинг томини тешсанг бўлмайдими?

— Эй, бувим тушмагур, соддасиз, содда,— деди ўғри.— Бойларнинг уйига тушиб бўладими, уларнинг пахсаси саккиз қават, эшиклари темирдан, ҳар биттасининг қўрасида эшакдай-эшакдай иккита, учтадан итлари бор. Бу итлар ҳовли саҳнидан битта капалак ўтса бир ҳафта вовиллайди. Одилхўжабойнинг ғулмогардишида-чи, милтиқ ушлаган городовой туради. Жонимдан кечибманми, ўлдирмаганда ҳам, Сибирь қилиб юборади.

— Бу гапинг ҳам тўғри, ўғригина болам. Аммо-лекин эҳтиёт бўл. Эл-юртнинг олдида тагин бадном бўлиб қолмагин,— деди бизнинг кампир.

— Гапингиз тўғри, буви, тунов куни Ориф сассиқнинг отхонасидан тўртта товуқ, битта хўроз ўмарган эдим.

— Товуқ-хўроз дедингми? Ҳа, бу махлуқлари қургур қақақлаб сени шарманда қилмадими?

— Ҳамма ишнинг ҳам ўз мароми бўлар экан, буви, товуқ олгани борганда чўнтагимга бир шишага сув солиб оламан. Кейин қўндоқнинг тагига бориб, оғзимни сувга тўлдириб товуқларга пуркайман. Товуқдай аҳмоқ жонивор оламда йўқ. Ёмғир ёғяпти шекилли, деб ўйлаб, бошини ичига тиқиб, ҳап ётаверади, кейин битта-битта ҳиқилдоғидан тутиб халтага соламан.

— Шунақа дегин, вой тавба-ей. Ҳамма ҳунарнинг ҳам ўзининг мурти гардони бўлар экан-да.

— Шундай қилиб десангиз, бувихон, сиримнинг хашаги очилишига оз қолди. Йўқ, элликбошимиз Раҳмонхўжага хўрозни олиб бориб берган эдим, ишни босди-босди қилиб юборди. Раҳмонхўжа мен билан тузук, яхши одам. Бултур уни-буни сотиб, саксон уч сўм пул жамғариб: «Топганимиз шу, элликбоши ота», деб пора берган эдим, рабочийга кетишдан олиб қолди.

— Ҳа, ишқилиб, бола-чақасининг эгилигини кўрсин. Энди бу ёққа қара, ўғри болам, ҳадемай, тонг ҳам ёришиб қолар. Ана, ёруғ юлдуз ҳам тиккага келиб қолди. Ошхонанинг ёнидаги тутдан сирғилиб пастга туш, ўтинимиз йўқ. Ошхонада бир замонлар боғдан келган бир-иккита ёнғоқ тўнка бор, болтани олиб, шунинг бир чеккасидан озгина учириб бер, қумғон қўяман. Кеча тоғанг бериб кетган зоғорадан иккитасини олиб қўйганман, биргалашиб чой ичамиз.

— Йўғ-э, буви,— деди ўғри,— тўнка ёриб-ку берарман, аммо чой ичолмайман, чунки кун ёришиб қолса, мени таниб қоласиз. Жуда ҳам юзимни сидириб ташлаганим йўқ, андишам бор, уяламан.

— Вой ўлай, қутлуғ уйдан қуруқ кетасанми, болам? Бир нима олиб кет. Тўхта, нима олиб кетсанг экан, ҳа, дарвоқе, ошхонада битта ярим пудлик қозон бор. Аллазамонлар уйимизда одамлар кўп эди, катта қозонда ош ичардик. Худонинг ғашига тегдик шекилли, шундоқ катта, гуркираган хонадондан мана шу тўрттагина етим қолиб турибди. Эҳ-ҳа, булар қачон

катта қозонни қайнатар эди-ю... Шунн олиб кета қол.
Сотиб бир кунингга яратарсан, ўғригина болам.

— Йўқ, йўғ-э, буви, ёмон ният қилманг. Ҳа-ҳув дегунча бу кунлар ҳам унут бўлиб кетади. Яна катта оилалар жам бўлади. Ҳатто бу қозон ҳам кичиклик қилиб қолади. Ўша етимларнинг ўзига буюрсин. Тўйларида ўйнаб-кулиб хизмат қилайлик. Хайр энди, буви, мен кетаман, тоғ томон ҳам ёришиб қолди.

— Хайр, ўғригина болам, келиб тур.

— Хўп, она, хўп..

* * *

Мен ўша ўғри кишини танир эдим. Ҳалигача ҳеч кимга кимлигини айтган эмасман.

1965, январь

Афанди даладан бир эшак ўтин териб, шаҳар бозорига олиб тушиб, уч мирига сотди. Қишлоққа қайта туриб йўл-йўлакай эшак қадамидан зерикиб ўша уч мирилик кумуш тангани ўйнаб келар эди: тангани ўнг бош бармоғининг устига қўйиб чертиб юборар, чап қўлининг кафтида илиб олар, яна чап бош бармоғи тирноғига қўйиб чертиб юборар, ўнг кафти билан илиб олар эди. Танганинг бир томонида пошшолик муҳр, иккинчи томонида «Хоқон ибни Хоқон Султон Сулфиддинхон Ғозий» деб ёзилган тамғаси бор эди. Афанди танганинг ўнги-терисига истеҳзо билан қараб:

— Эй, тавба, бир мисқол келар-келмас қалай аралашган кумуш бўлса, икки томонида ажи-бужи хатлари бўлса, на санъати, на қадр-қиймати бўлса, ана шу бир бурда тангага не-не кишилар муҳтож бўлса, не-не барно аёллар, не-не азамат давангирдай йигитлар саккиз нўхат оғирлигидаги шу темирга эртадан қаро кечгача ишласа... Шу танганг бўлмаса, обрўйинг бир пул, ақлу фаросатинг, илминг ҳемири, қавму қариндош бегона, дўсту ошно сендан узоқ, ҳамма эшиклар бетингга ёпиқ, бозор-ўчардан қадаминг қирқилган, бола-чақа оч, ўзинг яланғоч. Ажаб замона экан-да.

Ажаб замонада қолдик, яқолар бўлди этак,
Бўз пайтава бўлди, бошга чиқди патак.

Бунга сен нима дейсан, ханги ҳофизи майда қадам?

Эшак Афандининг сўзига «маъқул» дегандай бошини силкитиб, қулоқларини бир-бирига уриштириб, бедана юриш қилиб кетиб борарди. Афанди танга ўйнашда давом этар эди.

Кеч кириб қолган. Учкўприк деган ерга етганида рўбарўсидан бир оқсоқ ит чиқиб ҳура бошлади. Афанди ҳам, эшак ҳам шунга алақсий кетиб, танга ичқи-

ниб ерга тушди, ердаги қайсидир тошга жиринг этиб урилиб, қайгадир йўқолди. Афанди топаман, деган хаёл билан эшакдан бафуржа тушиб, тангани қидира кетди. Кўтариб қарамаган бирор тоши қолмади. Танга ер ютгандай ном-нишонсиз эди. Қош қорайиб, шом тушди. Тополмаслигига кўзи етиб, танга йўқолган жойига атрофдаги катта-кичик тошларни йиғиб келиб қўйди. Эрта билан барвақт келиб яна қидираман, деган ўй билан қишлоғига жўнади.

Эрта билан тонг саҳарда келиб яна қидирди. Тангадан ном-нишон топилмади. Шунда Афандининг хаёлига бир гап келиб қолди:

— Ия, нега мен аввал ўйламабман? Кеча оқшом ҳам мендан бошқа кишилар шу ердан ўтгандир ёки бугун мендан олдин бир неча киши шаҳар томон тушгандир. Наҳотки шулардан биронтаси менинг тангамни топиб олмаган бўлса? Шулардан суриштириш керак!

Шу пайт устидан белини боғлаган, хачир минган бир йигитча шаҳар томон зудлик билан ўтиб қолди. Афанди шошилиб унинг жиловидан ушлади;

— Қаёққа кетаётирибсан?

— Амаким вафот қилиб қолдилар, жанозага айтиб юрибман.

— Бу ердан кеча ҳам ўтганмидинг?

— Ҳа, кечқурун табиб олиб ўтган эдим.

— Ҳа, баракалла! Тангани чўз!— деди Афанди.

— Қанақа танга?— деди йиғламсираб йигитча.

— Муғамбирлик қилма! Қанақа танга бўларди, уч мирилик бухор тангаси, сандан бошқа ит олармиди, бу ёққа чўз!

— Ман танга-панга кўрганим йўқ, қўйворинг, мулла ака! Улик мунтазир бўлиб қолади.

— Улигинг билан ишим йўқ, тангани чўз! Бўлмаса хачирдан ағдариб, дўппослайман.

Жанозага одам айтишдан кечикаётган йигитча ади-бади айтиб ўлтиришнинг фойдасизлигини англагач, ёнчиғини ковлаб уч мири чиқариб берди-да, шошилиб жўнаб кетди. Афанди тангани кафтига солиб ўнги-терисини синчиклаб кўрди:

— Йўқ, бу менинг тангам эмас. Менинг тангамда «Султон Сулфиддинхон» дегани қийшиқроқ ёзилган эди. Ўзимники топилмагунча қидираман. Аммо бу ҳам ортиқчалик қилмайди,— деб ёнчиғига солиб қўйди. Харсангга ўлтириб йўл кузатди. Бу навбат шаҳардан саккизта хурмача, катта сут челақ кўтарган ўрта

яшар бир қатиқфуруш обқан кўтариб яёв келар эди. Унга:

— Бир нафас тўхтанг, жонидан акаси! Шу йўлдан қачон ўтган эдингиз? — деди юмшоқлик билан Афанди.

— Илк тонгда, Чўлпон юлдузи кўтарилганда.

— Баракалла, — деди Афанди, — қани тангамни чўзинг!

— Қанақа танга?

— Усмоқчиламанг, ука. Шу ерда кеча битта бухор тангаси йўқолган. Уни сиздан бошқа ҳеч ким топиб олмаган, албатта. Шу пулни чўзинг!

— Бўлмаган гап!

Гап можарога айланди. Можаро муштлашувга. Бир хурмача синиб, сут челакнинг қорни пачоқ бўлди. Афандига кучи етмаслигига кўзи етган қатиқфуруш битта уч мириликни бошидан етти айлантириб, Афандига узатди:

— Ма, ол, йўлтўсар, аблаҳ! Бола-чақангга ош бўлмасин, юғучингга буюрсин. — У сўкина-сўкина синган хурмачасига, ноўрин кетган уч мирисига ачиниб, йўлига равона бўлди. Афанди ундан қоқиб қолган тангани ҳам текшириб:

— Йўқ, бу менинг тангам эмас. Бу танганинг кунгираси сийқаланиб кетибди. Меники зарбдан янги чиққан эди... Ҳай, майли, бу ҳам бир кунга яраб қолар, — деб киссага урибди.

Бугун Афанди ўтган-кетганлардан беш-ўн танга олиб қолган бўлса ҳам, бу тангалар йўқотган тангасига ўхшамас эди.

Ҳазил-ҳазил бора-бора касбга айланиб, Афанди Учкўприк бошида беш йилу уч ой қолиб кетди. Ҳар кунни ўтган-кетгандан ўз тангасини сўроқлаб, баъзилар билан яхшиликча, баъзилар билан муштлашиб, уч миридан олиб қоладиган бўлиб қолди. Кунига ўн-ўн беш танга тушиб турса ҳам, лекин бу тангалар йўқотган тангасига ўхшамас эди. Афанди, ўз тангамни топмай қўймайман, деб қасам ичиб қўйганлиги учун ўз аҳдидан қайтмас эди. Даладан шаҳарга, шаҳардан далага ўтувчи йўловчилар Афандининг бу тиқилинчига кўниккан эдилар.

— Назармамат, қайси йўлдан кетамиз, уч мири жинни тўмонданми ёки узоқроқ бўлса ҳам Ғирвон ошиб кетавизми? — деса, бошқа биров:

— Менда танга бор, яқингина Учкўприкдан кета-
верамиз,— дерди кулиб.

...Аммо тепада худо бор. Афандининг қилиғига ҳамма кўникса ҳам, худо кўникмас эди. Беш йилу уч ойдан бери битта оқ булутга ёнбошлаб, узун резинка найли чилимда такбас чекиб кайф қилиб, чўзилиб ётган худо Афандининг қилиқларига ғаша келиб, уни кузатар эди. Охири чидолмади. Битта югурдак фариштани зинғиллатиб Азроилни чақиргирди. Вазифаси кишилар жонини олиш бўлган кўрқинчли Азроил қўлтиғига бир катта китсбни қисиб, худонинг олдига келиб таъзим қилди. Худо Афандини кўрсатиб:

— Бор! Анов банданинг йўқотган уч мирисини топиб бер, кейин жонини ол! У менинг ҳам, ёсшқа бандаларимнинг ҳам жонига теғди,— деди.

Азроил пастга қараб:

— Ия, бу мулла Насриддин Афанди-ку,— деди.

— Ҳа, ўшанинг жонини ол!

Азроил қўлтиғидаги рўйхат китобининг «Н» ҳарфидан Насриддин Афандини топиб, худога мурожаат этди:

— Соқолингга садақа бўлай, художоним, ўзинг ёзган мана бу тақдир китобида Афандининг ўлишига ҳали йигирма бир йил бор, ажали етмаган. Агар ҳозироқ жонини олсам, ердагилар орасида жанжал кўтарилади. «Ваъдасида турмайдиган бебурд худо» дейишади, сенга ишонмай қўйишади.

— Бўлмаса, кўрқит, чўчит, бу ҳунарини қилмасин. Бешқа енгилроқ ҳунар ўргатиб чиқ.

— Хўп,— деди-ю, битта чиккабел фариштани етаклаб ерга тушди.

Азроил эшак арава минган ҳандалакфуруш деҳқон сиёқида Афандига рўбарў бўлди.

— Бу ердан қачон ўтган эдинг?— деди Афанди унга дўқ аралаш.

— Бугун эрталаб.

— Бу ерда уч мирилик битта танга йўқолган. Ўшани сендан бўлак ит ҳам олмаган. Шу тангани эгасига, яъни менга қайтар-да, йўлингга кетавер.

— Бўлмаган гап,— деди Азроил.— Сен беш йилу уч ойдан буён уч миригнни баҳона қилиб, худойим бандаларидан неча ўн минг танга ундириб олдинг. Бўлди қил! Бўлмаса, ҳозир жонингни оламан!

— Жонингни оламан?! Сен Азроилмидинг?

— Бўлмасам-чи!— Азроил шу заҳотиёқ ўз даҳшатли қиёфасига, эшаги эса чиройли бир фариштага айланди. Афандининг юраги шув этиб кетган бўлса ҳам, сир бой бермади.

— Битта эмас, етти Азроил бирдан келганинда ҳам жонимни олиб бўпсан, гапни айлантирмай тангани чўз!

Азроил билан фаришта Афанди шунча йиллардан бери пўстак солиб ўлтирадиган катта харсангни ағдариб ташладилар-да, тагидаги қуму тупроқларни тирноқлари билан тирмалаб, кўкариб, занглаб кетган тангани Афандига олиб бердилар:

— Ма, ол, тўймагур! Бу, ўша, сен йўқотган танга. Афанди зиҳларидан ўзи йўқотган тангасини таниган бўлса ҳам, тан олмади:

— Бу меники эмас. Менинг тангам янги эди. Ўзимники топилмагунча шу ерда ўлтирганим-ўлтирган.

— Энди ўлтирмайсан,— деди Азроил.— Биз сенга осон, даромадли касб ўргатамиз, кунинг етиб ўлгунингча бемалол бола-чақангни боқасан.

— Қанақа ҳунар экан? Ўзимизникидақа мўмай касбни топиб бўлармиди,— деди Афанди.

— Биз сенга табибликни ўргатамиз,— деди Азроил...

— Табибчиликка илм керак, мен эсам ғирт саводсизман, алифни калтак дея олмайман, қизамиқ билан чипқонни бир-бировидан ажратолмайман, тақсир,— деди Афанди.

— Табибчиликка илмнинг ҳожати йўқ. Худди сендақа авомлардан табибнинг зўри чиқади,— деди Азроил.— Хотинингга элликта халта тиктирасан. Халталарга ҳар хил ўтларни қурийтиб, уқалаб соласан. Бешолти шишада ҳар хил ранго-ранг сувлар тайёрлайсан. Маҳаллангга бориб, тушимда ҳазрати Луқмон оғзимга тупуриб кетди, табиб бўлдим, дейсан. Сал кунда доврўгинг оламни босиб кетади. Қолганига мен ёрдам бераман.

— Сен қандай ёрдам берардинг?

— Ия, айтдим-ку ахир, мен Азроил — ўлим фариштасиман. Кимнинг ажали етганини мендан олдин биладиган кимса йўқ. Ким ўлади, ким қолади, мен сенга ишоратлар билан маълум қилиб тураман, яъни бир одам касал бўлди, сени табиб деб чақиртирадилар, сен билан қўшилишиб мен ҳам бораман. Сен мени кўрасану халойиқ мени кўрмайди. Агар мен бориб

касалнинг оёқ томонида ўлтирсам, билгинки, ўша касал ўлади. Агар бош томонида ўлтирсам, ҳар қандай оғир касал бўлса ҳам соғайиб кетади. Ана шунга қараб ишингни қилаверасан.

Афанди гоҳ ишониб, гоҳ ишонмай, бу муомалага кўнди. Маҳаллага қайтиб, ўзини табиб деб эълон қилди. Кўпчилик Афандини майна қилиб кулди, кўпчилик жиннига чиқарди. Бир қисм киши ишонди ҳам. Аста-секин Афандининг шуҳрати кўтарилиб, ихлосмандлари орта борди. Чунки унинг ишларига, биласизки, Азроил шерик эди. Ҳа-ҳу дегунча, ҳакими ҳозик мулла Насриддиннинг овозаси элу юртга тарқаб кетди. Қимни қолади, деса қолади, ўлади, деса ўлади. Табибгарчиликдан келадиған даромад катта. Ички-ташқилик тунука том, хўроз карнайли иморатлар, қўш хотин, тўрт келин, егани олдида, емагани кетида, бисоту бағал ҳаддан зиёд, элу юрт ўртасида обрўси башанг, босар-тусарини билмай кеккайиб кетган...

Ана шу зайлда йигирма бир йил ўтиб кетди. Осмондаги худонинг катта китоби ҳисобида Афандининг ўлим куни етиб келди. Бу гаплардан беҳабар Афанди ўзининг касал қабул қиладиган меҳмонхонасида шериги Азроилни кутиб ўлтирар эди. Соат ўндан ҳам ошиб кетди. Азроилдан дарақ йўқ. Эшикда одамлар кутар, Афанди меҳмонхонанинг у ёғидан-бу ёғига юриб сўкинар эди:

— Бу нима деган гап! Шерик бўлгандан кейин хизматга ўз вақтида келиш керак-да!

Кута-кута чарчади шекилли, бахмал кўрпача тўшалган парқу ёстиқли сўрига бориб ястанди. Шу тобда десангиз, Азроил кўкдан иниб тушиб, тўғри Афандининг оёғи тагига ўлтирди. Афанди қўрқиб кетса ҳам, билиб билмасликка олиб, оёғини йиғиштирди. Азроилни койиған бўлди. Ён чўнтагидан йўғон занжирли, қўнғироқли тилла соатини олиб:

— Мана, қара, соат ҳам сал кам ўн бир бўлибди. Эшикда қирқ чоғли касал кутиб ўлтирибди. Сен бўлсанг арши аълода қайси ҳур қиз билан бекинмачоқ ўйнаб юрганикинсан...

— Шунақамикин,— деди табассум билан Азроил.— Аммо бугун сизнинг навбатингиз. Худонинг осмонидаги катта китобида сизнинг ўлимингиз бугун соат ўн биру ўттиз етти минутга тайин қилинган. Мен йигирма бир йиллик қадрдонлик юзасидан қирқ минутча олдин тушдим. Бола-чақаларингизни, ёр-ошна-

ларингизни чақиринг, васият қилинг. Кейин мен ор-
ритмай аввал эсингизни, кейин жонингизни оламан.

— Бўлмаган гапларни қўйинг,— деди Афанди,
довдираганидан сансирашини ҳам эсдан чиқариб.—
Эндигина табиблик ҳунарини мағзига етиб, оғзимиз
ошга етганда ўлимдан гапирманг! Яна бирон ўн-ўн
беш йил тотувлашиб иш қилайлик.

— Иложи йўқ,— деди Азроил.— Қазойи қадарни
ўзгартиролмаман. Тайёргарликни кўринг! Гап билан
бўлиб, мана, яна тўрт минут ўтиб кетди.

Афанди яна анов-манов деб гап чўзаётган эди, Аз-
роил шиф этиб Афандининг ярим белигача жонини
олиб қўйди. Афанди жуда қўрқиб кетди.

— Ҳой-ҳой, тўхтаг-тўхтаг, бу нима қўполлик!

— Ҳали вақтим бор, мана энди бу гап бўпти,— деб
кулди-да, Азроил жоннинг танобини бўшатиб ўз жо-
йига қўйди.— Васиятни бошланг, Афандим!

— Васият шуки,— деди Афанди,— мен ўз умрим-
да худойимга кўп гуноҳ қилган бандаман. Худонинг
бандаларига йўқолган тангам важдан беш йиллаб
озор берганман. Энди худойимга йиғлаб, тавба қили-
шим керак. Икки ракаат намоз ўқиб, илтижо қилишим
керак. Даргоҳи кенг худойим зора гуноҳларимдан
кечса. Сиз ҳам қасам ичинг. Шу икки ракаат намоз-
ини ўқиб бўлгунимча жонимни олмай турасиз.

Азроил маслаҳат сўрагандай осмонга қаради. Ху-
до ҳали ҳам ўша оқ булутга ёнбошлаб такбас қилиб,
кайф сураб эди. Азроилнинг савол назарига: «Майли,
Афандига ижозат бера қол, икки ракаат тавба намози-
ни ўқиса ўқий қолсин», дегандай чап кўзини қисиб,
ижозат берди. Шундан кейин Азроил Афандига қа-
раб:

— Хўп, майли, намозингизни ўқинг. Ўқиб бўлга-
нингизча жонингизни олмайман,— деди.

— Қасам ич!

— Ўн саккиз минг оламни яратган якка-ягона ху-
дойимнинг номига қасам бўлсинки, икки ракаат намоз-
ингизни ўқиб бўлгунингизча жонингизни олмайман.

— Баракалла,— деди Афанди. Сўнг хотиржам нос-
қовоғини олиб ўзи кафтини тўлдириб битта отди.—
Ма, сен ҳам отасанми? Жуда зўр. Қорақишлоқнинг
толқонидан.

Азроил ҳўмрайиб қараб, индамади. Афанди таш-
қарига чиқиб таҳорат қилиб келди. Макканинг сурати
солинган жойнамозини ёзиб, қиблага қараб имирсилаб

намоз бошлади. Азроил жон оладиган асбобларини тайёр қилиб кузатиб турарди. Афанди бир ракаатгина намоз ўқиб ўлтирди. Салом бериб, юзига фотиҳа торгди. Бу деган, намоз тамом бўлди, дегани эди. Ҳовлиқиб қолган Азроил:

— Ия, Афандим, намозингиз чала қолди-ку, қолган бир ракаатини ўқимайсизми?

— Вақтим йўқ,— деди илжайиб Афанди.— Эшикда беморлар кутиб қолишди. Қолган бир ракаатини дунёдан зерикканимда ўқийман. Ҳаёт жуда ширин нарса, ҳунаринг жон олиш бўлгандан кейин сен буни тушунарсинг, аблаҳ!

Ана шу-шу бўлди-ю, Афанди ўлмайдиган бўлди, у бизнинг ҳаётгий оламимизда ҳамма ишларимизга аралшиб, кулдириб, хушнуд қилиб юрибди. Азроил бўлса унинг орқасидан бир ракаат намозини қистаб неча юз йиллардан бери овора..

Тошкентнинг Қоратош ва Қўрғонтеги маҳаллалари бир-бирининг давомидай ерлар. Аслида-ку бу дўппидай ер бир маҳалла бўлиши лозим эди. Уша замонда, ҳарна битта элликбоши кўпайсин, битта камбағалга қоровуллик тегиб қолсин, деб бўлишган бўлса керак. Бўлмаса нима эмиш, биз ёшлигимизда яктагимизни этагини тугиб дум қилиб, иккита дўппидан қулоқ қилиб, яланг оёқ пиёда пойгага чопганимизда Қоратошу Қўрғонтеги у ёқда турсин, шунақасига Ялангқари, Эшак маҳалла, Тиконли мозор, Қўғирмоч маҳалла, Девонбеги — ҳаммасини бир зумда, «туф» деган тупукнинг кўпиги ўчгунча айланиб келар эдик. Паккамиз ҳам, маррамиз ҳам Лайлак мачитда бўларди. Ҳай, бу гаплар ўз навбатида яна айтилар...

Биз жуда ёш вақтларимизда, бундан эллик-эллик беш йиллар илгари Қоратош маҳалласида Мўмин сурнайчи, Қўрғонтеги маҳалласида Толиб сўфи ота деган икки чол яшар эди. Мўмин ота 1923 йилда бир юзу беш ёшида вафот қилган. Ўз сўзи билан айтганда у Нодирабегим, Маъдалихонлар Бухоро амири томонидан сўйилганда гўёки «ғолиб» амир Насруллонинг пароканда қўшинини Уратепагача мажбуран кузатиб қўйган созандалар ичида сурнай чалиб борган экан...

Толиб сўфи ота бўлса руслар Тошкентга келганда ўттиз етти ёшда бўлиб, биринчи мартаба рус қолипида ғишт қуйган ғиштчилардан экан. Бир киши унинг ғашига тегса кўкрагига уриб: «Ҳа, менда нима қасдинг бор, менга ярим пошшонинг¹ ўзи «маладес» деган йигитман! Унга Оқ уй қуриб берган мен бўламан! Исловотни² қурган ҳам мен бўламан! Устингдан ҳоқимга арз қиламан!» — дегувчи эди.

¹ Губернатор демоқчи. (Автор эскартиши.)

² «Слобода» сўзининг бузилгани. (Автор эскартиши.)

Хулласи, бу икки чол бир-бирларига замондош, қадрдон дўст, жўра эдилар. Мўмин ота ўз ҳаётида ўн минглаб тўйда сурнай чалган киши. У мунгли «Наво» ни бутун савту тароналари билан чалганда не-не қизлар эриб кетиб, йигит қўйнига кирганини сезмай қолишган. У «Сувора»ни янгратаганда жанг майдони қизиб кетган, не-не паҳлавонлар, ботирлар от ўйнатиб ёвга босириқ қилганлар. У сурнай чалмагунча бирор уйда чақалоқ туғилганига ҳеч ким ишонган эмас. Ҳатто шундай воқеа ҳам бўлган экан. Мўмин отани кимдир жанозага айтиб кетибди. Унинг қулоғига: «Фалончининг хотини туғди», деб эшитилибди. Бир маҳал десангиз, ўғиллари Болтабой, Тешабойларни бошлаб қўш чилдирма, карнай, бир жуфт бачча билан, кўча-кўйни шовқин-суронга тўлдириб, «бали-бал-е-е-е»лаб қичқириб, жанозанинг устига кириб боришибди. «Ҳай-ҳай»га қулоқ солиш қаяёқда! Яхши ҳам шу ерда Наби миршаб турган экан, «чур-р-р» этиб ҳуштагини чалибди-да, қиличини яланглатибди.

— Бас, падарлаънат меҳтарлар! Ҳаммангни қама-таман!

Ана шунда десангиз, Мўмин ота тушмагур сурнайни «ғийқ» этиб тўхтатибди-ю, кавушини қўлга олиб, чилдирма қўлтиқлаган ўғилларини олдига солиб жуфт-такни ростлаб қолибди. Бўлмаса маҳалла йигитлари, ўлик эгалари оқ калтак-қора калтак қилишига сал қолган экан.

Тўй-ҳашам дегани ҳар куни бўлавермайди, бола ҳам ҳар куни туғилавермайди, сурнай ҳам ҳар куни чалинавермайди. Агар сурнайчи узоқ вақт сурнай чалмай қўйса лунжи тортишиб, қаришиб, дами калта бўлиб қолиши мумкин. Пахсачининг оёғи ишлайди-ю, сурнайчининг лунжи. Сурнайчи-карнайчиларни боқадиган мучаси ахир лунжи-да! Лунжи қанча кенг бўлса, ҳар бир лунж ҳўкизнинг пуфагидай шишолса, унда сурнайдаги узун авж ўзини кўрсатади. Шишиб турмаган лунж нимаю сувга ташланган қозон нима? Ана шу сабабдан Мўмин ота миққий боқар эди. Кўп одамлар Мўмин отага тухмат қилиб, «Бу чол қуш гўштига ишқибоз, овга чиқиб туради. Бедана уролмай келганда гуррак бўлса ҳам еяверади», дейишса ҳам, бу бўлмаган гап. Мўмин ота миққийни камоли касби важҳидан боқди. Бўлмаса, томошага лайлак боқибди, дегандек, Мўмин отага миққийнинг нима кераги бор? Кераги шуки, ама шу миққийни ҳам боқиб керак. Бир товуқ-

қа ҳам дон, ҳам сув, деб бекорга айтилмаган. Хўш, миққий нима еб, нима ичади? Гарчанд, миққий соҳибчангал ов қушлари ичида қирғий, қарчигайдан орқада турадиган, беданадан бошқасини ололмайдиган кичик қуш бўлса ҳам, ўз чамасида илвасин ейди. Миққийнинг илвасини — тухуминг қурғур чумчуқ бўлади.

Хўш, Мўмин ота чумчуқни қаердан олади? Мачитдан. Тузоқ қўядими? Йўқ, бу муғамбир, ўғри чумчуқ тузоққа илиниб бўпти. Мўмин ота чумчуқларни туппак билан овлайди. Туппак деганимиз — бир қулочдан узунроқ ёғоч, ичи ҳавол найсимон асбоб бўлиб, ковагига ёш боланинг чимчилоғи аранг сиғади, холос. Мўмин ота бир кафт тоза соғ лойга қўлида обдан ийлов бериб, ундан хом олчадай зувалак узиб, оғзига солиб, оғиз нами билан «лў-лў-лў» қилиб гўлак ясайди. Гўлак тайёр бўлиб — оғзида туради, кейин чумчуқ мўлжалга олинади. Гўлакни туппакнинг тешигига қўйиб, лунжни шишириб, бор кучи билан «Пуп!» деб отилади. Қарабсизки, чумчуқ оёғингизнинг тагига қулаб тушибди. Ана шунда Мўмин отанинг лунжи ҳам машқидан қолмайди, сурнай чалиш учун доим шай бўлиб тураверади, уйда эса миққий ҳам тўқ. Ана — ҳамма сир шу! «Мўмин ота қуш гўштига ишқибоз», деган одамлар бекор айтибди.

Қўрғонтеги маҳалласида бир кичик, деворсиз ғариб мачит бўлгучи эди. Мачитнинг ўзига ярашиқ хонақоси, каттакон ҳовузи, ҳовуз атрофида икки юз чоғлик ар-ар тераги, бир ярим одам бўйи келадиган, хом ғишдан ясалган мезанаси, мезанасининг бош томонида ўйиқ дарчаси бор эди. Мақташга арзиганда минора деб айтардим, аммо бу минора бўп бўпти, мезана эди, холос. Мачит ёнида эски мактабхонаси ҳам бор эди — мен шу ерда ўқиганман. Маҳалланинг имоми ва бизнинг домламиз Ҳасанбой номли ўттиз ёшли чиройликкина бир киши эди.

Толиб сўфи ота лой ишларида узоқ вақт ишлаб чарчаб қолди-ёв. У кунига икки мингдан ортиқ ғишт қуйишга кучи келмай қолганда, маҳалланинг катта-кичиклари ўртага олиб:

— Толиб ота, қўйинг энди, бас қилинг, қариб қолдингиз. Ғишт қуйиш, иморат кўтариш ёшларнинг иши. Сиз мачитимизга сўфилик қила қолинг, бир кунингиз ўтиб қолар, — дейишди. Бундан аввалги сўфи Исломбой ўта диндор ва нашаванд киши бўлиб, ўтган рама-

зонда намозшомга азон айтиб туриб мезанадан мункиб кетган, жаннати бўлган эди.

Шундай қилиб, Мўмин ота ва Толиб сўфи ота бир-бирлари билан тотув, баҳамжиҳат, сирдош, улфат, бир қовоқдан нос тортишиб, бир қумғондан чой ичишиб — биттаси сурнайини чалиб, чумчуқ овлаб; биттаси сабаби тирикчилик — намозга, жанозага азон айтиб яшаб келардилар. Аслида-ку, Мўмин отанинг боши саждага теккан эмас, намоз ўқимасди. Қайси сурнайчи намоз ўқибдики, Мўмин ота ўқисин? Баъзи-баъзида дўсти Толиб сўфини тўйга олиб бормоқчи бўлиб қолса узоқдан туриб, мезанадаги сўфига имларди.

— Толиб, Толиб,— деб қўлини лагандан ош егандай қилиб кўрсатиб «тўйга борамиз» деган ишорани қилар эди.

Унга жавобан Толиб сўфи овозсиз қулоқ қоқиб, бир қўлини силтаб, узоқни кўрсатарди. Бу: «Шошмай тур, мана буларнинг азонини айтиб берай, намозига турмайман, бирга кетамиз», дегани бўларди. Бирга тўй оши ейишга кетар эдилар. (Нафсамбирни айтганда, қиз тўйининг оши бошқа ошлардан ширин бўлади-да!)

Афсус, афсус... Ҳамма ишга шайтон аралашмай турмас экан. Ўртада балойи нафс деган нарса бор. Балойи нафс бўлмаганда Мўмин отага лунжу миққий, туппагу чумчуқнинг нима кераги бор эди? Балойи нафс деган шайтон ўртада бўлмаганда Толиб ота «Толиб сўфи» деган ном олмай, тинчгина фиштини қуйиб юравермасмиди! Тагин хўжайини — ўрис мастеровойга — «Моя совсем бог пойдем» («Мен энди худоимнинг хизматига кетдим», демоқчи бўлса керак), деб ишдан бўшаб келганини айтмайсизми! Агар шайтон ўртага тушмаганда бу икки чолнинг тотувлиги ҳалигача чўзилиб келиши мумкин эди. Битта расво намози аср сабаб бўлди-ю, бу икки дўст ўртасидан қора мушук ўтди, ит оралади, пахса урилди, икковларини иккита олабуқа икки томонга қараб сузиб ажратди.

Воқса бундай бўлган эди.

Қўрғонтеги ўлтиз чоғли хонадонга эга кичкина бир маҳалла. Унга Иванов бойнинг пиво заводидаги гудо-ридай ўткир овозли ёш сўфининг кераги йўқ. Шунинг учун ҳам Толиб сўфининг минғир овози маҳаллага кифоя қилар эди. Унинг айтадиган азонини аслида азон деса ҳам бўлади, демаса ҳам. Шунчаки бир ундов. Чумончи, унинг: «Ҳайю алас салат», деган товуши узоқдан «Ҳайни ҳанан канзо» бўлиб эшитиларди.

Бу кеч маҳалладаги намозхон хонадонларда намозхонлар таҳорат янгилаб намози асрга азон кутиб турардилар. Бирданига Толиб сўфи отанинг одатдагидан кўра бақирганроқ овози чиқиб қолди. Азон сўзлари ичида «астаъфирулло-о», «наузанбилло...» ва яна аллақандай азонга бегона сўзлар ҳам эшитилар эди. Дадам:

— Ие, нима гап бўлди!— дедию таҳоратини чала қолдириб, саллани қинғир қўйиб, мачит томонга югурди. Акам, мен ҳам унинг орқасидан чопдик. Йигирма-ўттиз чоғли одам, мезанада — Толиб сўфи, қуйида Мўмин сурнайчини ўртага олиб хахолашарди. Толиб сўфи ота ғазаб билан сурнайчига ўдағайлаб, азон айтишда давом этарди:

— Ҳу, қуш гўшти еган онангни... оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар! Ҳу, шишган лунжинг-га... Муҳаммадун расулилло-о! Падари лаънат миққийбоз... Муҳаммадун расулилло-о! Пастга тушганимда кўрасан... Ҳайю ҳанан ҳано-о!.. Қари эшак... Муҳаммадун расулилло-о... Қўшмачи, гурракхўр... оллоҳу акбар...

Толиб сўфининг сўкишларига Мўмин сурнайчи ҳам бўш келмас эди. Ҳар бир сўкишга ўрни-ўрнида жавоб қайтариб турарди:

— Бўкираверма, аблаҳ! Тушолмасанг ... еб чиқармидинг! Сурнайчилик қўшмачи деб сенга ким айтди? Толиб — ўрис қолип! Энди сўфи бўлиб қолдингми, ароқхўр!

Ажойиб азон ўртасида хонақоҳдан югуриб чиққан Ҳасанбой домланинг «ҳай-ҳай»ига Толиб сўфи қулоқ ҳам солмас эди, қайтага азонга яна гап қўшилиб кетган эди:

— Сен аралашма бесоқол... оллоҳу акбар!..

Хайр, бир амаллаб Толиб сўфи отани оёғидан тортагандай қилиб мезанадан тушириб олдилар. Ха-ха-хо, тарала ичида воқеани суриштирдилар.

Маълум бўлишича, Мўмин сурнайчи мачит теракларига ин қўйган чумчуқларни овлаб юрар экан. Битта полопон чумчуқни мўлжалга олибди. Эндигина туппагини «пуп» дейман деганида ғирром чумчуқ «пир-р» этиб аввал мезананинг бошига қўнибди. У ерга мўлжал олганда мезананинг дарчасига қўнибди. Шундан бошқа чумчуқ қуриб қолгандай, туппак шу ерга тўғриланбди. Мўмин ота ғўлагини «пуп»лаганда Толиб сўфи «Ҳайю алал фалоҳ», деб ўнг томонга бурилиб тишсиз оғзини карнайдек очган экан, туппакнинг ўқи сўфи

отанинг лак-лукини уриб қўйибди. Чумчуқ эса аллақачон яна терак бошига қочган экан. Сўфи ота ғўлакни «ғулт» этиб ютиб, азонни қайта бошдан юқорида айтганимиздек «чиройли» сўзлар билан безаб қичқирмоқда экан.

Уша куни шу ҳангома, гангур-гунгур билан овора бўлиб намози аср ҳам, намозшом ҳам қолиб кетди. Фақат у кунгина эмас, маҳалламизда намози аср, намози шом ўқилмайдиган бўлиб кетди. Пешинни-ку ҳеч ким ўқимасди, чунки ҳамма ишда бўларди.

Эртасига дадам нонушта вақтида хабар топиб келдилар. Қўғирмоч маҳалланинг имоми Возғон тўрам айтибдиларки: «Қўрғонтегида бўлган бу воқеадан кейин кечаси билан китоб кўриб чиқдим, аммо Абомуслими Соҳибқирон, Аҳмад замчи Қулоҳдароз замонларидан то ҳанузгача ўтган намози асрлар ичида ҳеч бундоқ равсо намози аср ўтмаган экан».

Мана энди шу воқеага эллик йилдан кўпроқ вақт ўтди. Ҳали ҳам йигит-яланг ўртасида бирортаси сўкиниб сўзланса, оғзи шалоқлик қилса:

— Нима бало, бу ҳам расво намози асрда туғилганларданми? — деб қўядилар.

Тошкент. 1965 йил, 7 июнь

(Халқимизнинг юмористик эртақларидан)

Бир бор экан, бир йўқ экан, бўри баковул экан, тулки ясовул экан, қарга қақимчи, чумчуқ чақимчи экан, деганларидек, осмон тоғорасининг остида, ер тарвузининг устида бир подшоҳи азим яшар экан. Ери шунчалик кўп эканки, унга қарам қишлоқлардан биттадан гувалак йиғганда ҳам бутун сарой аҳлига сағана қуришга етар экан. Унга қарам фуқаролар шунчалик кўп эканки, агар ҳар биттасидан биттадан қўноқ олинса ҳам, тўққиз хумда бўза солса бўлар экан. Лекин подшо, киши бошига биттадан қўноқ эмас, бир қопдан ўлпон солишни яхши кўрар экан. Подшо кулолларга битта сспол тоғора ясатиб, катта мачитнинг эшигига қўйиб қўйган экан. Фуқаролар навбат билан келиб шу тоғорага ўлтирар эканлар.

«Сол тоғарага кетингни, сизга ҳам бир танга, сизга ҳам бир танга», деган солиқ шу подшонинг замонасида расм бўлган экан. Ана шу подшо десангиз, эртадан кечгача тахтда ўлтиравериш жуда зерикар экан. Бекорчиликка эрмак, деб одамларни осиб кўрар экан, сўйиб кўрар экан, қиш кунларида совуқ сувга пишиб кўрар экан, тирноқларининг тагига ғаров юргизиб кўрар экан, бари бир, кўнгли очилмас экан. Кейинчалик бориб эрта билан, тушда, кечқурун бир чиннидан ичиб турадиган кўкнориси ҳам кайф қилмай қўйибди. Сайроқи қушлар, уришқоқ ит, хўрозлар ҳам кўзига ёмон кўриниб қопти. Уришқоқ маст нортуяларга этик тиктириб кийгизиш, тошбақа пойгалар ҳам шунинг замонасида қоидага кирган экан. Кейин, бош вазирнинг маслаҳати билан кечалари шаҳар айланиб, фуқароларнинг сиру асрорига, гапирадиган гапларига айғоқчилик қилиб юрадиган бўлиб қолибди.

У устига малла тўн кияр экан, энгагига от тўрвадек катта оппоқ соқол боғлар экан, бошига лайлак уядай салла ўрар экан, қўлига узун яшил таёқ ушлаб

олар экан, сарпойчанг оёғига учи қайрилган баланд ўкчали сағри кавушни илиб, кўча айланар экан. Уни бу суратда кўрган кишилар: «Ёпирай, бу киши Хизрмикан, Ўлёсмикан, қайси пайғамбар экан, ё худоимизнинг амакиваччаларидан биттасимикин?» деб гумон қилишар экан.

Кунлардан бир куни аввал оқшомда кўча айланиб юрган подшо, шаҳарнинг утта чеккасида бир бўйра-икки бўйра эни экин-тикинлар ўртасида қаққайиб қолган бқр чалдивор уйга кўзи тушибди. Катта ҳовуз ўртасида бир палла ёнғоқ пўчоқдай турган бу лой томли кулба тўрт томондан тирговичлар билан тиралиб, қари байталдай аранг турар, эски эшиги юзига ёпиқ, ойна ўрнига ёғланган қоғоз ёпиштирилган дарчасига ичкарида ёқилган сўник шамнинг қизғиш, бемадор шуъласи тушиб турарди. Кулба ичидан кимнингдир, ранда емаган, дўриллаган овози хиргойи қилар эди. Подшо эшик тирқишидан мўралаб, қулоқ солди. Қандайдир ўрта ёшли бир киши шоир Ҳофизнинг:

«Кишти шикастагонем, э боди шурта, бархез,
Бояд ки боз бинем он ёру ошноро», —

«Кемамиз синиб, дарё ўртасида қолганлармиз, эй ёқимли шамол, тезроқ эсиб бизга қирғоққа чиқишга ёрдам бер. Қошки ўша ёру ошналаримизни қайтадан кўролсак», деган байтини куйлар эди-да, ҳар дам олганда: «Ишқилиб, ақл билан меҳнатим бор бўлсин», деб қўяр эди. Таажжубда қолган подшо эшикни тақиллатди. Ичкаридан:

— Марҳамат, кираверинг, бу эшикнинг қулфу занжири йўқ, марҳамат,— деган овоз келди.

Подшо ичкарига кирди. Уй эгаси ҳангу манг бўлиб, тавозе билан салом бериб кутиб олди. Подшонинг савдати уни довдиратиб қўйди шекилли, қандай илтифот қилишини ҳам билмай эловсираб:

— Хизмат, тақсир, хизмат? — дер эди.

— Мен сенга қўноққа келдим,— деди унга подшо.

— Ҳай, ҳай,— деди уй эгаси,— ўзи келган қўноқ атойи худо.

Югуриб бориб кўҳна бир сандиқ устига тахлаб қў-

йилган эски ўрин-бошдан бир кўрпачани олиб тўрға ёзди, ёнбошига бир бўз лўлабурма болиш қўйди.

— Қани, марҳамат, ўз уйларидек бемалол ўлтирсинлар...

Подшо кавушини ечиб, таёғини деворга суяб, кўрсатилган жойга ўтирди. Уй эгаси ўртага бир кир дастурхон ёзди, фотиҳа ўқишдилар. Уй эгаси шу фотиҳага ҳам: «Ҳақ илоҳим, ақлимиз билан меҳнатимиз бор бўлсин», — деб қўшиб қўйди.

— Хўш,— деди подшо,— сиз кимсиз, нима тирлик қиласиз?

— Аввал ўзларидан сўрасак бўларди, тақсир? — деди мезбон.

— Мен ҳазрати Хизр бўламан, жаҳон кезиб, худонинг яқин бандаларидан хабар олиб юраман. Эрта намозни Қуддуси шарифда ўқиган эдим, пешинни Истамбулда ўқидим, намозгарни Машҳадда, шомни Теҳронда, хуфтонни Бухорода ўқидим-да, сизнинг шаҳрингизга келдим.

— Ҳай, ҳай,— ёқа ушлаб, кўксига тупурди мезбон,— чақмоқдан ҳам тез юраркансиз-а, тақсир. Авлиёга икки дунё бир қадам, деганлари шудир-да.

Подшо мийиғида кулди:

— Худди шундай. Шак келтирмай, ишона беринг. Қани, хўш, энди ўзингиз...

— Менинг исмим Ҳасанбой, мусаллас ичишни яхши кўраман. Шунинг учун халойиқ менга Ҳасан Кайфий деган лақаб қўйган. Катта Чорсуда ямоқчилик қиламан. Менга кунига битта танга етади. Шунинг учун битта тангани топгунча ишлайман. Кейин сўзан, бигизни йиғиштириб, иш қутимни ёпаман. Ортиқчасининг кераги йўқ. Ундан у ёғига маликанинг пошнаси узилган бўлса ҳам ямайдиган аҳмоқ йўқ. Ишқилиб, тақсир, ақл билан меҳнат омон бўлса бўлгани...

— Шунақа денг,— деди подшо ўсмоқчилаб.— Хўш, бу мамлакатнинг подшоси ким, адолатли подшоларданми?

— Тўғри, тўғри, бир хотинининг исми Адолат эмиш деб эшитганим бор. Лекин менинг катта даргоҳлар билан ишим йўқ. Мен ўз меҳнатимни биламан. Топган бир тангамга иккита нон олиб бирисини оқшом, бирисини эрта билан ейман. Ярим қадоқ гўшт, бир боғ ўтин, бир шиша шароб, битта анор, битта шам олиб ҳужрамга қайтаман. Шўрва қайнатаман.— Ҳуж-

ра бурчагидаги девор ўчоқда қайнаб турган кичкина тош қозонни кўрсатди.— Анорни мана бу косачага эзиб, ўртасига шамни ўтқазаман. Анор сувининг қизил шуъласи менга ёқади, тақсиргинам. Мана бизга қўноқ бўлдингиз, биргалашиб шўрва ичамиз. Тақво қилмасангиз қиттай-қиттай шароб тотинамиз,— деб кулиб «Хизр»га қаради.

— Биз ҳам андак тотинсак бўлаверади, чунки шаробнинг ўзи ҳаром эмас, унинг бадмастлиги ҳаром,— деди подшо.

Ўртага нон синдирилди, икки сопол товоқда шўрва сузилди. Бир шиша шаробни икковлашиб сипқардилар. Ширин суҳбатда, чала, қуён уйқусида тонг ёришиб борар эди. Сўз орасида подшо сўради:

— Сиз, Ҳасан Кайфий, ҳадеб: «Ақлим билан меҳнатим бор бўлсин», деяверасиз, бирон марта на худо, на подшоҳингизни эсламайсиз. Подшоҳимиз омон бўлсин, бошимизга соябон бўлсин, худо ёр бўлсин, деган дуоларни ҳам гапингизга қўшиб қўйсангиз бўлмай-дими?

— Бе-е,— деди Ҳасан Кайфий.— шу кичкина рўзгоримга уларни аралаштириб нима қиламан? Худо ҳам текинга иш қилмайди, унга қурбонлик, закот-ушр керак: мен буларни қаердан оламан? Подшо билан худонинг тили бир, бири бирини суяйди. Фуқаро билан қанчалик иши бор? Подшога бўлса турли-туман ўлпон, солиқ, даҳяк, у-бу керак. Иннайкейин, подшо деган махлуққа доим бўйин эгиш хуш ёқади. Менинг солиқ тўлашга бисоти-бағалим йўқ. Сиз, тақсир, бизнинг подшонинг тоғора солиғини эшитмаган кўринасиз,— деб ҳиринглаб кулиб қўйди.— Шунинг учун менинг сиғинадиган нарсам — ўз ақлим, ўз меҳнатим, тақсир. Бошқасидан ҳеч қандай илинжим йўқ.

— Аввало шуки, одоб керак: ўз подшоингизни махлуқ деманг, подшо деган худонинг ердаги сояси бўлади-я!

— Мен ҳам шундай деяпман-да, тақсир, соядан бирон нарса умид қилган киши аҳмоқ бўлади,— деди Ҳасан Кайфий.

— Астағфирулло,— деди «Хизр»,— борди-ю, шу бугуннинг ўзидаёқ подшоҳингиз: «Менинг мамлакатимда ямоқчилик қилиш ман этилади, кимда-ким ямоқчилик қилса дорга осилади», деган буйруқ чиқазиб қўйса нима бўларди?

— Ушанда ҳам ақл билан меҳнат саломат бўл-

са, бир эви топилиб кетади, тақсир — деди Ҳасан Кайфий.

— Кўрамиз, қачонгача шу эътиқодда тура олар экансиз,— деб пичинг қилди подшо. Унинг нияти Ҳасан Кайфийнинг оғзидан «Подшо саломат бўлсин», деган сўзни юлиб олиш эди. Аммо у бу суҳбатда ниятига етмади.

Тонг хўрози қичқира бошлагандан кейин меҳмон қўзғалди:

— Энди мен борай. Эрта намозни шахрингиз жомеида ўқишга ният қилганман.

— Бу оқшом ҳам меҳмон бўладиларми?— сўради Ҳасан Кайфий.

— Нега сўрадилар?

— Чунки бу оқшомда сиз менинг насибамга шерик бўлдингиз. Бугун оқшом ҳам менинг кулбамда қўнмоқчи бўлсангиз, икки танга ишлашга ҳаракат қиламан, нон тўртта, шам иккита, гўшт бир қадоқ шароб икки шиша бўлади, тақсир,— деди Ҳасан Кайфий.

— Бўлмаса, албатта келаман,— деди кулиб подшо.

Ҳасан Кайфий подшони кузатиб қўйиб ҳужрасига қайтди, қолган-қутган нонлар билан нонушта қилди. Ҳужрасини йиғиштирди, қуёш терак бошига келганда ҳар галгидан барвақтроқ иш қутисини кўтариб, Катта Чорсуга йўл олди. Чунки бу оқшом ҳам унинг қўноғи бор, икки танга ишлаши керак.

Энди шинни бозорни босиб гала қассобликка етганда Катта Чорсу томондан иш қутисини қўлтиқлаб ҳовлиқиб, энтикиб келаётган бир-иккита дўсти — ямоқчиларни кўриб қолди.

— Ҳасанбой, орқангга қайт, Ҳасанбой, иш расво, Ҳасанбой, орқангга қайт!

— Кайфий, хонаи мо сўхт, фармойиши олий ҳазрат, фармойиши подшоҳий...

— Ўзи нима гап, ўзи нима гап, тушунтирсаларингчи, ўзи нима гап?

— Пошшомиздан буйруқ чиқиб қолди. «Менинг мамлакатимда ямоқчилик уят,— дебди, ким ямоқчилик қилса, дорга осаман»,— дебди,— деди касбдошларидан бири Мамашариф чокдўз.

— Ҳм,— деди Ҳасан Кайфий,— падар лаънат Хизрнинг айтгани бўпти-да: йўқ, қўлга туширолмади, ҳали ҳам меҳнат саломат бўлсин...

Югуриб уйига қайтди. Бувасидан қолган бир эски арра билан олчин тўқмоқ бўлгувчи эди. Артиб-суртиб шуни кўтарди, белига тешасини қистирди. Қўшнисининг катта табар болтасини қарз олиб, ўтин бозорига бориб ёлловчи кутиб турди. Омадига бир йигит келиб, олтига тўнкани ёриб беришни ундан сўради. Йигитнинг мўлжали бир сўм бўлса ҳам Ҳасан Кайфий хизматига икки танга сўради. Йигит арзон мардикор топилганига қувониб, Ҳасанбойни уйига олиб кетди.

Ҳасанбой демаганингиз ўқ еган арслондай ихраб-сихраб тушга ҳам қолдирмай ўтинларни ёриб, икки танга иш ҳақини олди. Бозорга қараб югурди. Уринлатиб ҳаражат қилди: тўртта сўлқилдоқ, седана сепилган обинон, икки шиша шароб, бир қадоқ гўшт, иккита шам, иккита анор, икки боғ оқ ўтин...

Кулбасига қайтиб, шўрвага уннаб кетди, тош қозоннинг тагига ўт қўйди. Кеч оқшомдан аллавақт ўтганда Хизр қиёфасидаги подшо Ҳасан Кайфийнинг эшигига қулоқ солар эди, ичкаридан Ҳасан Кайфийнинг одатдаги, хумга ари қамалгандай гўнғирлаган ялласи эшитилар эди:

«Кишти шикастагонем, э боди шурта, баржез,
Бояд ки боз бинем он ёру ошноро....»

Ҳа, ишқилиб, ақл билан меҳнат саломат бўлсин.

Хизр эшикни тақиллатди. Ҳасан Кайфий:

— Марҳамат, пирим, марҳамат, бу эшикнинг занжиру қулфи йўқ, ўз уйларидек бемалол кираверсинлар.

Яна кечагидан зиёда такаллуфотлар билан: «Салому алайкум, алайкум салом»дан кейин, меҳмонни тўрга ўтқазди.

Бу оқшом икки анорнинг сиқилган суви ўртасига ўтқазилган бир қўша шамнинг қизғиш шуъласи кулбага айрим бир файз бериб турар эди.

Сопол косаларга шўрва қуйилиб, нонлар ушатилиб, икки пиёладан шароб ичилгандан кейин:

— Хўш, ҳазратим, шаҳримиз жанобларига манзур бўлдимиз, қаерларни саёҳат қилдилар?— деб сўради Ҳасан Кайфий.

— Бай-бай-бай,— деди «ҳазрати хизр»,— гарчанд, икки олам оралигини минг бор саёҳат қилган бўлсам ҳам, бундай шаҳри азимни учратмаган эдим. Кўча-кўйларини, мачиту мадрасаларини айтинг, аҳли фуқаросини айтинг, одамлари ўз подшоларига итоатли, ҳамма ерда унинг омонлигини тилайдилар. Кеча сиз айтган мачит олдидаги подшолик тоғорага мен ҳам ўтириб кўрдим. Гарчанд, кетим тоғорага сиғмаган бўлса ҳам, бир танга солигини тўладим. Кошки эди, ер юзи подшолари ҳам шундай адолатли бўлсалар, бай-бай,— деди.— Қани, хуш, ўзларидан сўрайлик.

— Бе, тақсир,— деди Ҳасан Кайфий,— кечаги нафасингизга фаришта омин деган экан. Катта Чорсуга етар-етмас «ямоқчиларни осаман», деган подшонинг буйруғи чиқиб қолди. Жуфтакни тўғрилаб уйимга қайтдим.

— Хўш-хўш? — деди «Хизр».

— Кейин арра, болта кўтариб ўтинчилик қилдим. Ишқилиб, ақл билан меҳнат саломат бўлсин экан. Икки танга пул ишлаб, мана, жанобингиз келишингизга қозонни қайнатиб қўйдим.

— Боракалло, боракалло,— деди «ҳазрати Хизр». — Мабодо, эртага подшо ўтинчиликни ҳам ман қилиб қўйса нима бўлади?

— Ушанда ҳам ақл билан меҳнат саломат бўлса, бир эви топилиб қолар, тақсирим,— деди Ҳасан Кайфий.

Аллавақтгача чақчақлашиб, шаробнинг кайфини суриб, кайф ўртасида қуш уйқуси қилиб мудрашиб ўлтирдилар. Тонг ёришай деганда меҳмон:

— Мен бугун тонг намозини Хаста имомда ўқишга ният қилганман, менга жавоб,— дея ўрнидан қўзғалди. Ҳасан Кайфий уни кузатиб, ҳужрасига қайтди. Қумғон қайнатиб, қолган-қутганлар билан нонушта қилди. Кейин арра, болталарни кўтариб, ўтин бозорига қараб равона бўлди.

Ҳасан Кайфий Кўмир саройга ҳали етгани ҳам йўқ эдики, кеча ўтин бозорда кўрган бир неча ўтинчилар нафаслари оғизларига тиқилиб:

— Ҳасан ака, қоч-чи қоч! Бошингни панага ол! Пошшоликдан, ўтинчилар осилсин, деган буйруқ чиқиб қолди,— дедилар.

— Уйгаму жўнайверсинлар, охун кишим

Кайфий! — деди Содир полвон деган бир уйгур эрракаш.

— Ҳм,— деди Ҳасан Кайфий,— оббо хотинталоқ Хизр-эй, айтганча, кеча нафас қилган эди. Хизр деганча бор экан-а...

Шошилиб кулбага қайтди. Хужранинг шифтида, тоқилар орасига қистириб қўйилган бир эски меш бор эди. Уни олиб бориб булоқ суви билан тоза ишқаб юмшатди, ичини булоқ сувига тўлдирди. Мешни белига кўтариб, шўрва ичадиган иккита сопол косани олиб, чоршанба куни бўлгани учун қўй бозорга жўнади.

Орқасида бир меш муздек булоқ суви, қўлида коса, бозор оралаб иссиқ кунда чанқаб қолган бозорчиларга оби худойи улаша бошлади.

— Оби худойи, оби худойи, текин сув, ҳазрати Уккоша булоғининг суви, табаррук сув, муздай сув!..

Чанқоқлар коса-коса сув ичиб, баъзилар ҳеч нарса бермас, баъзилар косага бир тийин, икки тийин, беш тийин ташлаб кетар эдилар. Ҳаш-паш дегунча, мешдаги сув ярим ҳам бўлмасдан Ҳасан Кайфийнинг мўлжалидаги икки танга нақдгина қўлга кирди. Қанчадапқанча сувсовларнинг илтимосига ҳам қулоқ солмай, қолган сувни тўкиб ташлаб мешни буклаб қўлтиққа урди, бозорга қараб югурди...

Тун оқшомда қиёфасини ўзгартирган подшо эшик қоқиб келганда Ҳасан Кайфий ўзининг қадрдон «Кишти шикастагонем»и билан машғул ва ора-чора хўрсиниб: «Ҳа, ишқилиб, ақл билан меҳнат саломат бўлсин», сўзини айтиб шўрва шопириб ўтирар эди.

Яна кечаги оқшомдагидек суҳбат давом этди, кайф қилдилар. Ўтирган жойда унча-мунча от уйқуси ҳам қилиб олдилар. Бир-бирлари билан ҳоли аҳвол сўрашдилар. Ҳасти Хизр Тиллашихбой мачитини мақтаб кетди. Кейин Ҳасан Кайфийдан ҳол суради. «Хизр» подшо буйруқларидан қаҳ-қаҳ уриб кулган бўлди.

— Ҳай-ҳай, кўп адолатли буйруқ чиқибди, подшоҳингиз саломат бўлсин, худо унга ёр бўлсин. Дарҳақиқат, шундай кўркам шаҳарнинг ҳуснига ямоқчи, ўтинчи, мешкобчига ўхшаган паст кишилар доғ бўладди. Менга қолса ҳаммасининг осилгани маъқул,— деди у.

— Ҳм, ҳов, маъқул, тақсир, нафасингиздан ўргилай! — деди энсаси қотиб Ҳасан Кайфий.

Бу бедард меҳмонни ўлгудай дўппослаб, оч биқинига тешиб ҳайдаб чиқаришга Ҳасан Кайфийга хос меҳмондўстлик одоби йўл қўймас эди. Тонгга яқин, яна кечқурун келишга ваъда бериб, хайр-хўшлашиб меҳмон жўнади. Бу тонг Ҳасан Кайфий нонушта ҳам қилмади. Меҳмоннинг қораси кўздан ўчгандан кейин тикка булоқбошига жўнади. Бу ердан шаҳар мешкоблари сув олардилар. Битта-битта келган мешкобларга сув олдирмай тўхтатиб турди. Мешкоблар йигирма кишига етгандан кейин:

— Биродарлар, — деб сўз бошлади Ҳасан Кайфий, — шу йигирма киши икки тийиндан икки танга йиғиб берсаларинг сизларга бир хушxabар айтаман. Икки тийинларингга арзийди.

Мешкоблар бир-бирларига қарашиб, ҳамён ковлаб икки танга йиғиб Ҳасан Кайфийга беришди. Ҳасан Кайфий бафуржалик билан икки тангани киссасига солиб:

— Энди биродарлар, хушxabар шуки, уйлариингга тарқайвурларинг. Ҳали замон пошшоликдан «Мешкоблар дорга осилади» деган буйруқ чиқади, — деб сўзини тугатмаган ҳам эдики, пошшоликнинг жарчиси от ўнатиб овоз қўйиб келди:

— Пошшоликнинг фармойиши: шаҳарда мешкоблик ман қилинади. Кимда-ким буйруққа қулоқ солмай мешкоблик қилса, дорга осилади!!

Ўз бошининг ташвишида қолган шўрлик мешкоблар чилнинг боласидай гумтарақай тарқалиб кетдилар. Ҳасан Кайфий бозорга қараб чопди...

Ҳасан Кайфий ҳужрасидаги бу оқшомги суҳбат ҳам ўтган оқшомлардагидай серчақчақлик билан давом этди.

Яна ҳар галгидай бир-бировларининг кундуз кунлик саргузаштларини суриштирдилар. «Ҳазрати Хизр» бугунги намозларини Зангиотада адо қилганлигини баён қилди. Айниқса, адолатли подшонинг мешкобларни дорга осиб ҳақидаги фармойишидан гоътада мамнун бўлганлигини айтди.

— Қани энди, ер юзида мингта подшо бўлмасдан биттагина шундай адолатли подшонинг ёлғиз ўзи бўла қолса, — деган эзгу орзуни баён қилди. Кейин Ҳасан Кайфийдан бугунги булоқбошида қилган ишларини айтиб беришни сўради.

— Э, тақсири олам,— деди Ҳасан Кайфий,— ақл билан меҳнат саломат бўлса, киши лол қолмас экан. Мен бугун нима иш қилганимни жони дилим билан сизга айтиб беришим мумкин. Лекин нафасингиздан чўчиб қолдим. Бошида мен сизнинг Хизрлигингизга ҳам унча ишонмаган эдим. «Мен Хизрман», деганингизда, ҳа, энди шунчаки гиёванд, мияси айниган чолдир-да, деб қўя қолган эдим. Лекин қилган нафасларингиз кетма-кет ўринлайверганидан Хизр эканлигингизга энди ишондим. Шунинг учун ҳам бугун қилган ишларимни сизга айтмайман. Айтсам, тагин биронта совуқ нафас қиласиз-да, ишимнинг пачавасини чиқарасиз.

— Йўқ, йўқ, худо ҳаққи, ёмон нафас қилмайман, айтаверинг, на яхши, на ёмон нафас қилмайман...

— Бўлмаса, айта қолай. Бугун мен қизиқ иш қилдим. Кеча оқшом сиз: «Пошшолик мешкобликни бекор қилса нима қиласан?» деган эдингиз. Икки-уч тажрибадан ўтказганим учун, ол-ҳа, мешкобларга ҳам нафас кетди-ку, деб ўйладим. Сизнинг кетингизданоқ булоқбошига югурдим. Мешкобчиларга, бир хушхабар айтман, деб икки тийин-икки тийиндан йиғиб беришини сўрадим. «Ҳозир ҳамманг тарқал, пошшонинг буйруғи чиқади», дедим. Айтганимдай бўлди. Еб ўтирган зиёфатингиз ақлнинг каромати, мешкобчиларни огоҳлантирилганлик эвазига йиғилган икки танганинг зиёфати. Яна тўғриси, жанобингизнинг қутлуғ нафасларининг зиёфати. Бемалол еб-ичаверинг, тақсир, ишқилиб, бугун тинч ўтирайлик, нафас қилманг.

— Қойилман,— деди «Хизр»,— айтган гапингизда турадиган ўжар эътиқодли одам экансиз. Шундай зеҳн билаз...

— Э, бас қилинг, тақсир, бас! Бу ёғига ўтманг!

— Йўқ, йўқ,— деди «Хизр»,— ёмон ният қилмоқчи эмасман, бир эҳтимолни айтмоқчиман, яхши эҳтимол...

— Яхшиси ҳам керак эмас.

— Йўқ, демоқчиманки, шундай зеҳн билан подшоҳга навкар бўладиган йигит экансиз, эҳтимол...

— Ана холос,— деди Ҳасан Кайфий,— бундан ҳам расво нафас бўладими, тагин бу эҳтимол эмиш, мен

аҳмоқ бўлмасам, биринчи куниеъ сизни ҳужрага таклиф қилармидим, эҳ, аттанг, аттанг!

Ҳасан Кайфий бу нафасдан жуда ранжиди. Тонг отди. «Хизр» жўнагунча палағда тухум ютгандай миқ этмай, жим ўтираверди, уни кузатиб ҳам қўймади.

«Хизр» жўнагандан кейин, ярим соат ўтар-ўтмас бир отни миниб, яна бир отни етаклаган бир сипоҳи йигит қамчи даста билан эшикни тақиллатиб қолди.

— Ҳасан Кайфий, Ҳасан ака, деган киши шу ерда турадимми?

— Шу ерда, шу ерда,— деб Ҳасан ака ташқарига чиқди. Қараса, бошдан-оёқ қуроолланган, мўйлови шопдай бир ҳарбий йигит. Бошида дубулға, эгнида совут, билагида қалқон, қўлида найза, елкасида камон, бир ёнбошида садоқ, бир ёнбошида қилич.

— Ҳасан ака сизми?

— Мен, мен бўламан.

— Сиз пошшонинг хос навкари бўлиб тайинландингиз. Мана бу яроғ-аслаҳаларни кийинг, тақининг! От ҳам сизники. Тез бўлинг, мен билан саройга юринг!

Ҳасан ака баднафас Хизрни сўка-сўка уч пуд келадиган темир-терсақларни кийиниб, тақиниб, бояги сипоҳи ёрдамида отга аранг миниб, саройга жўнадилар. От ўлгур ҳуркович экан, йўлда бир замбил галтак думалатиб кетаётган кишидан ҳуркиб Ҳасан Кайфийни олиб қочишига, қўтариб уришига оз қолди.

Саройда уларни бош мирохур билан навкарбоши кутиб олди. Ҳасан акага вазифасини тушунтира бошладилар.

— Сиз подшонинг хос навкарисиз,— деди навкарбоши.— Бир қўлингиз қилич дастасида, подшо ўтирган тахтнинг орқасида уни қўриқлаб тик турасиз. Мабодо, подшонинг ҳаётига бирор хавф туғилса, ким бўлмасин бошини шартта чопиб ташлайсиз. Моянгангиз қирқ саккиз танга. Ойнинг ўттизида оласиз. От таги билан ўзингизники, ем-хашаги ҳам сиздан. Эрта билан соат саккизда келиб, кечқурун бешда кетасиз. Қундузлари от пошшолик охурида бўлади. Туш вақтида сарой аҳлларига бир марта шулон қайнатилади, бирор коса ичишингиз мумкин. Шулон ҳақи ичсангиз-ичмасангиз моянгангиздан ушлаб қолинади. Шу қоидаларга итоат қилмасангиз, бўйнингиз чопилади. Мана бу ҳужжатга

бармоқ босинг. (Ҳасан Кайфий ичида Хизрни сўка-сўка бармоқ босди.) Омин облоху акбар. Сизга худо ва худонинг ердаги сояси бўлган адолатли подшоҳимиз ёр бўлсин.

Ҳасан Кайфий тахт орқасида қилич қабзасини ушлаб кўзини юммай, уч пуд темир-терсак елкасидан босиб қотиб турар эди. Ичида: «Епирай-эй, бу баччағар Хизр менинг ўз ишончимдан айнатмоқ пайига тушди шекилли. Бугун қоидадаги дастурхон ёзиш учун икки тангани қаердан оламан? Шарманда бўладиган бўлдим. Ё ақлим, ё меҳнатим, ўзларинг менга мададкор бўлларинг!» — дея эди.

Соат тўртлардан ошганда подшо ҳарамга кириб кетди. Ҳамма сипоҳларга, шу қатори Ҳасан Кайфийга ҳам жавоб бўлди. Дарров бориб оғилдан отни ечди. Бошқа навкарлар ёрдамида отга миниб пичоқ бозор томон йўртиб кетди. Унинг бошига ялтироқ бир фикр келган эди. Унинг пичоқчи дўсти бўлиб, шунинг дўконига борди. Пичоқчи Ҳасанни бу қиёфада кўриб, ранги қув ўчиб, дағ-дағ қалтираб қангу манг бўлиб қолган эди.

— Қўрқма, қўрқма! Усти бошим бошқа бўлгани билан мен ўша ўзингнинг Ҳасанингман. Мана шу қиличимнинг тиғи Исфиҳоннинг байзо пўлатидан бўлган. Шунини синдириб сотсам оласанми?

— Жоним билан оламан.

Ҳасан қилични суғуриб, пичоқчига узатди. Пичоқчи тиғни обдан текшириб, эговга солиб кўрди.

— Яхши экан, асил экан.

— Қанча берасан?

— Олтмиш танга.

— Чиқаз пулингни!

Ҳасан қилични бўғзидан тўрт энли қолдириб, қолганини сумбага қўйиб синдириб пичоқчига узатди. Пичоқчи тиғни олиб, пўстак тагига яширди. Нақдина олтмиш тангани Ҳасанга санаб берди.

Ҳасан қоидадаги икки тангали бозор-ўчарини қилиб, кулбасига қайтди. Ечинди, отнинг ҳам устидан аслаҳа, эгар-жабдуқларни олди. Богдор қўшнисини чақириб чиқди.

— Ўртоқ, — деди, — мана шу от кечқурун соат бешдан эрта билан саккизгача сенники. Ер сурасанми, мой-жувоз ҳайдайсанми, аравага қўшасанми, ихтиёрингда. Аммо ҳар куни эрта билан яхшилаб тўйдириб, қаши-

лаб, совутиб менга топширасан. Бу ҳаром ўлгур, кундуз пошшолик охурида боқувда ётади.

Бу таклифга қўшниси жон-жон деб кўнди, отни етаклаб олиб кетди.

...Кеч оқшомда «ҳазрати Хизр» келганида Ҳасан Кайфий ҳеч нима бўлмагандай қадрдон ялласини айтиб шўрва шопирар эди.

Навбатдагидай бемалол, хушкайф, серчақчақ суҳбат давом этар эди.

«Хизр» бугун қаерда намоз ўқиганини айтди. Ҳасан Кайфийдан аҳвол сўради.

— Овора бўласиз, айтилмайди, тақсир. Нафасингизни шамол учирсин, бўлди-е!

— Худойи таолонинг бирлиги ҳурмати, подшоҳимизнинг шафқат ва меҳрибонликлари ҳурмати, чурқ этган нафас қилмайман. Фақат менга мана бу қозиқларда осиглиқ қалқон, қилич, дубулғаларнинг эгаси кимлигини айтсангиз.

— Қасам ичинг, ҳазрати Хизр!

— Нафас қилсам, каламулло урсин!

— Бўлмаса айта қолай, бу аслаҳалар кеча қилган нафасингиз натижаси. Мен подшога навкар бўлиб қолдим.

— Қутлуғ бўлсин, муборак бўлсин, хўш, бу кунги зиёфатнинг харажати қаердан бўлди, мойнани нақд берар эканларми?

Ҳасан Кайфий қилич воқеасини яширмай айтди. Кейин қилични қозиқдан олиб:

— Эндиги қолган эллик саккиз тангани шифтга қистириб қўйдим. Мойна чиққунча ҳар оқшом зиёфат, тақсир. Қиличга бўлса тахтадан тиг йўниб улаб қўйдим. Мана, кўринг...

Қилични суғуриб кўрсатди. Дарҳақиқат, тигнинг синган қисмига тахтадан тиг қилиб, жуда ҳунармандлик билан уланган эди.

— Тасанно,— деди Хизр,— аммо...

— Сўз қила кўрманг, сўз қила кўрманг, қасам ичгансиз.

— Сўз ҳам қилмайман, нафас ҳам қилмайман. Аммо эҳтимолимни айтаман.

— Эҳтимолингиз қурсин, қани, айтинг-чи?

— Мабодо, эртага подшоҳ бировга ғазаб қилиб, сизга: «Ҳасан, бу гуноҳкорнинг калласини чоп!»— деса, унда нима бўлади?

— Минг лаънат, ишнинг аталаси чиқди, Хизр

бўлмай хинзир бўлинг! Тагин қасам ичган эди-я, бу хумса. Ҳа, майли, бўлар иш бўлди, ўшанда ҳам ақл билан меҳнат саломат бўлсин. Бир иложи топилиб қолар.

Бугун ҳам Ҳасан Кайфий тахт орқасида қўли қиличнинг дастасида қаққайиб турар эди.

Шулон вақти яқинлашиб қолганида, подшо билан вазир ўртасида жанжал чиқиб қолди. Бош вазир Олабайтал қишлоғига тушган ўлпон ҳаддан ташқари ортиқ бўлганлигини, камайтириш зарурлигини айтар эди. Ужар подшо қайтага қайсарлик қилиб ўлпоннинг икки баравар оширилишини буюрар эди. Вазир билан подшо ўртасида олди-берди гап кучайиб кетди. Ғазабига чидолмаган подшо орқасига қараб:

— Ҳасан, вазирнинг, бу аблаҳнинг бошини чоп! — деб амр қилди.

Ҳасан югуриб бориб вазирнинг икки қўлини орқасига боғлади. Подшонинг олдига тиз чўктирди.

— Подшоҳим бир эмас, ўн вазирнинг бошини оёғингиз тагида садақадай юмалатишга тайёрман. Аммо бу шўрликнинг бола-чақаси кўп. Иннайкейин, Олабайтал қишлоғида менинг аммам бор. Кўп бориб турман. Вазирнинг гапи тўғри, қишлоқларнинг аҳволи ночор, халқ оч, яланғоч. Асли ўлпон олинмаса ҳам бўлади.

— Падар лаънат, навкар, — деди бақириб подшо. — Ўз подшонгга маслаҳат беришга сенга ким ҳуқуқ бери? Вазирнинг бошини ҳозир чоп! Бўлмаса ўзингнинг бошингни кестираман!

— Менинг учун битта вазирнинг бошини чопиш чумчуқ сўйишдан ҳам осон. Аммо худо билан маслаҳат қилиб олай. — Ҳасан Кайфий кўкка юзини тутди, қўлини муножотга кўтарди: — Эй, бор худоё! Ўзинг кўриб турибсан, ҳукм сенинг ҳукминг. Мен ҳозир вазирнинг бошини чопишим керак. Агар подшо ҳақ бўлса, қиличим қиличлигида қолсин. Агар вазир ҳақ бўлса, қиличимнинг тиғини пўлат эмас, тахта қилиб қўй! Облоҳу акбар, — деб қилич суғурди.

Қиличнинг тиғи гўё тахтага айланиб қолган эди.

Ҳасан Кайфий, қиличини кўтариб деди:

— Адолатли худойимдан айланай, вазир ҳақ экан, мана, подшоҳим, ўзингиз кўринг.

Ҳасан Кайфий тахт томонга ўгирилиб қараса тахт-

да подшо эмас, «Хизр» ўлтирибди. (Подшо ясама оқ соқолини иягига боғлаб олган эди).

— Э, ҳа,— деди Ҳасан Кайфий.— Хизр ҳам ўзим, подшо ҳам ўзимман десангиз-чи, тилимиз битта денг, қўша-қўша кароматлардан сезинқираган эдим-а, тақсир...

Шундай қилиб, подшо Ҳасан Кайфийни ўз ишончидан айнита олмади. Ҳасанга ўз хоҳишини ўтказолмади. Уни саройдан ҳайдаб чиқардилар. Мана энди Ҳасан Кайфий ҳам умрининг охиригача ўз ақли, ўз меҳнати соясида фароғатда ҳаёт кечирмоқда.

Мақсуд Шайхзода. Шоир тили — халқнинг дили 5

Повестлар

Нетай	11
Ёлгор	47
Шум бола	93

Ҳикоялар

Кўнгилсизнинг «қилиғи»	225
Пуч умидлар	231
Қизалоқ	236
Йигит	242
Соат	247
Чорбозорчи	251
Гувоҳликка ўтган ҳўкиз	255
Элатияда бир ов	259
Сабаб	263
Фарзанди солиҳ	266
Жўрабўза	270
Чораси кўрилди (<i>Аппаратни тозалаш муносабати билан</i>)	276
Соялар	280
Хийлайи шаръий (<i>Мусулмончилик архивидан</i>)	287
Луқмон	292
«Ҳажи қабул бўлди»	297
Бўйдоқ	312
Ким айбдор	318
Чўтир хотиннинг толеи	326
Менинг ўғригина болам (<i>Воқеий ҳикоя</i>)	332
Афанди ўлмайдиган бўлди	337
Энг расво намози аср	345
Ҳасан Кайфий (<i>Халқимизнинг юмористик эртакларидан</i>)	351

На узбекском языке

Гафур Гулям

ЯДГАР

Повести и рассказы

Редактор *Ҳ. Маҳмудова*

Рассом *Қ. Алиев*

Расмлар редактори *А. Қива*

Техн. редактор *Т. Смирнова*

Корректорлар *Ш. Соатова ва М. Қудратова*

ИБ № 2794

Босмахонага берилди 08. 2. 83. Босишга рухсат этилди 11. 4. 83. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Мактаб гарнитураси. Юкори босма. Шартли босма л. 19,32+0,42 вкл. Шартли кр. от-тиски 19,74. Нашр л. 19,04+0,42. вкл. Тиражи 60000. Заказ № 95. Баҳоси 1 с. 50 т. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат Комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия иш-лэб чиқариш бирлашмасининг 2- босмахонаси. Янгийул, Самар-қанд кўчаси. 44

Уз2 Гулом, Гафур.

Ў 79 Ёдгор: Повестлар ва ҳикоялар / [Тўпловчи Олмос; Сўзбоши М. Шайхзоданики].— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.— 368 б.

Ленин мукофоти лауреати академик Гафур Гуломнинг «Ёдгор» деб номланган тўпламига адабнинг турли йилларда ёзилган повестлари ҳамда ҳикоялари киритилди.

Гулям, Гафур. Ядгар: Повести и рассказы.

Уз2